

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament d'Història Moderna i Contemporània
Doctorat en *Història comparada, política i social* (RD 99/2011)

La Immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Tesi Doctoral

Maig del 2018

Presentada per:

XAVIER AGUAYO ORTIZ

Dirigida per:

MARTÍ MARÍN CORBERA

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

*Ahora es echar a andar
Y una lágrima en el suelo,
Deja la tierra marcada
Por los pasos de este miedo.*

VILLARREAL, Enrique: "Una lágrima en el suelo", *La Tierra está sorda*, 2010.

*Sé d'una ciutat, molt lluny d'aquí, dolça i secreta,
On els anys d'alegria són breus com una nit;
On el sol és feliç, el vent és un poeta
I la boira és fidel com el meu esperit.*

TORRES, Màrius: *Molt lluny d'aquí. Poesies i altres escrits*, Edicions 62, Barcelona, 1993.

Sota la boira, tots som igual perquè ens sentim més propers, i més abrigallats, i més febles. Dins la boira tots ens defensem del que som perquè oblidem què és l'altre.

VILADOT, Guillem: *La finestra induïda*, Hogar del Libro, Barcelona, 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Agraïments

Quan un acaba un projecte d'un abast cronològic tan gran com el que ha suposat aquesta tesi doctoral sap, des del mateix moment que l'inicia i fins que el finalitza, que de col·laboracions i ajudes n'ha tingut de moltes bandes i, en bona part dels casos, de forma desinteressada. L'agraïment que des d'aquestes línies se'ls hi vol transmetre és infinit i, amb por a deixar-me algú, aquí va un record a tothom que ha contribuït, en major o menor mesura, a la confecció d'aquesta obra.

Als professionals que treballen a l'Arxiu Municipal de Lleida. L'Helena, la Iolanda, la Montse, la Marta i el Jonás per tota l'ajuda rebuda en la consulta de documents i expedients, així com la plena disponibilitat en la resolució de qualsevol dubte. Mil gràcies.

Als professionals de l'Arxiu Històric de Lleida per la dedicació, entrega, predisposició i disponibilitat durant els mesos en que s'han visitat les instal·lacions. Ha estat la segona casa durant aquest temps i heu estat uns magnífics amfitrions. Gràcies al Joan, la Glòria, la Carmina, l'Irene, l'Anna i, especialment, al Gerard.

Donar les gràcies al president de les Associacions de Veïns de Magraners, el senyor Juan Gallardo, i la presidenta de la de Pardinyes, la senyora Sandra Pérez. Als encarregats de les llars de jubilats de Magraners, la senyora Belén Reche, així com al de la llar de jubilats de Pardinyes, el senyor Jacinto Pernia. Finalment, donar les gràcies al president de la Casa de Aragón, el senyor Jesus Monter. A tots ell, gràcies per tota l'atenció, predisposició a col·laborar i facilitats donades per a trobar entrevistats per aquesta Tesi Doctoral.

A les 17 persones entrevistades, el testimoni de les mateixes han servit de referent en la redacció d'aquestes pàgines. Gràcies per obrir-se i explicar un tema tan personal, per deixar-me entrar en les seves cases i en les seves vides. Espero que sigui un bon tribut.

Al Xavier Domènech, en Pere Ysàs i la Carme Molinero. Les seves aportacions en les comissions de seguiment del Doctorat en aquests 5 anys han estat de molt profit. Gràcies pels consells i per compartir la vostra opinió.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Als meus avis. A l'Antonio i l'Ana per haver-me explicat el relat de la seva vida amb tant detall i tanta cruesa. Gràcies per compartir els orígens familiars. També volia recordar al José i la Dolores, que d'estar entre nosaltres també estarien presents en aquesta Tesi. Aquest treball és, en part, un petit homenatge a la seva memòria.

Als meus pares. Gràcies per haver-m'ho donat tot sense demanar res a canvi. Gràcies pel suport i l'ajuda des del minut 1 fins el darrer instant. Gràcies per estar sempre presents, per no fallar mai, pels consells, per les lliçons, per tota l'educació i l'exemple que m'heu donat a l'hora d'afrontar qualsevol repte a la vida, com aquesta Tesi Doctoral. Gràcies per trencar-vos el llim per a que hagi pogut triar i estudiar el que sempre he volgut. Gràcies per donar-me les oportunitats que vosaltres no heu pogut tenir. Espero no haver-vos fallat mai. No podré tornar-vos tot això en una sola vida.

Al meu germà Rafa. Com vas dir fa uns anys, aquí estic, com tu, presentant la Tesi. Gràcies per ser un mirall on mirar-me i per voler compartir-ho tot amb mi. Gràcies per ser el meu germà i el meu millor amic.

A la meua parella, l'Anna. Un dia un bon amic em va dir que tan de bo trobés l'equilibri que em fes ser la meua millor versió i penso que l'he trobat amb tu. Gràcies per estar sempre al meu costat i per aguantar-me en els mals moments. Gràcies per ser l'espatlla on recolzar el cap en els moments de crisi. Gràcies per voler compartir-ho tot amb mi. Gràcies per ser el meu somriure perenne. Que la foscor mai apagui la llum que emets. T'estimo molt.

Per acabar, donar les gràcies al Martí Marín, el meu tutor de Tesi. Ens vam conèixer el 2011 i des de llavors he volgut iniciar un camí que m'ha portat a escriure una Tesi Doctoral sobre un tema que ell em va fer descobrir en la seva assignatura al Màster d'Història Contemporània. Gràcies Martí per voler iniciar aquest projecte amb mi i per ser el far que m'ha guiat durant aquests anys. Gràcies pels consells, per les correccions i per les hores de reunions al teu despatx. Espero que et sentis orgullós de com ha quedat el treball perquè, en part, també és teu.

Índex

Índex.....	p. 7.
Resum/Abstract.....	p. 11.
Introducció.....	p. 13.
I. Per què un estudi sobre immigració a Lleida?.....	p. 27.
II. Motivacions personals.....	p. 33.
III. Estructura del treball.....	p. 35.
1. La immigració en la bibliografia catalana: del volum demogràfic i la crisi d'identitat al problema d'integració i els relats locals.....	p. 38.
2. La Immigració a la ciutat de Lleida al llarg del segle XX.....	p. 74.
2.1. El tractament de les migracions en la bibliografia lleidatana.....	p. 76.
2.2. Les fonts primàries. Què han dit sobre la immigració?.....	p. 80.
. <i>Les memòries de l'Ajuntament de Lleida</i>	p. 80.
. <i>Les memòries d'altres organismes oficials</i>	p. 85.
. <i>Les memòries del Govern Civil</i>	p. 87.
. <i>La font oral</i>	p. 88.
3. La immigració en xifres.....	p. 98.
3.1. La dinàmica demogràfica a Catalunya durant el segle XX.....	p. 98.
3.2. La ciutat de Lleida.....	p. 112.
<i>El primer terç del segle XX</i>	p. 114.
<i>La dictadura franquista</i>	p. 121.
<i>L'arribada de la democràcia</i>	p. 130.
3.3. Les procedències.....	p. 140.
<i>El primer terç de segle XX</i>	p. 141.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

<i>La dictadura franquista</i>	p. 143
<i>L'arribada de la democràcia</i>	p. 151.
3.4. 1981. El primer cens postfranquisme. Una aproximació a la realitat migratòria a Lleida.....	p. 154.
3.5. El punt d'inflexió del franquisme: Immigrar a Lleida.....	p. 169.
. El municipi d'origen. Els anys de postguerra i els motius per marxar.....	p. 174.
. Els primers passos després d'emigrar. L'efecte crida i els itineraris abans d'arribar a Lleida.....	p. 178.
3.6. Conclusions.....	p. 188.
4. La immigració i el fenomen suburbà. Els casos del Canyeret, Santa Maria de Gardeny, els Magraners i el Secà de Sant Pere.....	p. 190.
4.1. El barri del Canyeret.....	p. 194.
4.2. El polígon residencial de Santa Maria de Gardeny o "Les Casetes" ...	p. 210.
4.3. El barri dels Magraners. Un exemple de barraquisme i d'immigració a Lleida.....	p. 236.
<i>Magraners i immigració. Radiografia d'un veïnatge</i>	p. 252.
<i>Nivell d'estudis</i>	p. 261.
4.4. El Secà de Sant Pere.....	p. 265.
4.5. Immigració i habitatge. Les altres àrees de la ciutat.....	p. 279.
4.6. Treball i immigració.....	p. 284.
5. El creixement urbà.....	p. 299.
5.1. La reconstrucció de la ciutat. El paper de Regiones Devastadas i les edificacions municipals a càrrec de l'Institut d'Habitatge i l'Obra Sindical del Hogar:.....	p. 309.
5.2. Lleida i el creixement ordenat: els Plans de 1925, 1957 i 1979.....	p. 319.
<i>El Pla d'Ordenació Urbana de 1925</i>	p. 320.
<i>El Pla General d'Ordenació Municipal de 1957</i>	p. 323.
<i>El Pla General Municipal d'Ordenació Urbana de 1979</i>	p. 330.

Recapitulació.....	p. 335.
Annex.....	p. 349.
. Relació de municipis, per província, amb més habitants a la ciutat de Lleida segons el cens de l'any 1981.....	p. 349.
. Perfil entrevistats.....	p. 367
Bibliografia i Fonts.....	p. 371.
. Bibliografia.....	p. 371.
. Fonts Primàries.....	p. 390.
- Arxiu Municipal de Lleida (AML).....	p. 390.
* Memòries de Gestió Municipal.....	p. 390.
* Plans d'Ordenació Urbana de la ciutat de Lleida, 1865-1979.....	p. 390.
* Expedients d'expropiació del Canyeret.....	p. 391.
- Cambra de Comerç de Lleida.....	p. 391.
- Arxiu Històric de Lleida (AHL).....	p. 391.
* Fons Oficina Comarcal de Lleida de la Direcció General de Regiones Devastadas.....	p. 391.
* Fons Govern Civil.....	p. 392.
* Fons Instituto Nacional de la Vivienda.....	p. 393.
* Fons Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística.....	p. 394.
- Censos i padrons.....	p. 395.
- Premsa.....	p. 395.
Índex de Quadres.....	p. 397.
Índex de Gràfics.....	p. 401.
Índex d'Imatges.....	p. 402.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Resum

La present tesi doctoral esdevé un estudi sobre la immigració a la ciutat de Lleida i les repercussions que d'ella es van produir. Per tant, serà un estudi demogràfic al voltant de l'evolució del creixement poblacional de la capital lleidatana al mateix temps que s'analitzaran altres temàtiques directament influenciades per aquest increment de població, essencialment, l'urbanisme.

El segle XX ha estat una centúria d'ascens continu i sostingut pel que fa a la població de Catalunya i Lleida no ha estat una excepció. Més enllà del model i l'especificitat del cas de Barcelona, la capital del Segrià ha experimentat un increment de gairebé noranta mil persones en només cent anys i el responsable d'aquest augment és, durant gairebé seixanta anys, l'immigrant. L'aportació que va fer la immigració resulta essencial per entendre la conformació de la Lleida actual i el context polític en què es va produir la seva arribada justifica, en part, la configuració urbana de la ciutat. Perquè de tot el segle, l'època franquista és la que més ha contribuït a aquest ascens demogràfic i a la transformació urbanística de Lleida.

La Guerra Civil i les repercussions econòmiques, polítiques i socials que d'ella en van resultar van provocar l'emigració de grans contingents de població de les àrees rurals vers els territoris més desenvolupats industrialment. La seva instal·lació en el lloc d'arribada es va traduir en el sorgiment de barris d'autoconstrucció i barraques a les zones més perifèriques de les ciutats. Els barris dels Magraners i el Secà de Sant Pere de Lleida, igual que succeeix amb el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny o el Canyeret —una zona depauperada al casc antic—, responen a aquesta dinàmica de suburbanització on trobem una alta concentració de població immigrada. El desenvolupament d'aquests barris i la millora en les condicions de vida i d'habitabilitat va estar en mans dels seus residents ja que van restar oblidades durant molt de temps per part de les institucions franquistes locals. La seva integració dins l'entramat urbà no es va produir fins a finals de la dècada dels seixanta i principis dels setanta, quan el sorgiment de moviments de protesta i agrupacions veïnals van començar a aixecar la veu i demanar millores en serveis i infraestructures per aquestes barriades.

Així, doncs, aquesta investigació vol il·lustrar una història demogràfica i urbanística de la ciutat protagonitzada per població arribada de diversos punts de l'Estat espanyol i que va contribuir al desenvolupament de la Lleida que coneixem avui dia.

Abstract

The present doctoral thesis becomes an study about immigration in the city of Lleida and the repercussions that occurred there. Therefore, it will be a demographic study on the evolution of population growth in Lleida capital while other issues directly influenced by this increase in population, essentially urban planning, will be analyzed.

The twentieth century has been a century of continuous and sustained ascent to the population of Catalonia and Lleida has not been an exception. Beyond the model and specificity of the case of Barcelona, the capital of el Segrià has experienced an increase of almost ninety thousand people in just one hundred years and the person in charge of this increase is, for almost sixty years, the immigrant. The contribution made by immigration is essential to understand the conformation of the current Lleida and the political context in which its arrival occurred justifies, in part, the urban configuration of the city. Because of the whole century, the Franco dictatorship is the one that has most contributed to this demographic rise and to the urban transformation of Lleida.

The Civil War and the economic, political and social repercussions that resulted from it resulted in the emigration of large contingents of population from rural areas to the most industrially developed territories. Its installation at the arrival site resulted in the emergence of self-construction districts and barracks in the most peripheral areas of the cities. The neighborhoods of the Magraners and the Secà de Sant Pere in Lleida, as with the Residencial Polígono de Santa Maria de Gardeny or the Canyeret - an area packed in the old quarter—, respond to this dynamics of suburbanization where we find a high concentration of population immigrant. The development of these neighborhoods and the improvement in the conditions of life and habitability were in the hands of their residents since they were left for a long time forgotten by the local Francoist institutions. Its integration into the urban network did not take place until the end of the sixties, in the early seventies, when the emergence of protest movements and neighborhood groups began to raise their voices and demand improvements in services and infrastructure for these neighborhoods.

Thus, this research aims to illustrate a demographic and city-planning history of the city starring a population that arrived from various points of Spain and that contributed to the development of Lleida that we know today.

Introducció.

“Som fruit de diversos llevats i, per tant, cultural i biològicament mestissos”
Jaume Vicens Vives: *Notícia de Catalunya*, Destino, Barcelona, 1954, p. 25.

Si consultem el Diccionari de la llengua catalana i busquem la paraula migrar, l'Institut d'Estudis Catalans la defineix de la següent manera: *Anar d'un lloc a un altre, especialment d'una regió a una altra per residir-hi*. Aquesta definició, de només 14 paraules, reflexa un fenomen que s'ha anat produint a Catalunya des de temps molts antics, però que demogràficament ha esdevingut una realitat majúscula i continua des de finals del segle XIX fins l'actualitat. Observant les xifres de població al llarg del segle XX podem veure com Catalunya ha evolucionat des dels 1.961.369 habitants de principis de segle fins als 6.361.107 que hi havia a finalitzar la centúria, com mostra el quadre 1. En aquest creixement, Martí Marín detalla que l'aportació de la immigració ha estat quantificada en 2.300.000 persones, amb una especial incidència pel que fa al període de dictadura franquista en que hi van arribar 1.669.427 immigrants, gairebé dos terços del total. Els altres gairebé 700.000 nous arribats es contextualitzarien en els períodes anteriors i posteriors al període franquista¹. Així, doncs, l'aportació de la immigració durant el segle XX no ha estat poca cosa en xifres de població i d'impacte envers el total demogràfic català. Emperò, més enllà dels números i percentatges, resulta interessant realitzar una reflexió més profunda sobre la definició que ens donava l'IEC sobre migrar, ja que d'ella resulten dues altres paraules fonamentals per entendre les migracions. D'una banda, emigrar i de l'altra immigrar i d'elles surten els veritables protagonistes: els emigrants i els immigrants. El primer seria vist com la persona que marxa d'un lloc per anar a un altre, mentre que el segon esdevindria el que arriba, en aquest cas, a Catalunya. Pot resultar un exercici molt simple o, si em permeten, obvi, però és que la visió que es té de cada un d'ells resulta fonamental per entendre l'impacte, no només demogràfic com acabem de veure, si no cultural, social i polític que va acompanyar a la immigració i el discurs canvia, i molt, en funció del territori on es produeixi puix que les conseqüències són de gran magnitud tant en el lloc d'origen com en el d'arribada. I això és quelcom a tenir en compte ja que

---

¹ MARÍN, Martí: "Entre el *dret de fuga* i la *invasió pacífica*: prejudicis, polítiques i realitats de la immigració a Catalunya durant el franquisme", *Recerques* 58-59, 2008, pp. 129-152.

Catalunya ha esdevingut territori d'immigració i d'emigració al llarg del segle XX com ho va ser amb anterioritat i ho està essent en l'actualitat.

Quadre 1. Població de Catalunya al llarg del segle XX.

Període	Població	Període	Població	Període	Població
1900	1.966.382	1940	2.890.974	1981	5.958.208
1910	2.084.868	1950	3.240.313	1986	5.978.638
1920	2.344.719	1960	3.925.779	1991	6.115.579
1930	2.791.292	1970	5.122.567	1996	6.090.040
1936	2.918.901	1975	5.660.372	2001	6.361.107

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, el Institut d'Estadística de Catalunya i de MARIN, Martí; "Ritmes i composició de les onades migratòries vers Catalunya en el Franquisme. Les xifres d'un fenomen complex dins de *Dossier: Immigració a Catalunya...* (cit.), pp.24-31.

Per comprendre amb més detall la causalitat d'aquest fenomen tan rellevant en el darrer segle hem de mirar, forçosament, la dinàmica catalana en aquest mateix període. Catalunya va esdevenir una de les zones industrials més desenvolupades d'Espanya en el període analitzat, en part gràcies a l'herència dels segle XIX en què el principat va veure com el carbó i la força hidroelèctrica estenia la indústria tèxtil per tot el territori, amb una major incidència en el cas de la província de Barcelona, on les fàbriques van anar multiplicant-se des de la seva capital fins a Igualada. Aquesta primera industrialització del territori va fer que Catalunya portés avantatge respecte altres zones de l'Estat espanyol, esdevenint, juntament amb el País Basc i Madrid, un dels grans centres industrials a l'entrada del segle XX. Aquesta realitat va fer que ja des de mitjans del segle XIX es produís un primer gran moviment de població que marxava des de les zones agrícoles vers les zones industrials barcelonines —una primera migració, per tant, protagonitzada per població catalana— i, posteriorment, per població arribada des del País Valencià i l'Aragó i des de les províncies de Múrcia i Almeria cap a la capital catalana també fruit de la demanda de mà d'obra que exigien les obres del nou metro en construcció i l'Exposició Universal de 1929. És, per tant, una immigració que es concentra al voltant de la ciutat de Barcelona, que va arribar a la xifra d'un milió d'habitants a l'entrada de la dècada dels anys trenta. En paral·lel, a la província de Lleida es produeix un fenomen similar però molt més modest en xifres al que succeeix amb la capital catalana puix que la població lleidatana es concentra en la seva capital i els municipis més propers de la comarca del Segrià, congelant el creixement de la resta de capitals i accelerant el creixement de la ciutat de Lleida, que va passar de tenir poc més de vint mil habitants l'any 1900 a superar els trenta-vuit mil

l'any 1930. A més a més, el cas lleidatà, a diferència del que succeeix a les comarques barcelonines, il·lustra un comportament que la fa mereixedora de ser considerada una peculiaritat. I és que l'expansió demogràfica que més endavant analitzarem per a la capital lleidatana va tenir lloc en un context d'escassa industrialització i on la major part de l'activitat industrial es centrava en el sector agroalimentari, això és, la conservació i transformació dels productes del camp, així com la fabricació de maquinària destinada al treball dels conreus. Es tracta, doncs, d'un creixement urbà sense un efecte crida industrial com van poder tenir altres municipis com ara Manresa, Terrassa o Sabadell. A banda, la resta del territori va experimentar un èxode que no només es va limitar a la capital provincial, sinó que molts lleidatans de les àrees rurals van marxar cap a municipis de la resta de Catalunya, contribuint, juntament amb l'arribada de població del sud peninsular, a la descompensació demogràfica que s'inicia en el primer terç del segle XX i que, amb l'arribada de la Segona República, descriu un territori en què Barcelona i la seva àrea metropolitana concentren bona part de la població catalana a l'arribada dels anys trenta, mentre que l'interior va perdre efectius a excepció d'alguns nuclis, com és el cas de Lleida, que creixen com a conseqüència de l'abandonament de les zones rurals.

Amb l'arribada de la Guerra Civil, el moviment demogràfic que s'havia produït fins aleshores es va veure radicalment capgirat durant un trienni en què bona part de la població de Catalunya va patir els efectes del conflicte ja sigui perquè es van veure mobilitzats cap al front de batalla —per un i altre bàndol—, ja sigui perquè van morir en combat o perquè van marxar del país creuant la frontera. Per tant, la immigració i la suma de població que va viure Catalunya durant el primer terç de segle es va transformar en la desaparició i pèrdua d'efectius, així com l'emigració i l'exili dels derrotats. A l'abril de 1939, un cop finalitzat el conflicte bèl·lic, s'obria un nou període que transformaria la vida quotidiana dels ciutadans de tot el país i, de retruc, provocaria un dels moviments de població més importants de la història d'Espanya i de Catalunya.

Martí Marín defineix de forma molt precisa els dos objectius que es va marcar el nou règim franquista un cop guanyada la guerra: en primer lloc, calia fer neteja de població i que la repressió dissenyada acabés amb qualsevol índex de perill per al nou règim i, al mateix temps, esborrar tota herència republicana. En segon lloc, calia arrelar les bases del nou règim vers tot el territori a través de dos aparells que havien

de ser fidels a les noves idees franquistes: l'administració i l'exèrcit². Per dur a terme aquesta doble voluntat de la millor forma possible per als interessos del règim franquista, la població havia de romandre en el mateix lloc on estava a l'abril de 1939, és a dir, al finalitzar la Guerra Civil, ja que, d'aquesta manera, la repressió i la judicialització del passat més immediat dels que van sobreviure al conflicte seria molt més fàcil i la solució que va trobar el règim fou la persecussió de qualsevol moviment de població, ja sia cap a l'exili, cap a l'estranger, a través del tancament de fronteres, o per l'interior del mateix territori espanyol. La imatge que en podem extreure dels primers mesos després del final de la guerra fou el d'un país tancat hermèticament i amb un judici constant i mortal de la població que hi quedava a dins, convertint la nova Espanya franquista en *una inmensa prisió* com bé es va definir al llibre "Una inmensa prisió. Los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra civil y el Franquismo"³ coordinat per Carme Molinero, Margarida Sala i Jaume Sobrequés.

A Lleida, diversos són els estudis que han tractat la persecució del règim franquista vers la població lleidatana un cop finalitzada la Guerra Civil. Una de les primeres obres que van sorgir respecte aquest tema és *La Repressió a la postguerra civil a Lleida, 1938-1945* de Mercé Barallat, publicat l'any 1991⁴. Un dels llibres que més informació ens aporta a l'hora de conèixer l'abast d'aquesta política repressiva és el que van publicar l'any 1997 Conxita Mir, Fabià Corretgé, Judit Farré i Joan Sagués sobre la judicialització del passat republicà més immediat i les sentències emeses pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques per tota la província de Lleida⁵. En aquest estudi, els autors identifiquen els "crims" "comesos" pels polítics, sindicalistes i altres persones que durant el període republicà van exercir algun càrrec o van militar en algun partit polític o sindicat d'esquerres i que van passar per aquest tribunal, essent condemnats a penes d'inhabilitació política, multes i empresonaments. A banda del

---

² MARÍN, Martí: "Migrantes, fronteras y fascismos. El control de los desplazamientos por parte del régimen franquista, 1939-1965", *Espana Contemporanea*, n. 47, 2015. ps. 79-94 (p. 79).

³ MOLINERO, Carme; SALA, M. i SOBREQUÉS, Jaume (coords.): *Una inmensa prisió. Los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra civil y el Franquismo*, Ed. Crítica, Barcelona, 2003.

⁴ BARALLAT, Mercé: *La Repressió a la postguerra civil a Lleida, 1938-1945*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991.

⁵ MIR, Conxita ... [et al.]: *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

registre amb les penes emeses i la identificació de les persones que van ser jutjades per aquest tribunal, un dels principals punts d'interès d'aquesta obra resideix en el fet de com el règim franquista pretenia desmobilitzar i desmoralitzar qualsevol rastre de republicanisme a través de les condemnes i com d'eficàç era la repressió econòmica en una societat que acabava de sortir d'una guerra i encetava un període amb dèficit d'abastiment de productes de primera necessitat. Una altra obra que estudia la repressió a Lleida és la que l'any 2000, Conxita Mir publicava amb el títol *Vivir es sobreviure: justícia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*⁶ on l'autora incideix en la repressió que es duia a terme en les àrees rural de l'interior de Catalunya on, lluny dels tribunals militars de les grans ciutats, el control del passat polític i ideològic es duia a terme, en gran mesura, a partir de denúncies anònimes. L'obra detalla de forma molt crua casos en que les antigues disputes o enemistats entre veïns i famílies acabaven desembocant en revenges que a la postguerra es traduïen en denúncies, més o menys fonamentades, que podien acabar amb un judici sobre les simpaties dels acusats en els temps de la Guerra Civil, havent de buscar proves que els lliuressin de les acusacions o, al contrari, refermessin la causa per la que se'ls denunciava, essent un factor determinant la relació que es tenia amb els representants de les autoritats franquistes en l'àmbit rural, això és, el capellà i el guàrdia civil. Finalment, una obra que acaba de veure la llum i escrita per Conxita Mir, Albert Rafael i Gabriel Ramon incideix en la repressió del règim franquista sobre la població de les comarques lleidatanes, identificant, amb noms i cognoms, les persones encausades i detallant el motiu pel qual se'ls condemna⁷.

Aquesta persecució del moviment de la població per l'interior del país no va ser una idea dissenyada pel règim franquista. La voluntat de fer romandre a la població en el seu lloc d'origen per a poder tenir-la controlada esdevé una realitat practicada per tots els règims dictatorials del segle XX i, en especial, els feixistes. A Espanya, el franquisme també va voler adoptar aquest propòsit i va intentar aplicar-lo sense èxit ja que tot i el control i la prohibició del moviment de la població, ja a la dècada dels anys quaranta Catalunya registra un creixement de 349.339 persones, 258.717 de les quals

---

⁶ MIR, Conxita: *Vivir es sobreviure: justícia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Ed. Milenio, Lleida, 2000.

⁷ MIR, Conxita, RAFAEL, Albert i RAMON, Gabriel: *Tenien nom. Víctimes de la repressió franquista a les terres de Lleida (1938-1963)*, Pagès Editors, Lleida, 2017.

són immigrants⁸. Aquesta xifra supera la del període 1911-1920 (amb 209.236 immigrants), però queda molt per darrere de la que correspon amb la dècada dels anys vint, quan a Catalunya van arribar un total de 326.297 immigrants. Tot i el protagonisme que té la província de Barcelona en aquesta primera migració —i que ja es veurà que es produeix també per a tot el període franquista—, les terres de Lleida experimenten una onada important de migració que es concentrarà en les zones del Pirineu lleidatà com a conseqüència de les grans obres hidroelèctriques, i també a la ciutat de Lleida, que veu com la seva població augmenta en una mica més d'onze mil persones, vuit mil de les quals són immigrants. Si bé a Catalunya aquest decenni no va representar el màxim en l'arribada de nous immigrants en xifres absolutes durant el franquisme, a la ciutat de Lleida sí que va representar la dècada amb major presència d'immigració en temps de dictadura, superada, però, pels 14.830 del període 1911-1920.

Com hem vist, tot i la voluntat del règim franquista per evitar-ho, la població espanyola es va desplaçar per l'interior del país i ho feien en un marc legal que perseguia aquests moviments⁹. Les raons per entendre això les hem de buscar en les motivacions que van portar a que la població decidís anar en contra de la voluntat dels franquistes i una de les millors explicacions que podem trobar, sense caure en el simplisme de justificacions econòmiques i/o polítiques, és l'anonimat que oferien les ciutats respecte les zones rurals, ja que "el control social ejercido por las autoridades y por los *vencedores* en las pequeñas comunidades había llegado a ser tenido por insostenible y la ciudad se había convertido en un lugar donde encontrar el necesario anonimato para *empezar de nuevo*"¹⁰. Arribaven per trobar una major "llibertat" per

---

⁸ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: "La població catalana a la postguerra: creixement i concentració, 1939-1950", *L'avenç*, núm. 102, 1987, pp. 38-46 (pp. 38-39).

⁹ Un article on poder incidir sobre el desplaçament de la població sota la persecució del primer franquisme és el de DÍAZ SÁNCHEZ, Miguel. «La emigración como estrategia de escape a la represión social, política y económica de la dictadura franquista. El caso de los murcianos en Barcelona (1939–1950)». *Franquisme & Transició. Revista d'Història i de Cultura*, núm. 4, 2016, pp. 9-40.

¹⁰ Aquesta visió de la ciutat com a destí on començar de zero i amb major anonimat que els petits nuclis rurals d'origen de la població immigrant es pot veure en les obres PUIG, Angelina: *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració una realitat no exclusivament econòmica: 1920-1975*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1990 i PUIG, Angelina: "La Guerra civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels cinquanta?", *Recerques*, 31, 1995 i MARÍN, Martí: *Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)*, en "Historia Social", 2006, n. 56, pp. 131-152 i MARÍN, Martí: "Migrantes, fronteras y fascismos... (cit.)", p. 92.

poder començar de nou, però per què marxaven? Martí Marín, qui més ha escrit pel que fa a la immigració vers Catalunya durant el franquisme i emprant com a exemple el cas de la seva ciutat natal, Sabadell, utilitza en diversos articles la idea encunyada pel sociòleg alemany Max Weber del *dret de fuga*, amb el què va explicar les causes de la migració dels treballadors dels camps propietats dels *junkers* de la regió de la Silèsia Posnània cap a les àrees industrials de la Renània i Westfàlia¹¹. La principal raó que va moure aquests peons del camp vers a les ciutats industrials Weber l'argumenta com la fugida d'un món jeràrquic on els rols estan perfectament definits i de difícil superació, mentre que a la ciutat troben una llibertat que al camp no hi és, amb millors salaris, majors oportunitats de promoció social, multiplicatats d'opcions econòmiques, la defensa dels drets laborals a través dels sindicats, etcètera. Aquesta justificació weberiana de l'emigració és totalment compatible amb el cas espanyol puix que molts dels llocs d'origen dels immigrants a Catalunya durant el franquisme són similars amb aquells territoris controlats pels *junkers* alemanys i que aquí s'emmirallen en els grans terratinents, propietaris de grans extensions de terreny agrícola de diverses províncies del sud del territori espanyol, la situació dels quals es reforça un cop acabada la Guerra Civil, ja que el suport que, en gran mesura, aquests van donar a les forces colpistes es va veure compensat amb més privilegis passat l'any 1939. Per la seva banda, els treballadors del camp, sovint relacionats amb partits i sindicats d'esquerres, van veure com el seu passat polític i la seva ideologia també entrava en escena un cop el conflicte va finalitzar, dificultant-los la possibilitat de trobar feina en un àmbit, el rural, en que la població es coneix més que a les ciutats i on resulta més fàcil d'assenyalar algú pels seus actes durant la República. Per tant, marxen perquè al lloc d'origen no troben les oportunitats que ofereixen les zones industrials espanyoles, on aquestes sí que hi són i contribueixen a la promoció social dels emigrants, a més de l'anonimat que ofereixen les grans ciutats industrials que els permet moure's amb major "llibertat" i amb més opcions per trobar feina. És, doncs, un fenomen més complex del que hom imagina i resumeix en marxar perquè patien gana o per la misèria, que també hi juga un paper important, però tot resideix en la manca d'alternatives i el control de les fonts d'economia per part d'uns pocs.

Aquest moviment de població que, com s'ha vist, ja s'havia iniciat a partir dels anys quaranta es va anar accentuant al llarg dels cinquanta i seixanta assolint xifres

---

¹¹ Martí Marín utilitza aquesta expressió a través de l'estudi que en va fer MEZZADRA, Sandro: «Il giovane Max Weber, il diritto di fuga dei migranti tedeschi e gli stomaci polacchi», *Diritto di fuga. Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*, Ombre Corte, Verona, 2001, 23-46.

mai vistes abans i contribuint a que Catalunya arribés als 5,5 milions d'habitants a la fi del franquisme. Tot i la voluntat del règim per impedir-ho, la població es va anar desplaçant de forma continuada cap a la industrialitzada Catalunya, provocant un creixement històric de bona part de les ciutats del litoral català, així com de les capitals comarcals i provincials d'interior. En aquesta expansió urbana, la manifestació més visible del procés migratori fou el de l'aparició de barris d'autoconstrucció a les afores de les ciutats fruit d'una política d'habitatge nefasta que no va poder satisfer l'elevada demanda dels immigrants i que van trobar en la construcció de llur habitatges la solució a aquest problema. Era freqüent veure com les grans urbs catalanes s'estenien més enllà dels seus límits tradicionals a causa de l'assentament d'immigrants que formaven un nou barri a partir de barraques que ells mateixos es construïen amb materials que adquirien i edificaven en els caps de setmana. D'exemples en trobem per tota Catalunya. Pel que fa a la província de Barcelona, els casos són múltiples fruit de l'elevada arribada d'immigrants a la seva àrea metropolitana: els barris de barraques de Montjuïc, Verdum, Can Tunis, el Camp de la Bota i el Somorrostro a Barcelona; les barriades de Torre-romeu i Ca n'Oriac a Sabadell; Llefià, La Salut, La Pau, Lloreda i Sistrells a Badalona; els barris de Santa Roa, Fondo o Singuerlín a Santa Coloma de Gramenet; les barriades de La Catalana i "el Parapeto" a Sant Adrià del Besòs, les que es van instal·lar a la zona de la carretera del Mig o a la Torrassa a l'Hospitalet de Llobregat; a Girona capital també en trobem a les Pedreres, ubicat al voltant de la torre Gironella i la Torre Alfons XII, així com altres conegudes com les "del riu" i que s'estenien al llarg del riu Ter; a Tarragona les trobem al voltant del riu Francolí així com a les platges de la capital tarragonina (Miracle, Arrabassada i Savinosa)...¹² Aquesta realitat, com veurem en el treball, també es repeteix en el cas

---

¹² Per poder analitzar el fenomen del barraquisme i els barris d'autoconstrucció per tot el territori català podem consultar multiplicitat d'estudis. Pel que fa a la província de Barcelona, algunes obres que en parlen són MARÍN, Martí (dir.): *Memòries del viatge (1940-1975)*, Museu d'Història de la immigració de Catalunya, Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 2009; PUIG VALLS, Angelina; "La immigració meridional: el cas de Torre-romeu, 1950-1975", dins BENAUL, Josep Maria; CALVET, Jordi i DEU, Esteve; *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach/Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994; CUESTA GÓMEZ, José Miguel: *El moviment veïnal al barcelonès nord (1954-1987)*, Tesi Doctoral, UAB, 2014; en el cas de la ciutat de Girona podem consultar les obres de ALBERCH, Ramon i CASTELLS, Narcís: "La població: de l'enderrocament de les muralles a les segregacions", *L'Avenç*, núm. 60, 1983 i FONT, Jordi, AGUIRRE, Miquel i BUSQUETS, Jordi: "Condicions de treball i conflictivitat a les comarques gironines" dins *L'època franquista. Estudis sobre les comarques gironines*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1989. Finalment, la ciutat de Tarragona també registra estudis sobre aquest tema a GISBERT, Joan: "Els barris perifèrics de Tarragona: uns orígens conflictius" dins de *Historia dels altres. Exclusió social i marginació a les comarques*

de la ciutat de Lleida puix que diverses zones de la capital van néixer com a conseqüència de l'arribada d'immigrants, com són els casos dels barris dels Magraners i el Secà de Sant Pere, formats a partir de l'assentament de nousvinguts durant la dècada dels anys quaranta. Altres zones també es van veure transformades com a conseqüència de la instal·lació d'immigrants: la Mariola, la Bordeta, Balàfia i Pardinyes van expandir-se i la seva morfologia es va veure modificada per nous blocs de pisos de promoció pública per poder satisfer la creixent demanda d'habitatges en aquestes parts de la ciutat. Per últim, trobem el cas del Canyeret, en ple casc antic de Lleida i habitat per immigrants fruit de la marxa dels seus antics residents cap a l'Eixample de la ciutat, on l'estat dels immobles no era tan precari com el d'aquest barri.

I és que eren els anys en què Catalunya va rebre major població i va experimentar el major creixement demogràfic de la seva història. Eren els anys dels *altres catalans* com bé deia Francisco Candel a la seva obra en referència als fills i néts d'aquests primers immigrants d'abans de la guerra i pels descendents dels que van arribar cap als anys quaranta, també coneguts com a *xarnegos*. Una arribada massiva, però, que va ser rebuda per les autoritats franquistes als llocs de destí d'aquests corrents migratoris amb una política de control, repressió i retorn al lloc d'origen, especialment a la ciutat de Barcelona, on el flux migratori era el més elevat de tot el país. De fet, el mateix Candel ho explicava amb les següents paraules:

"També s'intentà de deturar els qui arribaven. Vigilaven els trens. Tots els que feien cara de pagerol, de *paleta*, tots els qui portaven maleta de fusta, els aturaven i els reexpedien a les seves terres. Als qui destinaven tornar als seus pobles, els pagaven la meitat del bitllet. També els tancaven a Missions"¹³.

Aquesta voluntat repressiva de la migració interior a la província de Barcelona, com molt bé explica Martí Marín, es va dur a terme fins l'any 1957 quan l'obertura econòmica i política del règim vers el món va afavorir la migració en direcció a Europa i com a conseqüència, al ensem, d'una nova política social franquista que pivotava al

---

tarragonines (segles XIII-XX), Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2003.

¹³ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans*, Ed. 62, Barcelona, 2008, p. 154.

voltant del recent creat *Ministerio de la Vivienda*¹⁴. Aquest control anterior a 1957 es va manifestar en policia a l'estació de França controlant qui arribava amb els trens, la detenció d'aquelles persones que no podien justificar tenir un treball o un habitatge a la ciutat i el trasllat de milers d'immigrants al Palau de les Missions de Montjuïc, una presó que servia d'aixopluc als nouvinguts a Catalunya abans de ser retornats al seu lloc d'origen. En una estimació de mínims, unes 15.000 persones van ser expulsades entre 1952 i 1957 després de passar per aquest centre, únic a Espanya¹⁵, situat en un antic pavelló construït per a l'Exposició Universal de 1929.

Deixant de banda les conseqüències demogràfiques, el creixement de les ciutats i l'aparició de barris formats íntegrament per població nouvinguda, la immigració va generar un altre impacte que no es pot veure ni en els plànols ni en les xifres de població que ens proporcionen els censos i padrons. Es tracta del xoc entre la cultura i les tradicions catalanes i les del conjunt de població immigrada que procedia de llocs tan diferents i llunyans entre ells com Galícia, Extremadura, Aragó o Andalusia, amb la consegüent arribada de noves maneres d'entendre fets molt diversos com les festivitats, les devocions, la llengua, la relació amb els altres... Això va desembocar en una visió negativa de la immigració que des de la bibliografia catalana que va tractar aquest tema, en els seus inicis, va definir l'arribada dels nouvinguts com una *invasió pacífica*, posant de relleu els "perills" que la població immigrant podia suposar per a la cultura, la llengua i les tradicions catalanes. Aquesta visió ja havia pres especial incidència amb les obres de Josep Vandellós *La immigració a Catalunya* i *Catalunya, poble decadent*, dos textos que tractaven la immigració dels anys vint i trenta i on l'autor teoritzava sobre els problemes socials i culturals catalans i la immigració, emprant una morfologia fóra de to, jerarquizada, darwinista i amb una clara separació entre autòcton (català) i foraster (immigrant), com bé reflexa la frase següent:

---

¹⁴ MARÍN, Martí: "Franquismo e inmigración interior... (cit.).

¹⁵ Sobre el Palau de les Missions de Barcelona es pot fer un seguiment a les obres de BOJ, I.: "El pavelló de les missions. La repressió de la immigració" dins de MARÍN, M. (dir.): *Dossier: Immigració a Catalunya. Els anys del Franquisme*, Avenç, 2005, n. 298, pp. 38-44; MARÍN, Martí: "Franquismo e inmigración interior... (cit.); MARÍN, Martí: "Familiares pero desconocidas: las migraciones interiores durante el régimen franquista" dins de Damián Alberto González Madrid (ed.), *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*, Los libros de la catarata, Madrid, 2008; MARÍN, Martí: "Entre el dret de fuga... (cit.); MARÍN, Martí: "Migrantes, fronteras y fascismos... (cit.); MARÍN, MARTÍ: *Història del franquisme a Catalunya*, Pagès editors, Lleida, 2006; Per últim, l'episodi "Peresa" de la sèrie *Pecats Capitals* que Televisió de Catalunya va emetre l'any 2006 va abordar el recorregut del Palau de Missions durant els anys cinquanta a través d'un dels testimonis que apareixen en el capítol en forma d'història curta.

“L'augment de la immigració pot canviar la composició racial de la nostra terra, amb tot el que això significa per a la llengua, la cultura, l'economia i els problemes socials”¹⁶.

En el seu discurs, Vandellós pronostica que cap a finals de segle XX a Catalunya hi haurà més immigrants i descendents d'aquests que catalans i es mostra partidari de la seva barreja amb la societat catalana, tot i els perills que això pot suposar per la supervivència de la cultura i tradicions locals, portat per la lògica del desenvolupament econòmic.

Emperò, el pensament de Vandellós no va sorgir del no res, si no que el seu posicionament crític envers la immigració i la supervivència sociocultural catalana ja venia d'anys anteriors¹⁷. Els primers testimonis que trobem al voltant d'aquesta idea són el del doctor Puig i Sais al 1915 i el de R. Boquet l'any 1916. Pel que fa al primer, analitza en la seva obra *El problema de la natalitat a Catalunya. Un perill gravíssim per a la nostra pàtria* que la immigració estava afectant la catalanitat de la societat autòctona i la solució residia en augmentar “el nombre de catalans de pura raça per a lluitar en tots els terrenys”.

A la dècada dels anys vint, amb un increment notori de l'arribada d'immigrants a Catalunya, i especialment a Barcelona, els posicionaments al voltant de l'impacte d'aquest fenomen en la societat que els acull es tornen a reprendre amb un to que diferencia encara més els nousvinguts amb els catalans fins a arribar al que hem vist de Vandellós. Això es produeix perquè les procedències dels immigrants han canviat i ja no venen només de l'Aragó ni de València —territoris de l'antiga Corona d'Aragó i on la llengua i les tradicions són molt més properes— si no que procedeixen de Múrcia i Almeria en la seva major part (a Lleida, per exemple, els aragonesos encara seran majoria). Aquest fet, doncs, va radicalitzar els discursos i la qüestió de raça i llengua va tornar a ser el centre de les crítiques a la immigració, en un entorn cultural europeu en el que la raça s'entén com una dada objectiva i el racisme s'escampa en taca d'oli.

---

¹⁶ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent*, Ed. 62, Barcelona, 1985 (Primera edició a Biblioteca Catalana d'Autors Independents, Barcelona, 1935), p. 54.

¹⁷ Una obra que tracta les interpretacions favorables i en contra de la immigració a Catalunya al llarg del segle XX és la de TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*, Ed. Empúries, Barcelona, 1984. D'ella han sorgit les citacions que no estiguin documentades en nota.

és que a partir de 1920 els atacs contra la immigració seran constants i en tots ells, com veurem més endavant, hi ha un element en comú: el lligam entre immigrant i anarquisme.

La Guerra, però, va interrompre els debats sobre la problemàtica de la immigració a Catalunya i no es van tornar a obrir fins a l'aparició l'any 1957 del llibre *Donde la ciudad cambia su nombre* i l'any 1964 de l'obra *Els altres catalans*, totes dues de Francisco Candel. El seu testimoni resulta del tot interessant de realitzar puix que es tracta d'un discurs fet per un immigrant procedent de Casas Altas, València, i que va viure a les barraques de Montjuïc i a les Cases Barates de Can Tunis, ja abans de la guerra. De la seva obra van sorgir noves visions sobre la immigració amb un to més reconciliador i d'aposta per la integració. Tot i això, voldríem destacar el missatge d'una persona que va esdevenir important per la política de Catalunya (encara que els judicis recents mostrin una altra visió d'ell) com és Jordi Pujol, ex president de la Generalitat de Catalunya. Ell va escriure dos textos sobre immigració i Catalunya: *Per una doctrina d'integració* i *Immigració i integració*, ambdós inclosos en la seva obra *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, de l'any 1976, però escrits originalment gairebé vint anys abans. Posar la paraula problema en el títol del llibre ja mostra la visió que Jordi Pujol tenia del fenomen migratori. Per l'autor, la immigració és un fenomen necessari per a Catalunya, però la produïda en els anys de franquisme la defineix com excessiva (del qual es desprèn una doble consideració: d'una banda, que sobra gent i, de l'altra, que pot resultar un perill per a la societat que els acull) i la seva existència s'explica per la mala situació dels llocs d'origen:

“Catalunya ha necessitat i necessita la immigració, però no en la forma desordenada i excessiva en què s'ha produït i que és fruit tant o més de la pobresa d'àmplies zones espanyoles que del nostre propi progrés”¹⁸.

Restava, naturalment, l'esperança que també apareix al títol. Un català passava a ser, com va proposar Jordi Pujol i convertint-se en la frase que en aquest aspecte més ha transcendit del seu discurs sobre migració, aquell que "viu i treballa a Catalunya, i que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya"¹⁹.

---

¹⁸ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1976, p. 12.

¹⁹ PUJOL, Jordi: *La immigració...* (cit.), p. 42.

Però el canvi va arribar de la mà de Francisco Candel i *Els altres catalans*. Amb la seva obra, Candel va tirar per terra molts dels arguments biològics i de raça que es venien defensant abans de l'esclat de la Guerra Civil i ho justificava dient que els fills i néts dels primers immigrants ja són catalans i aquests conformaran una "nova generació de catalans" amb els fills i néts dels immigrants d'època franquista:

"Els de la dictadura de Primo de Rivera van tenir fills, i aquests fills també en van tenir: néts, ja, dels primers fills i néts catalans, qui en dubta?, si no de costums, sí de naixement. Els de la segona incursió també van tenir fills, els en neixen, i formen generació amb els néts dels primers. Aquests són i seran els altres catalans"²⁰.

Un debat que continua obert i que mostra la transcendència d'un fenomen, la immigració, que ha marcat la composició de la societat catalana actual i dels darrers 60 anys. Diverses generacions són les que han crescut parlant castellà a casa i català al carrer, sense que això hagi esdevingut cap problema per al futur de la llengua i la cultura catalanes com molts autors van teoritzar i difondre en les seves obres²¹. Som més partidaris d'altres raons que justifiquin l'emigració de centenars de milers de persones, tantes com casos s'han donat, i que Martí Marín molt bé descriu quan afirma:

"Emigrar durante la posguerra se convirtió en un acto de resistencia pasiva para muchas personas: huir, escapar del asfixiante control social que se ha caracterizado para las comunidades rurales o para las familias de preso [...] Esta necesidad de huir de una pobreza segura, cuando no era percibido como posible el cambio sociopolítico necesario para alterar ese ineluctable destino, fue denominado ya por Max Weber como "derecho de fuga" en relación con los campesinos prusianos de finales del siglo XIX [...] que para muchos españoles de posguerra se complementó con una cierta "consciencia de derrota" que

---

²⁰ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 34.

²¹ Un d'aquests casos és el de Gabriel Rufián, un *altre català* nascut a Santa Coloma de Gramanet i que treballa al Congrés dels Diputats a Madrid per reclamar la independència de Catalunya o l'autor d'aquestes pàgines, nét d'immigrants de la província de Granada (Fonelas de Guadix i Albuñol) i de la província de Jaén (Martos) i que se'm fa difícil pensar que els padrins, com molts altres, van marxar del seu poble per descatalanitzar Catalunya.

cerraría el círculo que nos permite exponer la idea de una emigración por factores también políticos"²².

I, com ja van fer altres autors en temps de dictadura i s'està fent actualment a través de les obres dels historiadors més recents fruit del llegat de l'obra de Francisco Candel i els revisionistes dels discursos de la immigració d'època franquista, diguem-ho clar, Catalunya és el que és gràcies a la immigració. Sense l'arribada d'aquest ampli contingent de població, Catalunya s'hagués estancat demogràficament. I sí, es podria haver produït un problema de xoc cultural, però la realitat és que els immigrants, si bé en molts casos van mantenir llurs tradicions i es van agrupar en cases regionals, també s'han integrat en la societat i participen de les tradicions catalanes i han contribuït a la seva evolució. Sempre ho han fet: abans, ara i ho faran els immigrants que arribin en el futur. D'exemples i casos hi han molts. L'historiador i actual parlamentari per la coalició Catalunya en Comú Podem, Xavier Domènech, explicava en el capítol dedicat a la identitat al programa 300 que va realitzar la Televisió de Catalunya²³, que a Sabadell, el dia 10 de setembre de 1968, es va produir un episodi en que van aparèixer senyeres penjades pels carrers dels barris més modestos de la ciutat. El registre de les detencions que va fer la Guàrdia Civil el dia següent, un dia prou important per als catalans com l'11 de setembre, mostrava com els autors d'aquest acte eren obrers immigrants, i es contraposava amb els detinguts del dia 1 de maig, festivitat obrera, en que els detinguts eren, en la seva majoria, catalans. També són els immigrants els que van liderar les associacions de veïns de les ciutats catalanes per exigir millores per als barris, participant, d'aquesta manera, en el desenvolupament urbà i la política a les ciutats. I és gràcies a la immigració que Catalunya va arribar a la xifra dels 6 milions d'habitants, com promocionava la Generalitat amb l'eslògan "Som 6 milions" a mitjan anys vuitanta.

En definitiva, les pors que es van poder generar en el moment en que arribaven a Catalunya tants i tants immigrants es van convertir, amb el temps, en falses hipòtesis i la realitat va mostrar que els immigrants, lluny de mantenir-se distants i poc receptius amb la societat que els va acollir, es van integrar i, alguns, es van comprometre amb la identitat catalana. A nivell historiogràfic, però, hem pogut observar que el ritme

---

²² MARÍN, Martí: "Franquismo e inmigración interior... (cit.)", pp. 17-18.

²³ Aquest episodi descrit es pot veure a la web de Televisió de Catalunya <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/300/> en el capítol corresponent a la identitat i emès el dia 24 de setembre del 2014.

d'arribada d'immigrants procedents d'altres províncies més enllà de Catalunya va generar un debat entre els que mostraven una visió negativa en la vinguda de població immigrant i els que es mostraven optimistes pel futur reproductiu d'una societat catalana que començava a estancar-se durant el primer terç de segle. Les crítiques als immigrants van evolucionar des del perill que aquests suposaven per a la integritat catalana de la societat que els acollia, amb els corresponents greuges per a la llengua i cultures catalanes, i amb l'obra *Catalunya, poble decadent* de Josep Vandellós com a màxim exponent d'aquesta visió, fins als que, en temps republicans, van identificar al nouvingut com un element desestabilitzador per a la classe obrera catalana en tant que introductors d'ideologies perilloses, com ara l'anarquisme. Amb el final de la Guerra Civil es produeix la segona onada migratòria, la que més immigrants portarà a Catalunya, i on sorgeixen dues visions que trenquen amb el discurs crític que fins aleshores havia dominat les publicacions sobre immigració. *Els altres catalans* de Francisco Candel presenta l'immigrant d'una manera més propera i personalitzada, intentant trencar la visió del nouvingut com a invasor i apostant clarament per a la integració i l'assimilació de l'immigrant. Poc temps després, Jordi Pujol publicava l'obra *La immigració, problema i esperança de Catalunya* on continuava amb la tesi de Candel i apostava per la integració. En definitiva, la immigració ha evolucionat des dels missatges alarmistes i crítics de principis de segle, quan l'arribada de població procedent d'Almeria i Múrcia, principalment, esdevé la primera experiència migratòria a territori català, generant pors entre els que escriuen sobre aquest tema i alçant la veu per les conseqüències que això pot tenir en la cultura catalana, fins a posicions més obertes a l'assimilació i que aposten per la seva integració com la millor política pel futur social i econòmic de Catalunya.

I. Per què un estudi sobre immigració a Lleida?

A més a més de la rellevància demogràfica que la immigració va protagonitzar en el creixement de la població lleidatana al llarg del segle XX —i que es veurà en els següents apartats d'aquest estudi—, resulta, també, destacable realitzar un estudi sobre la ciutat de Lleida perquè aquesta mostra unes especificitats d'increment demogràfic que difereixen del model català tradicional i que es basen en dues consideracions: És un municipi que, a diferència d'altres ciutats catalanes —com són

els casos de Manresa, Mataró, Terrassa o Sabadell²⁴— va tenir un notable creixement demogràfic durant el segle XX, però que no fou com a resultat de la seva potent indústria. Tampoc no pertany a aquell grup de ciutats de l'àrea metropolitana de Barcelona que van créixer en diverses fases del segle XX fruit de la seva constitució com a *ciutats-dormitori* —on trobem municipis com Cornellà de Llobregat, Sant Adrià de Besòs o Santa Coloma de Gramenet— o com una barreja d'ambdues situacions — com l'Hospitalet de Llobregat o Badalona²⁵—.

El punt de partida d'aquest estudi són les publicacions que s'han fet sobre altres ciutats catalanes —entre les esmentades més amunt— on es reflecteix

---

²⁴ Els exemples estudiats per altres municipis són diversos. Pel que fa al cas de Sabadell podem consultar les publicacions de MARIN, Martí; *Sabadell: immigració, suburbialització i dictadura, 1939-1960*, Museu d'Història de Sabadell, inèdit, 2003, MARIN, Martí; "Orígens de l'emigració de postguerra a Sabadell, 1939-1960", Arraona. Revista d'Història, 28, ps.24-35, 2005 o MARIN, Martí; "Franquismo e inmigración interior... (cit.), també PUIG VALLS, Angelina; *De Pedro Martínez a Sabadell...* (cit.), PUIG VALLS, Angelina; "La immigració meridional... (cit.) i ORTIZ, Carles; CLUSA, Joaquim i FORNÉS, Eduard (eds.); *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca N'Oriac i la revista "Can Oriach" En memòria de Joan Gómez*, Ed.Mediterrània, Barcelona, 2003. A banda, els estudis fets per Terrassa obra de CARDÚS, Salvador (dir.); *Els terrassencs del segle XX. Immigració, identitat i canvi*, Diari de Terrassa/Lunwerg eds., Terrassa, 2005 i LACUEVA, Josep Lluís; *La conformació d'una ciutat. Immigració, societat i economia. Terrassa (1900- 1985)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2008, el cas de la ciutat de Mataró amb LLIGADAS, Josep i DE MAYA, Juan Francisco; *Cerdanyola, el barri gran de Mataró. 1920-2000*, Patronat Municipal de Cultura, Mataró, 2000 o la multiplicitat de textos que fan referència al creixement dels barris i de la ciutat de Barcelona: ALBERCH, Ramon (dir), *Els barris de Barcelona*, varis vols., Ajuntament de Barcelona i ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998, BUSQUETS GRAU, Joan; *Barcelona. Evolución urbanística de una capital compacta*, Mapfre, Madrid,1992, FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep Maria; *Tots els barris de Barcelona*, varis volums, Ed.62, Barcelona, 1976 o SOBREQUÉS, Jaume. (dir), *Història de Barcelona*, vol.8, *El segle XX. II. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.

²⁵ Per veure les conseqüències que van tenir les migracions en les anomenades *ciutat-dormitori* podem fer un seguiment a través de les publicacions realitzades en la història d'aquests municipis. En un marc general podem situar les publicacions de DE ANDRÉS CREUS, Laura; *Barraques: la lluita dels invisibles*, Ara llibres, Badalona, 2011, MARIN, Martí (dir.): *Memòries del viatge: (1940-1975)...* (cit.) i els dos volums de NEL·LO I COLOM, Oriol (dir.): *L'Emigració residencial del continu urbà del Barcelonès vers la resta de la Regió Metropolitana de Barcelona: fluxos migratoris, motivacions i factors de l'emigració dels municipis de Badalona, l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet i Sant Adrià de Besòs, 1991-1996*, IER metropolitans de Barcelona, Barcelona, 1998. Pel que fa als estudis específics dels municipis, ARREY OLIVER, Francesc: *Badalona un segle de ciutat: la immigració*, Museu de Badalona, 2004; CUESTA, José Miguel: *El moviment veïnal a Llefia (Badalona)*, Tesina de doctorat, UAB, 2010; BOTEY VALLÈS, Jaume: *Cinquanta-quatre relats d'immigració*, Diputació de Barcelona: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, Barcelona, 1986; PARRAMON, Clara Carme: *Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l'Hospitalet*, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2000.

clarament la importància que va tenir per als diversos municipis estudiats l'arribada d'immigrants procedents d'altres territoris espanyols. I és que si fem un cop d'ull a les actuals composicions socials de les diferents ciutats que formen Catalunya —com la resta d'Espanya i, de fet, qualsevol xarxa urbana—, veurem que els orígens de molta gent —ja sigui primera, segona o tercera generació— es troben en altres territoris, en aquest cas, de l'Estat espanyol²⁶. En aquest aspecte, Lleida no disposa d'un estudi sistemàtic que permeti conèixer en profunditat la realitat del procés (com succeeix en altres municipis citats anteriorment) que ens condueixi a la descripció del creixement de la població lleidatana i veure el grau d'importància que van tenir les immigracions en l'increment del conjunt poblacional, amb la finalitat de crear un marc general que expliqui com es va produir aquest procés i les diferències amb altres casos de ciutats catalanes.

El desenvolupament econòmic que va experimentar el país a partir dels processos d'industrialització iniciats a finals del segle XVIII va portar a que molta població, primer de les zones rurals catalanes i després d'altres territoris espanyols —especialment aragonesos, valencians, murcians i almeriencs²⁷— agafessin les maletes per viatjar a la pròspera Catalunya²⁸. Aquesta primera migració no catalana, que en

---

²⁶ Un seguiment sintètic del desenvolupament demogràfic paral·lel al procés d'urbanització català pot seguir-se a través de MENACHO, Teresa i CUSIDÓ, Teresa A.; *Recuperació i enregistrament de les dades poblacionals anteriors als censos oficials: segles XVIII i primera meitat del XIX*, Centre d'Estudis Demogràfics, Bellaterra, 2007; CAMPS, Enriqueta; *La formación del mercado de trabajo industrial en la Catalunya del siglo XIX*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1995; NICOLAU Roser, "Els condicionaments d'una població en expansió" dins Josep Maria Fradera (dir.), *La gran transformació, 1790-1860*, Vol.6 de la *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997; OLIVERAS, Josep, "El miratge de la capital: de poble a gran ciutat", dins Pere Anguera (dir.), *La consolidació del món burgès, 1860-1900*, vol.7 de la *Història, Política, Societat i Cultura...*, cit.; CABRÉ, Anna i PUJADES, Isabel; "La població: immigració i explosió demogràfica" dins NADAL, Jordi; MALUQUER, Jordi; SUDRIÀ, Carles i CABANA, Francesc (dirs.), *Història econòmica de la Catalunya contemporània...* (cit.).

²⁷ VICENS VIVES, Jaume: *Industrials i polítics del segle XIX*, Vicens-Vives, Barcelona, 1961.

²⁸ La base agrària dels inicis del procés industrialitzador ja fou tractada per Pierre Vilar a la seva magistral obra *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*, 3 vols., Ed.62, Barcelona, 1973-75 i els seus orígens incerts per l'obra clàssica de NADAL Jordi, *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*, Ariel, Barcelona, 1975, a més de VICENS VIVES, Jaume: *Industrials i polítics...*, cit. Des d'aleshores els coneixements sobre el procés català i el seu paper en el conjunt espanyol han anat completant-se i complicant-se. Veure NADAL Jordi, MALUQUER, Jordi, SUDRIÀ, Carles i CABANA, Francesc (dirs.), *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, 6 vols., Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1988-94; NADAL Jordi i CATALÁN, Jordi (eds.), *La cara*

xifres absolutes representava un tant per cent molt petit del conjunt de població a Catalunya —1.25% al 1887, 3.33% al 1897, 4.22% al 1900 i el 5.44% al 1910²⁹— fou una de les principals raons per les quals els immigrants van tornar a desplaçar-se cap a Catalunya durant la primera gran onada migratòria anterior a la República i la segona, produïda durant el franquisme, com bé analitzarem amb major amplitud en el capítol dedicat a les migracions els anys de dictadura franquista³⁰.

Al llarg del segle XIX, i fent un incís en els moviments demogràfics, l'Estat liberal creat després de la guerra d'Independència —1808-1814— va portar un nou model administratiu i de centralització de l'Estat espanyol. En aquest nou model, les diputacions van prendre un fort protagonisme com a representants dels interessos dels territoris acabats de distribuir. Sempre que es forma un nou territori hi ha un municipi que exerceix la seva capitalitat i aquí és on trobem ciutats —com poden ser Màlaga, Donosti, Madrid (capital de l'Estat) i altres municipis de Castella la Vella i Castella la Nova— que creixen pel fet de ser el nucli més important del territori (i les exigències laborals que requereix en tant que capital administrativa i judicial d'un territori). Aquest caràcter de capitalitat administrativa i judicial va fer que experimentessin un creixement urbanístic, en ocasions, espectacular (similar al viscut als nuclis industrials), íntimament vinculat a un creixement demogràfic que estimulava la necessitat d'ampliar la superfície edificada. Per aquests motius, les ciutats van començar a idear una nova estructuració de l'espai urbà a partir de Plans Urbanístics en que l'Eixample esdevenia la principal zona d'expansió i integració de la població, alhora que també es renovaven els cascs antics³¹. Aquesta nova política urbanística es va repetir tant en ciutats

---

oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes, Alianza, Madrid, 1994; NADAL Jordi i CARRERAS, Albert (dirs.), *Pautas regionales de la industrialización española. Siglos XIX y XX*, Ariel, Barcelona, 1990; NADAL Jordi (dir.), *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*, Crítica/Fundación BBVA, Barcelona, 2003 i CAMARERO, Luis Alfonso: *Del éxodo rural y del éxodo urbano. Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales españoles*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1993 o el llibre SÁNCHEZ ALONSO, Blanca: *Las causas de la emigración española, 1880-1930*, Ed. Alianza, Madrid, 1995.

²⁹ MARIN, Martí; “La fàbrica, el barri, la ciutat i el país. La integració dels immigrants a Catalunya sota el franquisme”, dins FONT AGULLÓ, Jordi (ed.), *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2007, p. 262.

³⁰ Veure mapa 1 de l'annex.

³¹ GARCÍA MERINO, Luis V; “La consolidación de Bilbao como ciudad industrial” dins GARCÍA DELGADO, José Luis: *Las Ciudades en la modernización de España: los decenios interseculares*, Siglo Veintiuno, Mèxic, 1992, p. 97 i SÁNCHEZ JIMÉNEZ, José; “La población,

administratives com en els grans centres industrials — a Madrid fou el Pla Castro, a Barcelona el pla de Cerdà, Cortázar a Donosti i Achúcarro a Bilbao³². Emperò, en la dura realitat, van sorgir suburbis i altres nuclis de població informals, sense cap mena de planificació, que no sempre foren absorbits o integrats a la trama urbana de forma adequada. El fenomen que es ve reproduït des de finals del segle XIX va agafar especial rellevància durant les dues dècades anteriors a l'arribada del govern republicà. És a dir, entre l'any 1910 i l'any 1930 l'arribada d'immigrants va suposar un fort increment demogràfic pel conjunt de les principals ciutats, catalanes i no catalanes, un procés que a Lleida, una altra vegada, no va seguir les pautes de comportament que les ciutats industrials ni les de les futures *ciutats-dormitori* de l'àrea metropolitana de Barcelona. Lleida seria més proper al model de capital administrativa d'una àrea rural que acabem de definir i que seguiren altres municipis espanyols, com ara Logronyo, Salamanca o Zamora —posem per cas—, un tipus de poblacions amb els que tal vegada fora bo d'efectuar futures comparacions.

Aquest fenomen migratori i la inestabilitat poblacional de les terres de Lleida no han estat estudiades de la manera què aquest fet es mereix. Un bon exemple d'això que diem i si ens fixem en el període de major arribada i creixement poblacional a la ciutat de Lleida —la dictadura franquista— podem veure que els historiadors locals han posat l'ull en temes polítics, com ara la repressió o l'activitat sindical i dels partits (legals o clandestins) o els aspectes econòmics i culturals durant el franquisme. Aquesta ha estat la tendència que molts historiadors han seguit pel que fa a l'estudi de l'època franquista tant a nivell català com espanyol i en el que la immigració, en bona part d'aquestes investigacions, s'ha descrit com un fenomen de gran importància però que només ha estat tractat per introduir un tema dels citats anteriorment o analitzat en unes poques pàgines, com una breu pinzellada. Per tant, podem afirmar que el fenomen migratori s'ha vist reduït a la categoria de capítol dins de les grans monografies dedicades a la història del franquisme i aquesta realitat es repeteix a l'àmbit estatal, català i local.

Malgrat aquest caràcter de subordinació del tema migratori respecte altres temàtiques més àmpliament estudiades per a la ciutat de Lleida durant el segle XX, s'ha de dir que els historiadors locals —des de les primeres obres escrites per Josep

---

el campo y las ciudades”, dins J.M.JOVER (dir.); *Historia de España Menéndez Pidal*.XXXVII. *Los comienzos del siglo XX: la población, la economía, la sociedad (1898-1931)*, Espasa-Calpe, Madrid, 2001, p.261.

³² SÁNCHEZ JIMÉNEZ, José; “La población... cit. p. 230.

Lladonosa fins a les més recents de Conxita Mir, Jaume Barrull o Antonieta Jarne—, així com altres autors que també han fet estudis sobre població com són els casos de Joan Vilagrasa o Jordi Garreta, han dedicat en els seus llibres un espai per introduir, encara que breument, la realitat migratòria i coincidint, en la majoria de casos, que la capital lleidatana va rebre una quantitat d'immigrants rellevant i que aquesta no només es va traduir en el creixement demogràfic local, sinó que va portar a la configuració de problemes socials, polítics i urbanístics, ja sigui per la creació de barris d'extraradi, el barraquisme i la sobreocupació de determinades zones de la ciutat, l'etern problema de falta d'habitatge a la ciutat, la manca de serveis i infraestructures en els barris amb una major presència d'immigrants o la lenta o nul·la resposta de les autoritats franquistes locals respecte als problemes abans citats. En definitiva, la immigració en la bibliografia local es basa en petites aportacions a l'estudi dels moviments de població —i que tracten les xifres del fenomen, les procedències o l'assentament dels nousvinguts en barris de la perifèria— que s'ubiquen en forma de capítols o en poques pàgines dins d'obres que parlen de la política, cultura o societat lleidatanes durant el franquisme i, que forçosament, ens ha portat a la consulta d'altres fonts per poder indagar més en el tema i ampliar-lo, com ara documentació oficial —institucions franquistes—, articles en revistes, expedients d'habitatge, projectes urbanístics, premsa, font oral, etc. Dit d'una altra manera: un tema que tothom assenyala com a molt important per a la història de la ciutat només havia estat tractat de manera, contradictòriament, superficial i la informació bàsica es trobava encara per construir.

En aquest sentit i en comparació amb el que succeeix a la resta de Catalunya, veurem que la historiografia lleidatana segueix un patró força similar al de les terres tarragonines i gironines, sense grans estudis sobre immigració, malgrat que n'han estat prou afectades —només cal pensar, com a exemples, en el creixement industrial tarragoní i el desenvolupament turístic gironí. Emperò, difereix molt del cas barceloní, on sí que hi trobem obres dedicades exclusivament a la immigració i que respon a motius diversos que ho justifiquen: una immigració molt superior a la resta de províncies; una pluralitat d'exemples que van des de la mateixa capital catalana fins als municipis del Vallès, passant per les ciutats dormitori que toquen a la capital; una immigració que va ser protagonista posteriorment en els principals moviments socials antifranquistes —moviment obrer i veïnal— i que ha despertat l'interès en els historiadors —alguns dels quals descendents d'aquesta mateixa immigració—; per les problemàtiques que la immigració va provocar en la configuració de la gran metròpoli i que hom identifica en les grans barriades de barraques a Montjuïc i el Somorrostro —i

immortalitzades en forma de documental³³— o per la gran quantitat d'aportacions a l'estudi del franquisme que ha fet que la immigració, tot i ser tractada breument en les primeres obres, ha servit d'inspiració per altres historiadors que han pres el testimoni dels seus precedents i han realitzat obres sobre immigració ja sigui a nivell català o en municipis concrets de l'àrea metropolitana de Barcelona.

És per aquest motiu que aquesta tesi doctoral pretén esdevenir una primera aproximació a la realitat migratòria a la ciutat de Lleida en el conjunt del segle XX i deixar ben clar que el creixement demogràfic que experimenta la ciutat en aquests cent anys és conseqüència directa de la immigració, especialment fins als anys seixanta, i que el posterior increment poblacional es produeix pels efectes de la mateixa en forma de creixement natural —són els fills dels immigrants, criats aquí, els que fan créixer la xifra d'habitants. El darrer terç de segle, com ja es veurà, hi ha un comportament diferenciat d'èpoques anteriors que provoca un estancament de la població local només beneficiada per arribades puntuals d'immigrants que seran més importants els primers anys del segle XXI.

II. Motivacions personals.

La tria del tema, el marc cronològic i la localització del mateix en la ciutat de Lleida es justifiquen per l'experiència personal de l'autor d'aquesta tesi. Com succeeix en molts casos a la nostra vida, les decisions que un pren sovint estan motivades pel contacte amb alguna matèria i/o disciplina o el xoc que li ha provocat el contacte amb una persona. Durant els anys d'estudi de la carrera d'Història a la Universitat de Lleida vaig tenir la sort de conèixer a grans historiadors dels quals vaig aprendre molt i dels que em portaré un gran record, però en arribar a la Universitat Autònoma de Barcelona i començar el Màster en Història Contemporània no tenia gens clar quin tema havia de triar per a realitzar el treball final del mateix ni per quina matèria històrica decantar-me en una possible especialització posterior en forma de doctorat. Va ser aleshores quan

---

³³ Per fer un seguiment de la història de Barcelona a través de les barriades de barraques que van sorgir durant la segona meitat del segle XX recomanem la visualització de dos reportatges realitzats per Televisió de Catalunya. D'una banda, el programa "30 minuts" va emetre *Barraques. L'altra ciutat* el 5 d'abril del 2009, mentre que el programa "Sense Ficció" en va emetre un altre titulat *Barraques. La ciutat oblidada* el 14 de gener de l'any 2010. La web de TV3 a la carta encara ofereix la possibilitat de poder tornar-los a veure als següents enllaços: <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/30-minuts/barraques-laltra-ciutat/video/5372671/> i <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/sense-ficcio/barraques-la-ciutat-oblidada/video/2333059/>.

vaig entrar en contacte amb la Història de la demografia, la història de les migracions a través de l'assignatura *Moviments socials i condicions de vida a l'Espanya Contemporània* impartida pel doctor Martí Marín Corbera. Amb ell, vaig iniciar un camí que em va portar a la redacció del treball final de màster titulat "La immigració a la ciutat de Lleida durant el franquisme, 1938-1975". En aquella primera aproximació a la immigració vaig poder constatar que a mesura que analitzava les xifres de creixement demogràfic de la ciutat i extreia d'elles el volum que representava el creixement natural —això és, l'aportació que en fan els habitants de la ciutat— vaig poder observar que l'aportació migratòria era molt important i per aquest motiu vam decidir, tant el tutor com jo mateix, fer un estudi sobre la immigració però estenent-lo al llarg del segle XX i poder calibrar en cent anys la magnitud d'aquest fenomen. És per aquest motiu que aquesta tesi doctoral s'emmarca en un període que engloba —demogràficament— un segle, encara que l'anàlisi sociopolític continuï centrat en l'etapa de la dictadura, per poder comparar aquells primers resultats de la immigració durant el període franquista amb el moviment demogràfic anterior a la Guerra Civil i el que es va produir amb el final de la dictadura i observar quin va ser el comportament, l'evolució en l'arribada de població a la ciutat de Lleida al llarg del segle XX. A més, estendre el fet migratori en els períodes anterior i posterior a la dictadura franquista ens oferiria una realitat que, en la historiografia local, mai s'havia donat, permetent-nos explicar l'evolució del fenomen d'una manera lineal i no centrar-nos només en un període concret.

A banda de l'afinitat amb la matèria històrica, un altre component que també va existir a l'hora de triar el tema de la immigració i que segurament va tenir major pes és el dels vincles familiars. Ser nét d'immigrants em va fer pensar en la trajectòria i les experiències que van viure els meus padrins des de la marxa de la seva Andalusia natal fins la instal·lació a la ciutat de Lleida i que tantes vegades m'havien explicat en diferents episodis als sopars d'aniversari, visites esporàdiques a casa seva o a taula les nits de Nadal. Sempre m'he preguntat com ha de ser aquell moment en que decideixes deixar-ho tot per marxar a l'altra punta del país i començar de zero. Sempre m'he preguntat com quatre persones van decidir abandonar els seus pobles de la província de Granada i Jaén per arribar a una ciutat com Lleida, que a simple vista no ofereix les oportunitats ni és tan coneguda com les grans capitals que té a la seva vora, això és, Barcelona i Saragossa. I sempre m'he alegrat de pensar que gràcies al seu esforç i sacrifici, he nascut en una terra extraordinària, en una ciutat espectacular i això els hi dec a ells. Aquest treball vol ser, en part, un homenatge a les seves figures i a la seva memòria, a tot el que van passar i van viure i, amb ells, a tota una generació que va veure com una guerra els desarrelava dels seus orígens per sempre més.

Finalment, que Lleida sigui el marc geogràfic on estudiar aquesta immigració obeeix a motius d'identitat, ja que és la ciutat en què hi vaig néixer. Des d'un primer moment vaig tenir ben clar que si havia de fer una tesi doctoral, l'escenari havia de ser Lleida per raons de sentiment, de pertinença. No cal dir que els estudis fets per a la ciutat de Lleida han vingut de la mà d'historiadors locals i que la capital lleidatana ha restat apartada dels grans temes de la historiografia catalana (en part justificat pel gran pes de la província de Barcelona, la dimensió demogràfica de la mateixa fa que gran part dels temes a estudiar es concentri en aquesta província: antifranquisme, moviment veïnal, moviment obrer, etc.). Per tant, veient el buit que existia en l'anàlisi de la població lleidatana i en la immigració vers la ciutat de Lleida, vaig pensar que s'havia de fer un estudi sobre aquesta temàtica per poder situar Lleida dins del conjunt d'obres sobre migracions a Catalunya o, si més no, ser una primera aproximació i que algú altre prengui el relleu i pugui ampliar-ho.

III. Estructura del treball.

La present tesi doctoral s'estructura en diversos capítol o blocs que tracten diferents aspectes sobre la immigració. En aquest sentit, al llarg del temps que ha durat la confecció d'aquest projecte, des del mateix moment d'iniciar-ho fins els darrers dies de redacció, l'estructura, així com el contingut del treball ha anat variant en funció del temps i la disponibilitat per a l'investigació. L'estructuració de la tesi ha estat meditada durant molt de temps i consensuada entre director i doctorand amb la voluntat d'oferir la major amplitud sobre el tema de la immigració a la ciutat de Lleida.

El primer capítol sintetitza el què s'ha dit sobre la immigració a nivell català. És un estudi bibliogràfic a partir dels escrits que durant el segle XX han tractat la immigració des de diversos punts de vista: des dels que la veien com un problema per a la identitat de la població catalana fins als que, a la segona meitat de segle, van apostar per integrar l'immigrant des d'una concepció més humana i propera. A partir d'aquestes dues interpretacions —amb Vandellós i Candel com a màxims referents— han anat sorgint aportacions que defensaven o criticaven la immigració des dels aspectes racials, lingüístics o polítics i les aportacions les han realitzat persones d'àmbits tan diferents com la geografia, la política, la sociologia, la història o el discurs del mateix immigrant. La presència d'aquest primer capítol es justifica, doncs, com a

resum a totes aquestes aportacions sobre la immigració a Catalunya al llarg del segle XX.

El segon capítol s'endinsa en l'estudi de la immigració en la bibliografia lleidatana. En tant que aquesta realitat ha estat poc analitzada en les obres que s'han escrit sobre la ciutat de Lleida del segle XX, el capítol examina el que han dit, també, les fonts primàries: això és, les memòries del Govern Civil, l'Ajuntament de Lleida i altres organismes oficials com són el *Ministerio de la Vivienda* o la *Secretaría Provincial de Empleo*. Aquests discursos s'han completat amb els testimonis dels immigrants a través de la realització d'entrevistes sobre els temes que es desenvolupen en els capítols 3 i, sobretot, 4 amb l'objectiu d'establir una visió molt més propera i personal de la immigració. Val a dir, que des del primer moment en que es va proposar de fer aquest estudi, la font oral va ser una prioritat per donar veu a l'immigrant i integrar la seva experiència en el discurs general de la tesi.

El tercer capítol descriu l'evolució demogràfica de la ciutat de Lleida al llarg del segle XX. Amb això hem volgut traçar cent anys de creixement continu en un període marcat per dos dictadures i una Guerra Civil de catastròfiques conseqüències. En aquesta centúria, la capacitat reproductiva de la societat catalana s'anava reduint provocant un estancament en el creixement natural de la població. Aquesta situació només podia resoldre's a partir de l'aportació de població arribada des de fora, els immigrants, els quals van fer augmentar el volum demogràfic català, van rejuvenir la seva població i van augmentar les taxes de natalitat que disposava el territori a principis de segle. Lleida no en va ser una excepció i això és el que s'ha volgut descriure en aquest capítol, així com la procedència dels seus habitants, analitzada amb major profunditat a partir del buidatge del cens de població de l'any 1981, el primer registre que tenim després del franquisme. Finalment, els darrers punt d'aquest capítol aprofundeixen en el període franquista a través de l'experiència personal dels immigrants entrevistats, descrivint els llocs d'origen d'aquesta població i quins van ser els recorreguts que van seguir fins la seva arribada a la ciutat.

El quart capítol estudia l'impacte que la immigració va tenir en la urbanització moderna de Lleida. Els quatre primers punts tracten el sorgiment i evolució de quatre zones de la ciutats en què la immigració hi va tenir un fort protagonisme. El Canyeret i el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny, malgrat que ambdós ja no existeixen, són testimonis de casos de marginalitat i precarietat immobiliària en una ciutat que veia com la seva població creixia però que no podia donar resposta a aquest increment, forçant als nouvinguts a restar en les zones més depauperades i on la

població local no hi volia residir. El cas de les Casetes és l'exemple més clar de la incapacitat de les institucions franquistes per donar una solució humanitària a la manca d'habitatge. Els barris dels Magraners i el Secà de Sant Pere, per la seva banda, són dos models de com la immigració va crear, del no res, barriades d'autoconstrucció a la perifèria de la ciutat. Finalment, els dos darrers apartats fan referència a qüestions com l'habitatge o els sectors laborals en què van treballar els nousvinguts un cop establerts a Lleida.

El cinquè i darrer capítol analitza el creixement urbà que ha experimentat la ciutat de Lleida durant el període en què s'engloba aquest estudi, des de les obres i projectes per reconstruir la capital un cop acabada la Guerra Civil, fins als diferents plans d'Ordenació Urbana dissenyats i implantats durant la passada centúria, amb especial èmfasi en el Pla de 1957, el que es va fer en plena segona onada migratòria i en el període de major creixement històric de la població lleidatana.

Dins de l'annex al final del treball s'hi poden trobar quadres de població per províncies amb els individus residents a Lleida l'any 1981 a partir de la informació estreta del cens de població de l'any 1981. La seva ordenació s'estructura per províncies i malgrat que els municipis d'origen són molt diversos, en aquesta mostra només hi situem els que superaven els 30 habitants ja que els quadres s'haguéssin fet molt extensos i amb molts casos en què només hi trobaríem 1 únic individu. També tenim, en aquest annex, el perfil dels immigrants entrevistats amb una breu descripció personal.

1. *La immigració en la bibliografia catalana: del volum demogràfic i la crisi d'identitat al problema d'integració i els relats locals.*

Una de les maneres en què millor podrem constatar la importància de l'arribada de població immigrant a terres catalanes és observar com s'ha tractat la temàtica migratòria en el conjunt de la bibliografia publicada a Catalunya al llarg del segle XX. Un cop d'ull a les obres que han anat apareixent durant els anys de la passada centúria ens posa en context sobre quins punts de vista han anat sorgint en el decurs dels temps, si els autors es mostraven preocupats o no i per què, a quins temes els hi donaven major transcendència o si es va generar debat al voltant dels mateixos. La resposta és molt fàcil d'imaginar puix que la magnificència de les xifres i el context polític en què aquesta arribada es va produir va provocar un seguit d'escrius en què els diferents autors van descriure de forma més o menys acurada la realitat del fenomen i pronosticaven, al començament, un futur negre per la "raça catalana", com va afirmar Josep Anton Vandellós. Però de teories i posicionaments n'hi van haver molts: trobaríem autors que només es limiten a detallar quantitativament el volum de la immigració; altres hi van veure un problema d'identitat i l'arribada de nousvinguts es descrivia com una "invasió"³⁴. Més tard, quan la primera onada migratòria ja havia passat i a les portes d'una segona que superaria en xifres l'anterior, i veient que els problemes que s'havien pregonat no van ser, a la pràctica, tan significatius, van sorgir dues grans corrents que hom identifica, per una banda, amb l'ideari de Jordi Pujol i, de l'altra banda, amb el discurs de Francesc Candel. La primera, la visió que es tenia de la immigració des d'un cert sector de la burgesia catalanista; la segona, des del punt de vista d'un immigrant assentat a la perifèria de Barcelona. Aquestes dues visions van trencar amb el que es venia afirmant amb anterioritat, si bé hi ha certa influència de Vandellós en els primers escrits de Jordi Pujol, deixant de banda concepcions ètniques entre autòctons i immigrants i generant un debat sobre quin havia de ser el camí per a l'assimilació i la integració dels nousvinguts. En el darrer terç de segle, veiem aparèixer nous enfocaments que no es centren tant en qüestions polítiques

---

³⁴ El terme invasió per a les migracions cap a territori català va ser emprat per Jordi Pujol en la seva obra *La immigració, problema i esperança de Catalunya* i on parlava d'una "invasió silenciosa". Per altra banda, Martí Marín analitza aquesta idea d'invasió, en aquest cas pacífica, a l'article "Entre el *dret de fuga...* (cit).

d'integració, sinó que es publiquen estudis que van girar al voltant de la història de la immigració en barris i/o ciutats d'arreu del territori; la història del viatge i el relat personal o l'anàlisi exhaustiu de les xifres. Així, doncs, la immigració va generar i genera encara avui dia un gran volum d'obres que la tracten des de diferents punts de vista, incidint en diversos aspectes que de la mateixa se'n deriven al llarg del segle XX, la suma dels quals ha permès obtenir, en l'actualitat, un profund coneixement del fenomen.

Va ser durant la dècada dels anys 1910, coincidint amb els inicis de la primera onada migratòria "exterior", quan ja trobem els primers testimonis que parlen de l'arribada de nous immigrants a Catalunya si bé els discursos que sorgeixen es poden separar entre els demògrafs o poblacionistes, com bé els descriu Josep Termes³⁵, i que centren les seves obres en ressaltar la incidència immigratòria en xifres i aquells que tracten la primera onada migratòria com un perill per a la puresa de la identitat catalana perquè coincideixen amb un moment polític d'afirmació de la identitat —del sorgiment de la Lliga Regionalista (1901) a la constitució de les candidatures de la *Solidaritat Catalana* (1907)— i existeix el temor de que la immigració jugui en contra del procés. Pel que fa al primer grup, hi identifiquem autors que analitzen la immigració a Catalunya en els primers anys de segle com un element necessari per a la supervivència de la societat catalana, caracteritzada des del darrer terç de segle XIX, per una baixa natalitat i el conseqüent descens demogràfic. La població catalana, doncs, havia desembocat en una crisi reproductiva que la feia entrar en recessió si no comptava amb un ajut extern que ho compensés. Aquest model poblacional, definit anys més tard per Anna Cabré com el "sistema català de reproducció"³⁶, necessitava, per tant, de la immigració per aturar la pèrdua de població. I és en aquesta línia en la que pivoten els escrits d'autors com Escudé Bartolí, García Faria, J. Viure i A. Planellas³⁷, sense entrar en les problemàtiques *racials* o d'identitat que la immigració podia generar en el conjunt de la societat catalana. En paral·lel a aquest grup, van aparèixer autors que van posar el crit al cel sobre l'arribada de nous immigrants pels efectes

---

³⁵ TERMES, Josep: "La immigració a Catalunya: política i cultura" dins *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 129-193. La major part de les cites i autors que apareixen a continuació procedeixen d'aquest article, però amb una ampliació de context respecte de l'original.

³⁶ CABRÉ, Anna: *El sistema català de reproducció*, Institut Català de la Mediterrània d'Estudis i Cooperació, Barcelona, 1999.

³⁷ Aquests testimonis apareixen citats a l'obra de TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.).

que aquesta tindria en la composició de la societat catalana i, de manera implícita, les conseqüències polítiques que podien tenir aquestes transformacions demogràfiques. En aquest sentit, cal destacar les obres del doctor Puig i Sais al 1915 i la de R. Boquet l'any 1916. Pel que fa al primer, com ja s'ha vist a la introducció, descriu que la immigració està afectant la catalanitat de la societat autòctona i la solució residia en augmentar "el nombre de catalans de pura raça per a lluitar en tots els terrenys"³⁸. El segon, amb un discurs molt semblant, parla d'una necessària "regeneració de la raça o nissaga catalana". Aquests testimonis, tanmateix, es contextualitzen abans dels anys vint i amb una immigració protagonitzada per aragonesos i valencians, amb uns orígens més propers que la que es produirà posteriorment, on la llengua es coneguda i en què la cultura comparteix certs elements, cosa que reforça la impressió de que la preocupació havia de ser molt més política que no "cultural". Quan aquesta proximitat del nouvingut es trenqui, com succeirà a partir dels anys vint, els discursos anti-immigració es faran més agressius i amb fortes connotacions nacionalistes i racials. La separació entre català i immigrant que tan protagonisme va prendre a partir dels anys 1920, ja es comença a visualitzar una dècada abans si ens atenem a les paraules de Jacques Valdour, qui analitza la classe obrera espanyola a la seva obra *L'Ouvrier espagnol. Observations vécues. Tome I. Catalogne* i afirma que, a Catalunya, la immigració és vista com un problema perquè treu el treball als catalans i la llengua esdevé la millor forma per a la integració, com es pot veure en el següent fragment:

"Les catalans refusent de nous parler; ils se groupent à part pour manger ou converser; ils disent que nous leur prenons leur pain (...) Mais les idées générales qui règnent dans la masse ouvrière catalan les pénètrent vite et leurs enfants parlent le catalan comme s'il était leur langue maternelle. La Catalogne nationalise les immigrants"³⁹.

---

³⁸ PUIG I SAIS, Hermenegild: "El problema de la natalitat a Catalunya, un perill gravíssim per la nostra pàtria", *Annals de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya*, desembre 1915.

³⁹ VALDOUR, Jacques: *L'Ouvrier espagnol. Observations vécues. Tome I. Catalogne*, René Giard, Lille, 1919, p. 251. Jacques Valdour es deia, en realitat, Louis Martin (1872-1938) i era un sociòleg catòlic i "reialista", cosa que l'ubicava a l'extrema dreta en el context francès, prop a l'Action Française. Per a fer el seu estudi es feu passar per un immigrant i entrà a treballar en diferents fàbriques de Barcelona. El seu accent "estraner" feia que molts obrers als que volia entrevistar el prenguessin per un policia infiltrat, per la qual cosa és fàcil d'entendre que no hi volguessin parlar... Sobre el Jacques Valdour sociòleg veure VALADE, Bernard: "Un marginal de la science sociale", *Revue européenne des sciences sociales*, 51-1, 2013, pp. 213-233.

Tot i això, no tots els discursos sobre migració i identitat eren contraris a l'arribada de nous immigrants. L'any 1914, Pere Coromines escrivia a *El Poble Català* unes línies en què l'immigrant arribava a Catalunya per millorar-la:

“Al costat dels 500.000 barcelonins, que són fills de la terra catalana, n'hi ha a la nostra ciutat 120.000 que han vingut de fora de Catalunya a fecundar el nostre país, fer-lo progressar. Hi ha qui voldria que això fossin dues ciutats enemigues, eternament separades per l'odi... Barcelona és de tots els qui treballen per ella i l'estimen”⁴⁰.

El discurs de Pere Coromines corresponia al d'un republicà obrerista que, uns anys abans, havia estat empresonat en els "processos de Montjuïc", cosa que el feia sensible a la unitat de la classe obrera més que no a discursos ètnics. Aquesta situació canviarà a partir de la dècada dels anys vint, quan la immigració portarà a Catalunya el volum més alt de nous immigrants que fins aleshores s'havia vist en la història demogràfica catalana. Els posicionaments s'endureixen perquè els immigrants ja no procedeixen, en la seva majoria, de territoris de l'antiga Corona d'Aragó, sinó que els seus orígens són més distants geogràficament i culturalment. L'assentament de murcians i almeriencs (la província que més aporta del conjunt d'Andalusia) en la perifèria de Barcelona —on la immigració va tenir major presència— va generar un ampli i divers debat sobre les conseqüències que aquesta població comportaria per a la identitat catalana i on la qüestió de raça i llengua tornarà a ser el centre de les crítiques a la immigració, finalitzant l'any 1935 amb l'obra més representativa d'aquesta corrent crítica vers la immigració: *Catalunya, poble decadent* de Josep Vandellós. Sembla bastant evident que la preocupació acumulada en cercles polítics durant la dècada dels vint i continguda per la dictadura de Primo de Rivera —ni es podia votar ni hi havia llibertat sindical— es va desfermar en un nou context de llibertat el 1931 davant l'ascens d'ERC i el ressorgiment de la CNT. I, això no obstant, en el quinquenni 1931-35 la immigració va experimentar un descens molt notable.

---

⁴⁰ Text que forma part del discurs que Pere Coromines va fer en un míting al Tívoli i publicat al diari *El Poble Català* el dia 7 de març del 1914.

Quadre 2. Procedència de població immigrant a Catalunya entre 1920-1930.

Regió	País Valencià	Aragó	Múrcia	Andalusia	Castella	Galícia
1920	91.511	70.190	38.318	28.703	37.000	6.000
1930	126.165	118.000	81.689	37.544	60.000	10.000

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*, Ed. Empúries, Barcelona, 1984, pp. 129-130.

Tot i no mostrar-se crític, ans al contrari, Josep de Calassanç Serra-Ràfols advertia del que la immigració comportaria per a Catalunya donada la magnitud en l'arribada d'immigrants quan afirmava que “[...] s’acosten per a tots dies de prova més durs que no els hagi presenciats fins ara la nostra generació i la dels nostres pares i avis”⁴¹.

La dècada dels anys 1920, doncs, està plena d'escrits que ataquen la immigració i, en bona part d'ells, hi ha un element comú: el lligam entre immigrant i anarquisme. Com hem vist anteriorment, Francesc Tusquets comentava al desembre de 1925 en l'escrit "La qüestió de l'idioma" aquest lligam amb la ideologia anarquista i els problemes que la immigració podia representar en la classe obrera catalana a *La qüestió de l'idioma*:

“La presència dels dits immigrants, més que beneficis, causa perjudicis a la nostra massa obrera amb l'abaratiment dels jornals [...] és ben sabut que entre els elements d'acció de l'anarcosindicalisme barceloní abunden molt més els forasters que els catalans”.

Semblant a Tusquets, però amb una voluntat de crítica cap als seus companys de militància, Joaquim Maurín també menysprea el paper de l'immigrant dins de la classe obrera catalana i en donava noms:

“Aquesta immigració (andalusos, murcians, aragonesos i extremenys) d'obres no qualificats ha estat el que principalment ha produït l'anarquisme a Barcelona

⁴¹ SERRA-RÀFOLS, Josep de Calassanç: "El problema de la població de Catalunya" a *Revista de Catalunya*, 10 d'abril de 1925.

[...] No és una mera casualitat que els “asos” principals de l'anarquisme de Barcelona, els Pestaña, Buenacasa, Picos, Rico, etc., no siguin catalans⁴².

Però la posició de Maurín cal posar-la en context. En bona mesura es tractava d'un debat més aviat polític-sindical: Maurín havia abandonat la CNT (1921-22), per fundar la Federació Comunista Catalano-Balear (1924) quan va fracassar en l'intent d'alinear-se amb la III Internacional i culpava del seu fracàs als noms que denunciava, mentre deixava de banda els de la majoria de dirigents de la CNT de l'època, perfectament autòctona i encapçalada per Salvador Seguí (*el noi de Sucre*) i deixebles seus com Joan Peiró, Francesc Arís, Joaquim Cortès, Espartac Puig o Pere Canet.

Pau Vila Dinarès (1881-1980) segueix amb aquesta visió de l'immigrant com a anarquista i afirma —erròniament—⁴³ que abans de l'onada migratòria dels anys vint, l'anarquisme entre els catalans era escàs i selecte⁴⁴. Malgrat que Pau Vila fos un reputat geògraf, el seu treball a *La Publicitat* no era pas acadèmic ni el moment de publicar-lo casual: militant com era d'ERC —amb un fill, Marc Aureli Vila a la direcció de les JEREC— efectuava una anàlisi pseudo-científica de la insurrecció anarquista de 1931 que tant havia perjudicat al govern de la Generalitat de Macià en la que es tractava de definir una CNT catalana i bona ja desapareguda i una CNT immigrant i dolenta que s'estava imposant. En un línia molt més dura escriuen Joan Fronjosà i Jordi Arquer. El primer titllava de hipòcrites als immigrants ja que:

“la major part d'ells vinguts de llurs terres amb la cua entre les cames [...] ens vulguin donar lliçons de com fer una revolució, que en les seves terres no tingueren valor de realitzar⁴⁵”.

---

⁴² MAURÍN, Joaquim “Socialisme i anarquisme. El proletariat català no és anarquista”, *L'opinió*, 7 de juliol de 1928.

⁴³ Per veure la interpretació que l'anarquisme feia de la immigració recomanem consultar les següents obres: ABELLÓ, Teresa: *Les relacions internacionals de l'anarquisme català, 1881-1914*, Edicions 62, Barcelona, 1987; PRADAS, Maria Amàlia: *L'anarquisme i les lluites socials a Barcelona 1918-1923: la repressió obrera i la violència*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003 o TERMES, Josep: *Història del moviment anarquista a Espanya, 1870-1980*, L'Avenç, Barcelona, 2011.

⁴⁴ VILA, Pau: “Neoorganisme: Una interpretació demogràfica de l'aixecament de l'Alt Llobregat” a *Publicitat* del 28 de gener - 9 de febrer del 1932.

⁴⁵ FORNJOSÀ, Joan: “La integridat i en Pestaña” a *Justícia Social*, 8 d'agost de 1931.

Arquer, per la seva banda, els definia com "jabalíes", sense educació políticament parlant i amb prejudicis sobre la qüestió catalana⁴⁶. Tampoc eren valoracions neutrals —precisament—, car Fronjosà (1892-1972) era un quadre destacat de la Unió Socialista de Catalunya i Arquer (1907-1981) del Bloc Obrer i Camperol. En el fons, com abans Maurín i Pau Vila, utilitzaven la immigració per atacar la CNT. El que resulta significatiu és com la qüestió de la "catalanitat" —en realitat el "catalanisme", que no és el mateix— havia esdevingut des dels anys vint com una mena de frontera entre el que era i no era políticament acceptable a Catalunya. Finalment, Gabriel Alomar (1873-1941), membre fundador i dirigent de la Unió Socialista de Catalunya, però immigrant mallorquí ell mateix, afirmava en un text a *Justícia Social* l'agost de 1931 que els immigrants pertanyien a la classe proletària, sense sentit d'arrelament a la terra i per aquest motiu s'integraven a l'anarquisme, cercant de comprendre la lògica que els feia anarquistes pel fet de ser immigrants⁴⁷.

La més clara excepció que analitza la immigració des d'un punt de vista plenament positiu en tota la dècada, en aquests entorns polítics, és la de Rafael Campalans, també de la USC (1887-1933) i que complementava les paraules d'Alomar, qui defineix Catalunya com una unió dels seus fills i dels que han vingut de terres espanyoles, ja que la pàtria catalana està formada, en paraules seves, per "una voluntat col·lectiva de convivència i de progrés"⁴⁸. Campalans recupera així l'esperit integrador de Pere Coromines que, poc a poc es convertiria en un senyal d'identitat de les esquerres, fins que Jordi Pujol l'adaptés també per al món conservador.

L'any 1935 apareixia el llibre *Catalunya, poble decadent*, escrit per Josep Vandellós. En aquesta obra, l'autor teoritza sobre els problemes socials i culturals catalans i la immigració, emprant una morfologia que distingeix de forma molt clara entre autòcton (català) i foraster (immigrant)⁴⁹. La seva obra s'inicia fent una anàlisi de la situació demogràfica catalana, incidint en la baixa fecunditat de la societat autòctona i, com a conseqüència, l'escàs creixement de la mateixa. A diferència de tots els que l'havien precedit —prejudicis ideològics al marge— Vandellós fa una molt notable

---

⁴⁶ ARQUER, Jordi: ¿Nuevo lerrouxismo?" a *La Batalla* del 24 de març de 1932.

⁴⁷ ALOMAR, Gabriel: *Justícia Social*, 8 d'agost de 1931.

⁴⁸ CAMPALANS, Rafael: "La Pàtria" a *Justícia Social*, 8 d'agost de 1931.

⁴⁹ Per observar aquest to utilitzat per Josep Vandellós es recomana consultar l'article introductorí escrit per Jordi Nadal del llibre VANDELLOS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.), pp. 5-26.

contribució al coneixement dels paràmetres en que es movia la demografia del Principat. L'autor assenyala que l'any 1930 els matrimonis catalans aporten una mitjana de 2,64 fills (2,30 si restéssim l'aportació migratòria), mentre que la xifra per al total espanyol és de 4,24 fills⁵⁰. En aquest sentit, Vandellós indica que per a la supervivència d'una societat, la mitjana hauria de situar-se en els 3 fills per matrimoni⁵¹. Les raons que dóna per justificar aquesta xifra tan modesta de fills per al cas dels matrimonis catalans resideixen en el que anomena "restricció voluntària dels naixements" i en què els matrimonis decideixen disminuir el nombre de fills a favor d'una millora en les seves condicions de vida —tret característic de les societats relativament benestants. Aquesta situació difereix en funció de si analitzem els matrimonis en àmbits urbans i rurals o entre catalans i immigrants donat que Vandellós afirma que on més naixements es produeixen són a les zones on major concentració d'immigració trobem, és a dir, en comunitats formades majoritàriament per nousvinguts ja que en el cas que aquests es barrejin amb població catalana, els immigrants adopten el model reproductiu català⁵².

De fet, en comparació amb altres regions del conjunt de l'Estat espanyol, Vandellós observa com els territoris septentrionals mostren uns nivells de creixement més baixos que el de les regions meridionals, on les xifres de naixements superen en més de 10 punts les de Catalunya. No serà, doncs, casualitat que siguin els immigrants procedents de les províncies del sud peninsular les que contribueixen a frenar el descens poblacional català, ja que les que abans havien tingut el protagonisme (Aragó i València) disten molt dels nivells de Múrcia i Andalusia.

---

⁵⁰ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.) p. 112.

⁵¹ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.) p. 113. La xifra de 3 fills, que avui considerariem exageradament elevada es justifica perquè a l'època la mortalitat infantil era encara molt elevada, també als països relativament desenvolupats, comparada amb la d'avui.

⁵² VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.) p. 118. Cosa que indicava, indirectament, que adoptaven el "model català" els immigrants que tenien prou èxit professional —obers qualificats, menestrals, etc.— per anar a viure a barris "de catalans".

Quadre 3. Augment vegetatiu per regions per 1.000 habitants l'any 1931, percentatges.

Regió	Naixements	Defuncions	Diferència
Catalunya	18,5	15,1	3,4
Balears	18,9	15,6	3,3
València	22,6	16,6	6,0
Aragó	25,8	17,8	8,0
Astúries	25,4	15,9	9,5
Castella La Nova	28,7	18,6	10,1
País Basc	24,8	14,5	10,3
Galícia	27,4	17,0	10,4
Castella La Vella	30,6	18,7	11,9
Múrcia	29,7	17,7	12,0
Extremadura	31,9	18,8	13,1
Andalusia	32,6	18,0	14,6

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.), p. 49.

Aquesta realitat fa que l'autor confirmi la necessitat de l'aportació de la immigració per la supervivència de la societat catalana quan diu:

“[...] Catalunya, si vol créixer, s'ha de refiar, de moment, de l'esforç dels altres, ja que la seva escassa vitalitat no li permet tenir confiança de cap mena sobre la força de la capacitat reproductiva pròpia”⁵³.

Malgrat aquesta dependència vers la fecunditat dels immigrants meridionals, Vandellós radicalitza el seu discurs i critica l'arribada de nous immigrants pels efectes que aquesta pot provocar en la puresa de la societat i identitat catalanes:

⁵³ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.) p. 92.

“L'augment de la immigració pot canviar la composició racial de la nostra terra, amb tot el que això significa per a la llengua, la cultura, l'economia i els problemes socials”⁵⁴.

És aquí on el discurs de Vandellós perd bona part del seu component científic i cedeix als prejudicis polítics, cedint al discurs racista majoritari dels anys trenta. Mostra, així, la seva preocupació per la situació que viuran les noves generacions de catalans, les que naixeran i trobaran totalment acceptada la presència d'un volum elevat de població no nascuda a Catalunya, quelcom que fins aleshores no s'havia produït. En aquest sentit, Vandellós es mostra consternat pel fet que la nova estructura social catalana desemboqui en la desaparició de les especificitats que fins aquell moment l'havien fet especial, amb una llengua pròpia, etcètera:

"No n'hi ha prou que procurem fer la felicitat dels catalans d'avui, sinó que hem de pensar en la Catalunya de demà, la dels nostres fills i la dels fills dels nostres fills, i hem de voler que tingui vida i força, que parli, pensi i actui en català. Si perduren les actuals circumstàncies això no serà possible, deixarem als catalans futurs, d'un futur no massa llunyà, un poble que haurà entrat en la vellesa i començarà a pensar en la pròpia desaparició, almenys com a unitat diferenciada, amb característiques ben determinades”⁵⁵.

Malgrat això, i sense deixar de banda les conseqüències que l'arribada d'immigrants pot significar per a la identitat catalana, Vandellós percep, tanmateix, un factor positiu en la immigració: el creixement econòmic de Catalunya.

“[...] des del punt de vista econòmic, tenim un deute respecte als immigrants, perquè llur vinguda ens permet continuar el progrés industrial, i, a més, a un cost inferior al que hauríem de satisfer per a pujar un nombre semblant de catalans. No hem d'oblidar, però, els aspectes socials i patriòtics, que ens imposaran importants sacrificis”⁵⁶.

---

⁵⁴ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.) p. 54.

⁵⁵ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.) p. 26.

⁵⁶ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.), p. 195.

D'aquesta manera, al llarg del primer terç de segle veiem com de diversos són els autors que opinen i escriuen sobre l'impacte i les conseqüències de la immigració en el conjunt de la societat catalana i això ens informa de la importància de la qüestió més enllà de les xifres: un "problema" que afecta tot Catalunya i no només les àrees receptores concretes. D'una banda, trobem els que es limiten a aportar dades demogràfiques i de tendències d'estancament reproductiu; també tenim exemples, encara que escassos, d'autors que troben elements positius a la immigració i, finalment, descobrim un ventall ampli d'escrius que critiquen l'arribada de nous immigrants des de diferents punts de vista, ja sigui per condicionants polítics (l'immigrant com a anarquista) ja sigui des de posicionaments més extremistes o alarmistes i que van desembocar en l'obra de Vandellós, un text que pregonava la fi de la catalanitat de la societat local i imaginava un futur en què el català romandria arraconat vers una societat castellanitzada.

Posteriorment a l'obra de Vandellós s'obre un període en què els escrits sobre immigració i el debat que es va derivar es van veure interromputs per motius obvis. La Guerra i la posterior repressió franquista van significar la congelació de qualsevol teorització del tema com va ocórrer en el primer terç de segle i aquesta realitat no es va transformar —al menys en públic— fins a l'aparició de l'obra de Francisco Candel. De la seva obra van sorgir noves visions sobre la immigració amb un to més conciliador i d'aposta per la integració —recordar que ell era un immigrant valencià que escriu sobre immigració— com és el cas de les obres de Jordi Pujol, futur president de la Generalitat de Catalunya, amb *Per una doctrina d'integració* i *Immigració i integració*, ambdós inclosos en la seva obra *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, de l'any 1976 o els textos de Joaquim Maluquer i Sostres; Martínez Marí o les de Jordi Nadal⁵⁷. Val a dir, però, que l'obra de Jordi Pujol fou redactada en primera instància abans de l'aportació de Candel i que valdria la pena poder contrastar els originals inèdits —dels anys cinquanta— amb el que finalment va publicar.

Malgrat aquest parèntesi al que hem fet referència, trobem dues obres que van veure la llum amb anterioritat al llibre de Candel. Una d'elles és *Notícia de Catalunya*, de Jaume Vicens Vives, publicada l'any 1954. El tractament que en fa, però, es contextualitza en la primera onada migratòria que va viure Catalunya i el seu discurs

---

⁵⁷ Aquest textos als que fem referència són: MALUQUER I SOSTRES, Joaquim: *Població i societat a l'àrea catalana*, Ed. A.C., Col·lecció Cara i creu, Barcelona, 1965; MARTÍNEZ-MARÍ ODENA, Josep Maria: *La Immigració a Barcelona*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1964 i NADAL, Jordi: "En Vandellós, trenta anys després" a *Qüestions de vida cristiana*, núm. 31, 1966.

s'equipara amb els relats alarmistes propis de les dècades dels anys 1910 i 1920, com hem pogut constatar. A tall d'exemple, el paràgraf següent mostra clarament la diferència de tracte i de visió que des de Catalunya es tenia dels immigrants entre els nouvinguts de territoris propers, com Aragó o el País Valencià, i els procedents de regions més distants, com ara Andalusia i, especialment, Múrcia:

"Els catalans devem molt a la intel·ligència, a la voluntat de treball, al temperament i al desig de lucre d'aquesta gent [referint-se a aragonesos i valencians], així com també som deutors als homes de les ulteriors immigracions peninsulars que ens hagin ajudat a bastir i mantenir la relativa riquesa del país. Cal reconèixer a l'immigrant els seus mèrits i no convertir-lo en blanc de tota mena de fàcils diatribes. Perquè l'immigrant, almenys fins a la massiva invasió murciana de 1927-1929, fou el deixeble de l'obrer català. Deixeble en l'ordre de la mentalitat del treball, amb les categories que ja hem definit; deixeble en l'ordre de la mentalitat social, amb tots els neguits i les cabòries que comportava l'estructuració de les relacions del treball a Catalunya"⁵⁸

L'altra obra prèvia a la de Candel i que analitza la immigració a Catalunya és l'escripta per Josep Iglésies i Fort l'any 1961 *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*⁵⁹. Es tracta d'un estudi demogràfic sobre l'evolució de la població a Catalunya des de mitjans del segle XIX fins als anys cinquanta del segle XX, analitzant, d'aquesta forma, l'impacte que va tenir en la societat catalana la primera onada migratòria durant els primers trenta anys de segle.

El canvi, però, va arribar —com ja hem anunciat— amb Francesc Candel. Ell fou el primer en parlar de la immigració com un fenomen positiu des de qualsevol punt de vista, presenta l'immigrant a l'opinió pública i l'humanitza, trencant, d'aquesta manera, la visió anterior a la Guerra Civil del nouvingut com a perill per a la catalanitat de la societat i cultura de Catalunya. El títol de la seva obra ja deixa molt clara la seva hipòtesi, però qui són els *altres catalans*? A la introducció ja ho hem citat, però val la pena tornar a recordar-ho:

---

⁵⁸ VICENS VIVES, Jaume: *Notícia de Catalunya*, Ed. Destino, Barcelona, 1962, p. 60.

⁵⁹ IGLÉSIES, Josep: "El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años" a *Memorias de la Real Academia de Artes y Ciencias de Barcelona*, 680, XXXIII, nº. 16 (1961).

"Els de la dictadura de Primo de Rivera van tenir fills, i aquests fills també en van tenir: néts, ja, dels primers fills i néts catalans, qui en dubta?, si no de costums, sí de naixement. Els de la segona incursió també van tenir fills, els en neixen, i formen generació amb els néts dels primers. Aquests són i seran els altres catalans"⁶⁰.

Els fills dels immigrants són catalans perquè ja han nascut a Catalunya. Són els que també se'ls ha conegut com a *xarnegos*: castellanoparlant a casa però que coneixen l'idioma i l'utilitzen fora de la llar, que participen en les tradicions autòctones i que portaran fills al món i, aquests, també seran catalans. Però si l'obra de Candel ressalta per algun motiu és perquè l'autor és el primer en explicar què ha passat i per què els immigrants han arribat a Catalunya. En fa una justificació a través de la seva experiència i la dels seus paisans, tirant per terra les falses veritats que s'havien anat difonent anys abans i, com ja hem dit, humanitzant al nouvingut. En aquest sentit, hi ha moments en que la seva obra és una defensa de l'immigrant en oposició al català, criticant-ne la seva forma de ser o actuar, com quan parla dels llocs de feina dels uns i dels altres:

"A ells no els el regala ningú, el pa; ells se'l suen; són tan treballadors com el primer català, treballen més que els catalans; què farien els catalans sense ells?"⁶¹.

"Els immigrants substitueixen els obres catalans en les feines més feixugues, denigrants i mal pagades, i aquests treballadors catalans han esdevingut obrers qualificats amb un sou més elevat que el de l'immigrant"⁶².

I també diferencia entre els immigrants de classe obrera i els funcionaris, aquests últims molt menys partidaris de la integració:

"Les feines més dures són per a ells. No vénen a buscar cap ganga. No ocupen càrrecs, ni representacions, ni gerències. Són peons, no alfills. No s'"enxufen". Els d'altres nivells o d'altres classes vénen i ho fan. I aquests, que viuen més

---

⁶⁰ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 34.

⁶¹ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 36.

⁶² CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 67.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

bé, no acaben d'acceptar Catalunya. Allò que no es pateix no s'estima, no es pot estimar"⁶³.

Candel es fa ressò dels mites que en aquella època es van formar i que tractaven la immigració com una política del règim franquista per descatalanitzar Catalunya:

"Els catalans sempre han cregut que aquesta immigració dels anys quaranta era una allau provocada. Ficaven la gent als trens i els pagaven el bitllet perquè poguessin venir. En el fons, i d'una manera molt obscura, ja era una mica això, ja. A Jaén hi havia sortides diàries de tres-centes persones, cap a Catalunya, organitzades regularment per la *Dirección General de Empleo* (...) Hi havia el disseny de descatalanitzar Catalunya. Això s'ha cregut. Si els andalusos han anomenat aquella incursió "la dels anys de la fam", no manquen catalans que n'han dit "la invasió del silenci", per la manera cauta, sostinguda i continuada d'arribada sense parar. Jo només puc assegurar que ells, els qui venien, els qui arribaven, no en sospitaven res, d'això. Venien perquè els calia, i res més".⁶⁴

Una afirmació que Martí Marín, que ha estudiat en profunditat als governadors civils i a diversos alcaldes franquistes, corrobora quan escriu que

"[...] en el lloc d'origen o sortida ningú va provar a desincentivar les migracions i els mateixos immigrants apareixen com *invasors* en els discursos de dirigents polítics (afins al règim i opositors, encara que amb significats ben diferents)"⁶⁵.

I és que els andalusos arribaven a Catalunya perquè als seus pobles no tenien oportunitats de treball continu i les condicions laborals eren, en comparació amb les catalanes, menys atractives. A més, detalla com els homes es concentren en fàbriques o botigues mentre les dones ho fan en el servei domèstic:

---

⁶³ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 38.

⁶⁴ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 152.

⁶⁵ MARÍN, Martí: "Entre el *dret de fuga...* (cit.), pp. 130-131.

"Potser el problema més greu que tenen és que només treballen durant determinades èpoques de l'any al camp andalús, i això fa que els bracers s'hagin de buscar la vida la resta de l'any. A més, el latifundi, molt estès per Andalusia, fa que la terra estigui en mans d'uns pocs i que molts camperols no puguin aspirar a ser mai propietaris d'un tros de terra, sinó a treballar-la, amb un sou molt baix i de forma temporal"⁶⁶.

Val a dir que pel que fa a la integració, Candel l'analitza, com mostra Andreu Domingo, a través de "el trobar-s'hi, més que ésser" i en aquest sentit, l'adaptació amb la societat autòctona variarà en funció de "la memòria, la transformació de l'espai a través de la relació d'identificació o d'evocació que s'hi estableix, juntament amb la percepció que d'un tenen els altres —tant en el lloc de destinació com el d'origen—"⁶⁷.

Finalment, en referència al discurs que Francesc Candel difon en la seva obra, Andreu Domingo extreu una conclusió força interessant per entendre, en part, la visió que s'ha anat configurant i que encara perdura del castellanopalant i de determinats barris de les ciutats que van rebre una forta immigració. Domingo escriu que, coincidint en un context de dictadura i on l'ús de la llengua pròpia estava perseguit, l'immigrant adopta una mala imatge per l'ús del castellà de la mateixa forma que va passar amb la burgesia catalana quan va arraconar el català en favor del castellà. Amb aquesta premissa, el castellà i el règim van de la mà i si els immigrants parlen castellà i no català és perquè no volen integrar-se o perquè se'ls associa amb el franquisme. A més, l'escassa mobilitat social que protagonitzen els immigrants —i que autors posteriors identificaran com un element clau per a la integració— els fa situar-se en els estrats més baixos de la societat, fent que els catalans que hi formen part o que hi arriben per un descens social se'ls identifiqui amb els elements més negatius: immigració, ús del castellà, franquisme, etc. Per tot això, les àrees urbanes on major concentració d'immigrants hi trobem (el que comunament es coneix com a suburbi) són les que tenen més prejudicis i més "mala fama", perquè se les identifica amb zones on el català no és majoritari (i es van formar en una època de repressió lingüística) i amb les classes socials més baixes⁶⁸.

---

⁶⁶ CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.), p. 182.

⁶⁷ DOMINGO, Andreu: "Català és..." El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 75, juny 2013, p. 20.

⁶⁸ DOMINGO, Andreu: "Català és..." ... (cit.), pp. 21-22.

En definitiva, Candel fa una cosa ben senzilla que ningú amb anterioritat s'havia preocupat de fer: explicar el fenomen de la immigració des del punt de vista de l'immigrant. Com molt bé indica Andreu Domingo l'obra de Candel destaca perquè, "A diferència d'altres obres, l'immigrant se'ns mostra com una persona de carn i ossos, i no una simple idea (...) El llibre és essencialment el relat d'un immigrant que clarament situat com a treballador, es dirigeix a un públic català"⁶⁹. El nou discurs resultant va presentar al nouvingut com un individu que arribava a Catalunya per necessitat, lluny d'ambicions descatalanitzadores, d'orígens humils i que es concentraven en zones concretes de les ciutat perquè allà trobava major suport i integració entre els seus iguals. Per aquest motiu, tot i que Candel es mostra partidari de la integració, arriba a la conclusió que només els fills i néts dels immigrants podran integrar-se de forma definitiva en la societat catalana. Només es podran integrar *els altres catalans*.

Aviat van sorgir respostes a l'obra de Candel. Manuel Cruells va ser un dels primers en criticar el llibre per dos motius, com bé indica Albert Balcells: en primer lloc, pel poc pes del català al llarg de l'obra i, en segon lloc, perquè l'immigrant, malgrat haver trencat vincles amb la regió d'origen, no s'acabava d'integrar⁷⁰ i el següent paràgraf és una bona mostra d'aquesta idea:

"No hi ha una "altres catalans", només hi ha uns catalans. Tant si han nascut aquí, ara o abans, tant si són acabats d'arribar. No som discriminacionistes ni racistes. Admetem tothom en aquesta situació de catalans mentre es comportin com a catalans. I aquest comportament significa evidentment una dedicació, un entusiasme, una fidelitat, al que és fonamental per a Catalunya. Aquesta categoria neutra "els altres catalans" és una invenció de Candel per justificar precisament aquesta manca de dedicació, d'entusiasme i de fidelitat dels qui fa anys que són aquí, o que hi han nascut"⁷¹.

Finalment, Cruells defensa l'aprenentatge de la llengua catalana com la forma més visible d'integració, perquè per l'autor "no seran catalans fins que parlaran com nosaltres, fins que es faran seves les nostres necessitats, fins que es faran seus els

---

⁶⁹ DOMINGO, Andreu: "Català és..." ... (cit.), p.19.

⁷⁰ BALCELLS, Albert: *Història del nacionalisme català. Dels orígens al nostre temps*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992, p. 186.

⁷¹ CRUELLES, Manuel: *Els no catalans i nosaltres*, Ed. Aportació catalana, Barcelona, 1965, p. 15

nostres problemes, fins que se sentiran ferits quan veuran menystingudes les coses de Catalunya"⁷². Portat a les seves darreres conseqüències l'argument de "comportar-se com a catalans" implica esdevenir catalanistes, cosa que podria aplicar-se igualment, però en negatiu, als catalans autòctons que haguessin abandonat o que mai s'haguessin comportat com a catalanistes i que, per tant, haurien deixat de ser catalans...

Antoni Pérez també va opinar sobre *Els altres catalans* i defensà la proposta de Candel quan afirmà que la integració de l'immigrant en la societat catalana no requeria en condicionants culturals —principalment la llengua— sinó en els socials i aquesta només es produiria si el nouvingut, com a obrer, podia ascendir socialment⁷³. Finalment, Jordi Pujol també va escriure sobre l'obra de Candel en un article a la revista *Serra d'Or* el mateix any que es publicava el llibre, el 1964⁷⁴. Pujol afirmava que el principal problema que tenia Catalunya en aquell moment era la immigració, i amb ella la integració dels nouvinguts. L'objectiu, segons Pujol, era crear una comunitat vàlida per a tots els catalans, qui són definits com "tot home que viu i treballa a Catalunya, i que, de Catalunya, en fa casa seva, el seu país, al qual s'incorpora i es reconeix"⁷⁵. I és que Pujol afirma que la integració resulta d'interès per ambdues parts: l'una per adaptar-se a la societat que els acull i l'altra perquè desitja la supervivència de la seva comunitat⁷⁶.

Arran d'aquest nou enfocament de la immigració presentat per Candel van sorgir altres autors que es centraven en la integració dels immigrants generant un debat que va perdurar durant molts anys. Un dels primers en parlar-ne fou Jordi Nadal, qui l'any 1962 escrivia "Cataluña 1961. La población" a *Información comercial española*. En aquest article, l'autor justificava el per què de la transcendència del tema migratori en la bibliografia dels anys cinquanta i, com a deixeble de Vicens Vives, destaca el caràcter mestís, de marca i de terra de pas de Catalunya per explicar la barreja de poblacions:

---

⁷² CRUELLS, Manuel: *Els no catalans i nosaltres...* (cit.) p. 32.

⁷³ BALCELLS, Albert: *Història del nacionalisme català...* (cit.), p. 186.

⁷⁴ La resposta que Jordi Pujol en va fer de l'obra de Francesc Candel es pot trobar en l'obra *La immigració, problema i esperança de Catalunya* de l'any 1976, d'on s'ha consultat en la realització d'aquest treball.

⁷⁵ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 126.

⁷⁶ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 128.

“Es comprensible que una oleada inmigratoria de intensidad creciente acabe por trascender públicamente. Más de la tercera parte de los catalanes actuales han nacido fuera de Cataluña (el 36 por cierto exactamente); más de la mitad, si contamos a los hijos de los anteriores inmigrantes, son de sangre forastera. [...] La confluencia de sangre tiene en la historia de Cataluña una raigambre y una fuerza extraordinarias. Este ángulo nordeste de la Península no ha sido nunca un “pequeño rincón”, sino un pasadizo, un país de “marca”, según la frase afortunada de mi maestro el inolvidable profesor Vicens Vives. Introducir la “limpieza de sangre” (catalanes “viejos” frente a catalanes “nuevos”) como criterio de estructuración social en un país que ha sido un crisol sería un error de funestísimas consecuencias”.

Nadal també defensarà la immigració com una solució als problemes de fecunditat de la societat catalana i pel que fa a la integració, l'autor dóna major rellevància a la societat que als estaments polítics per poder-la dur a terme:

"A priori, la immigració de meridionals no pot esverar ningú. L'única inquietud legítima l'ha de causar la virtualitat d'una autèntica assimilació, la qual, abans de cultural, ha d'ésser social i econòmica. Això vol dir que els esforços integracionistes depenen menys dels poder públics que de les actituds col·lectives [...]".

Finalment, l'any 1966 el mateix Jordi Nadal publicava un article a la revista *Qüestions de vida cristiana* en que criticava l'obra de Josep Vandellós sota el títol "En Vandellós, trenta anys després". En aquest text, l'autor afirmava que les hipòtesis de Vandellós ja no tenien vigència a la dècada dels seixanta i en la integració hi jugava un paper més important la consciència de classe que no pas l'origen:

[...] La procedència geogràfica i social dels seus components té poca importància; el que compta és la integració de cada un d'ells dins d'una mateixa consciència de solidaritat [...] Els catalans de l'any 1966 tenim menys prejudicis que en Vandellós i els seus contemporanis"⁷⁷.

---

⁷⁷ NADAL, Jordi: "En Vandellós, trenta anys després"... (cit.), pp. 113-114.

Al 1964 Josep Maria Martínez-Marí publicava el llibre *La immigració a Barcelona* en la que reflexionava al voltant de la integració dels immigrants arribats a la capital catalana. Per l'autor, que treballava com a funcionari al *Instituto Municipal de la Vivienda*, considerava que aquesta adaptació podria ser difícil per un doble factor: la llengua catalana i el que el mateix autor defineix com "peculiaritats d'una comunitat molt distinta, culturalment, de la regió d'origen". A més, Martínez-Marí afegeix el factor del perill de marginalitat i retraïment del nouvingut en el cas de no aconseguir integrar-se a la societat catalana. En aquest sentit, es mostrava contrari a la creació de zones dins de les ciutats en que els immigrants puguin reproduir els elements característics de la seva regió d'origen, sense que això suposés el trencament amb la seva herència, i l'assimilació amb els costums locals havia de propagar-se a partir de les cases regionals o parròquies amb l'objectiu de:

"(...) facilitar-los l'adaptació al medi, informant l'immigrant de la nostra història, costums, tradicions i llenguatge, promovent l'ensenyament tècnic i professional per a redimir-los de les feines de peó i posar-li a l'abast més bons jornals, tot fent-li veure l'exemple dels immigrants de la seva regió que s'han assimilat ací d'una manera perfecta, considerant-se veritables fills de Barcelona"⁷⁸.

Joaquim Maluquer i Sostres publicava l'any 1965 l'obra *Població i societat a l'àrea catalana*, on l'autor distingia entre adaptació, vist com un ajustament a aspectes particulars de la societat que els acollia i assimilació, és a dir, la integració a la societat receptora⁷⁹. En aquesta dinàmica d'adaptació, Maluquer afirmava que l'origen i l'edat condicionaven la capacitat d'integració de l'immigrant, essent més favorable entre la població jove i de regions mediterrànies que entre els adults d'àrees d'interior⁸⁰.

El mateix 1965, Esteve Albert escrivia a *Els problemes de demà* que la integració dels immigrants en la societat catalana venia determinada per les possibilitats d'ascens social i aquesta es produiria fruit de la millora que tenia lloc durant els anys seixanta⁸¹. Una altra obra publicada en aquest any és la de Marc-

---

⁷⁸ MARTÍNEZ-MARÍ ODENA, Josep Maria: *La Immigració a...* (cit.), p. 46..

⁷⁹ MALUQUER I SOSTRES, Joaquim: *Població i societat...* (cit.), p. 147.

⁸⁰ MALUQUER I SOSTRES, Joaquim: *Població i societat...* (cit.), pp. 152-153.

⁸¹ ALBERT I CORP, Esteve: *Els problemes de demà*, Edicions d'aportació catalana, Barcelona, 1965.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Aureli Vila —fill de Pau Vila—, qui a *Les Migracions* refusa la idea de separar entre autòctons i immigrants i aposta per una integració "justa i humana"⁸².

L'any 1966 va suposar l'aparició de diversos testimonis en clau d'integració dels immigrants a la realitat social i cultural catalana. D'una banda, la revista *Qüestions de vida cristiana* va dedicar el seu número 31 exclusivament a la immigració i on molts teòrics catòlics hi van aportar la seva opinió des de camps molt diferents, com ara l'economia, l'estat en que es trobava la immigració en aquella data o la relació entre la immigració i l'escola. Hilari Raguier, que escrivia l'article "Doctrina de l'Església sobre les migracions", seguint una inspiració clarament catòlica, parlava de l'esforç que havien de fer ambdues parts per aconseguir la integració dels immigrants i afirmava que:

"(...) Això demanarà un esforç d'adaptació per part dels qui arriben, però també exigirà molta comprensió i generositat per part dels qui el reben"⁸³.

Jaume Nualart escrigué un article sobre el paper que havia de jugar la societat receptora de la immigració. El text, titulat "Exigències del fet "poble"", seguia la línia que acabem d'observar per part d'Hilari Raguier on la integració era un procés dual que de no fer-se, podia desenvolupar en un rebuig dels nousvinguts:

"Però, no és només l'immigrant qui ha d'integrar-se a la nova societat acollidora. també ho ha de fer l'autòcton [...] Però, l'interès comú [...] aconsella la fusió en el nosaltres [...]. Un home no integrat és un ésser desarrelat, individualitzat, massificat.[...] Hi ha un perill en el dualisme o pluralisme comunitari, una de les manifestacions del qual es pot materialitzar en un inconformisme col·lectiu de les masses immigrades"⁸⁴.

---

⁸² VILA, Marc-Aureli: *Les Migracions*, Edicions d'aportació catalana, Barcelona, 1965.

⁸³ RAGUER, Hilari: "Doctrina de l'Església sobre les migracions" a *Qüestions de vida cristiana*, núm 31, 1966, p. 20.

⁸⁴ NUALART, Jaume: "Exigències del fet "poble"" a *Qüestions de vida cristiana*, núm 31, 1966, pp. 45-46.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Finalment, Badia i Margarit analitza la qüestió lingüística en el transcurs de la integració i afirma que l'idioma serà l'instrument d'integració perquè aquest és el desig dels nousvinguts i no poden viure d'esquenes a un altre idioma:

"L'assimilació lingüística és desitjada, i, cosa més remarcable encara, és demanda [...] L'assimilació idiomàtica és desitjada perquè forma part de la "catalanització" que els immigrants volen sofrir". La possibilitat que els immigrants instal·lats a casa nostra escapin a l'assimilació és simplement nul·la"⁸⁵.

El mateix 1966 i sota l'impuls de l'Ajuntament de Barcelona i el *Patronato Municipal de la Vivienda*, es va publicar un llibre a partir de les *Conversaciones sobre inmigración interior* que es van celebrar a la ciutat de Barcelona i en les quals moltes van ser les opinions escrites sobre la immigració a la capital catalana. Una d'aquestes la va protagonitzar Emili Boix i Selva, qui parlava de les cases regionals i el rol que havien de jugar en la integració. En aquest sentit, les seves paraules recorden molt a les que va deixar escrites Martínez-Marí dos anys abans i conclou que:

"(...) Ciertamente tienen derecho a mantener, en muchos aspectos, su sustancial e inalienable personalidad. Pero también tienen que darse cuenta de que deben adaptarse e integrarse, en lo posible, al medio cultural de su nueva residencia. Y en ese sentido, creo, que las Casas Regionales que tienen en Barcelona vitalidad, tienden demasiado a mantener las costumbres de origen sin procurar que sus miembros se hagan cargo de la ciudad donde han ido y por ello sean informados a fin de que se integren en lo posible, formándoles en el conocimiento del carácter, peculiaridades, historia y forma de vida de la que ha de ser su nueva tierra"⁸⁶.

Segons Josep Termes, qui fa un excel·lent seguiment de les publicacions que s'han fet en els primers vuitanta anys del segle XX sobre la immigració a Catalunya, en aquest debat que es produeix en els anys seixanta al voltant del fenomen migratori i,

---

⁸⁵ BADIA MARGARTI, Antoni Maria: " La integració idiomàtica i cultural dels immigrants. Reflexions, fets, plans " a *Qüestions de vida cristiana*, núm 31, 1966, pp. 196-197.

⁸⁶ *Conversaciones sobre inmigración interior: Barcelona, 19 a 22 de octubre de 1965*, Ayuntamiento de Barcelona, Patronato Municipal de la Vivienda, Barcelona, 1966, p. 127.

en especial, la integració dels nousvinguts, ressalta el fet que no hi hagi publicacions des dels punt de vista del pensament marxista o del PSUC. Més enllà del context polític, Termes ho justifica dient que no tenien una visió clara ni elaboraren una hipòtesi sobre les migracions vers Catalunya i dels marxistes afirma que "han demostrat un nul coneixement real de la història de Catalunya, quan no una desinformació banal, maniquea, amanida d'un tronat imperialisme espanyol"⁸⁷. Del PSUC, també defensa la inexistència d'un estudi sobre migracions ni integració i que el en seu discurs "pequen, podríem dir, d'oficialisme i panglossianisme"⁸⁸. Resultava, per tant, xocant que des dels sectors obrers i d'ideologia d'esquerres no hi hagués cap escrit que tractés sobre aquesta temàtica quan era un moment, els anys seixanta, que el tema s'anализava des de diferents àmbits i més essent formes de pensament on els immigrants s'hi senten molt representats. L'única aportació que Termes trobava des del món marxista és l'obra *Notícia de Andalucía* de Alfonso Carlos Comín (1932-1980), aleshores militant de Organización Comunista de España-Bandera Roja i, poc després del PSUC (1973), de l'any 1970. La seva obra atacava la voluntat integradora de la societat receptora, la catalana, i afirmava que la integració no era possible per condicionants de classe que s'arrossegaven des del lloc d'origen, una tesi que és criticada per Termes perquè considera que la manca d'oportunitats no és un fet exclusiu dels immigrants sinó que també el pateixen els catalans de classe humil⁸⁹:

"Los problemas de la integración son muy graves y los escasos análisis sociológicos realizados hasta ahora prueban la existencia de graves discriminaciones sociales, pese a los "buenos deseos" de los favorables a la integración del emigrante en la cultura catalana. La integración de la que tanto se habla hoy no es sólo un problema de lengua y costumbre, sino de perfil de oportunidades de acceso a ciertos núcleos sociales a los que se llega ya tarado por la incultura de origen y por los escasos recursos"⁹⁰.

---

⁸⁷ TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 178.

⁸⁸ TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 179.

⁸⁹ TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 176.

⁹⁰ COMÍN, Alfonso Carlos: *Notícia de andalucía*, Cuadernos para el Diálogo (Edicusa), Madrid, 1970, p. 102.

Tanmateix, en la seva crítica a la manca d'implicació comunista en el tema en els anys seixanta, Termes abandonava parcialment la seva visió d'historiador i feia emergir la de polític —ex-militant del PSUC que havia anat a recalar a la Convergència Democràtica de Catalunya de Jordi Pujol. Termes menystenia els debats interns —en bona mesura no publicats— i titllava de manca d'implicació el que no havia estat sinó un "retard", una implicació més tardana, ja que el PSUC seria precisament el protagonista dels discursos sobre la immigració en la dècada dels setanta i faria l'aportació més notable a la integració dels immigrants en "la qüestió catalana"⁹¹, és a dir, en la defensa del dret a l'autonomia política.

Si que en trobem testimoni des del camp de l'anarquisme amb l'obra de Fidel Miró *Cataluña, los trabajadores y el problema de las nacionalidades*⁹², publicada l'any 1967 i en què instava als immigrants a fer l'esforç d'integrar-se a la societat catalana que els acollia. Poca cosa, en mig d'un món àcrata en retrocés.

A la dècada dels anys 1970 Claudi Esteva Fabregat elaborà una teoria sobre immigració i integració des d'una vessant antropològica⁹³ en la que, com molt bé identifica Mariona Lladonosa⁹⁴, hi conflúen variants tan diverses com l'ús lingüístic habitual del nouvingut, l'edat, el grau de castellanitat, l'homogeneïtat ètnica dels grups de treball i del lloc de residència, les possibilitats econòmiques, les actituds de rebuig o acceptació i les unions matrimonials de mestissatge.

Totes aquestes opinions i el gir que prengueren les anàlisis que es feren de les migracions a partir del llibre de Francesc Candel i les teories sobre integració són la base pel tercer gran llibre sobre immigració a Catalunya en el que portem de segle XX.

---

⁹¹ Vegeu MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: *La cuestión catalana: Cataluña en la transición española*, Crítica, Barcelona, 2014.

⁹² MIRÓ, Fidel: *Cataluña, los trabajadores y el problema de las nacionalidades*, editores mexicanos unideos, Mèxic, 1967.

⁹³ Es pot fer un seguiment de la concepció antropològica de la immigració de Claudi Esteva Fabregat a través de les seves obres *Inmigración y aculturación de inmigrados en Barcelona. ¿Cuestión de etnia o cuestión de clase?*, *Inmigración, etnicidad y relaciones interétnicas en Barcelona* (les 2 de l'any 1973), *Aculturación lingüística de inmigrados en Barcelona* (1974) i "Inmigración y confirmación étnica en Barcelona" a DD.AA.: *La immigració als Països Catalans*, La Magrana, Barcelona, 1978.

⁹⁴ LLADONOSA, Mariona: *La construcció de la catalanitat: evolució de la concepció d'identitat nacional a Catalunya 1860-1990*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2013, p. 116 i TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya: Política i Cultura*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983, p. 277.

Després de l'obra *Catalunya, poble decadent* de Josep Vandellós i *Els altres catalans* del citat autor, l'any 1976 es recopilen dues obres de Jordi Pujol i es publica *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. El llibre és un recull d'opinions del que va ser president de la Generalitat al voltant de la immigració i l'impacte que aquesta va tenir en la societat catalana i el seu pensament neix de dos articles que va publicar l'any 1958 —*Per una doctrina d'integració* i *Immigració i integració*— als quals hi afegeix reflexions a partir dels escrits dels anys seixanta i de l'obra *Els altres Catalans*, del qual escrigué un article l'any 1964 a la revista *Serra d'Or* i de la que diu ser un dels 3-4 llibres més importants escrits després de 1939. Per tant, l'opinió de Pujol variava entre el discurs dels escrits de l'any 1958 i l'obra que publica el 1976 i ho fa, com bé il·lustra Andreu Domingo en el seu article "“Català és...” El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol" fruit del contacte que té de l'obra de Vandellós en un primer moment (del qual extreu la visió negativista de la immigració per la subsistència d'allò català), i de la influència que hi tenen figures que l'autor coneix en aquests 18 anys que separen els textos, com ara l'obra de Emmanuel Mounier, la filiació cristiana i la participació en la confraria Virtèlia que l'apropa als barris d'immigrants i l'acció filantròpica i de compromís social de persones com el filòleg i sacerdot Rogeli Duocastella (creador de la secció social de Càritas) o Jaume Nualart⁹⁵.

Pujol aborda la immigració a Catalunya des de 4 punts diferents: l'economia, la societat, la política i la integració. Pel que fa a la qüestió econòmica, l'autor afirma que el caràcter marcadament industrial de Catalunya ha fet necessària l'arribada de nous nous però que aquesta migració ha estat excessiva i que es justifica per uns territoris espanyols subdesenvolupats:

“Catalunya ha necessitat i necessita la immigració, però no en la forma desordenada i excessiva en què s’ha produït i que és fruit tant o més de la pobresa d’àmplies zones espanyoles que del nostre propi progrés”⁹⁶.

L'exemple que utilitza per argumentar aquest endarreriment d'algunes regions espanyoles respecte les províncies catalanes es val de la renda per càpita, en els termes simplistament liberals en que se solien (i solen) plantejar les coses en públic.

---

⁹⁵ DOMINGO, Andreu: “Català és...”... (cit.), p. 14.

⁹⁶ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p.12.

Pujol diu que aquest valor per a les 15 províncies més pobres de l'Estat espanyol es situava, l'any 1973, en les 66.543 pessetes mentre que a Barcelona era de 132.000, a Girona de 117.000, a Lleida 110.000 i Tarragona 107.000⁹⁷. Les condicions de vida a les demarcacions catalanes es presenten com un reclam respecte els territoris més pobres d'Espanya, que seran l'origen de molta de la població que arribarà a Catalunya.

Pel que fa a la societat, destaca el fet que la immigració va representar l'arribada d'homes i dones joves, un factor que va contribuir al rejuveniment de la població catalana. Ara bé, l'autor assegura que el volum tan elevat d'immigrant arribats va coincidir amb una Catalunya sense capacitat per donar resposta a aquest contingent de població fruit d'un context polític que no va permetre solucionar qüestions com ara l'habitatge, l'escola, els serveis sanitaris, etc.⁹⁸. A més, i de forma similar al que diu Francesc Candel, Jordi Pujol classifica els immigrants en dos grans grups: d'una banda, els que l'autor defineix "amb mentalitat d'amo" i que està constituït per funcionaris, militars i altres procedents de les institucions públiques que, malgrat ser una minoria, tenen molt poder donada la seva situació social i política. D'altra banda, trobaríem els immigrants de classe humil i que representen la gran majoria⁹⁹ i que Pujol, en un fragment que li va costar seriosos disgustos, descriu de la següent manera tan poc afortunada:

"L'altre tipus d'immigrant és, igualment, un home poc fet. És un home que fa centenars d'anys que passa gana i que viu en un estat d'ignorància i de misèria cultural, mental i espiritual. És un home desarrelat, incapaç de tenir un sentit una mica ampli de comunitat. Sovint dóna proves d'una excel·lent fusta humana, i tot ell és una esperança, però d'entrada, constitueix la mostra de menys valor social i espiritual d'Espanya. Ja ho hem dit abans: és un home destruït i anàrquic"¹⁰⁰.

---

⁹⁷ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), pp. 26-27.

⁹⁸ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 28.

⁹⁹ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 67.

¹⁰⁰ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), pp. 67-68. Aquesta descripció que l'autor en fa dels immigrants es contextualitza en un viatge que el futur president de la Generalitat va realitzar juntament amb Jaume Nualart l'any 1958 a les províncies de Sevilla, Jaén i Badajoz. Aquest paràgraf, entre d'altres, li provocarien una duríssima crítica del dirigent andalucista José Acosta Sánchez (Partido Socialista de Andalucía), amb el que, no obstant es reconciliaria fins al punt d'incloure'l com independent a les llistes al Congrés per Barcelona del Pacte Democràtic per Catalunya en les eleccions del 15 de juny de 1977. Veure TAPIA,

Políticament parlant, Jordi Pujol escrigué que la immigració s'ubicava en un marc polític en que a Catalunya existeixen dues realitats: la catalana i l'espanyola. Aquesta especificitat provoca, segons l'autor, que la primera estigui en constant lluita per sobreviure en front de l'altra. En aquest sentit, la homogeneïtat de la població contribuirà a que la defensa dels seus valors sigui més forta, però en el cas català això no es possible perquè amb la immigració, la població catalana s'estava diversificant, amb gent d'orígens diferents. Amb això, ataca el règim franquista de voler contribuir a la descatalanització de la societat catalana a través de la fomentació de les migracions i com a solució aposta per la integració dels nouvinguts com la millor forma per fer front a aquesta realitat. I aquí ens apareix el quart pilar de l'obra de Pujol: la integració vista com "la interrelació entre cultures i societats i que té per objectiu la creació d'una realitat unitària fruit del joc d'influències"¹⁰¹. La defensa gràcies a la visió que de la immigració en va fer Francesc Candel i que va influir molt en el pensament de Jordi Pujol. Integrar i no pas assimilar, definit per l'autor com "l'acceptació total, sense aportació pròpia i sense protagonisme per part dels immigrants, de la cultura i de la manera de viure de les societats que els rep"¹⁰² ja que això establiria als immigrants com un col·lectiu poc participatiu en la supervivència i defensa de la identitat catalana. També aposta per integrar amb l'objectiu de trencar amb la possibilitat d'una societat dualista, amb dues comunitats contraposades i que podria desembocar en la creació de *ghettos* d'immigrants. La integració per a Pujol comporta una altra realitat: l'immigrant, en tant que forma part de la comunitat receptora, lluita per la millora d'aquesta i això suposa que el nouvingut canalitza la voluntat de prosperar a través del moviment veïnal, obrer, estudiantil i, d'aquesta manera, contribueix a l'avenç de la societat catalana i, una vegada integrat, esdevé català ja que Pujol defineix al català com "tot home que viu i treballa a Catalunya, i que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya"¹⁰³.

Finalment, Jordi Pujol també tracta la qüestió lingüística. De fet, el català com a idioma és una de les principals reivindicacions de molts dels partidaris de la integració. Aprendre la llengua autòctona o no fer-ho pot marcar, i molt, la voluntat d'adaptació

Francisco Javier, *El Partido Socialista de Andalucía en Cataluña. Materiales para una historia*, Treball de Final de Màster inèdit. UAB, 2017, pp. 59-61.

¹⁰¹ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 34.

¹⁰² PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 33.

¹⁰³ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 42.

dels immigrants en la societat que els acull. Francesc Candel, ja ho hem vist, defensava en el seu llibre que els immigrants d'abans de la Guerra Civil i els que van arribar amb el franquisme s'integrarien però no aprendrien el català, cosa que si farien els fills i néts d'aquests, els quals finalitzarien amb el procés d'adaptació que van iniciar els seus pares i/o avis. Pujol segueix un discurs molt semblant. Si bé identifica en la qüestió de la migració com el, i cito textualment, principal problema al que ha de fer front Catalunya per a la supervivència de la seva identitat pròpia¹⁰⁴, l'autor no es mostra preocupat per la situació idiomàtica. De fet, l'hegemonia castellanoparlant la troba normal d'acord amb el règim polític imperant en el moment, que provoca la submissió del català com a conseqüència d'una política de repressió de qualsevol manifestació a favor d'altres identitats que no siguin l'espanyola¹⁰⁵. Per tant, d'haver-se produït aquesta migració en un context de democràcia, l'assimilació del català hagués estat molt més ràpida però el control cultural, lingüístic i polític que tenia el règim franquista va fer que el castellà s'imposés i l'ús català restés en l'àmbit privat. En aquest sentit, l'autor escriu que han de ser les institucions o les associacions els instruments que han de poder portar el català i la identitat catalana als immigrants, com ara el Barça, la Penya, el Centre Excursionista, els Cors de Clavé o Acció Catòlica, entre altres¹⁰⁶.

En el període que engloba el que històricament s'ha definit com a Transició la qüestió de la immigració a Catalunya es torna a activar. La restauració de les llibertats i l'herència que va deixar el debat en els anys de dictadura va portar aquest tema una altra vegada a l'escena pública. Josep Termes defineix que la tendència generalitzada en les obres d'aquesta època es caracteritza per una preocupació vers el futur de l'immigrant i que, en paraules seves, "(...) predomina el sentit que cal construir una Catalunya catalana, que s'ha de realitzar amb l'esforç de tots, sense maximalisme ni imposicions, però amb l'objectiu posat en la creació d'una Catalunya nacional, no sotmesa, no deforme, no híbrida"¹⁰⁷. I, com ja s'ha comentat, prescindeix del paper jugat pel PSUC i dels autors vinculats al partit en tots els àmbits (de Solé Tura a Vázquez Montalbán, passant per López Raimundo, Vallverdú, etc.).

---

¹⁰⁴ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 51.

¹⁰⁵ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 49.

¹⁰⁶ PUJOL, Jordi: *La immigració, problema...* (cit.), p. 87.

¹⁰⁷ TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 180.

A la ja mencionada obra de Jordi Pujol, publicada en aquest context polític al que acabem de fer referència, també s'inclouen obres com la de Lluís Recolons *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica. 1900-1970* publicada l'any 1976 i en què l'autor elabora un estudi demogràfic sobre Catalunya i en el que, forçosament, es fa referència i es quantifica el volum de la immigració en l'evolució poblacional de Catalunya¹⁰⁸. Diverses revistes van dedicar els seus números en edicions centrades en el tema migratori, com són els casos de *Quaderns d'alliberament* —el número 2 i 3 de l'any 1978 són monografies sobre migracions—, *Perspectiva Social* —amb articles d'autors com Lluís Recolons, Carlota Solé i Pere Negre per al número 14 de la revista— o *Papers* i el número 12 de l'any 1980 amb nous articles de Carlota Solé i Pere Negre. També es van organitzar seminaris en que polítics i teòrics van compartir les seves opinions. Un exemple d'això són les xerrades que va dur a terme la fundació Jaume Bofill l'any 1978 i que van comptar amb la presència de figures com Francesc Vallverdú, Antoni Maria Badia i Margarit o polítics com Jordi Pujol i Heribert Barrera, donant com a resultat la posterior publicació *Col·loquis sobre les conseqüències del fet migratori*¹⁰⁹.

L'any 1981 es publicava una obra que analitzava la situació lingüística a Catalunya de la mà de Miquel Strubell¹¹⁰, una obra que esdevé, sota el criteri de Josep Termes, el "més crític, apassionat i informat respecte aquesta temàtica"¹¹¹ (si bé s'ha de dir que Strubell era company de Termes a CDC, més enllà de valorar la seva obra des d'una perspectiva històrica objectiva). També en aquest any, Carlota Solé escriu el seu article "Andaluces en Cataluña" al número 16 de la revista *Papers* i a través de l'entrevista analitza el per què de la immigració (una barreja de la hipòtesi de Jordi Pujol i la pobresa del lloc d'origen i la idea d'ascens social en el lloc de destí de Joaquim Maluquer i Sostres) i la predisposició d'integració per part dels nouvinguts que no ha de venir lligada, necessàriament, per l'adopció de la llengua catalana:

---

¹⁰⁸ RECOLONS, Lluís: *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*, Ed. Laia, Barcelona, 1976.

¹⁰⁹ Fundació Jaume Bofill: *Catalunya: una comunitat? Col·loqui sobre les conseqüències del fet migratori. 3 i 4 de juny de 1978*, Fundació Jaume Bofill, Serveis de Cultura Popular, Barcelona, 1979.

¹¹⁰ STRUBELL TRUETA, Miquel: *Llengua i població a Catalunya*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1981.

¹¹¹ TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p.182.

"[...] los andaluces que en la primera generación han emigrado a Cataluña no se integran en su totalidad ni han abandonado completamente la idea de retorno a su tierra. Se instalan en esta parte de España compelidos por las dificultades económicas que encuentran en su tierra de origen. Esta forzosa emigración queda compensada per las mejores expectativas que tienen para sí mismos y sus hijos en cuanto a movilidad ocupacional y promoción social. La voluntad de integrarse en la nueva sociedad y cultura es casi unánime entre los andaluces pero no implica necesariamente, para una gran mayoría, renunciar a la propia lengua o mezclarse por matrimonio con la población indígena. Integrarse socio-culturalmente no significa quedar asimilado ni fusionarse, pero sí implica en el plazo de una o más generaciones la inserción en la estructura social y la catalanización, en términos lingüísticos, de los inmigrantes"¹¹².

El 1984 Josep Termes publicava l'obra *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català* en que analitza el gruix de llibres i altres escrits que han tractat la immigració durant el segle XX i en fa un breu resum de cada una d'elles i expressa la seva opinió. En aquest sentit, resulta una obra altament gratificant en tant que il·lustra el canvi de discursos que la temàtica migratòria va patir al llarg del període que analitza i que, en part, ha servit de base per aquest apartat del treball. Del llibre, volem destacar l'opinió final que l'autor escriu i que va en relació amb la qüestió lingüística i la integració dels nouvinguts, una demanda que des de mitjans dels anys seixanta s'ha convertit en gairebé una exigència per part d'"erudits" del tema i que en comparació amb el País Basc resulta xocant de veure ja que Termes assegura que per als bascos, la nacionalitat resideix en la família, en l'ètnia, en haver nascut a Euskadi, independentment de la llengua que es parla —de fet, el nacionalisme basc és castellanoparlant conclou—, mentre que a Catalunya la nacionalitat resideix en la llengua per sobre d'altres condicionants i escriu que "el fet de parlar català converteix un immigrant, socialment, en català, sigui quin sigui el seu origen i, m'atreveixo a dir, el color de la seva pell"¹¹³. Amb això, es qüestiona si algun dia veurem un nacionalisme català de parla castellana, en similitud al cas basc, i que el temps ja ha respost amb el cas de *Súmate*, una entitat que —dins d'una notable modèstia numèrica i vinculada a ERC— defensa la independència i està formada, en la seva majoria, per castellanoparlants. Per aquest motiu, Termes apostava per la integració com l'única solució per una Catalunya unida:

---

¹¹² SOLE, Carlota: "Andaluces en Cataluña" dins *Papers*, núm. 16, 1981, pp. 180-181.

¹¹³ TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 186.

"Cal, doncs, obligadament, treballar per la integració del immigrants, que, per altra part, tant han contribuït al creixement de Catalunya, i que molts d'ells -i dels seus fills- estimen més que alguns catalans, i amb més sofriment i abnegació. Aquesta és la via, i no cap altra. O es produeix la integració, o Catalunya es desnacionalitza en una generació."¹¹⁴.

A partir de la segona meitat dels anys vuitanta i fins a l'actualitat, la temàtica migratòria ha anat guanyant importància i les publicacions que han sorgit en aquests darrers trenta anys s'ha multiplicat en comparació amb períodes anteriors on el tema encara era tractat únicament com un debat polític sobre el present. En aquest nou escenari, els llibres i articles que han aparegut no s'han limitat només a presentar el tema o a discutir al voltant de les implicacions socioculturals que suposava l'arribada de nous immigrants per a Catalunya, sinó que aquest fenomen ha estat abordat (i encara ho és) des de diferents perspectives que l'han permès conèixer millor. En aquest sentit, i després d'una àmplia varietat d'entrevistes realitzades en el barri de Can Serra, a la segona ciutat més densament poblada de Catalunya, l'Hospitalet de Llobregat, Jaume Botey —pedagog, historiador i militant del PSUC— publicava *Cinquanta-quatre relats d'immigració*, una obra que, salvant les distàncies, es podria comparar amb la de Francesc Candel en tant que ens presenta la realitat migratòria a través dels ulls i el testimoni dels seus protagonistes, humanitzant la seva figura i mostrant una altra visió del fenomen, sovint massa estigmatitzat des de sectors no immigrants. De fet, Botey també coincideix en la idea de Candel que la integració definitiva dels immigrants no es produirà fins a la segona o tercera generació, fins que els fills i néts dels nous immigrants i ho descriu de la següent manera:

"Probablement, durant la primera generació, cada grup ètnic mantindrà les seves posicions. Certament que es desfan els tòpics i malentesos, que hi ha una certa integració a Catalunya a través de la consciència de classes, de la integració al món industrial, de la recuperació de la dignitat de la vivenda i establint noves relacions des del nou barri o habitatge, però l'immigrant es manté en les seves posicions fonamentals. Serà a partir de la segona generació quan es començaran a difuminar les característiques de l'ètnia castellana o andalusa i a consolidar-se les de la catalana. I fins a la tercera

¹¹⁴

TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya...* (cit.), p. 188.

generació, no és d'esperar una integració normalitzada [...] La integració d'aquesta allau [...] serà un procés llarg i dialèctic, complicat, en el qual inexorablement *totes* les ètnies han de sortir-ne enriquides. Qualsevol altre plantejament pot caure en el perill de perpetuar la divisió del país a partir de criteris d'origen i, en definitiva, en "chauvinisme"¹¹⁵.

L'any 1987 apareixia un article a la revista *L'Avenç* que il·lustrava com els registres que anteriorment s'havien atorgat a la immigració no eren exactes i l'estudi que Carme Molinero i Pere Ysàs van fer tirava per terra la hipòtesi de García Barbancho sobre l'inici de les migracions a Catalunya en la dècada dels cinquanta¹¹⁶. Sota el títol "La població catalana de la postguerra, creixement i concentració, 1939-1950"¹¹⁷, l'anàlisi que fan els autors de l'arribada de població immigrant a Catalunya, i sobretot Barcelona, obria la porta a una nova concepció en l'assentament de nousvinguts ja a partir de l'any 1940. També demostra el pes i el protagonisme que en aquest fenomen hi va jugar la província de Barcelona, en la que es va concentrar el 86% de les arribades d'aquella dècada. Per últim, també tracten altres temes relacionats amb la immigració com ara les procedències, les taxes d'ocupació a Catalunya en els anys quaranta o el problema de l'habitatge que va resultar, entre altres factors, de la seva arribada.

En aquest context i per superar les falses certeses de dècades anteriors i establir una visió més acurada al volum de xifres, Martí Marín publica 4 obres que permeten definir millor la importància del fenomen migratori amb *D'immigrants a ciutadans. La immigració a Catalunya, del franquisme a la recuperació de la democràcia*¹¹⁸, *Memòries del viatge, 1940-1975*¹¹⁹ —d'autoria col·lectiva— i els articles "Reflexionant sobre les migracions recents"¹²⁰ i "Ritmes i composició migratoris: les

---

¹¹⁵ BOTEY, Jaume; *Cinquanta-quatre relats...* (cit.), p. 89.

¹¹⁶ GARCÍA BARBANCHO, Alfonso: *Las migraciones interiores españolas: estudio cuantitativo desde 1900*, PIDE, Madrid, 1967.

¹¹⁷ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: "La població..." (cit.).

¹¹⁸ MARÍN, Martí; *D'immigrants a ciutadans. La immigració a Catalunya, del franquisme a la recuperació de la democràcia*, MHIC, Sant Adrià de Besòs, 2004.

¹¹⁹ MARÍN, Martí (dir.): *Memòries del viatge (1940-1975)*... (cit.).

¹²⁰ MARÍN, Martí; "Reflexionant sobre les migracions recents", dins de *Dossier: Immigració a Catalunya*... (cit.), pp. 22-23..

xifres d'un fenomen complex"¹²¹, ambdós presents a "Dossier: Immigració a Catalunya. Els anys del franquisme" publicat a la revista *Avenç* l'any 2005. A la primera obra s'analitzen els efectes de l'arribada d'immigrants al llarg del segle XX (primer terç de segle i dictadura), relacionant-ho amb els moviments demogràfics de la segona meitat de segle XIX. A més, analitza el sorgiment de barris perifèrics i el barraquisme, dues realitats intrínsecament lligades amb la immigració. Finalment, l'obra analitza el paper dels immigrants en les conquestes socials postfranquistes, amb mobilitzacions veïnals i polítiques. En el llibre *Memòries del viatge, 1940-1975*, Marín abasteix dues grans temàtiques en la part introductòria i en l'epíleg: d'una banda presenta les xifres a nivell català de la immigració en el període franquista, així com les procedències dels nousvinguts; de l'altra banda, tracta el sorgiment del moviment veïnal en el que la immigració va tenir un paper decisiu per a la millora de les condicions de vida de les barriades. A partir d'aquí cedeix espai a l'aportació d'altres investigadors per tractar més profundament el fenomen migratori. Un d'aquests és Ivan Bordetas que s'encarrega de la part més humana, amb una descripció del viatge que van fer des de les terres d'origen fins a Catalunya. Bordetas també tracta les motivacions en l'arribada a terres catalanes i parla del concepte "migració en cadena" amb el qual, els amics, paisans o veïns transmetien informació un cop arribats a Catalunya i "convidaven" els seus a fer les maletes. També analitza les condicions de vida dels nousvinguts en la seva destinació i el greuge de l'habitatge, desembocant en la ocupació de coves i l'autoconstrucció i el barraquisme com a respostes per part dels immigrants al dèficit d'habitatges. Javier Tébar és l'encarregat d'estudiar l'ocupació dels immigrants i estableix quins són els sectors en què aquesta població és hegemònica. Finalment, Amador Ferrer i Carme Ruiz parlen de l'evolució urbanística de la ciutat de Barcelona al llarg del segle XX. Pel que fa als dos articles anteriorment citats de Martí Marín, representen dues aportacions altament gratificants per conèixer el volum de les migracions a nivell català, ja que l'autor mostra l'evolució demogràfica —a partir de censos i padrons— de les principals ciutats catalanes i estableix saldos migratoris tant a nivell municipal, com provincial i nacional que faciliten la comprensió de la magnificència del fenomen.

Però també cal destacar que la immigració va guanyar un espai en les grans monografies d'història de Catalunya en el segle XX. La dedicació d'un dels seus

---

¹²¹ MARÍN, Martí; "Ritmes i composició de les onades migratòries vers Catalunya en el Franquisme. Les xifres d'un fenomen complex" dins de *Dossier: Immigració a Catalunya...* (cit.), pp.24-31.

volums a la població ha fet que la immigració aconseguís la rellevància que fins aleshores no havia aconseguit i la multiplicitat d'estudis han contribuït a perfeccionar el coneixement pel que fa a volum i xifres de població. Els exemples en són diversos: el volum 5 de la *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*¹²², el llibre 3 de la *Geografia general dels països Catalans*¹²³ o l'espai que ocupa en els períodes que analitzen el segle XX a l'obra *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*¹²⁴.

Per últim, els estudis d'immigració van apropar-se als efectes de la mateixa en els diversos municipis de l'àrea metropolitana que tan va créixer en els anys de dictadura per l'arribada de nouvinguts. L'any 1991 es va presentar una tesi doctoral que emmarcava la realitat migratòria en una zona molt concreta: la ciutat de Sabadell. S'abandonava d'aquesta manera la referència de Catalunya en el tractament de la realitat migratòria i es posava el focus en un punt més concret. Angelina Puig publicava *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració, una realitat no exclusivament econòmica, 1920-1975*¹²⁵ i on l'autora estableix un vincle, un flux migratori entre els habitants de la localitat granadina de Pedro Martínez i el barri sabadellenc de Torre-romeu i a partir del relat dels immigrants estableix el patró d'assentament dels nouvinguts a la capital vallesana. És, doncs, la primera obra que tracta la immigració des d'un punt de vista local i en el tombant de segle començaran a aparèixer més obres que estudien aquesta realitat a petita escala. L'any 1994 i seguint amb el que ja havia presentat en la seva tesi doctoral, l'autora escrivia l'article "La immigració meridional: el cas de Torre-romeu, 1950-1975"¹²⁶ i un any després publicava a la revista *Recerques* l'article "La Guerra civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels cinquanta?"¹²⁷ en què l'autora posava en dubte que els condicionant econòmics fossin l'única causa que expliqués la immigració a Catalunya.

---

¹²² DD.AA.: *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. V: "s. XX. Població, agricultura i energia", Enciclopèdia catalana, Barcelona, 1989.

¹²³ CARRERAS, C. (dir.): *Geografia general dels països Catalans*, vol. III: La població, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996.

¹²⁴ DE RIQUER i PERMANYER, Borja: *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995.

¹²⁵ PUIG VALLS, Angelina; *De Pedro Martínez a Sabadell...* (cit).

¹²⁶ PUIG VALLS, Angelina; "La immigració meridional: el cas de Torre-romeu..." (cit.).

¹²⁷ PUIG VALLS, Angelina; "La Guerra civil espanyola, una causa..." (cit.)

Darrere seu, moltes van ser les publicacions que analitzaven a nivell municipal el fet migratori. Pel que fa a la capital, Barcelona, l'estudi de la immigració s'ha pogut seguir a través de diverses obres, com ara *Barcelona. Evolución urbanística de una capital compacta*¹²⁸ de Joan Busquets, *Tots els barris de Barcelona*¹²⁹ de Jaume Fabrè i Josep Maria Huertas, els volums 7 i 8 de la *Història de Barcelona*¹³⁰ dirigida per Jaume Sobrequés i Callicó. També ho fa l'obra coordinada per Joan Roca Albert *Expansió urbana i planejament a Barcelona*¹³¹, de l'any 1997 o la de Ramon Alberch, *Els barris de Barcelona*¹³² de l'any 1998, en què els autors analitzen l'evolució dels districtes de la capital catalana. A Badalona, destaquen les publicacions de Juan Rico Llefia. *De la barraca a la dignitat*¹³³, la de Francesc Arrey *Badalona un segle de ciutat: la immigració*¹³⁴ i la recent tesi doctoral de José Miguel Cuesta *El moviment veïnal al barcelonès nord (1954-1987)*¹³⁵. També trobaríem exemples per a l'Hospitalet de Llobregat amb les obres de la ja mencionada *Cinquanta-quatre relats d'immigració* de Jaume Botey o les *Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l'Hospitalet*¹³⁶ de Clara Carme Parramon. A Terrassa també van sorgir obres sobre immigració com *Els terrassencs del segle XX. Immigració, identitat i canvi*¹³⁷ dirigida per Salvador Cardús o *La conformació d'una ciutat. Immigració, societat i economia. Terrassa (1900- 1985)*¹³⁸ de Josep Lluís Lacueva. Pel que fa a Mataró, ressaltem l'obra

---

¹²⁸ BUSQUETS GRAU, Joan; *Barcelona. Evolución urbanística de una capital...* (cit.).

¹²⁹ FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep Maria; *Tots els barris de Barcelona...* (cit.).

¹³⁰ SOBrequÉS, J. (dir.), *Història de Barcelona*, vol.7, *El segle XX. I. De les annexions a la fi de la Guerra Civil* i vol. 8, *El segle XX. II. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995 i 1997.

¹³¹ ROCA ALBERT, Joan (coord.); *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, Institut Municipal d'Història de Barcelona / Proa, Barcelona, 1997.

¹³² ALBERCH, Ramon (dir), *Els barris de Barcelona...* (cit.).

¹³³ RICO MÁRQUEZ, Juan; *Llefia. De la barraca a la dignidad*, Artes Gráficas VF, Badalona, 2010.

¹³⁴ ARREY OLIVER, Francesc: *Badalona un segle de ciutat...* (cit.).

¹³⁵ CUESTA GÓMEZ, José Miguel: *El moviment veïnal...* (cit.).

¹³⁶ PARRAMON, Clara Carme: *Similituds i diferències...* (cit.).

¹³⁷ CARDÚS, Salvador (dir.); *Els terrassencs del segle XX...* (cit.).

¹³⁸ LACUEVA, Josep Lluís; *La conformació d'una ciutat...* (cit.).

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

*Cerdanyola, el barri gran de Mataró. 1920-2000*¹³⁹ de Josep Lligadas i Juan Francisco de Maya. Sabadell esdevé l'exemple amb major nombre de publicacions fins a la data. A banda de les que ja hem comentat d'Angelina Puig, destaquen les obres *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*¹⁴⁰ de Josep Maria Benaul, Jordi Calvet i Esteve Deu i *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca N'Oriac i la revista "Can Oriach" En memòria de Joan Gómez*¹⁴¹ així com les obres de Martí Marín *Sabadell: immigració, suburbialització i dictadura, 1939-1960*¹⁴²; "Orígens de l'emigració de postguerra a Sabadell, 1939-1960"¹⁴³ a la revista *Arraona* i "Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)"¹⁴⁴ al número 56 d'*Història Social*.

Per acabar, volem destacar la rellevància que ha pres l'estudi de la immigració des de la vessant nacionalista, és a dir, de les repercussions que la immigració va representar per a la identitat catalana. Si bé el primer en parlar-ne, i com s'ha pogut veure de forma prou alarmista, va ser Josep Lluís Vandellós l'any 1935, i després aquest tema va tornar a la palestra de la mà de Francesc Candel i Jordi Pujol, les interpretacions identitàries comencen a guanyar terreny després del franquisme. La primera obra en analitzar els discursos a favor i en contra de la immigració la va fer Josep Termes l'any 1984 i després en van anar apareixent d'altres com ara la *Història del nacionalisme català. Dels orígens al nostre temps*¹⁴⁵ d'Albert Balcells (1992), *Diversitat i integració. Lògica i dinàmica de les identitats a Catalunya*¹⁴⁶ de Manuel

---

¹³⁹ LLIGADAS, Josep i DE MAYA, Juan Francisco; *Cerdanyola, el barri gran de Mataró...* (cit.).

¹⁴⁰ BENAUL, Josep Maria; CALVET, Jordi i DEU, Esteve; *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach/Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994.

¹⁴¹ ORTIZ, Carles; CLUSA, Joaquim i FORNÉS, Eduard (eds.); *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca N'Oriac...* (cit.).

¹⁴² MARIN, Martí; *Sabadell: immigració, suburbialització i dictadura...* (cit.).

¹⁴³ MARIN, Martí; "Orígens de l'emigració de postguerra a Sabadell, 1939-1960..." (cit.).

¹⁴⁴ MARIN, Martí; "Franquismo e inmigración interior..." (cit.).

¹⁴⁵ BALCELLS, Albert: *Història del nacionalisme català...* (cit.).

¹⁴⁶ DELGADO, Manuel: *Diversitat i integració. Lògica i dinàmica de les identitats a Catalunya*, Ed. Empúries, Barcelona, 1998, "Qui pot ser "immigrants" a la ciutat", pp. 29-44.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Delgado (1998) o la recent *La construcció de la catalanitat: evolució de la concepció d'identitat nacional a Catalunya 1860-1990*¹⁴⁷ de Mariona Lladonosa (2013)

És en aquest context que vol situar-se el treball que aquí desenvolupem: el del millor coneixement del fenomen en totes les seves vessants i, molt en concret, el seu vessant territorial. Perquè, com veurem, la ciutat de Lleida no ha quedat al marge de les migracions contemporànies vers Catalunya tot i que rara vegada apareix incorporada a la llista de ciutats afectades. El fenomen migratori català ha quedat limitat massa vegades a un fenomen gairebé només barceloní, contra tota evidència empírica —com tindrem ocasió de comprovar— i així és impossible de fer-se una idea del que ha significat per al conjunt. El millor coneixement de l'impacte migratori sobre cada racó del territori català hauria de permetre en el futur estudis comparatius de l'experiència, tal vegada diferent, que ha pogut significar en uns llocs i en d'altres, per tal de contribuir, també, a una anàlisi més acurada de les migracions posteriors, de caràcter internacional, que s'iniciaren al final del segle XX.

---

¹⁴⁷ LLADONOSA, Mariona: *La construcció de la catalanitat: evolució de la concepció d'identitat nacional a Catalunya 1860-1990*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2013.

2. La immigració a la ciutat de Lleida al llarg del segle XX.

Si fem un cop d'ull a les xifres de població de la ciutat de Lleida al llarg del segle XX podem constatar que l'augment demogràfic ha estat una realitat més que notable i, aquesta, ha assolit ascensos en alguns períodes concrets, com la dècada dels anys deu o l'època franquista, amb valors impensables, mai vistos anteriorment. Un creixement, val a dir, que ha patit, per motius lògics, una variabilitat al llarg dels cent anys de segle: dues dictadures —la de Primo de Rivera a la dècada de 1920 i la franquista durant 36 anys—, una guerra civil (1936-1939) i una transformació econòmica que ha conduït les terres de Lleida a ser lloc d'arribada de població però al mateix temps territori de sortida de població. Des de mitjans del segle XIX la població lleidatana va experimentar un creixement constant fins al 1936. Al 1860, la capital lleidatana comptava amb 19.557 habitants, xifra que va escalant lentament en els anys successius, tot i patir alts i baixos a les acaballes del segle XIX: 21.885 al 1887, 21.432 al 1900, 24.531 al 1910 i 36.478 al 1936¹⁴⁸. Aquestes xifres situen la ciutat de la terra ferma com la vuitena població més gran de tota Catalunya en el moment en que va esclatar la guerra —la segona capital de província i darrere les grans ciutats industrials de l'àrea metropolitana de Barcelona, Tortosa i Manresa—, quan al 1857 era la quarta ciutat i a començament del segle XX ocupava la setena posició¹⁴⁹, com es pot veure en el quadre 4. Això significa que la ciutat ha anat augmentant en població tot i que en el conjunt de Catalunya ha perdut posicions pel que fa al nombre d'habitants, explicat per un ritme de creixement lent però constant —característic de les zones on predomina l'economia agrària— que difereix molt de l'ascens més ràpid de les poblacions industrials.

---

¹⁴⁸ LLADONOSA I PUJOL, Josep: *Història de Lleida, Volum V*, Ed. Dilagro, Lleida, 1991, pàg. 47; LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida*, Ed. Curial, Barcelona, 1980. p.436; LLADONOSA, Josep; PORTA, Francesc; MIQUEL, Simeó; GABERNET, Josep: *Lleida, problema i realitat*, Edicions 62, Barcelona, 1967, pp. 55-57; MARIN, Martí; "La fàbrica, el barri...", cit. p. 262. i MARIN, Martí; "Ritmes i composició migratoris...", cit. pp.24-31.

¹⁴⁹ MARIN, Martí; "Ritmes i composició migratoris...", cit. pp. 24-31. Veure quadre 10 de l'annex.

Quadre 4. Població a les principals ciutats catalanes, 1857-1936.

Població	Anys					
	1857	1900	1910	1920	1930	1936
Barcelona	183.787	533.000	587.411	710.335	1.005.565	1.062.157
Sabadell	13.945	23.294	28.125	37.529	45.607	48.774
L'Hospitalet de Llobregat	3.072	4.948	6.905	12.360	37.650	48.540
Badalona	10.485	19.240	20.957	29.361	44.291	47.929
Terrassa	8.721	15.956	22.679	30.532	39.975	47.416
Tortosa	24.977	24.452	28.097	33.044	35.865	37.023
Manresa	15.264	23.252	22.036	27.305	32.151	36.478
Lleida	19.627	21.432	24.531	38.165	38.868	36.478
Tarragona	18.023	23.423	23.289	27.883	30.747	31.412
Mataró	16.595	19.704	19.918	24.125	28.034	28.804
Reus	28.171	26.681	25.363	30.266	31.299	27.417
Girona	14.615	15.787	17.045	17.691	21.845	24.050
Sta. Coloma	1.304	1.510	1.869	2.728	12.930	16.670
Igualada	14.000	10.442	10.575	12.512	13.885	15.490

Font: Taula d'elaboració pròpia a través de les dades del Centre d'Estudis Demogràfics, el Institut d'Estadística de Catalunya, MARIN, Martí; "Ritmes i composició migratoris... (cit.) i MARÍN, Martí; *D'immigrants a ciutadans...* (cit.), p. 21.

* Les ciutats que apareixen en aquesta taula venen classificades segons el volum de població que registren l'any 1936 amb l'objectiu de comparar quina ha estat l'evolució de les 14 ciutats més poblades de Catalunya fins el moment que esclata de la Guerra Civil.

Emperò, la Guerra Civil va esclatar i el creixement de la ciutat es va veure aturat i la seva població va minvar a causa dels efectes de la batalla de l'Ebre, el front del Segre i la lluita per fer-se amb la ciutat. Ara bé, un cop finalitzada la guerra la ciutat va tornar a créixer en el mateix moment en que les migracions feien acte de presència a la ciutat, com ho demostren els censos de població: si l'any 1941 la ciutat parteix de 41.858 habitants, al 1950 la xifra ha pujat fins els 52.849 i encara més quan a la dècada dels anys seixanta es produeix una segona onada migratòria i el creixement vegetatiu es dispara com a conseqüència de l'anterior migració dels anys quaranta,

provocant l'ascens demogràfic des dels 63.850 de l'any 1960 fins als 90.884 de 1970 i els 102.599 al final de la dictadura. Amb el retorn de la democràcia, la capital lleidatana continua oferint xifres de creixement poblacional que es veuen, però, aturades a partir de la dècada dels noranta, amb un creixement molt minso, una tònica similar al que experimenten la resta de ciutats catalanes fruit del fre migratori i del descens en la taxa de natalitat. El 1981, Lleida comptava amb 106.814 persones, ascendint fins als 112.092 del 1991 i aturant l'ascens demogràfic fins l'arribada del nou mil·lenni en que la ciutat registre 112.199 persones l'any 2001.

2.1 El tractament de les migracions en la bibliografia lleidatana.

En les obres que han aparegut sobre història de Lleida veiem que, de forma generalitzada i com ja hem mencionat, tots els autors parlen dels moviments migratoris, ja sigui de forma directa o indirecta. En el primer grup situaríem aquells autors que analitzen l'arribada de població a la capital lleidatana des d'un punt de vista interpretatiu i no pas descriptiu. Amb això, el que volem dir és que els seus autors ofereixen xifres i les interpreten, les insereixen en el seu context històric i estableixen conclusions i no és limiten només a donar una sèrie de números. Josep Lladonosa és l'historiador lleidatà que més atenció hi dedica donat que escriu diverses obres en què tracta aquesta realitat poblacional. *Lleida: problema i realitat*¹⁵⁰, publicat al 1967 juntament amb altres autors (Francesc Porta, Simeó Miquel i Josep Gabernet), esdevé la primera aproximació al fenomen demogràfic i un referent en tant que punt de partida, ja que analitza la població lleidatana fins els darrers anys de la dècada dels seixanta. A partir d'aquest llibre, Josep Lladonosa amplia tot el que afirma en la seva primera obra en publicacions posteriors, sumant aspectes tan rellevants per la comprensió del fenomen com ara xifres concretes de població en anys específics o les procedències dels immigrants¹⁵¹.

---

¹⁵⁰ LLADONOSA i PUJOL, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...* (cit.).

¹⁵¹ L'aportació que Josep Lladonosa realitza al fenomen de la immigració a la ciutat de Lleida es pot consultar a través de les obres LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de Lleida, Volum II*, Francesc Camp Calmet, Tàrraga, 1974; LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de la ciutat...* (cit.); LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de Lleida, Volum V...* (cit.) i LLADONOSA, Josep: "El Segrià" dins *Gran geografia comarcal de Catalunya*, Vol. X, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1983.

Un altre autor que tracta de forma directa les migracions és Miquel Pueyo, qui dedica un capítol especial anomenat *Migracions* a la seva obra *Lleida: ni blancs ni negres, però espanyols*¹⁵². La principal aportació que fa M. Pueyo resideix en l'anàlisi del moviment poblacional a l'interior del territori lleidatà i que ens permet constatar la singularitat de la ciutat de Lleida respecte la dinàmica migratòria en el conjunt de la província.

Seguint el model comparatiu entre província i capital que realitza M. Pueyo, trobem altres autors que també utilitzen aquest anàlisi dual per introduir-nos en la immigració. Aquest és cas del tractament que fan Jaume Barrull, Antonieta Jarne i Conxita Mir a l'obra *Història de Lleida. De la Restauració al franquisme*¹⁵³ o l'obra *Continuïtats i canvi en l'estructura social a Lleida (1960-1990)*¹⁵⁴ feta per Lluís Samper, Ramon Morell, Fidel Molina, Jordi Garreta i Dolors Mayoral en la qual dediquen alguns capítols del seu llibre a l'anàlisi demogràfic de les terres de Lleida, comparant l'increment poblacional de la darrera etapa franquista fins a les primeres eleccions — això és, del 1960 fins al 1981 — tot remarcant el progressiu ascens de la capital en la concentració de població respecte el total de la província. Jordi Garreta també ens ofereix informació de la immigració dels darrers anys del segle XX i principis del XXI a través de dues obres —*La immigració a les comarques de Ponent*¹⁵⁵ i *Integració en l'estructura social de les minories ètniques. Gitanos i immigrants extracomunitaris a les províncies de Lleida i Osca*¹⁵⁶— en què ens aproxima a l'arribada de població procedent d'altres països i utilitzant xifres per al conjunt de la província.

---

¹⁵² PUEYO I PARÍS, Miquel: *Lleida: ni blancs ni negres, però espanyols*, Edicions 62, Barcelona, 1984.

¹⁵³ BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida. De la Restauració al franquisme*, Vol. 8, Pagès editors, Lleida, 2003.

¹⁵⁴ SAMPER, Lluís ... [et al.]: *Continuïtats i canvi en l'estructura social a Lleida (1960-1990)*, Pagès editors, Lleida, 2000.

¹⁵⁵ GARRETA, Jordi (dir.): *La immigració a les comarques de Ponent*, Observatori Permanent de la Immigració a les Comarques de Ponent, Universitat de Lleida i Diputació de Lleida, 2010.

¹⁵⁶ GARRETA, Jordi: *La integració en l'estructura social de les minories ètniques. Gitanos i immigrants extracomunitaris a les províncies de Lleida i Osca*, Universitat de Lleida, 1999.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Finalment, Jaume Barrull també tracta el fenomen migratori al llibre *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*¹⁵⁷ amb la particularitat que és l'únic autor que estudia les tres primeres dècades del segle XX, tot comparant dades de diverses comarques lleidatanes i la realitat provincial amb la catalana.

Dins del segon grup, trobaríem els autors que fan referència al tema però de forma indirecta, sense elaborar grans discursos, ja que la immigració no és el tema principal de les seves obres. En molts casos, les referències que es fan a la demografia i població lleidatanes són extretes dels autors que hem vist anteriorment i, en especial, de la informació que dóna Josep Lladonosa, el primer autor que va tractar la immigració. Un d'aquests autors és Josep Vallverdú qui a la *Història de Lleida explicada als joves*¹⁵⁸ parla de la immigració però sempre subordinant la demografia a altres aspectes més importants per ell, com ara l'economia i l'urbanisme, elements que van estretament lligats amb el creixement demogràfic.

D'una forma molt pareguda, Julià Graus fa una explicació dels moviments de població i l'assentament d'immigrants a la ciutat com a element subordinat a la política, tema principal a la seva obra *Crònica de la Lleida franquista*¹⁵⁹. També és el cas de Josep Maria Llop qui escriu l'obra *Lleida, l'extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle XX*¹⁶⁰ i, com a urbanista i arquitecte, dóna una major prioritat a l'urbanisme i als aspectes relacionats amb el Pla d'Ordenació de l'any 1952 (i aprovat al 1957) que a la demografia, tot i que, forçosament, ha de fer referència a la població, ja que l'expansió de la ciutat projectada al llarg dels anys cinquanta no pot ser explicada sense el creixement demogràfic i l'arribada d'immigrants en aquests anys.

Dins d'aquest grup trobem un seguit d'autors que tracten la immigració fruit del naixement de barris a la perifèria de Lleida. Aquest és el cas de Conxita Mir qui s'encarrega de parlar dels aspectes demogràfics a l'obra *Lleida: de l'Alba al Ponent*¹⁶¹. Idèntic és el tractament que fa Joan Sagués en el capítol *Espais de la dictadura*

---

¹⁵⁷ BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, L'Avenç, Col·lecció Clio, Barcelona, 1986.

¹⁵⁸ VALLVERDÚ, Josep; *Història de Lleida explicada als joves*, Ed. Dilagro, Lleida, 1979.

¹⁵⁹ GRAUS, Julià: *Crònica de la Lleida franquista*, Ed. Virgili i Pagès, Lleida, 1989.

¹⁶⁰ LLOP, Josep, Maria: "Una ciutat dins el territori. Entre l'horta i els terrenys eteparis" dins PUEYO, Miquel ... [et al.]: *Lleida, l'extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle XX*, Pagès editors, Lleida, 1996, pp. 47-82.

¹⁶¹ DD.AA.: *Lleida: de l'Alba al Ponent*, Ateneu Popular de Lleida, 1983.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

franquista, la resistència antifranquista i la lluita per la recuperació de la democràcia. Lleida, 1939-1979 dins del llibre *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*¹⁶² escrit pel mateix Joan Sagués, Conxita Mir i Jaume Barrull. Un altre autor que tracta la immigració a partir dels barris perifèrics és Josep Tortosa a l'obra *El Pla de Lleida*¹⁶³ qui ens parla del barri de Santa Maria de Gardeny, conegut com "les casetes" i format per barraques portades des del Vallès fruit de les riuades de 1962. Seguint en aquesta línia, Ventura Margó escriu dues obres —*Episodis lleidatans*¹⁶⁴ i *La lluita per la democràcia: Lleida, 1960-1975. Records de Ventura Margó*¹⁶⁵— on també gestiona la immigració des de l'explicació de la història dels barris, en aquest cas els barris dels Magraners i la Mariola, barriades amb un alt percentatge de nouvinguts. Per últim, trobem el llibre *Pardinyes. El barri darrera l'estació*¹⁶⁶ fet per l'ORVEPARD (l'organització de veïns del barri), en el que s'explica l'origen i desenvolupament urbanístic d'aquesta zona de la ciutat.

Menció especial mereix Joan Vilagrasa. Geògraf de professió, va escriure la seva tesi doctoral al voltant del tema del creixement urbanístic, com bé indica el seu títol: *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida, 1940-1980*¹⁶⁷. Fruit d'aquest treball ha escrit altres obres, com ara el volum 9 d'*Història de Lleida. Final del segle XX*¹⁶⁸ a més de col·laborar en altres llibres en forma de capítol en el que tracta el fenomen urbanístic i, de passada, la immigració. És el cas del capítol *L'Urbanisme: La ciutat de Lleida: Un llarg camí cap a la modernització* dins

---

¹⁶² SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita i BARRULL, Jaume: *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Ateneu Popular de Lleida/ Pagès editors, Lleida, 2012.

¹⁶³ TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida*, Banc Occidental, Barcelona, 1981.

¹⁶⁴ MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans*, Diari la Mañana, Lleida, 1995.

¹⁶⁵ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia: Lleida, 1960-1975. Records de Ventura Margó*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1992.

¹⁶⁶ ORVEPARD (Organització de Veïns de Pardinyes): *Pardinyes. El barri darrera l'estació*, Ed. Ribera & Rius, Lleida, 1989.

¹⁶⁷ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida, 1940-1980*, Institut Cartogràfic de Catalunya [etc.], Barcelona, 1990.

¹⁶⁸ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida. Final del segle XX*, Vol. 9, Pagès editors, Lleida, 2003.

de l'obra *La Lleida del s. XX*¹⁶⁹. En resum, J. Vilagrasa no només descriu l'evolució urbanística del municipi, sinó que també tracta el creixement poblacional de la ciutat al llarg del segle XX, la influència de la immigració en aquest increment demogràfic, els percentatges que representen els nousvinguts respecte el total de la població al llarg del segle i quines són les causes que expliquen l'arribada d'immigrants a Lleida.

Existeix, per tant, un conjunt d'aportacions que cal sistematitzar i inserir en el discurs general català, perquè el cas de la ciutat de Lleida ha estat el d'immigració sense industrialització en bona part de la seva història —en primer lloc—, implicant una certa singularitat i perquè —en segon lloc— la presència immigrant amb tot el que ha portat aparellada resulta una experiència catalana comuna, que liquida ben aviat la singularitat d'origen, especialment quan Lleida passa a ser una ciutat relativament industrial, a causa de l'entorn agroindustrial.

Ara bé, lògicament, no només ens hem basat en l'aportació d'altres historiadors per analitzar el fenomen migratori a la nostra ciutat. També ens hem valgut de documentació feta per les institucions franquistes a Lleida, principalment l'Ajuntament i el Govern Civil, i, d'aquesta manera, hem pogut veure quin era el discurs i el tractament que en fan de l'arribada de població immigrant a la nostra ciutat. De fet, el discurs oficial franquista ha estat el menys tractat en els estudis sobre les migracions, gairebé com si no n'hi hagués hagut, de la mateixa manera que tampoc s'ha posat gaire interès en el que el franquisme pensava sobre el tema, de portes endins. Desinterès que ha vingut acompanyat, tot sovint, de la presumpció de que el franquisme "utilitzava" les migracions amb finalitats polítiques descatalanitzadores i poc més. Resultarà molt interessant veure la seva opinió per entendre moltes de les dinàmiques que pateix la ciutat al llarg dels anys de dictadura, com per exemple el creixement de zones allunyades del centre de la ciutat, amb molta immigració i pocs serveis que es convertirien amb el temps en focus d'oposició antifranquista.

2.2. Les fonts primàries. Què han dit sobre la immigració?

Les memòries de l'Ajuntament de Lleida.

---

¹⁶⁹

DD.AA.: *La Lleida del s. XX*, Ed. La Clamor, Lleida, 2001.

Pel que fa a les memòries de gestió municipal, es tracta de documents realitzats per l'Ajuntament de Lleida i són resums de l'obra feta durant tot un any pel màxim organisme governamental de la ciutat. Presents a l'Arxiu Municipal —a l'ajuntament de Lleida i el Parc Científic de Gardeny— aquestes fonts ens ajuden a l'hora d'interpretar com veia la Paeria l'arribada a la ciutat de població provinent de la resta de la península i quina va ser la política, les actuacions, que el govern local va dur a terme en referència a aquest fenomen. Emperò, només trobem aquestes memòries entre els anys 1952 i 1975, amb un buit molt important per a la dècada dels anys quaranta —com es veurà més endavant, la dècada en que més població arriba a la ciutat— i no tots els anys hi són conservats (falten les corresponents als anys 1953, 1962, 1963, 1966, 1970, 1971, 1972 i 1973). Dites memòries venen estructurades, a grans trets, en diferents apartats que tracten temes diversos com *Territorio y Población, Agricultura, Indústria...* els quals parlen de fets similars, es repeteix el seu contingut al llarg dels anys, sense grans canvis d'una memòria a una altra però amb especial rellevància pel que fa a determinades dates per la informació que ens proporcionen.

Pel que fa a la immigració, el tema que ens ocupa en aquest projecte, podem observar com l'any 1952, és a dir a la primera memòria conservada, la Corporació Municipal ja es fa ressò de l'arribada d'immigrants a la ciutat i titlla el creixement demogràfic que això comporta com “serio problema económico que no debe relegarse a un segundo término ni olvidar en modo alguno su importancia y transcendencia”¹⁷⁰. Per tant, la primera constatació que tenim de la immigració a Lleida per part de l'ajuntament data de l'any 1952 quan afirma que gent provinent d'altres comarques s'instal·len a la ciutat —a zones allunyades del centre— on els propis immigrants aconseguen parcel·les a bon preu i ells mateixos es construeixen els seus habitatges. Per tant, el Consistori afirma la presència de barraquisme en aquests barris perifèrics de formació recent, específicament els barris del Secà de Sant Pere i els Magraners, calculant la construcció de dues-centes barraques que donen allotjament a més de set-centes persones.

Aquesta primera aproximació que fa l'ajuntament a la realitat demogràfica que s'està succeint a la ciutat és del tot informativa ja que el mateix Consistori afirma que tot i que aquests assentament produiran problemes que el mateix govern local haurà de solucionar de forma urgent (com ara l'absència d'escoles o d'infraestructures com

---

¹⁷⁰

CAT AML Fons Municipal, Llibre d'Actes del Ple, 28/01/1949 - 30/12/1953, reg. 01818.

aigua, llum, pavimentació de carrers, etc.), només es citat per fer constància de la seva existència i que en un futur s'haurà de treballar per solucionar-ho amb un Pla d'Ordenació Urbana o, com ja veurem en capítols més endavant, amb unes intervencions per a zones concretes de la ciutat com el polígon residencial de Santa Maria de Gardeny o els Magraners, aquest últim amb un Pla Parcial per al barri datat l'any 1975 després de moltes queixes per part dels veïns.

La següent memòria, de l'any 1954, ja ens introdueix una informació més treballada i és que el Consistori ens diu que la població lleidatana creix com a resultat de l'arribada de famílies andaluses, la majoria de les quals procedeixen de la província de Jaén. Aquesta gent es va anar assentant a les barriades del Secà de Sant Pere i els Magraners, formant petits pobles de barraques d'autoconstrucció. Aquesta formació espontània ha dut a algunes organitzacions religioses —principalment jesuïtes— a construir-hi escoles i centres sanitaris i a la construcció d'habitatges per part del Consistori Municipal. A més de tot això, el propi ajuntament troba en les obres de l'empresa hidroelèctrica E.N.H.E.R (a la zona de la Noguera Ribagorçana) la causa de l'arribada de les famílies andaluses al municipi, unes famílies que son descrites com nombroses, amb un gran nombre de menors i on l'home, el cap de família, és el que treballa i la dona s'encarrega de les feines de la casa i de cuidar els fills —amb la preocupació del govern local per saber si aquests menors podran trobar feina i integrar-se amb la població una vegada arribin a l'edat necessària per poder treballar. Així, ja se'ns està dient que la immigració és un factor fonamental per justificar l'ascens demogràfic de la capital fins a meitats dels anys cinquanta i que els nouvinguts tenen unes procedències identificades en el sud peninsular i amb unes característiques concretes: nuclis familiars de molts membres amb una clara distribució de rols per cada un dels integrants.

Amb la memòria de 1958, un any després que s'aproves el Pla d'Ordenació Urbana, la informació és encara més precisa, segurament pel treball de camp que s'ha fet per dur a terme l'esmentat pla, donant cara i ulls als immigrants. D'aquesta manera, el Consistori descriu els sectors laborals en els quals treballen els nouvinguts: els homes es dediquen al sector de la construcció com a peons; les dones ocupen treballs relacionats amb la neteja domèstica —i afegeix que poden arribar a cobrar 6 pessetes— i les filles treballen com a servents, aportant un sou més a la casa i afavorint l'adquisició de terres i de material per construir habitatges. A banda, se'ns diu, s'ha posat fre al creixement caòtic de les barriades amb major presència d'immigrants a través del Pla d'Ordenació Urbana de l'any 1952, i aprovat al 1957,

com a conseqüència de la creació d'una planificació urbanística —amb el traçat de carrers i places, plantació d'arbres, la construcció de desguassos, etc.— així com la solució als problemes sanitaris, d'educació i de religió i la formació de Junes de Veïns per facilitar les negociacions entre la gent del barri i el govern municipal per solucionar les mancances que puguin haver-hi en aquestes barriades. L'objectiu d'aquestes mesures són clares: es vol posar fi a l'aixecament de barraques i tenir uns barris ordenats per poder controlar la població i evitar “concentraciones misteriosas que, de no estar bien orientadas, regidas y vigiladas, provocarían núcleos infectos y un vivir carente de los medios más indispensables”¹⁷¹. Aquest missatge i aquests propòsits escrits a la memòria tenen molt bones intencions però, com bé es veurà en els exemples de Santa Maria de Gardeny i els Magraners, les millores van trigar gairebé vint anys en arribar a la perifèria de la ciutat i solucionar els problemes i mancances més elementals. De la mateixa manera constaten indirectament que el “problema” fa més d'una dècada que s'està gestant, és a dir, des dels anys quaranta. Finalment, la memòria de l'any 1960 introdueix una nova informació: si fins aquest moment la immigració venia protagonitzada per gent procedent d'Andalusia, a partir d'ara es fa menció de l'arribada de gent de la pròpia província de Lleida que s'assenten a la capital després d'haver-hi fet una visita i havent-se convençut de les possibilitats que la ciutat els oferia pel seu futur laboral i econòmic. Creixement demogràfic que es tradueix en un augment de la construcció d'habitatges de caràcter públic i privat. A més, el Secà de Sant Pere i els Magraners continuen essent les principals zones d'actuació del Consistori per no mantenir-les aïllades del centre de la ciutat i portant totes les infraestructures i serveis necessaris per poder viure-hi i cobrir les necessitats bàsiques, com l'aigua, la llum o la construcció d'escoles i centres sanitaris (i que a la realitat això no es va concretar fins als anys setanta). Però en aquest any apareix un altre tema que tindrà molt ressò i un fort impacte entre la població i l'urbanisme de la ciutat: el barri del Canyeret ha de desaparèixer, tal i com dicta el Pla d'Ordenació, per l'estat ruïnós en que es troba, amb habitatges vells i pobres, constituint una amenaça pels seus habitants i privant l'accés a la Seu Vella, fent necessari el seu enderroc i el trasllat dels seus veïns a la Presó Provincial, tal i com la memòria de 1961 descriu, pas previ a la seva instal·lació en els barracons que constituïran el barri de les Casetes.

En definitiva, el Consistori Municipal comença a prendre accions, o almenys això diu a les memòries, pel que fa a les diverses necessitats que l'arribada de població de la resta del territori espanyol primer —principalment de la província

¹⁷¹

CAT AML Fons Municipal, Llibre d'Actes del Ple, 11/01/1954 - 07/09/1959, reg. 01819.

andalusa de Jaén— i de la resta de la província lleidatana, després, van requerir, assentant-se als barris més perifèrics —això és, el Secà de Sant Pere i els Magraners— amb un patró definit: famílies nombroses on l'home treballa en la construcció, la dona en la neteja i la filla com a servent. Aquestes famílies adquireixen un solar i van construint, ells mateixos, la seva pròpia casa, realitat molt semblant al que es diu a la bibliografia analitzada respecte els llocs de treball que ocupen els immigrants i a l'autoconstrucció dels habitatges. Davant això, els organismes municipals intervenen a través d'un Pla d'Ordenació Urbana per posar fre al creixement sense ordre d'aquests petits nuclis i aporten un pressupost per la creació d'infraestructures i serveis mínims, com ara l'aigua, la llum o la construcció d'escoles, de parròquies i centres sanitaris, encara que la realitat mostra una dinàmica molt més lenta i complexa del que se'ns diu des de les memòries, on tot són més bones intencions que resultats a les deficiències presents en els barris amb presència d'immigració. Per tant, les memòries de gestió municipal ens permeten arribar més enllà del que transmet la bibliografia i contrastar el que diuen uns i altres ja que, per exemple, des d'un inici les memòries estan parlant de les procedències dels immigrants i estableixen una certa cronologia en el procés d'arribada de població. Un reflex d'això que es diu és quan parla dels anys cinquanta i s'identifiquen als immigrants com vinguts només de Martos o el conjunt d'Andalusia, mentre que a la dècada dels seixanta argumenta un percentatge important de gent procedent de la mateixa província de Lleida quan és el moment en que més gent arriba des d'Andalusia. En canvi, la bibliografia —com el llibre de Lladonosa indica— assenyala que la procedència de la immigració dels anys cinquanta està protagonitzada pels provinents de l'Aragó i les Castelles (Andalusia pren un fort protagonisme a partir dels seixanta) i quan parla de la gent que arriba de la província, ho identifica, en part, per la població immigrant que prové de les obres hidràuliques que s'havien acabat al Pirineu lleidatà. Emperò, tot i que puntualment els relats no arribin a coincidir amb el dels autors que parlen d'immigració i que el discurs i les actuacions de les autoritats franquistes a les memòries de l'Ajuntament de Lleida no s'ajusten gaire al que realment va tenir lloc, aquesta font és molt pràctica per arribar a conèixer el fenomen migratori a través de la mirada del govern local, veient la seva posició respecte aquest fet (portar serveis bàsics a la població resident a la perifèria), la seva opinió (integrar-los en l'entramat urbà i en la dinàmica social de la ciutat) i el criteri que segueix a l'hora d'actuar per solucionar o donar resposta als problemes que van sorgint, tenint en compte sempre els interessos polítics que s'amaguen al darrere de les seves paraules.

Les memòries d'altres organismes oficials.

Altres fonts també ens ajuden a entendre la rellevància de la immigració a Lleida, ja sigui per descripcions en profunditat ja sigui per referències en moments puntuals. Un bon exemple del que es diu i que mostra que la immigració a la ciutat de Lleida no va ser un fenomen menor és el que afirma la memòria de la delegació provincial del *Ministerio de la Vivienda* l'any 1961, quan alerta "se reitera la necesidad apuntada en la memoria del año anterior de crear un servicio que controle la inmigración a nuestra provincia des de otras regiones españolas. Tal necesidad se estima ineludible para Lérida capital"¹⁷². El que se'ns està dient és que el volum d'immigració a nivell provincial i, més concretament, a la ciutat de Lleida devia ser ja prou important com per a que es demani crear un òrgan que controli l'arribada de nous immigrants, ja abans de la dècada tradicionalment considerada com a protagonista del *boom* migratori.

Una aproximació més àmplia la fa la *Secretaria Provincial de Empleo* l'any 1961 en que aborda en 5 pàgines el fenomen migratori a terres lleidatanes fins a la data de la seva redacció. D'aquesta manera, diu que el moment àlgid d'arribada de nous immigrants a la província de Lleida es situa entre 1948 i 1956 —dates molt anteriors al calendari més habitualment assumit—, quan van arribar un total de 8.000 persones l'any —i que per al conjunt del període suma un volum de 72.000 immigrants—, dels quals, assenyala, que només 2.000 acaben instal·lant-se a la província (uns 18.000 en total). Lleida també jugaria, per tant, el paper d'etapa en el períple migratori de milers de persones que acabarien assentant-se en altres indrets de Catalunya, especialment a l'entorn de Barcelona. La ciutat de Lleida i el Pont de Suert van ser els destins que els immigrants van triar per assentar-se "llegando a constituir incluso poblados independientes" en forma de barris, com ara els Magraners. I un cop instal·lats, continua el text, treballen "en actividades normales del lugar", com ara en la indústria o, en major grau, com a jornalers al camp ja que "es la profesión y ocupación, generalmente, de la que proceden"¹⁷³. La resta de població que havia arribat al territori, un 54.000, acaben marxant al lloc d'origen o a províncies properes a la

---

¹⁷² Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Memoria actividades organismos oficiales. Sig. 3873.

¹⁷³ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Memoria actividades organismos oficiales. Sig. 3873.

lleidatana fruit del trasllat de la empresa vers aquests territoris per continuar amb altres obres. Les empreses que se'ns cita són *Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana* o *Hidroeléctrica de Cataluña S.A.* A partir de 1958, els treballadors que havien marxat acompanyant l'empresa per a les obres hidroelèctriques a les províncies limítrofs a Lleida, són els que s'assenten al territori un cop acabades les construccions¹⁷⁴. La mateixa *Delegación de Trabajo* escriu l'any 1962 que les raons que mouen als immigrants vers altres territoris són, bàsicament, econòmiques: "encontrar aquí mejores medios de vida que en su región o comarca de origen". També ens introdueix en les preferències de destí dels immigrants i descriu el prototip de persona que emigra: "Generalmente se orientan las migraciones hacia centros o núcleos de población importante, trasladándose principalmente las clases económicamente débiles, dentro de estas los jóvenes, con predominio de hombres sobre mujeres"¹⁷⁵. Finalment, conclou que tot i aportar beneficis econòmics per a la província, la immigració genera problemes, com el de l'habitatge, l'ensenyament o l'adaptació. Per acabar, des de la Secretaria de la Diputació de Lleida s'introdueix, l'any 1963, en les migracions interprovíncials amb un funcionament que ve des de temps enrere "desplazamiento de familias y trabajadores aislados, desde las zonas de montaña o de secano a los núcleos grandes de la provincia y, sobre todo, a las zonas de regadío"¹⁷⁶. També parla de la immigració que supera la frontera provincial y assegura que el 99% de les grans obres públiques dutes a terme a Lleida es van fer gràcies a mà d'obra immigrant. Xifra l'arribada de nouvinguts entre 1943 i 1964 en 55.848 persones, amb especial incidència de les províncies d'Oscala, Jaén, Granada, Almeria, Saragossa i Tarragona, de manera que identifica tant els orígens que apareixen en la documentació municipal —sud d'Espanya— com les que esmentava Lladonosa en la seva recerca —Aragó—, orígens entre els que no cal "triar" sinó que resulta necessari integrar en el discurs que farem, perquè el fenomen migratori vers Lleida fou molt més complex del que s'ha formulat, a voltes precipitadament, amb rutes i presències simultànies.

---

¹⁷⁴ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Memoria actividades organismos oficiales. Sig.: 3873.

¹⁷⁵ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Memorias actividades de Gobierno Civil y organismos oficiales, 1963-1964. Sig.: 3881.

¹⁷⁶ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Libro de Memorias de la Secretaria de la Diputación de Lérida, 1964. Sig.: 3883.

Les memòries del Govern Civil.

La informació que ens aporta el Govern Civil també pot ser de gran ajuda a l'hora de mesurar la magnitud del fenomen migratori a la ciutat de Lleida. En moltes ocasions, les memòries d'aquesta institució repeteixen el que ja hem vist per altres organismes oficials del punt anterior, ja que és un recull dels escrits de totes les institucions franquistes. Tot i això, ens aporta informació rellevant. A la memòria de 1961, s'afirma amb molta rotunditat que bona part dels immigrants arribats a Lleida —o sigui, anteriors a la *mítica* dècada dels seixanta— procedeixen de les províncies de Jaén, Granada i Almeria i no de les regions properes. Per justificar els motius que han portat els nouvinguts a terres lleidatanes, es combinen les causes econòmiques ja vistes per a la recerca de millors condicions de vida amb un nou element: l'efecte crida que fan veïns, amics, coneguts o paisans que van immigrar amb anterioritat, les referències dels quals porten a que arribi un altre contingent de població, el que es coneix com migració en cadena¹⁷⁷. L'any 1963, s'amplien els territoris d'arribada de població immigrants. A les tres províncies ja vistes, s'hi sumen les de Màlaga i Cadis, a més de les d'Oscà, Barcelona, Badajoz i Càceres. També es menciona per primera vegada la relació entre creixement demogràfic i problema d'habitatge, greuge que la ciutat de Lleida va arrossegar fins als anys setanta i vuitanta: "el crecimiento de parte de poblaciones de la provincia, y especialmente de Lérida capital, no vienen acompasados a la construcción de viviendas necesarias"¹⁷⁸. En relació a aquest dèficit d'immobles, es menciona per primera vegada l'estat ruïnós del barri del Canyeret i la instal·lació d'albergs provisionals al polígon de Santa Maria de Gardeny com a solució temporal a la manca d'habitatges i la situació de deixadesa del barri de la falda de la Seu Vella. Per últim, l'any 1965, des del Govern Civil també es relaciona l'immigrant amb la construcció i l'agricultura, com ja ens introduïa la *Secretaria Provincial de Empleo* i afirma que "la inmigración se centra en trabajadores dedicados a dos sectores: la construcción y especialmente aquellos que se dedican a centrales hidroeléctricas y la agricultura. En el primero, sólo una empresa, filial de FECSA tiene más de 2.500 obreros y casi en su totalidad trabajadores provenientes de otras provincias. En cuanto a la agricultura la inmigración incide fundamentalmente sobre la

---

¹⁷⁷ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Libro de Memorias de Gobierno Civil, 1961. Sig.: 3872.

¹⁷⁸ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Libro de Memorias de Gobierno Civil, 1961. Sig.: 3872.

Capital y pueblos cercanos a ella"¹⁷⁹. I continua relacionant la immigració amb l'aparició de barris perifèrics on la gran majoria de la població és nouvinguda: "Sólo en Lérida existen tres poblados en que la mayor parte de la población son inmigrantes: Magraners, Mariola y Secano de San Pedro"¹⁸⁰.

Així, doncs, les memòries de les institucions franquistes també ens poden servir d'eina per introduir-nos en la realitat migratòria a Lleida, encara que ens moltes ocasions el discurs es repeteixi, obeeixi a motius polítics i, per tant, s'allunyi de la realitat del fenomen, molt més complex del que es diu. De la mateixa manera, resultarà significatiu fixar-se en el que no es diu car, tot i tractar-se de documentació interna i, per tant, tot sovint reservada, no hi ha cap mena de referència a operacions governamentals concertades per a portar immigrants a Lleida, ni a cap mena d'objectiu descatalanitzador, que no hauria deixat de valorar-se si hagués existit, al menys en les memòries del govern civil, que eren —des de l'inici de la dictadura— les més polítiques, tal i com corroboren estudis de caire molt diferent.¹⁸¹ El creuament d'informacions i dates també ens indica una de les característiques bàsiques de l'acció de govern franquista: el seu caràcter sempre reactiu, sempre tardà, quan els problemes resulten evidents i desborden la capacitat d'actuar de les autoritats locals i provincials i el caràcter de "crida d'auxili" a la superioritat que en resulta, sabut que la destinació final de les memòries del govern civil era el Ministerio de la Gobernación.

La font oral.

En el decurs d'una investigació sobre qualsevol temàtica referent a les ciències socials, sovint s'escolta a dir que la lectura vindria a ser l'únic mecanisme per trobar la informació necessària. Doncs bé, no els falta raó a totes aquelles persones que opinen

---

¹⁷⁹ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Libro de Memorias de Gobierno Civil, 1964. Sig.: 3878.

¹⁸⁰ Arxiu Històric de Lleida: Govern Civil. Libro de Memorias de Gobierno Civil, 1964. Sig.: 3878..

¹⁸¹ Per al caràcter polític de les memòries dels governs civils veure els exemples treballats per a la postguerra per CAZORLA SÁNCHEZ, Antonio, *Las políticas de la Victoria. La consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)*, Marcial Pons, Madrid, 2000 i per al tardofranquisme per YSÀS, Pere, *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia (1960-1975)*, Crítica, Madrid, 2004.

d'aquesta manera, però, dur a terme una tesi doctoral és molt més complex que immersir-se, només, en la lectura. Investigar, així com estudiar un fenomen del que hom identifica com a contemporani, exigeix molt més que una lectura de llibres o de material d'arxiu sobre el que s'ha dit, sense restar-ne la rellevància que aquests aporten al que s'estudia. Però si els efectes de la qüestió encara tenen vigència en la societat actual o és un fet de plena actualitat, com esdevé en el cas de la immigració, la seva anàlisi es veu forçada a cercar altres vies i una molt bona eina d'aproximació a aquesta és a través de l'entrevista, de la font oral.

Els testimonis que ens poden oferir les persones que van emigrar del seu poble i es van instal·lar a la ciutat de Lleida és, en el nostre cas, una informació molt més directa i àmplia del que ens pot garantir un text de l'administració, un cens o un registre, car analitza diversos elements —vida personal, feina, relacions amb els altres, etc.—, justifica moltes accions —el perquè de l'arribada, la mobilitat geogràfica— i en aquest exercici s'estableixen similituds, punts en comú que permeten establir patrons de comportament i assentament entre els immigrants.

L'entrevista, doncs, s'ha convertit en una eina fonamental per poder tirar endavant aquest projecte degut sobretot al valor informatiu que es transmet sobre aquells temes que la documentació menysté. Des del primer moment, es va contemplar la possibilitat d'utilitzar la font oral, no només per extreure noves coneixences sobre la situació personal que va empènyer a l'immigrant a sortir de casa seva i arribar a un lloc nou, sinó per fer també una comparativa entre la història que s'havia escrit a través d'altres testimonis i que s'havia plasmat en altres llibres que tractaven també el tema de la immigració. Alguns exemples d'aquestes obres podrien ser *Cinquanta-quatre relats d'immigració* de Jaume Botey¹⁸² o, entre altres, els estudis posteriors d'Angelina Puig per la ciutat de Sabadell¹⁸³ o Montserrat Carreras, Emili Ferrando i Joan Villarroya en el cas de Badalona¹⁸⁴.

És evident, també, que el fet d'utilitzar la font oral, amenitza la narració del fet migratori, ja que se surt del lloc de confort, és a dir de l'arxiu i la biblioteca, per establir un diàleg en un altre indret amb testimonis que permetran humanitzar la matèria. És important però, remarcar que per molt bones que siguin les intencions de l'entrevistat i

---

¹⁸² BOTÉY VALLÈS, Jaume: *Cinquanta-quatre relats...* (cit.).

¹⁸³ PUIG VALLS, Angelina; "La immigració meridional..." (cit.).

¹⁸⁴ CARRERAS, Montserrat; FERRANDO, Emili; VILLARROYA, Joan: *La immigració a Badalona durant el segle XX*, Badalona, Museu de Badalona, 2006.

per molt predisposat que aquest estigui en explicar les seves vivències amb el màxim detall possible, hem de tenir en compte que es tracta, generalment, de gent d'una avançada edat i per tant és molt fàcil que es puguin equivocar en algunes dates o xifres, fets concrets, així com amb noms d'indrets o de persones —fent-ho, absolutament, de forma inconscient i sense cap mala intenció. Hem de tenir en compte també, que el relat que ens facilita el testimoni pot ser manipulat de forma premeditada, de manera que el discurs que es vol transmetre segueixi una direcció desitjada a l'hora de mostrar una imatge positiva o negativa d'algun factor que exposa. Seguint aquest argument, trobem que les opinions personals també poden manipular el discurs que es dona, però tenint en compte tots aquests elements que s'han mencionat, s'ha optat des d'un primer moment per deixar que els testimonis parlin lliurement i plasmin els seus propis judicis de valors sobre els fets que relaten, citant literalment les seves paraules i desmarcant-nos de qualsevol idea i opinió que els testimonis hagin donat. De fet, aquesta ha estat la tendència al llarg de la història i qualsevol text, estudi o publicació mostra la opinió del seu autor, essent, la nostra, una disciplina subjectiva en el mateix moment de triar un tema d'estudi.

Una de les raons que ja s'ha comentat en la introducció d'aquest estudi per la tria de la temàtica migratòria resideix en el fet de tenir padrins immigrants i d'haver escoltat durant molts anys uns discursos que recordaven pobles d'origen llunyans, viatges en tren i anècdotes d'altres temps i indrets. Voler sentir altres versions i poder comparar el que es diu amb les arengues familiars van ser uns dels objectius per iniciar una sèrie de trobades amb altres immigrants. L'homenatge als padrins és present en forma d'entrevista, satisfent un desig que s'anava arrossegant durant anys i que volia perpetuar el seu record en forma d'entrevista o diàleg per futures generacions i com a model inicial per explicar la immigració a la ciutat de Lleida, però no sempre s'ha obtingut un *feedback* positiu. Naturalment, la confiança amb aquells entrevistats que eren coneguts ha fet que les entrevistes hagin estat molt més extenses en temps i contingut, però s'ha de dir que quan aquesta proximitat entre interlocutor i oient s'anava distanciant, aquest últim es mostrava distant, desconfiat i fins i tot esquerp a l'hora de parlar. Això ens ha passat en més d'una ocasió, sobretot quan s'han visitat casals per a la gent gran. En una d'aquestes visites, en el cas de la institució al barri dels Magraners, una persona que en una primera visita es va mostrar disposat a ser entrevistat, en el segon intent, i després d'haver parlat amb companys seus, es va desentendre. Aquestes actituds es poden entendre en que avui en dia encara es fa difícil per molta gent parlar d'una època de postguerra on els records són, generalment, negatius per a tots els qui la van viure i tornar a excavar en el passat

d'aquests testimonis pot ser, si més no, força dur. La immigració no deixa de ser una de les conseqüències d'una època marcada per una guerra i una dictadura que en la ment de molta gent encara no ha acabat d'ensorrar-se del tot. Tenint en compte aquest fet, ens hem trobat davant d'alguns testimonis que s'han mostrat més hermètics i negatius a l'hora de concedir l'entrevista o en el moment d'expressar-se. Per aquest motiu, i veient les dificultats per poder concertar una cita, es va optar per la figura de l'intermediari, la disponibilitat i predisposició a col·laborar dels quals es vol agrair. El fet de disposar de la complicitat d'una persona propera als entrevistats els va fer ser més actius per parlar. De no haver estat així, aquest treball seria molt diferent.

Pel que fa a la realització de les entrevistes, es va optar per fer-les en un escenari en què l'entrevistat estigués còmode i on trobés més seguretat. Això va significar, en la major part dels casos, desplaçar-se al seu domicili a excepció de les trobades fetes en la Casa de Aragón, l'Arxiu Històric de Lleida i les llars de jubilats dels barris de Pardinyes i Magraners. Malgrat aquestes excepcions, les localitzacions han estat pactades sempre amb l'entrevistat, amb l'objectiu de guanyar-se la seva confiança i fer-los sentir dins del seu espai de confort. Les preguntes han estat les mateixes per a tots els entrevistats, seguint un guió que es va confeccionar prèviament i que contenien preguntes que parlaven sobre els municipis d'origen —com eren?, quan van emigrar?, per quin/s motiu/s?, amb qui van marxar?, si van anar a altres pobles abans d'arribar a Lleida—; el/s sector/s laborals en que van treballar; en quines zones de la ciutat hi van residir; com era la ciutat de Lleida en la seva arribada i quina evolució ha patit fins a l'actualitat i, finalment, una valoració de la seva trajectòria des del moment en que van emigrar fins a l'actualitat. La durada de les converses, per tant, ha variat en funció de la iniciativa del conferenciant. Així, ens movem entre xerrades que es limiten als 15-20 minuts per a les més curtes i altres que han superat i, amb escreix, l'hora de conversa.

En total, s'han realitzat 17 entrevistes (10 homes i 7 dones) a persones de diferents indrets de la ciutat de Lleida. Barris com els Magraners —amb tres individus—, Pardinyes —amb sis persones entrevistades—, la Mariola —amb dos entrevistats— o el centre històric, entre altres, estan representats en aquest apartat, intentant mostrar, així, una visió diversificada del fenomen migratori a partir del diferent lloc de residència. Els llocs d'origen també són diversos (veure quadre 5) i malgrat una

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

hegemonia d'andalusos¹⁸⁵ (12), també trobem gent de l'Aragó¹⁸⁶ (2), Castella-la Manxa¹⁸⁷, Castella i Lleó¹⁸⁸ i Galícia¹⁸⁹.

Quadre 5. Municipis de naixement dels immigrants entrevistats.

Comunitat Autònoma	Província	Municipi	Nombre de persones entrevistades
Andalusia	Jaén	Jódar	1
		Fuensanta de Martos	2
		Martos	4
	Còrdova	Almedinilla	1
	Granada	Albuñol	1
		Carramaiza	1
		Fonelas de Guadix	1
Pedro Martínez		1	
Aragó	Osca	Binaced	1
	Terol	Monreal del Campo	1
Castella la Manxa	Albacete	Comillas	1
Castella i Lleó	Burgos	Villahoz	1
Galícia	Ourense	Xinzo de Liema	1
Font: taula d'elaboració pròpia a partir de la informació extreta en les entrevistes.			

¹⁸⁵ Pel que fa als municipis andalusos, els entrevistats procedien de Martos, Fuensanta de Martos, Jódar —tots tres a la província de Jaén—, Almedinilla (Còrdova), Albuñol, Fonelas de Guadix, Carramaiza i Pedro Martínez, tots ells a Granada.

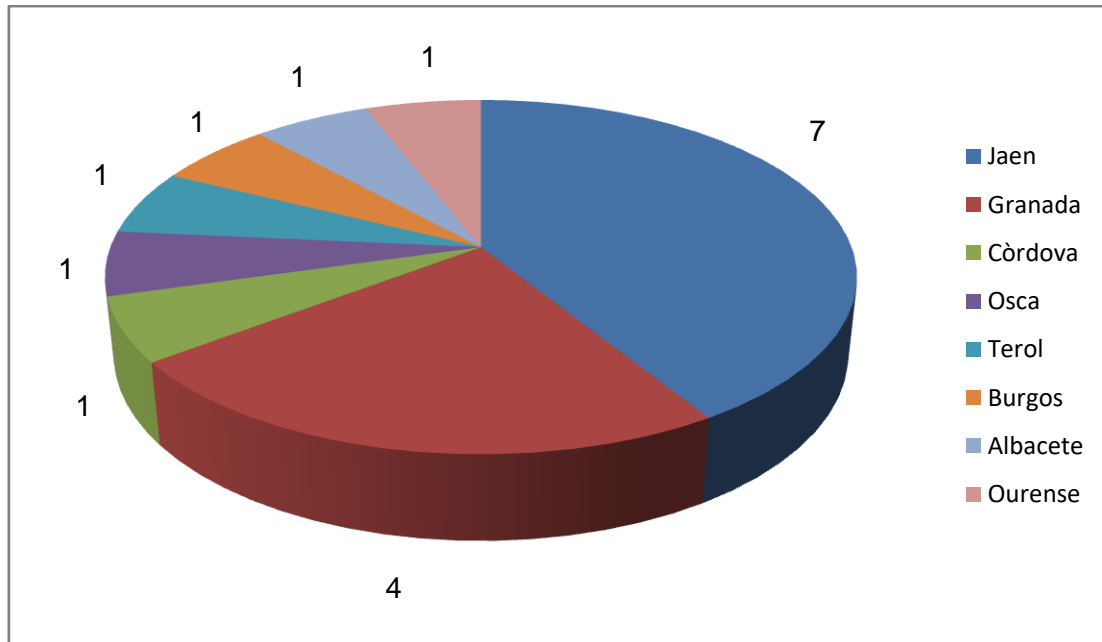
¹⁸⁶ Els dos representants de l'Aragó van néixer a Binaced, província de Huesca, i Monreal del Campo, a Teruel.

¹⁸⁷ L'única representació de Castella la Manxa procedeix de Cotillas, Albacete.

¹⁸⁸ De Castella i Lleó trobem representat el poble de Villahoz, a la província de Burgos.

¹⁸⁹ L'únic municipi de Galícia entre els entrevistats és Xinzo de Limia, Ourense.

Gràfic 1. Origen de la població immigrant entrevistada per províncies.

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de la informació extreta de les entrevistes.

Pel que fa a les principals raons que justifiquen la marxa dels entrevistats del seu poble de naixement, en la gran majoria dels casos, aquestes es basen en la pobresa i en les escasses oportunitats laborals que oferien els llocs d'origen, on l'activitat agrícola era predominant i només generava llocs de feina temporals, obligant als habitants d'aquestes zones a marxar per tenir certa estabilitat laboral. També en la majoria de les entrevistes, l'arribada a Lleida s'explica per una arribada anterior d'un familiar que, un cop establert i amb un habitatge i una feina estable, cridava als seus parents (muller i fills) per a que es desplaçessin cap a Lleida. En aquest recorregut, els que primer feien el viatge acostumaven a ser els homes; això és, pares, marits, germans o tiets. La trajectòria des del poble d'origen fins a Lleida no sempre ha estat directe i en alguns exemples s'ha pogut veure com l'arribada a Lleida es produïa després d'un periple per altres municipis de la província de Lleida o de la veïna Aragó, amb treballs a les obres hidroelèctriques del Pirineu o acompanyant a la família en pobles de la província, amb algun cas de conflicte amb la població autòctona, com bé ens explicaven dos testimonis. Per aquests motius, les edats d'arribada a la ciutat varien en funció del moment de crida del familiar, de si la instal·lació es produïa després d'haver visitat altres destinacions amb anterioritat o si Lleida fou la primera opció. En aquest sentit, ens trobem amb casos de persones que arriben amb 5 anys, ja amb la família i directament des del poble d'origen i altres més tardans, amb 32 anys

i després d'haver recorregut altres municipis, com es pot consultar als perfils dels entrevistats de l'annex del treball.

L'habitatge ha estat un dels temes que més ha fet recordar i parlar als nostres entrevistats i, alhora, el que més ha fet reflexionar sobre la forma de conviure del passat en comparació amb l'època actual. Tots els testimonis han passat per algun moment de la seva vida pel casc antic de Lleida i el desaparegut barri del Canyeret, rememorant l'atrotinat estat de les cases però l'agradable que era la relació amb els veïns. La perifèria també ha estat territori de visita dels immigrants amb els que hem parlat: els Magraners, Pardinyes o la Mariola són barris en què alguns testimonis encara hi viuen i recorden el naixement, el creixement i l'estat en què es troben avui dia. Les barraques i l'autoconstrucció són encara ben vius en l'imaginari dels veïns de la barriada dels Magraners, amb el dèficit de serveis com l'aigua i la llum que tan bé recorden amb els exemples de les llànties o els viatges a les fonts per agafar aigua. Pardinyes també s'ha transformat molt i els testimonis ens han relatat les reivindicacions per portar millores i les infraestructures necessàries per una barriada que en mig segle ha passat de les 500 persones fins als 13.000 habitants. La Mariola, amb el polígon residencial de Santa Maria de Gardeny i la construcció dels blocs Juan Carlos ha vist com el seu paisatge i els seus veïns canviaven des de les cases de pagès que hi havia en la dècada dels anys cinquanta, fins l'arribada de població immigrant i gitana a finals dels seixanta, principis dels setanta. Sigui com sigui, la ciutat s'ha transformat radicalment, aquest és un fet que tots els entrevistats han coincidit a descriure, i tot gran canvi genera desequilibris entre zones, amb l'enriquiment de barris on major població s'hi concentra, on l'Associació de Veïns més pressió ha exercit o, simplement, per la proximitat amb el centre de la ciutat, generant, en paral·lel, una depauperació d'altres zones que condueixen a la degradació de la seva imatge i, malauradament, dels seus habitants.

Finalment, els llocs de treball que han ocupat els immigrants entrevistats ha produït molta riquesa i ens ha facilitat una imatge prou acurada de la realitat. Val a dir que la distinció que s'ha fet entre homes i dones no és innocent i que, des d'un primer moment, ja teníem clar que les tasques dutes a terme pels barons i les dones serien molt diferents només per motius de gènere. Amb això, i a partir de la informació del gràfic 2 podem veure que les activitats on han treballat els homes són, menys variades que les de les dones, també resumides en el gràfic 3. Els homes, treballen en feines on la presència de la dona és inimaginable, com poden ser la construcció o el ferrocarril, però trobem sectors on coincideixen com poden ser el de peó industrial, si

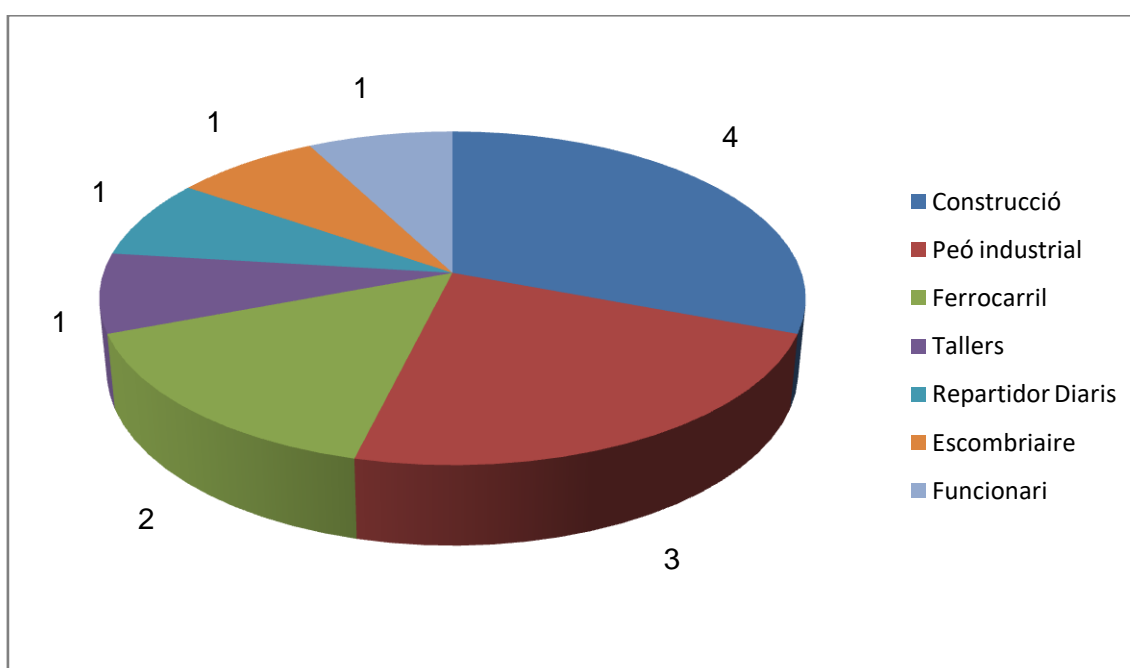
bé en el cas dels homes la major part ho fa a la fàbrica de cervesa San Miguel, mentre que les dones treballen a la fàbrica de conserves Mora. També coincideixen en l'activitat de repartidor de diaris i en el funcionariat —això és, treballant dins d'organismes públics. En els casos que ens trobem, l'home ho fa en les oficines de l'INEM mentre que en el cas femení treballa en el Govern Civil—, però les activitats que més població ocupen són, en els homes, la construcció, i en les dones, el servei de neteja, ja sia en cases d'altres o en oficines. Aquest fet legitima la imatge de l'immigrant com a treballador en les grans obres realitzades a la ciutat de Lleida i a la dona com a responsable de tasques, segons l'imaginari popular, més "pròpies" per a la dona, com ara netejar, cosir, cuinar, cuidar d'infants, etcètera, mentre que l'home, per la seva condició, realitza feines més pesades, ja sigui en la construcció, en el ferrocarril o en un taller. Aquesta imatge, afortunadament, s'ha anat trencant, però hem de pensar que en aquella època era habitual que tingués lloc, igual que el fet que la dona deixés de treballar en el moment de ser mare. Per acabar, un fet que molt dels entrevistats han compartit en els seus discursos ha estat la facilitat per trobar feina. Aquesta simplicitat s'explica en una època en que mà d'obra sempre faltava i on feina, principalment el sector de la construcció, sempre hi havia fruit del context d'expansió urbana i de necessitat d'edificació d'immobles per un creixement demogràfic. L'expansió industrial, el creixement urbà i l'aparició de botigues i establiments —fins aleshores inexistents— que donessin resposta a les necessitats d'una població en ascens continu, van desembocar a una oferta de feina fàcilment coberta que va portar a que en els anys cinquanta, seixanta i setanta, les oportunitats d'aconseguir feina fossin molt altes, conduint a la visió que, en l'aspecte laboral, sempre hi havia feina. Per últim, un altre factor a remarcar és la progressió laboral que se'ns ha descrit per al període analitzat, majoritàriament per als homes. Això significa que els llocs de treball que han ocupat al llarg de la seva vida laboral han anat millorant en sou i *status*, com ja veurem en el capítol dedicat a *Treball i Immigració*. Els que mai van deixar el sector de la construcció, van anar progressant al llarg dels anys i van arribar al càrrec d'encarregat o de capatàs, mentre que els homes que sí van canviar d'activitat laboral van poder entrar en feines que els van permetre certa estabilitat, com els casos dels treballadors que van entrar a la RENFE. També hi ha el cas d'un testimoni que va començar a treballar en un taller de ben jove, i es va jubilar després d'haver muntat el seu propi negoci de xapa i pintura de vehicles. Aquesta realitat, però, només es dona en un cas per al sector femení, ja que la gran majoria van treballar en feines poc estables, de difícil progressió i havent d'alternar la vida laboral amb la vida familiar en molts casos. L'excepció a la que fem referència és el d'una dona que va poder entrar

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

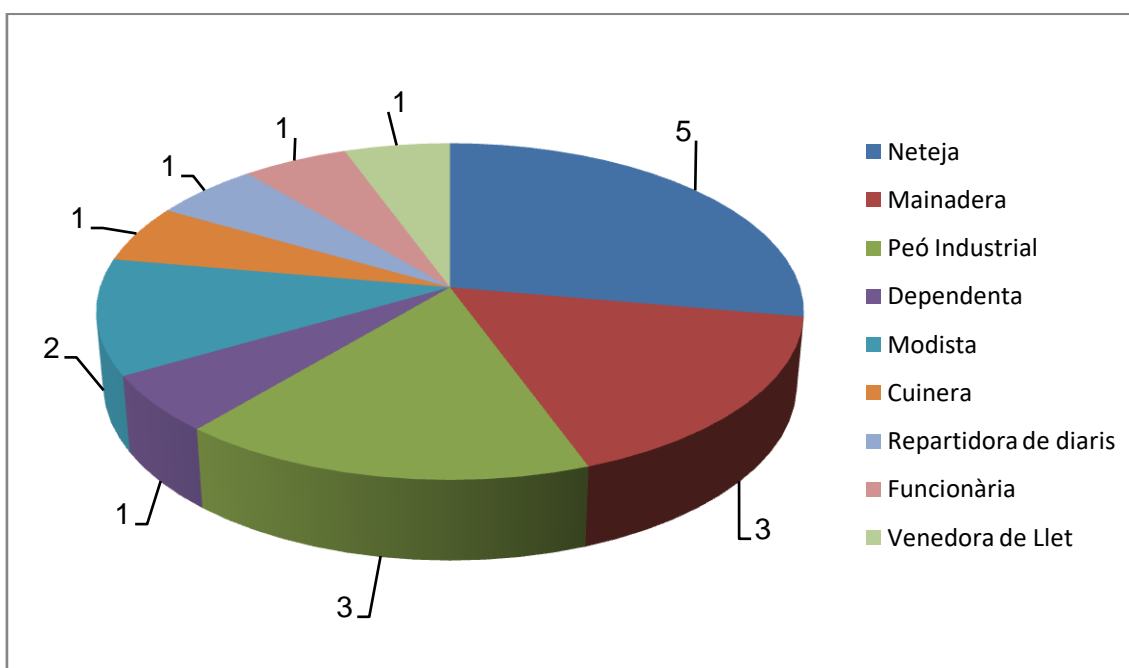
al Govern Civil, després de treballar molts anys com a repartidora del diari *La Mañana* mentre que el cas masculí va treballar com a botons en un hotel abans de ser funcionari en el sindicat de *Seguro y Enfermedad* i acabar jubilant-se com a treballador a l'Ajuntament de Lleida. Aquest fet, el d'entrar en el cos de funcionaris de l'Estat, només succeeix en un únic exemple tant per a les dones com per als homes i sempre es produeix després d'haver ocupat altres feines.

Gràfic 2. Sectors on han treballat els immigrants barons entrevistats.

Font: taula d'elaboració pròpia a partir de la informació extreta de les entrevistes.

Gràfic 3. Sectors on han treballat les dones immigrants entrevistades.

Font: taula d'elaboració pròpia a partir de la informació extreta de les entrevistes.

3. La immigració en xifres:

3.1. La dinàmica demogràfica a Catalunya durant el segle XX.

Abans d'analitzar, en xifres, l'evolució demogràfica de la ciutat de Lleida al llarg del segle XX, establint una diferenciació entre el creixement natural i l'aportació de les migracions en aquest període, pensem que és necessari veure quin ha estat el comportament poblacional en el conjunt de Catalunya i, amb això, comprendre encara més si el cas lleidatà és excepcional o si, del contrari, copia una tendència estesa en el territori català. Aquest exercici esdevé imprescindible per conèixer quina ha estat l'evolució de les diferents províncies respecte el total català i, d'aquesta manera, observar com la immigració hi va contribuir en els respectius creixements poblacionals. La comparació entre demarcacions també ens permetrà estudiar quins són els territoris amb major aportació immigrant, els ritmes d'arribada i els volums en cada una de les dècades del segle per fonamentar, així, un patró que, amb tota seguretat, demostrarà diferències entre províncies. Unes diferències, val a dir, que considerem fonamentals per entendre que la realitat catalana, com ja s'ha repetit anteriorment, no només es limita al cas barceloní, sinó que hi ha altres models que val la pena assenyalar. Així, doncs, a continuació es presentarà la dinàmica demogràfica del conjunt de Catalunya i la respectiva comparació amb el total d'Espanya —incidint en el grau de protagonisme que el primer té respecte el segon— i es farà un estudi de la situació de les quatre províncies abans d'abordar, en un capítol a part, el cas de la ciutat de Lleida.

El segle XX va representar per a Catalunya el pas d'un territori que al començament del període fregava els dos milions d'habitants a una regió que estrenava el tercer mil·lenni superant els sis milions. Aquest increment demogràfic es basa, fonamentalment, en l'arribada de població procedent de la resta de territori espanyol i que, en un primer moment, va permetre fer créixer la població de Catalunya i, posteriorment, va contribuir a l'ascens del seu creixement vegetatiu. Aquests factors resulten essencials per comprendre l'ascens constant de la població a Catalunya. Josep Vandellós va realitzar un estudi sobre la natalitat catalana en el primer terç de segle XX a la seva obra, que ja hem citat profusament, *Catalunya, poble decadent*. Entre les possibles causes que justifiquen un descens en els naixements —fenomen que ja es venia produint des de principis de segle—, l'autor descarta el descens en el

nombre de matrimonis i l'edat en que aquests es produeixen (de 26 a 35 anys pels homes i inferior als 25 anys per a les dones). D'aquesta manera, l'autor identifica la baixa natalitat a Catalunya en la baixa productivitat matrimonial, és a dir, en el nombre de fills que tenen els matrimonis. Al final de la primera gran onada migratòria, és a dir l'any 1930, Catalunya disposava d'una mitjana de 2,64 fills per matrimoni, mentre que la xifra per al conjunt espanyol era de 4,24 fills per parella. Val a dir que en aquests valors s'hi inclouen tant els fills nascuts vius com morts i la xifra catalana inclou l'aportació dels immigrants, sense els quals es veuria reduïda als 2,3 fills, una mitjana que es situa al mateix nivell que França, el país europeu amb la natalitat més baixa en aquell moment. Finalment, Vandellós afirma que per a la supervivència d'una societat, la mitjana s'hauria de situar en els 3 fills per matrimoni¹⁹⁰. Aquesta baixa fecunditat dels matrimonis catalans s'explica, segons el mateix autor, per factors econòmics ja que es un patró que s'identifica tant per a la burgesia com en la classe obrera i la pagesia; això és, entre rics i pobres i tant al camp com a la ciutat, car augmenten les despeses en habitatge, educació dels fills, estiuatge... L'única excepció es troba en les zones on trobem presència d'immigrants i, especialment, a les zones on aquest es concentren, ja que quan entren en contacte amb la població autòctona, copien el model de baixa fecunditat catalana¹⁹¹.

Aquesta aportació de la immigració va resultar del tot fonamental per al creixement demogràfic català des de l'inici del segle XX fins al 1975, un període de temps en que Catalunya va experimentar l'arribada de dues grans onades migratòries. Com es pot apreciar en el quadre 6, cadascun dels episodis d'increment demogràfic experimentat en aquests setanta-cinc anys ve protagonitzat per la immigració. A excepció del període 1900-1910 i 1970-1975, el percentatge del saldo migratori és superior al que representa el creixement vegetatiu respecte l'augment total de cada dècada i, en alguns casos, assoleix valors màxims: 86,3% entre 1910 i 1920; 72,1% entre 1920 i 1930 o el 73,5% entre 1940 i 1950

---

¹⁹⁰ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.), pp. 104-112.

¹⁹¹ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.), p. 118.

Quadre 6. Creixement total, creixement vegetatiu i saldo migratori a Catalunya, 1900-1975.

Any	Població	Creixement total	Creixement vegetatiu	% respecte total	Saldo migratori	% respecte total
1900	1.966.382	-	-	-	-	-
1910	2.084.868	118.486	84.817	71,6%	33.669	28,4%
1920	2.344.719	259.851	35.551	13,7%	224.300	86,3%
1930	2.791.292	446.573	124.494	27,9%	322.079	72,1%
1940	2.890.974	99.682	-	-	-	-
1950	3.240.313	349.339	92.621	26,5%	256.718	73,5%
1960	3.925.779	685.466	245.592	35,8%	439.874	64,2%
1970	5.122.567	1.196.788	476.346	39,8%	720.442	60,2%
1975	5.662.791	540.224	308.393	57,1%	231.831	42,9%

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents al Instituto Nacional de Estadística, MARIN, Martí; "Ritmes i composició... (cit.), 2005 i CABRÉ, Anna i PUJADES, Isabel: "La població: immigració i explosió demogràfica" dins *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, vol.5, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1989.

Si englobéssim les dos grans onades migratòries en dos grans períodes, veuríem que en el primer terç de segle, el creixement de la població de Catalunya va arribar a les 824.910 persones, de les quals la immigració va contribuir en un total de 580.048 individus, mentre que l'aportació autòctona es queda en les 244.862 persones. Així, doncs, els nouvinguts representen el 70,3% de l'augment total d'aquest període, molt superior al 29,7% que representa el creixement vegetatiu. Pel que fa al període franquista, la població a Catalunya creix, en només trenta-cinc anys, en un total de 2.771.817 habitants, una xifra espectacular que mostra un augment de gairebé 79.194 persones l'any. La immigració torna a ser la protagonista d'aquest increment poblacional amb un total de 1.648.865 persones, el que constitueix el 59,5% del total del període. Per la seva part, el creixement natural arriba a la xifra de 1.122.952, representant el 40,5% del creixement global. En comparació, els percentatges són molt més accentuats en el primer període analitzat que durant els anys de dictadura, però en xifres absolutes, la immigració va portar molta més població durant el franquisme que en el primer terç de segle, gairebé tres vegades més en dos períodes de gairebé els mateixos anys de durada —30 i 35 anys respectivament. A més a més, una altra realitat que es desprèn de les xifres del quadre té a veure amb el que s'ha comentat anteriorment: la immigració va contribuir al creixement vegetatiu de la

població catalana. Després d'un saldo migratori alt el segueix un valor vegetatiu també alt, com succeeix entre 1920 i 1930 i durant les dècades dels anys seixanta i setanta, quan l'increment natural de la població arriba a les xifres més altes de la història de la demografia catalana, superant el milió de persones en total.

Quadre 7. Comparativa entre l'augment demogràfic de Catalunya i Espanya, 1900-2001.

Període	Catalunya	Increment	Espanya	Increment	Percentatge increment
1900	1.966.382	-	18.616.630	-	-
1910	2.084.868	118.486	19.990.669	1.374.039	8,6%
1920	2.344.719	259.851	21.388.551	1.397.882	18,6%
1930	2.791.292	446.573	23.677.095	2.288.544	19,5%
1940	2.890.974	99.682	26.014.613	2.337.518	4,3%
1950	3.240.313	349.339	28.117.872	2.103.259	16,6%
1960	3.925.779	685.466	30.583.482	2.465.610	27,8%
1970	5.122.567	1.196.788	33.956.047	3.372.565	35,5%
1975	5.662.791	540.224	36.012.682	2.056.635	26,3%
1981	5.958.208	295.417	37.745.808	1.733.126	17%
1991	6.115.579	157.371	39.325.966	1.580.158	10%
2001	6.361.365	245.786	40.865.626	1.539.660	16%
Font: Taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.					

Finalment, i tal i com mostren les xifres del quadre 7, Catalunya va ser el territori amb majors valors de creixement de tot l'Estat espanyol. Els valors del quadre demostren com aquest percentatge s'accentua en les dècades on major població es va desplaçar a territori català, això és, el període 1910-1930 i els anys de dictadura franquista. De fet, la dècada dels seixanta va representar el màxim històric en aquest percentatge, on el 35% del creixement global espanyol es va concentrar a Catalunya com a conseqüència de l'arribada d'immigrants —fenomen, però, que provoca el decreixement d'altres regions d'on procedeixen els nousvinguts— i per un creixement

vegetatiu que es dispara en aquest decenni fruit de l'arribada d'immigrants en les dècades dels anys quaranta i cinquanta.

En definitiva, el que mostren els números és que Catalunya ha vist créixer la seva població gràcies a l'arribada d'immigrants que no només van propiciar a aquest ascens demogràfic, sinó que van transformar la dinàmica d'estancament poblacional i va contribuir a que el creixement vegetatiu augmentés 4 o 5 vegades respecte el que tenia a principis de segle, desembocant, al mateix temps, en una població més jove que la que hi havia. Aquest ha estat el punt d'arribada de la recerca demogràfica feta per Anna Cabré en el seu "sistema català de reproducció"¹⁹², encara no prou ben assumit fora del seu camp d'estudi i, per tant, inexplicablement marginat a l'hora de valorar les conseqüències socials de les migracions, com si cada onada migratòria del segle XX hagués significat un "nou problema" i no la resposta habitual a les necessitats catalanes i un punt d'arribada lògic per a gents vingudes cada vegada de més lluny, amb les seves motivacions comunes i específiques.

Com ja hem vist anteriorment, Catalunya experimenta al llarg del segle passat el creixement demogràfic més accentuat en la seva història com a conseqüència de l'aportació que va representar l'arribada d'immigrants de la resta de l'Estat espanyol i les repercussions que aquests van tenir en el posterior ascens del creixement vegetatiu. Ara bé, quina va ser la tendència dins del territori català? Totes les províncies van tenir comportaments demogràfics similars? L'increment de població resultant va ser equilibrat o en va destacar alguna àrea en especial? Donat que és ben coneguda la resposta negativa a aquestes preguntes ens hem de fixar en el que ens transmeten les xifres per tal de fer més conscient el nivell d'abstracció que significa utilitzar el genèric "Catalunya" a l'hora de referir-se a aquesta història de fluxos migratoris i creixement poblacional:

---

¹⁹²

CABRÉ, Anna: *El sistema català de reproducció...* (cit.).

Quadre 8. Evolució de la població de Catalunya per províncies i percentatge respecte el total català, 1900-2001.

Període	Província				Catalunya
	Barcelona	Lleida	Tarragona	Girona	
1900	1.054.541 (53,6%)	274.590(14%)	337.964 (17,2%)	299.287 (15,2%)	1.966.382
1910	1.141.733 (54,8%)	284.971(13,7%)	338.485 (16,2%)	319.679 (15,3%)	2.084.868
1920	1.349.282 (57,5%)	314.670(13,4%)	355.148 (15,2%)	325.619 (13,9%)	2.344.719
1930	1.800.638 (64,5%)	314.435(11,3%)	350.668 (12,6%)	325.551 (11,6%)	2.791.292
1940	1.931.875 (66,8%)	297.440(10,3%)	339.299 (11,7%)	322.360 (11,2%)	2.890.974
1950	2.232.119 (68,9%)	324.062(10%)	356.811 (11%)	327.321 (10,1%)	3.240.313
1960	2.877.966 (73,3%)	333.765(8,5%)	362.679 (9,2%)	351.369 (9%)	3.925.779
1970	3.929.194 (76,7%)	347.015(6,8%)	431.961 (8,4%)	414.397 (8,1%)	5.122.567
1975	4.389.897 (77,5%)	348.369 (6,2%)	480.331 (8,5%)	441.775 (7,8%)	5.662.791
1981	4.618.734 (77,5%)	355.451 (5,9%)	516.078 (8,7%)	467.945 (7,9%)	5.958.208
1986	4.614.364 (77,2%)	352.049 (5,9%)	523.883 (8,8%)	488.342 (8,1%)	5.978.638
1991	4.690.996 (76,7%)	359.725 (5,9%)	544.457 (8,9%)	520.401 (8,5%)	6.115.579
1996	4.628.277 (76%)	356.456 (5,9%)	574.676 (9,4%)	530.631 (8,7%)	6.090.040
2001	4.804.606 (75,5%)	365.023 (5,8%)	612.086 (9,6%)	579.650 (9,1%)	6.361.365

Font: Taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

El primer que es desprèn de les dades del quadre 8 és que, en major o menor grau, tot el territori català creix demogràficament parlant. Les quatre províncies mostren valors més alts al final del període analitzat, contribuint a l'increment poblacional del conjunt de Catalunya. Ara bé, en aquest creixement els protagonismes són molt diferents i van canviant al llarg del segle. Per tot el que s'ha anat comentant

anteriorment, i com es pot veure en el quadre, Barcelona esdevé la província que més creix i que més població concentra durant els cent anys, Tarragona és el segon en concentració demogràfica, seguida per Girona i Lleida, el territori menys densament poblat des de l'any 1900 fins l'any 2001. Aquesta realitat provoca que, en aquests cent anys, es va crear el que s'ha conegut com la "macrocefàlia barcelonina", on tres quartes part de la població viu concentrada en una petita àrea geogràfica de ciutats que conformen l'àrea metropolitana i encapçalades per Barcelona, ciutat que supera el milió i mig d'habitants. Aquesta concentració poblacional al voltant de la capital catalana va tenir lloc fruit del increment de més d'una ciutat de la seva demarcació, a diferència del que succeeix en altres territoris. Barcelona va liderar aquest ascens de població però altres municipis, a partir de la dècada dels anys quaranta, també van experimentar un augment espectacular en els seus censos i padrons, contribuint a que la província gairebé arribés als cinc milions d'habitants a finals de segle. El quadre 9 mostra l'evolució de la capital catalana al llarg de la centúria i es compara el seu ritme amb la dinàmica del conjunt de la província, permetent observar com la ciutat de Barcelona va concentrar gairebé les dos terceres parts del creixement de la demarcació fins al 1960, quan altres municipis li resten el protagonisme que fins aleshores havia tingut, com són els casos de Sabadell, Terrassa, l'Hospitalet de Llobregat o Badalona per al període franquista i de les ciutats dormitori, com ara Sant Cugat del Vallès, per a les darreres dècades de segle, tal i com el quadre 10 deixa palès.

Quadre 9. Evolució, increment i comparació de la població de la província i la capital barcelonines i percentatge de la ciutat de Barcelona respecte el conjunt provincial, 1900-2001.

Any	Territori						Percentatge respecte total provincial
	Província	Increment intercensal	Capital	Increment intercensal	Creixement vegetatiu	Saldo Migratori	
1900	1.054.541	-	533.000	-	-	-	50,5%
1910	1.141.733	+87.192	587.411	+54.411 (62,4%)	+38	+54.373	51,4%
1920	1.349.282	+207.549	710.335	+122.924 (59,2%)	-14.427	+137.351	52,6%
1930	1.800.638	+451.356	1.005.565	+295.230 (65,4%)	+31.436	+263.794	55,8%
1940	1.931.875	+131.237	1.081.175	+75.610 (57,6%)	-	-	55,9%
1950	2.232.119	+300.244	1.280.179	+199.004 (66,3%)	+42.455	+156.549	57,3%
1960	2.877.966	+645.847	1.557.863	+277.684 (43%)	+115.257	+162.427	54,1%
1970	3.929.194	+1.051.228	1.745.142	+187.279 (17,8%)	+245.355	-58.076	44,4%
1975	4.389.897	+460.703	1.754.713	+9.571 (2,1%)	+135.501*	- 125.930*	40%
1981	4.618.734	+228.837	1.754.900	+9.758 (4,3%)	-	-	38%
1991	4.690.996	+72.262	1.681.132	-73.768 (102,1%)	-	-	35,8%
2001	4.804.606	+113.610	1.505.325	- 175.807 (154,7%)	-	-	31,3%

Font: Taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

* A les xifres del creixement vegetatiu i saldo migratori d'aquest període falten les corresponents a l'any 1975. Tot i això, representen un bon indicatiu del que succeeix en aquest quinquenni.

Quadre 10. Evolució de la província de Barcelona a través dels municipis més representatius al llarg del segle XX.

Any	Territori													
	Província	Barcelona	L'Hospitalet de Llobregat	Badalona	Sabadell	Terrassa	Santa Coloma de Gramenet	Mataró	Cornellà de Llobregat	Sant Boi de Llobregat	Manresa	El Prat de Llobregat	Sant Cugat del Vallès	Viladecans
1900	1.054.541	533.000	4.948	19.240	23.294	15.956	1.510	19.704	2.197	5.311	23.252	2.804	2.120	1.194
1910	1.141.733	587.411	6.905	20.957	28.125	22.679	1.869	19.918	2.496	5.377	22.036	2.977	2.368	1.244
1920	1.349.282	710.335	12.360	29.361	37.529	30.532	2.728	24.125	3.732	6.553	27.305	3.591	2.874	1.551
1930	1.800.638	1.005.565	37.650	44.291	45.607	39.975	12.930	28.034	7.031	8.867	32.151	6.694	5.190	2.990
1940	1.931.875	1.081.175	51.249	48.284	47.831	45.081	17.318	29.920	8.214	10.310	36.381	8.941	5.904	3.808
1950	2.232.119	1.280.179	71.580	61.654	59.494	58.880	15.281	31.642	11.473	10.811	40.452	10.401	6.992	4.294
1960	2.877.966	1.557.863	122.813	92.257	105.152	92.234	32.590	41.128	24.714	19.968	52.216	14.131	11.884	7.508
1970	3.929.194	1.745.142	241.978	162.888	159.408	138.697	106.711	73.129	77.314	50.051	57.846	36.363	20.669	24.483
1981	4.618.734	1.754.900	294.033	227.744	184.943	155.360	140.588	96.467	90.956	74.550	67.014	60.139	31.184	43.222
1991	4.690.996	1.681.132	273.284	218.171	189.184	157.442	129.722	101.479	84.315	77.894	66.879	64.336	38.834	48.183
2001	4.804.606	1.505.325	239.019	205.836	183.788	173.775	112.992	106.358	79.979	78.738	63.981	61.818	60.265	56.841

Font: taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

Els casos de les províncies de Tarragona (veure quadres 11 i 12) i de Girona (quadres 13 i 14) representen valors molt més modestos en comparació amb la demarcació barcelonina. En ambdós territoris, les capitals engloben bona part del creixement experimentat pel conjunt dels territoris durant el segle XX —pel que fa a Tarragona representa el 33% del creixement total i Girona ho fa en el 21%. També comparteixen el fet que, en paral·lel, disposen d'una altra gran ciutat que també concentra un nombre considerable d'habitants. En el cas tarragoní estem parlant de Reus i Tortosa —aquesta última fins l'any 1950— i en el de Girona, Figueres. Un altre element que les dos províncies tenen en comú recau el fet que, a partir dels anys seixanta i setanta, el balanç demogràfic dins dels territoris es veu fortament desequilibrat en favor de les ciutats de la zona costanera, on llur població augmenta exponencialment com a conseqüència de l'auge de l'activitat turística, convertint les zones d'interior en oasis agrícoles poc poblats, amb l'única excepció de la ciutat d'Olot. En aquest context, i fixant-nos en els quadres 12 i 14, observem com a partir del 1970 el creixement de municipis de costa que fins aleshores havien presentat valors modestos de població, registren augments importants que els fan superar els 10.000 habitants —en els casos de Cambrils i Blanes aquest augment comporta la superació dels 20.000 i 30.000 habitants respectivament—, avantatjant els volum d'altres municipis importants de les demarcacions, com ara les capitals de comarca.

Quadre 11. Evolució, increment i comparació de la població de la província i la capital tarragonines i percentatge de la ciutat de Tarragona respecte el conjunt provincial, 1900-2001.

Any	Territori						Percentatge respecte total provincial
	Província	Increment intercensal	Capital	Increment intercensal	Creixement Vegetatiu	Saldo Migratori	
1900	337.964	-	23.423	-	-	-	6,9%
1910	338.485	+521	23.289	-134 (2,5%)	+422	-556	6,9%
1920	355.148	+16.663	27.883	+4.594 (27,6%)	-73	+4.667	7,8%
1930	350.668	-4.480	30.747	+2.864 (63,9%)	+1.170	+1.694	8,8%
1940	339.299	-11.369	35.648	+4.901 (43,1%)	-	-	10,5%
1950	356.811	+17.512	38.841*	+3.193 (18,2%)	+1.606	+1.587	10,9%
1960	362.679	+5.868	43.519	+4.678 (79,7%)	+4.558	+120	12%
1970	431.961	+69.282	78.238**	+34.719 (50,1%)	+12.723	+21.996	18,1%
1975	480.331	+48.370	101.619	+23.381 (48,3%)	+7.960***	+15.421***	21,1%
1981	516.078	+35.747	111.689	+10.070 (28,2%)	-	-	21,6%
1991	544.457	+28.379	112.801	+ 1.112 (3,9%)	-	-	20,7%
2001	612.086	+67.629	115.153	+ 2.352 (3,5%)	-	-	18,8%

Font: Taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

* La xifra de població creix fruit de la unió del municipi de Tamarit al terme municipal de Tarragona.

** El volum demogràfic augmenta fruit de la inclusió de La Canonja en el terme municipal de la ciutat de Tarragona.

*** A les xifres del creixement vegetatiu i saldo migratori d'aquest període falten les corresponents a l'any 1975. Tot i això, representen un bon indicatiu del que succeeix en aquest quinquenni.

Quadre 12. Evolució de la província de Tarragona a través dels municipis més representatius al llarg del segle XX.

Any	Territori												
	Província	Tarragona	Reus	Tortosa*	El Vendrell	Cambrils	Valls	Amposta	Calafell	Vila-seca**	Montblanc	Constantí	Gandesa
1900	337.964	23.423	26.681	24.452	4.782	2.653	12.625	4.226	1.257	3.101	5.243	2.306	3.767
1910	338.485	23.289	25.363	28.097	4.520	3.141	11.911	4.959	1.594	2.996	4.923	2.141	3.551
1920	355.148	27.883	30.266	33.044	4.456	3.342	10.698	8.983	1.601	3.042	4.707	2.081	3.684
1930	350.668	30.747	31.299	35.865	4.652	3.783	11.210	8.174	1.818	3.092	4.572	2.193	3.250
1940	339.299	35.648	32.285	38.269	4.217	3.812	10.866	8.444	1.915	3.251	4.598	1.952	2.805
1950	356.811	38.841	35.950	45.672	5.224	4.076	11.650	11.398	1.932	3.080	4.421	1.891	3.094
1960	362.679	43.519	41.014	43.267	6.124	4.761	11.886	12.507	2.170	3.976	4.545	2.395	2.778
1970	431.961	78.238	59.095	46.376	8.903	7.295	15.091	12.740	3.359	9.161	5.021	3.016	2.807
1981	516.078	111.689	80.710	31.445	11.597	11.211	18.753	14.499	4.646	16.420	5.244	6.021	2.831
1991	544.457	112.801	88.595	29.717	15.456	14.903	20.124	15.223	7.061	11.432	5.612	5.266	2.591
2001	612.086	115.153	89.006	28.933	23.744	21.000	20.232	16.865	13.503	13.353	6.064	5.084	2.641

Font: taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

* El descens de població de Tortosa a les dates de 1981 i 1991 es justifica per què Deltebre, Sant Jaume D'enveja i Camarles marxen del terme municipal en la primera data i l'Aldea a la segona.

** L'any 1991 es constitueix el municipi autònom de Salou, que fins aleshores formava part de Vila-seca.

Quadre 13. Evolució, increment i comparació de la població de la província i la capital gironines i percentatge de la ciutat de Girona respecte el conjunt provincial, 1900-2001.

Any	Territori						Percentatge respecte total provincial
	Província	Increment intercensal	Capital	Increment intercensal	Creixement Vegetatiu	Saldo Migratori	
1900	299.287	-	15.787	-	-	-	5,3%
1910	319.679	+20.392	17.045	+1.258 (6,2%)	-1.447	+2.705	5,3%
1920	325.619	+5.940	17.691	+646 (10,9%)	-2.140	+2.786	5,4%
1930	325.551	-68	21.845	+4.154 (6.180,8%)	-1.335	+5.489	6,7%
1940	322.360	-3.191	29.632	+7.787 (244%)	-	-	9,2%
1950	327.321	+4.961	28.915	-717 (14,4%)	+1.159	-1.876	8,8%
1960	351.369	+24.048	32.784	+3.869 (16,1%)	+4.687	-818	9,3%
1970	414.397	+63.028	50.338	+17.554 (27,8%)	+5.791	+11.763	12,1%
1975	441.775	+27.378	75.600	+25.262 (92,3%)	+2.846**	+22.416**	17,1%
1981	467.945	+26.170	87.648*	+ 12.048 (46%)	-	-	18,7%
1991	520.401	+52.456	70.409*	- 17.239 (32,8%)	-	-	13,5%
2001	579.650	+59.249	75.256	+ 4.847 (8,2%)	-	-	13%

Font: Taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

* L'augment demogràfic de la ciutat de Girona en el registre de 1981 es deu a que dins del terme municipal s'inclou els municipis de Salt i Sarrià de Ter, dues poblacions que ja no s'agrupen amb la capital en el cens de l'any 1991.

** A les xifres del creixement vegetatiu i saldo migratori d'aquest període falten les corresponents a l'any 1975. Tot i això, representen un bon indicatiu del que succeeix en aquest quinquenni.

Quadre 14. Evolució de la província de Girona a través dels municipis més representatius al llarg del segle XX.

Any	Territori													
	Província	Girona	Figueres*	Blanes	Olot	Salt	Palafrugell	Sant Feliu de Guíxols	Palamós	Banyoles	Ripoll	Santa Coloma de Farners	La Bisbal de l'Empordà	Puigcerdà
1900	299.287	15.787	10.714	4.969	7.938	2.280	7.087	11.333	3.895	5.103	4.919	4.666	4.598	2.572
1910	319.679	17.045	12.027	5.001	10.014	3.125	9.018	11.327	6.111	5.494	4.947	4.694	4.783	2.667
1920	325.619	17.691	13.192	4.943	10.243	4.185	8.746	10.013	6.878	5.471	6.328	4.710	4.500	2.508
1930	325.551	21.845	14.089	5.912	11.615	5.360	8.682	9.082	5.349	5.947	7.263	4.284	4.481	2.842
1940	322.360	29.632	16.337	6.361	14.333	5.321	7.905	7.583	5.037	6.338	6.991	4.240	4.239	2.569
1950	327.321	28.915	16.589	7.039	14.387	5.956	7.698	8.306	5.836	6.672	7.451	4.472	4.408	3.365
1960	351.369	32.784	17.548	9.492	17.185	7.077	9.123	10.307	7.639	8.075	9.034	4.583	5.275	4.276
1970	414.397	50.338	22.087	16.020	21.244	11.467	12.256	12.508	10.088	10.023	10.033	5.754	6.432	5.526
1981	467.945	87.648	30.532	20.178	24.892	**	15.030	15.485	12.178	12.378	12.055	6.990	7.364	5.818
1991	520.401	70.409	35.301	25.408	26.613	21.939	17.343	16.088	13.258	11.870	11.204	8.111	7.778	6.414
2001	579.650	75.256	33.064	30.693	28.060	21.238	18.322	17.994	14.842	14.232	10.597	9.169	8.145	7.020

Font: taula d'elaboració a partir de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya i l'Institut Nacional de Estadística.

* La ciutat de Figueres creix l'any 1981 perquè en el seu registre s'incorporen els habitants del municipi annexionat de Vilatenim.

** L'any 1981 Salt no existia com a municipi, ja que aquest estava integrat a la ciutat de Girona. Al 1991, Salt torna a ser autònom (per això les xifres de Girona evolucionen tant en aquestes dues dates).

Totes aquestes dades evidencien la desigualtat entre províncies en un context de creixement poblacional català generalitzat però amb ritmes i volums del tot descompensats que han provocat que l'any 2001, tres de cada quatre persones que residien a Catalunya estiguessin assentades en ciutats de la demarcació de Barcelona. Tarragona i Girona han desenvolupat, com acabem de veure, un comportament demogràfic semblant amb la concentració de la població al voltant de la seva capital i repartida, posteriorment, per municipis de la façana litoral. Un cop arribats a aquest punt, toca parlar del cas de Lleida i analitzar quina és la seva dinàmica demogràfica i comparar-la amb la resta de casos estudiats.

3.2. *La ciutat de Lleida*

Si volem aproximar-nos a la realitat de la immigració i veure si aquest fou un component bàsic en el procés de creixement poblacional de la ciutat, com sol passar en aquests fenòmens, forçosament haurem de treballar amb els números. Diversos són els autors que han tractat el tema, encara que la població i els saldos migratoris no eren els temes prioritaris en les seves obres. Pel que fa al primer terç de segle, Jaume Barrull és l'historiador que analitza la demografia i la incidència de la immigració en el desenvolupament poblacional de la ciutat de Lleida durant aquest període. A la seva obra *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, J. Barrull compara la demografia de diverses comarques lleidatanes, aporta dades de la població de la capital i aquesta és la seva gran aportació a les temàtiques demogràfica i migratòria lleidatanes, encara que per fer-ho es valgui de les xifres utilitzades per J. Iglesias al llibre *El movimiento demográfico en Cataluña*. Pel que fa al període que engloba els anys de dictadura franquista, J. Lladonosa és l'autor que més informació ens aporta i essent el referent en termes demogràfics per obres que s'han publicat *a posteriori* com són els casos de M. Pueyo, l'obra conjunta de J. Barrull, A. Jarne i C. Mir i les aportacions de J. Vilagrassa, els quals fan un tractament demogràfic a partir del que ja ha dit J. Lladonosa amb algunes referències puntuals de xifres de població en anys determinats per deixar constància del punt de partida o l'estat demogràfic en els anys finals del franquisme, com són els casos dels anys 1940 o 1970 pel que fa a l'obra de J. Vilagrassa¹⁹³ o als anys 1943, 1962 i 1966 pel que fa a M. Pueyo¹⁹⁴. Pel

---

¹⁹³ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 103; VILAGRASA, Joan: "L'Urbanisme: La ciutat de Lleida..."cit. pp. 41-42 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, pp. 101-103.

darrer terç de segle, l'autor que millor ha estudiat el comportament demogràfic de la ciutat de Lleida ha estat J. Vilagrasa, qui a l'obra *Història de Lleida. Final del segle XX*, analitza l'evolució de la població anys després del final del règim franquista i arriba fins l'any 2001, oferint-nos, d'aquesta manera, noves xifres de població que mai abans s'havien tractat i que ens són d'utilitat per observar el ritme de creixement posterior a la dictadura, comparar-ho amb el de l'època franquista i relacionar-ho amb el moment en què la immigració perd força.

Per acabar, val la pena recordar que aquest treball neix de la necessitat d'establir un coneixement sobre la immigració en el creixement demogràfic de Lleida al llarg del segle XX i, com ja s'ha anat repetint anteriorment, el tractament que aquesta realitat ha tingut en la bibliografia lleidatana ha resultat més aviat escassa. Les aportacions dels autors que hem citat s'han limitat a estudiar la població lleidatana a partir de registres poblacionals a final de cada dècada, sense incidir en les raons que han propiciat el creixement demogràfic local i deixant al marge l'aportació migratòria. Amb aquest escenari, els buits que ens hem trobat s'han hagut d'omplir amb fonts primàries com ara els censos i padrons de població elaborats al llarg del segle XX. Malgrat això, i donat que aquest tipus de font no sempre s'ha conservat en els arxius, aquesta documentació demogràfica també s'ha consultat de forma digitalitzada a través de les webs de l'Institut d'Estadística de Catalunya, <http://idescat.net>, del Centre d'Estudis Demogràfics, www.ced.uab.cat, i de l'Instituto Nacional de Estadística, www.ine.es. És a partir de la consulta d'aquests registres que s'ha pogut analitzar la dinàmica demogràfica de la ciutat de Lleida amb l'estudi dels naixements i les defuncions per a cada any (no tots hi eren presents) i el saldo migratori corresponent a cada dècada a través de la resta del creixement vegetatiu respecte el creixement total.

El cas lleidatà que en aquest apartat descriurem ha resultat ser un model de ciutat i migració amb poca presència en els estudis que s'han realitzat fins a l'actualitat. Com ja hem apuntat en la introducció, la capital lleidatana es caracteritza per experimentar un fort creixement demogràfic fonamentat per l'aportació que va representar la immigració, però en una ciutat on la industrialització no va arrancar i es va consolidar fins el moment en que la immigració ja començava a perdre importància en favor del creixement vegetatiu, a la dècada dels anys seixanta. Val a dir, però, que sense aquest estímul d'increment poblacional, la industrialització, en tant que activitat econòmica que havia de satisfer les demandes d'una població en augment, no

---

¹⁹⁴ PUEYO, Miquel: *Lleida: ni blancs...*, cit. p. 58 i 85.

s'hagués produït, almenys en el ritme que aquesta va tenir lloc. Emperò, les investigacions que han tractat el fenomen migratori, tan a nivell català com espanyol, han posat el focus en ciutats que combinen els factors d'industrialització i migració, exemplificant, d'aquesta manera, la necessària presència del primer per explicar el segon. Aquests són els casos, en la seva majoria, de les grans ciutats de l'àrea metropolitana de Barcelona, com la mateixa ciutat de Barcelona, Sabadell, Terrassa, Mataró, etc. on el binomi industrialització/migració ha estat més evident i amb un fort impacte en el desenvolupament demogràfic d'aquests nuclis urbans. També ens trobem amb estudis que analitzen l'estructura social d'alguns barris de ciutats amb una forta presència d'immigració, citant les conseqüències que l'arribada de població va suposar en qüestions com habitatge, urbanisme o la lluita per la millora de les condicions de les barriades. A nivell espanyol, com en el cas català, també han tractat l'impacte de les migracions a nivell urbà i moltes ciutats han estat estudiades a partir de l'arribada de població de fora de la seva província. A més a més, també s'ha incidit en el fenomen de les migracions interiors, això és, el desplaçament d'enormes contingents de població des de les àrees rurals peninsulars fins als centres d'industrialització —Euskadi i Catalunya i la capital, Madrid— desembocant en el descens poblacional de les regions d'interior i la conseqüent concentració de la mateixa en l'arc perifèric espanyol. Així, doncs, el model lleidatà de migració sense industrialització no ha tingut un espai en els estudis sobre immigració, evidenciant un escenari en què aquest tipus de patró sembla no existir i que tampoc ha motivat, fins ara, un estudi sobre immigració a la ciutat de Lleida. A continuació, ens disposem a tractar una altra realitat poc coneguda i difosa que la permeti formar part dels discursos sobre migracions fets fins a l'actualitat i obrir camí per a posteriors estudis que l'ampliïn, la millorin i la discuteixin entre els diferents models d'immigració coneguts a casa nostra.

El primer terç del segle XX.

Per analitzar les tres primeres dècades del segle XX hem de recórrer a l'obra de Jaume Barrull¹⁹⁵. L'autor dedica un capítol als aspectes poblacionals durant aquest període —*Una demografia en retrocés*— i l'introdueix a partir de la situació demogràfica en els darrers anys del segle XIX, definits com anys de descens

---

¹⁹⁵

BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...*, cit.

poblacional fruit de la combinació entre una crisi agrària i l'atracció que oferia a la gent les activitats relacionades amb la indústria i el comerç, totes elles majorment desenvolupades en altres territoris, especialment a la província de Barcelona. Això va provocar la coneguda migració camp-ciutat, que a la província de Lleida —de marcat caràcter rural— es va traduir en un buidatge de les àrees dedicades a l'agricultura i la concentració de la població en les ciutats capitals de comarca, on els seus habitants podien trobar més sortides en un mercat laboral més gran i amb major diversitat de sectors. És aquest un dels motius que explica perquè la ciutat de Lleida creix en les tres primeres dècades de segle, ja que la seva capitalitat provincial ofereix diferents sortides laborals que difícilment, a nivell provincial, cap altra ciutat pot proporcionar —des d'una extensa gama de comerços fins a les delegacions provincials d'organismes catalans i espanyols, passant per feines relacionades amb la salut, cossos de seguretat o altres feines no reconegudes però amb molta demanda fruit d'una població molt més gran (com ara mainadera o el sector de la neteja). En el cas català, continua dient l'autor, aquest traspàs de població del camp a la indústria va beneficiar les comarques situades al litoral i pre-litoral català, especialment les zones industrials de Barcelona. En definitiva, les transformacions econòmiques de finals del segle XIX van conduir a una nova ordenació demogràfica al llarg del territori català en el qual, en paraules de J. Barrull, "les regions agràries aniran a remolc del desenvolupament global del país"¹⁹⁶.

Emperò, l'estudi poblacional de J. Barrull proposa una problemàtica: l'autor només ens proporciona dades de població, sense oferint-nos creixement vegetatiu i, per tant, sense poder establir el pes de la immigració en el creixement poblacional lleidatà. En compensació, compara la dinàmica demogràfica entre el cas lleidatà i català i dins de la província, ho fa entre 5 comarques (Garrigues, Noguera, Segarra, Segrià i Urgell). Això ens pot ajudar a comparar la diferència entre el que està passant a la capital i el que es produeix a la resta de la província —donant com a resultat, i que ja es veurà amb major incidència durant el període franquista, una forta migració de gent del territori lleidatà vers la seva capital.

A partir d'aquest model comparatiu, J. Barrull arriba a la conclusió que les terres lleidatanes segueixen el mateix patró de creixement sostingut que la resta de Catalunya fins l'any 1920, quan la diferència entre l'interior i el litoral comença a aguditzar-se. Si fem un cop d'ull a les dades del quadre 15, veiem que el increment

---

¹⁹⁶

BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...*, cit. p. 36.

poblacional lleidatà va de la mà del que està passant a la resta de Catalunya —amb l'excepcionalitat del Segrià, que ho supera àmpliament fins al 1920. Al 1920, aquesta dinàmica canvia i les comarques analitzades perden el ritme de creixement que havien estat experimentant fins ara i es comencen a reduir les seves xifres. El cas del Segrià veu com la realitat catalana l'avança al mateix temps que perd població. La Segarra i l'Urgell, per altra banda, mostren comportaments diferenciats als de la resta de territoris, ja que el primer perd població fins al 1920 —al contrari del que estava passant— i en recupera a partir d'aquesta data, a l'inversa, també, del estava succeint. L'Urgell, manté les seves xifres després de 1920¹⁹⁷. En definitiva, el quadre ens mostra que al llarg de les primeres tres dècades de segle, el creixement de les comarques analitzades és mínim si ens fixem en les xifres dels anys 1900 i 1936. Amb les excepcions de l'Urgell i el Segrià —amb un augment total del 14% i 37% respectivament—, el creixement difereix respecte la realitat catalana, valorat en un 48%. A més a més, aquest comportament té un abans i un després marcat per l'any 1920, quan tot queda paralitzat, essent els últims setze anys analitzats un període de clar estancament poblacional de les terres lleidatanes, amb pèrdues i increments demogràfics mínims entre 1920 i 1936.

Quadre 15. Evolució de la població per comarques, 1900-1936. Xifres i percentatges.

	1900	%	1910	%	1920	%	1930	%	1936	%
Garrigues	30.058	100	32.062	106	32.649	108	31.434	104	30.866	102
Noguera	47.544	100	47.653	100	50.727	106	50.032	105	49.335	103
Segarra	21.434	100	20.541	95	21.431	99	21.956	102	22.044	102
Segrià	64.937	100	72.604	111	92.061	141	91.899	141	89.553	137
Urgell	33.630	100	35.826	106	38.373	114	38.088	113	38.472	114
Catalunya	1.966.382	100	2.084.868	106	2.344.719	119	2.791.292	141	2.910.245	148

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...* (cit.), p. 36, a través de les dades presents a IGLÉSIES, J.: *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*, Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, Barcelona, 1961, p. 367.

Per últim, les xifres de població de la ciutat de Lleida tornen a mostrar aquest comportament descrit amb anterioritat: un creixement sostingut i fort fins al 1920 i un descens lent però prolongat fins a l'inici de la Guerra Civil. En comparació amb el

¹⁹⁷ BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...*, cit. p. 39.

conjunt de la comarca, la ciutat de Lleida creix entre 1920-1930 —tot i que només ho fa en 703 habitants— mentre que el Segrià perd població, fet que explica que la capital arribi a assolir el 42,3% del total de la població de la contrada al 1930. Val la pena destacar l'enorme creixement de la població de la ciutat i de la comarca entre 1910 i 1920 —xifrat en 13.634 en el cas de Lleida i 19.457 per al Segrià—, representant la capital el 70% d'aquest creixement. I és que si comparem les xifres d'aquesta dècada d'enorme creixement amb el que va tenir lloc abans i després de la mateixa, podem arribar a la conclusió que aquest increment demogràfic s'ha de basar, per força, en l'arribada d'immigrants. Per tant, per explicar el increment de la ciutat de Lleida entre 1910 i 1920 s'ha hagut de produir una primera gran arribada de població procedent de la resta de la demarcació de Lleida —i que no corresponen a les comarques anteriorment analitzades—, de les altres províncies del territori català i, per primera vegada, de població procedent de la resta de l'Estat espanyol. Finalment, una altra realitat que podem observar a través de les dades del quadre 15 és que Lleida no explica tot el creixement de la comarca del Segrià. Un exemple d'això que s'està dient es pot entreveure en el increment demogràfic de les dues primeres dècades. En total, entre 1900 i 1920, el Segrià creix en 27.124 persones i Lleida ho fa en 16.733, representant el 61,7% del total (és a dir, la comarca creix en 10.391 persones sense la participació de la seva capital, el 38,3%). A partir de 1920, però, l'escenari canvia completament i ambdues realitats perden població. Ara bé, J. Lladonosa afirma que aquests augments de població que experimenta la ciutat de Lleida entre els anys 1910-1920 i 1920-1930 són, en paraules textuais seves, anomalies, ja que compara les xifres d'increment dels censos amb el de cases habitades. Si bé entre 1910-1920, l'ascens demogràfic està xifrat en 13.634 persones, Lladonosa ho posa en dubte perquè el nombre de cases ocupades només ha crescut en 225 entre les dues dates —3.385 pel que fa l'any 1910 i 3.610 el 1920. De la mateixa manera es qüestiona l'irrisori creixement de la dècada dels anys vint, xifrat en 703 habitants, ja que és al 1930 quan el volum de cases habitades creix amb escreix, arribant a 5.329 vivendes habitades al 1930 (un augment de 1.719 cases)¹⁹⁸. Els dubtes que planteja J. Lladonosa quan compara el creixement poblacional amb l'ocupació evidencia la insuficiència de les dades aportades, ja que mancarien xifres de construcció o el contrast concret amb els fulls dels censos per poder apreciar si és o no veritat que la població s'ha "amuntegat". Ara bé, les dades que ofereixen J. Barrull i J. Lladonosa

---

¹⁹⁸ LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de Lleida...*, cit. 814 i LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de la ciutat...*, cit. p. 398.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

esdevenen una primera aportació que no aclareixen els dubtes raonables que el mateix J. Lladonosa planteja i que deixen oberta la incògnita del comportament migratori a la ciutat de Lleida durant el primer terç de segle.

Quadre 16. Evolució de la població de la ciutat de Lleida i la comarca del Segrià, 1900-1936, xifres, ritmes de creixement i percentatge respecte el total de la comarca del Segrià.

	Lleida	Creixement	Segrià	Creixement	Percentatge (%)
1900	21.432	-	64.937	-	33
1910	24.531	3.099	72.604	7.667	33,8
1920	38.165	13.634	92.061	19.457	41,5
1930	38.868	703	91.899	- 162	42,3
1936	36.119	- 2.749	89.553	- 2.346	40,3

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...* (cit.), p. 38, a través de les dades presents a IGLÉSIES, J.: *El movimiento demográfico en Cataluña...* (cit.), p. 422.

Pel que fa a la immigració i als moviments migratoris, l'aportació de J. Barrull s'emmarca a nivell provincial i de la ciutat de Lleida només ens proporciona informació a partir de l'anàlisi de l'estructura poblacional a través del cens de 1930. Tot i això, gràcies a les dades del Centre d'Estudis Demogràfics podem fer un seguiment de les variants de natalitat i mortalitat dels primers trenta anys de segle XX, oferint-nos, d'aquesta manera, les dades del creixement vegetatiu de la ciutat en aquest període. Una vegada disposem d'aquesta informació, i després de fer un seguit de càlculs a partir del total de la població dels anys 1900, 1910, 1920 i 1930, s'han aconseguit els saldos migratoris d'aquestes dècades fruit de la resta del creixement natural respecte el creixement global que es produeix entre cada un del decennis. El resultat ens ho mostra el quadre següent:

Quadre 17. Població de la ciutat de Lleida, 1900-1930. Creixement vegetatiu i saldos migratoris.

Any	Població	Creixement	Període	Naixements	Defuncions	Creixement vegetatiu (%)	Saldo Migratori (%)	Mitjana anual
1900	21.432	-	-	-	-	-	-	-
1910	24.531	+3.099	1901-1910	3.710	5.686	-1.976 (-63,8%)	+5.075 (163,8%)	507,5
1920	38.165	+13.634	1911-1920	5.476	6.672	-1.196 (8,8%)	+14.830 (108,8%)	1.483
1930	38.868	+703	1921-1930	8.202	6.100	+2.102 (299%)	- 1.399 (-199%)	- 139,9
Total			1901-1930	17.388	18.458	-1.070	18.506	638,1

Font: Taula d'elaboració pròpia a través de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, *Instituto Nacional de Estadística* i BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...* (cit), p. 38, a través de les dades presents a IGLÉSIES, J.: *El movimiento demográfico en Cataluña...* (cit.).

La població de Lleida creix entre 1900 i 1930 un total de 17.436 habitants. Aquesta xifra només s'explica, com es pot veure en el quadre, per l'aportació de la immigració, que suma un total de 18.506 persones en tot el període. En aquest sentit, la dècada 1911-1920 ens ofereix les xifres més altes, amb un saldo migratori de 14.830 persones (el 80,1% del total) i que representa l'arribada anual de 1.483 immigrant. Per la seva banda, la dècada de 1920 té un saldo migratori negatiu de 1.399 immigrants, que provoca un lleu descens del total migratori, que havia estat de 19.905 immigrants fins l'any 1920. L'arribada d'immigrants és, d'aquesta manera, superior al ritme de creixement vegetatiu que experimenta la ciutat en aquests trenta anys i l'única raó que explica el creixement de la ciutat ja que si ens fixem en les xifres del creixement vegetatiu —el que es dona de la diferència entre naixements i defuncions— són negatives pel conjunt del període (amb un saldo negatiu de 1.070 persones). De la mateixa manera que en les migracions el valor negatiu de la dècada dels vint fa reduir la xifra global en l'arribada de població nouvinguda, el creixement vegetatiu també té a la dècada dels anys vint un valor que provoca una suavització en la pèrdua de població fruit de l'únic saldo positiu que es dona en tot el període. Aquest creixement vegetatiu de 2.102 persones —conseqüència directa de l'arribada d'immigració en els vint anys anteriors i, especialment, a l'arribada massiva del període 1911-1920— fa canviar una tendència en negatiu que es venia donant fins aleshores i que ja sumava un decreixement de 3.172 habitants al 1920.

Aquesta situació en què l'aportació de la immigració en aquests trenta anys és major que el creixement natural de la població fa que l'any 1930, com bé analitza J. Barrull, la xifra de persones nascudes fóra de la ciutat de Lleida sigui superior a la de nascuts en ella —52,4% nascuts fora, dels quals 30,3% són de la província i un 22,1% són nascuts en altres províncies—, al contrari del que succeeix amb el conjunt de la província de Lleida, essent la que més població té nascuda a la mateixa província de tot Catalunya¹⁹⁹. En nombre, seguint els percentatges que ens ofereix J. Barrull i tenint en compte que la ciutat de Lleida tenia un total de 38.868 persones l'any 1930, el 52,4% no hi havien nascut. Això vol dir que 20.367 persones van néixer fora de la capital lleidatana i 18.501 sí que hi van néixer. D'aquests 20.367, 11.777 són lleidatans en tant que van néixer a municipis de la província, mentre que 8.590 van néixer fora de la província lleidatana. Finalment, si J. Barrull ens diu que la població no nascuda a la ciutat i, per tant, immigrant, és de 20.367 i el saldo migratori total entre 1900 i 1930 és de 18.506 immigrants, això ens vol dir que un mínim de 1.861 immigrants ja residien a la ciutat abans del canvi de segle —als que caldria sumar les defuncions de persones immigrades.

En definitiva, podem constatar que la ciutat de Lleida experimenta de primera mà el fenomen migratori durant els primers trenta anys del segle XX. Les xifres del quadre 17 són del tot evidents: un saldo migratori de 18.506 persones, superior a les xifres de creixement totals del període, que es queden en 17.436 habitants. Això ens porta a afirmar que sense l'aportació de la immigració, la ciutat de Lleida hagués perdut població ja que els valors que ens dóna el creixement vegetatiu de la població local ens mostra una tendència clarament de decreixement. Lamentablement trobem que, tot i saber que 8.590 persones no han nascut en territori lleidatà, no podem establir-ne la seva procedència, fent que els immigrants de Lleida puguin procedir des de les terres més meridionals d'Espanya fins a territoris tant propers i catalans com Barcelona, Tarragona o Girona. Aquesta manca de dades sense un estudi que identifiqui les procedències d'aquests immigrants no lleidatans és un dels motius que ens ha portat a elaborar aquest treball i, pel que fa als primers anys del segle XX, ens permet englobar sota un mateix paraigües a andalusos, aragonesos, castellans i gironins, barcelonins o tarragonins. Finalment, apuntar que el context social i demogràfic de la ciutat de Lleida l'any 1930 és prou destacable, ja que hi ha més gent nascuda fóra de la ciutat que nascuda en la mateixa, fenomen que identifica sociològicament a les ciutats *vives*. Lleida, per tant, no seguia la pauta decadent

¹⁹⁹

BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...*, cit. p. 41.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

d'algunes de les seves comarques o, com a mínim, actuava de contrapès per a evitar un retrocés major del territori de la seva demarcació. En aquest sentit, Manuel Delgado introdueix el concepte de "mecanisme caníbal" per a les ciutats que, com Lleida, absorbeixen part de la població del territori que l'envolta:

“una ciutat pot ser aleshores pensada com un colossal mecanisme caníbal, el manteniment fonamental de la qual són aquests immigrants que atrau en massa, però que mai no acaben de satisfer el seu apetit”²⁰⁰

Per tant, ens trobem davant d'un tema rellevant, que hauria marcat la diferència entre Lleida i situacions d'estancament com les de Segòvia o Sòria, gairebé abduïdes pel creixement de Madrid, que no ha tingut encara el tractament apropiat en la recerca.

La dictadura franquista.

Si el primer terç del segle ja ens ofereix un perfil inesperat, el fenomen migratori —com veurem— s'accentua encara més en acabar la guerra. Per aproximar-nos al que succeeix al llarg d'aquest període hem de prendre com a referència l'obra de J. Lladonosa el qual obté tota la seva informació de censos i padrons —tot i que no cita la seva font— tal i com hem pogut comprovar en consultar-los en línia a través de les webs de l'Institut d'Estadística de Catalunya, del Centre d'Estudis Demogràfics i de l'Instituto Nacional de Estadística²⁰¹ —ja que no es conserven còpies als arxius lleidatans. Comparant les xifres censals i les de Lladonosa els resultats són els mateixos. La resta d'autors que ofereixen dades demogràfiques durant el franquisme utilitzen les xifres de J. Lladonosa sense fer més aportacions.

Així, doncs, la consulta dels registres demogràfics ens ha permès fer un seguiment elemental del creixement de la població durant els anys del franquisme i,

---

²⁰⁰ DELGADO, Manuel: *Diversitat i integració...* (cit.), p. 32.

²⁰¹ Els dominis web consultats d'aquestes institucions ja s'han citat anteriorment i són les següents: <http://idescat.net>, www.ced.uab.cat i www.ine.es.

dins d'aquest procés, veure quin percentatge ocupen els immigrants. Per fer-ho, hem utilitzat, com anteriorment, el mètode de càlcul dels saldos migratoris. El resultat, tal i com mostra el quadre següent, no deixa cap tipus de dubte: la població lleidatana, per al període de referència, experimenta un creixement continu en el qual l'aportació de la immigració és un factor determinant en la dècada dels anys quaranta —essent la dècada amb major arribada de població immigrant—, testimonial per als anys cinquanta i un complement pels anys seixanta, si bé es registren valors negatius per als primers cinc anys de dècada i una gran aportació per al segon quinquenni, amb l'arribada més alta de tot el període franquista.

Com bé il·lustra el quadre 18, la població lleidatana segueix una tendència alcista pel que fa al nombre d'habitants des del final de la guerra fins a la fi de la dictadura franquista, un creixement demogràfic molt superior a qualsevol període contemporani anterior. S'ha de matisar que l'increment fou una realitat durant tot el període franquista, però aquest segueix dinàmiques diferents al llarg dels anys analitzats. S'inicià el mateix any 1939, any en el qual alguna gent torna a la ciutat després de la Guerra Civil —recordar que Lleida cau en mans dels *nacionales* a l'abril de 1938— mentre d'altres ho faran al llarg del decenni posterior²⁰². La tornada de població després de la Guerra Civil va ser una realitat perquè, entre altres coses, Lleida va ser front de guerra durant 10 mesos, dividint la ciutat en dos parts i provocant la fugida de molta població²⁰³. Alguns d'aquests van haver de tornar, de la mateixa manera que ho van fer aquells que van marxar al llarg de tot el conflicte per defensar la *causa nacional* a altres indrets del territori espanyol. Ara bé, si fem un cop d'ull a les xifres de població de 1936 i 1940 —això és, 36.119 i 41.464 habitants— resulta del tot impossible justificar aquest creixement de 5.345 persones si l'únic expedient migratori fos el dels retorns. Seria justificable i possible en una ciutat on les xifres de població fossin més semblant entre les dues dates, o que la pèrdua de població respecte 1936 no fos molt gran. Llavors sí que es podria explicar aquesta pèrdua de població pels retornats, però la realitat ens diu que de 1936 a 1940, Lleida creix en més de 5.000

---

²⁰² LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. p. 56.

²⁰³ Per conèixer més sobre la Guerra Civil a la ciutat de Lleida i el front del Segre durant els anys 1937-1938 consultar SAGUÉS, Joan: "Una ciutat en guerra: Lleida en la guerra civil espanyol (1936-1939)", Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003; GALITÓ, Pol... [et al.]: "Les Batalles del Segre i la Noguera Pallaresa: l'atac final contra Catalunya (abril-desembre 1938)", Pagès Editora, Lleida, 2006; DD.AA.: "I al final... van passar. Lleida, imatges de derrota i ocupació", Universitat de Lleida, Lleida, 2008 i MARGÓ, Ventura: "Lleida, abans i després de 1936", Pagès Editors, Lleida, 2006.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

habitants i la població que torna després del conflicte no ho pot explicar. A banda, tampoc hi ha proves concretes del retorn de població, és una explicació que sempre s'ha donat però mai s'ha pogut desenvolupar ni justificar per part dels autors que ho tracten. El que sí ens sembla més plausible, i que el mateix Lladonosa apunta als seus llibres, és que aquest creixement dels anys quaranta sigui fruit de l'arribada d'immigrants a Lleida. En paraules textuales de l'autor, "a partir de 1940 s'inicià a Lleida el moviment migratori més gran que ha experimentat en el decurs de la seva història", fenomen que a continuació confirmarem a partir dels registres demogràfics.

Quadre 18. Població de la ciutat de Lleida; creixement vegetatiu i immigració: 1940-1975.

Any	Població	Creixement	Període	Naixements	Defuncions	Creix. Vegetatiu	Saldo Migratori	Mitjana Anual
1930	38.868							
1940	41.464	+ 2.596	1931-1940	-	-	-	-	-
1945	48.076	+ 6.612	1941-1945	4.117	3.325	+792 (12%)	+ 5.820 (88%)	1.164
1950	52.849	+4.773	1946-1950	5.358	3.118	+2.241 (47%)	+2.532 (53%)	506
1950	52.849	+ 11.385	1941-1950	9.475	6.443	+3.033 (26,6%)	+8.352 (73,4%)	835
1955	56.456	+ 3.607	1951-1955	6.437	2.913	+3.524 (97,7%)	+ 83 (2,3%)	17
1960	63.850	+ 7.394	1956-1960	9.714	3.062	+6.652 (90%)	+742 (10%)	148
1960	63.850	+11.001	1951-1960	16.151	5.975	+10.176 (92,5%)	+825 (7,5%)	165
1965	71.044	+ 7.194	1961-1965	14.164	2.487	+11.677 (162%)	-4.483 (-62%)	-897
1970	90.884	+ 19.840	1966-1970	15.557	3.710	+11.847 (59,7%)	+7.993 (40,3%)	1.599
1970	90.884	+27.094	1961-1970	29.721	6.197	+23.524 (86,8%)	+3.510 (13,2%)	351
1975	102.599	+11.715	1971-1975	14.148	3.406	+10.742 (91,7%)	+ 973 (8,3%)	195

Font: Taula d'elaboració pròpia a través de les dades presents al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya, LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p.436, LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p.47; LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. pp. 55-57 i LLADONOSA, Josep: "El Segrià...", cit. p. 58.

Si comparem la realitat migratòria dels anys quaranta, per exemple, entre les ciutats de Lleida, Sabadell i Barcelona podem constatar, més enllà del volum de les xifres, que aquesta fou una realitat i un fenomen compartit per tots tres municipis, tal i com mostra el quadre 19. Aquesta comparativa resulta interessant de fer per dos motius: d'una banda, per demostrar que el comportament migratori de la ciutat de Lleida segueix el mateix patró que altres municipis industrials on la immigració ha estat un factor fonamental pel creixement de llur població i, per altra banda, per demostrar que l'arribada de població immigrant s'inicia a partir dels anys quaranta. Com es pot apreciar en el quadre 19, la immigració representa, en els tres exemples, gairebé les tres quartes parts del creixement demogràfic durant la dècada, amb unes xifres molt semblants en el cas de Lleida i Sabadell ja sigui pel nombre d'immigrants arribats com del percentatge que aquests representen respecte el total de creixement. El cas de Barcelona resulta més difícil de comparar pel que fa a les xifres ja que la capital catalana esdevé un cas únic i amb valors insuperables. Tot i així, els percentatges d'immigració entre els tres municipis no resulten del tot distants.

Quadre 19. Creixement vegetatiu i saldos migratoris a les ciutats de Barcelona, Lleida i Sabadell, 1941-1950.

Municipi	Període	Creixement total	Creixement natural (%)	Creixement migratori (%)	Mitjana anual migracions (%)
Barcelona	1941-1945	124.334	12.767 (10,3%)	111.567 (89,7%)	22.313
	1946-1950	74.670	29.317 (39,3%)	45.353 (60,7%)	9.071
	1941-1950	199.004	42.084 (21,1%)	156.920 (78,9%)	15.692
Lleida	1941-1945	6.612	792 (12%)	5.820 (88%)	1.164
	1946-1950	4.773	2.241 (47%)	2.532 (53%)	506
	1941-1950	11.385	3.033 (26,6%)	8.352 (73,4%)	835,2
Sabadell	1941-1945	4.307	790 (18,3%)	3.873 (82,7%)	775
	1946-1950	7.356	1.806 (24,5%)	6.005 (75,5%)	1.201
	1941-1950	11.663	2.596 (22,3%)	9.878 (77,7%)	987,8

Font: Taula d'elaboració pròpia a través de les dades presents, en el cas de Barcelona: CABRÉ, Anna i MUÑOZ, Francesc Manuel: "El segle XX. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica", dins de SOBREQÜÉS I CALLICO, Jaume (dir.): *Història de Barcelona*, vol. 8, Enciclopèdia catalana (etc.), Barcelona, 1991-2001, p. 111; Pel que fa a les dades de Lleida: LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p.436, LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p.47; LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. pp. 55-57 i LLADONOSA, Josep: "El Segrià...", cit. p. 58 i en el cas de Sabadell: MARÍN, Martí: "Franquisme e inmigración... (cit.)", pp. 11.

Aquest increment poblacional dels anys quaranta i que s'ha evidenciat amb el quadre anterior, no sempre s'ha valorat i interpretat en els estudis sobre migracions i

s'afirmava que els moviments demogràfics a l'interior d'Espanya eren un fenomen posterior. Un dels defensors d'aquesta teoria és Alfonso García Barbancho qui afirmava en la seva obra *Las migraciones interiores españolas: estudio cuantitativo desde 1900* que: “las grandes migraciones interiores en lo que va de siglo se producen a partir de 1950”²⁰⁴ i que ha portat a diversos investigadors a continuar amb la seva falsa hipòtesi —com ara Angelina Puig als seus articles “La Guerra Civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels cinquanta”²⁰⁵ o “La immigració meridional: el cas de Torre-Romeu, 1950-1975”²⁰⁶— i segons la qual els primers deu anys després de la guerra no es van produir grans desplaçaments migratoris. Val a dir, que en el cas de García Barbancho, la manca de dades per a la dècada de 1940 es dona perquè no ho estudia, perquè no és l'objectiu del seu anàlisi i prefereix centrar-se, com a estadista, en la dècada de 1950, quan el franquisme experimenta una sèrie de transformacions econòmiques i polítiques que fan moure amb major velocitat la dinàmica migratòria a l'interior d'Espanya. En el cas d'Angelina Puig, la seva obra deixa de costat la dècada dels quaranta perquè els testimonis que troba sobre la immigració la fan situar-se una dècada després, ja que no es va trobar amb immigrants a Torre-Romeu arribats durant la primera dècada del franquisme. Val a dir que, afortunadament, aquesta visió ja s'ha superat, o més ben dit, s'ha completat, gràcies als estudis realitzats per altres municipis com, per exemple, Sabadell o Barcelona, en els quals es pot veure que en el període 1941-1950 ja es va produir una immigració rellevant —per això la tria d'aquestes dues ciutats per comparar l'arribada de població durant els anys quaranta amb Lleida— i que Martí Marin reflexa en el seu estudi “Ritmes i composició de les onades migratòries vers Catalunya en el Franquisme. Les xifres d'un fenomen complex”²⁰⁷, el volum núm. 8 de la Història de Barcelona redactat per Anna Cabré i Francesc Manuel Muñoz²⁰⁸ o a l'article de Carme Molinero i Pere Ysàs “La població catalana a la postguerra: creixement i concentració, 1939-1950”²⁰⁹, els quals ja plasmen aquesta important arribada de població immigrant des dels anys

---

²⁰⁴ GARCÍA BARBANCHO, Alfonso; *Las migraciones interiores españolas...* (cit.), p. 103.

²⁰⁵ PUIG VALLS, Angelina; “La Guerra civil...”, cit.

²⁰⁶ PUIG VALLS, Angelina; “La immigració meridional...”, cit.

²⁰⁷ MARIN, Martí; “Ritmes i composició migratoris... (cit.)”, pp. 24-31.

²⁰⁸ CABRÉ, Anna i MUÑOZ, Francesc Manuel: “El segle XX. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica”, dins de SOBREQUÉS I CALLICO, Jaume (dir.): *Història de Barcelona*, vol. 8, Enciclopèdia catalana (etc.), Barcelona, 1991-2001.

²⁰⁹ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: “La població catalana... (cit.)”, pp. 38-46.

quaranta i afirmant que "és un tòpic generalment acceptat que la immigració a Catalunya després de la Guerra Civil es va reiniciar a la dècada dels cinquanta, seguint un procés paral·lel al de la recuperació dels nivells macroeconòmics de pre-guerra [...] als anys quaranta, especialment a partir del 1946, arriba a Catalunya un nombre molt important d'immigrants que abandonen la seva terra cercant un lloc de treball"²¹⁰, en un context històric on els autors afirmen que la indústria catalana, i en especial el sector tèxtil, demanava una gran quantitat de mà d'obra per poder abastir un ampli mercat. Aquesta mà d'obra la van trobar en els immigrants. Les xifres que donen C. Molinero i P. Ysàs per corroborar-ho són, en el període 1940-1950, d'un creixement total de 349.339 habitants (al 1950 hi ha 3.240.313 habitants a Catalunya) representant un augment del 12,08%, del qual 90.622 són fruit de creixement natural (3,14%) i la resta, 258.717, són immigrants (8,94%)²¹¹. Per tant, la immigració aporta gairebé tres vegades més que el creixement natural en el increment de la població a Catalunya durant els anys quaranta, una realitat que s'evidencia en les ciutats analitzades al quadre 19.

La dècada següent, la dels cinquanta, experimenta un comportament diferent a la que la precedeix. Si bé els anys quaranta s'havien caracteritzat per un increment demogràfic protagonitzat, en la seva major part, per l'arriba d'immigrants, el període 1951-1960 trenca amb aquesta tendència i converteix al creixement natural o vegetatiu en el factor principal que justifica l'augment durant aquests deu anys. S'ha produït, doncs, un estancament respecte els anys quaranta pel que fa a l'arribada de nous nous, però la ciutat va continuar creixent com a conseqüència de la immigració que va tenir lloc la dècada anterior i, també, pels que van instal·lar-se a la ciutat un cop acabada la Guerra Civil —dins dels 5.000 habitants que havia crescut la ciutat entre 1936 i 1940 i que abans hem fet referència— en tant que els seus fills ja són considerats lleidatans de naixement.

A la dècada dels seixanta es produeix el creixement més gran que la capital lleidatana ha tingut en la seva història: la ciutat augmenta en 27.094 persones. Fent un cop d'ull al quadre 18, veiem que, seguint el mateix comportament dels anys cinquanta, la gran majoria dels nous habitants que guanya Lleida són com a conseqüència del creixement vegetatiu: és a dir, dels nascuts a la ciutat. Aquest fet evidencia, una altra vegada, la importància de la immigració dels anys anteriors en tant

---

²¹⁰ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: "La població catalana...", cit. p. 38.

²¹¹ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: "La població catalana...", cit. pp. 38-39.

que són els fills de les persones que havien arribat durant la primera gran onada migratòria dels anys quaranta els que, una vegada assentats a la ciutats i adaptats a la seva dinàmica socioeconòmica (treball i vida social i cultural) comencen a portar fills al municipi. Malgrat la pèrdua de protagonisme del contingent migratori en el creixement demogràfic local, val la pena remarcar un fet que s'amaga darrere de les xifres per al conjunt de la dècada dels seixanta. Si bé la immigració només suma un total de 3.510 individus en tot el decenni, el comportament dins d'aquests deu anys és totalment diferent, separant entre un primer quinquenni amb un saldo negatiu i un segon quinquenni en el que es produeix l'arribada d'immigrants més alta de tot el franquisme, només superada per la dels anys 1910. La justificació pels -4.483 habitants que la ciutat de Lleida perd entre 1961-1965 s'explica, segons argumenta M. Pueyo²¹² a través de l'obra de Lluís Recolons, perquè, entre 1962 i 1966, marxen 10.492 persones de la província de Lleida cap a Barcelona justificat per raons econòmiques, laborals, polítiques o culturals i provocant una pèrdua prou rellevant de població que es va veure compensada, a la seva capital, per un creixement natural fort i per l'arribada de població procedent, segons el mateix autor, de les comarques de les Garrigues, l'Alt Urgell, els dos Pallars i la Val d'Aran, amb el conseqüent buidatge d'aquests territoris. És a dir, en els primers cinc anys de la dècada dels seixanta, la província lleidatana pateix una reorganització poblacional que provoca l'emigració vers la província veïna de Barcelona, al mateix temps que un altre segment de la població abandona la seva comarca per dirigir-se vers la capital provincial, suavitzant la frenada en el increment demogràfic que la immigració estava provocant, i que en aquest quinquenni es nodreix, únicament, pel creixement natural de la població lleidatana.

Finalment, els cinc primers anys de la dècada dels setanta tenen un comportament molt paregut al dels anys cinquanta, amb un saldo migratori molt curt i un creixement vegetatiu que engloba l'augment total del període.

Si fem la suma, podem constatar que la ciutat creix durant els anys de dictadura franquista en un total de 61.135 habitants, dels quals 13.660 són immigrants —el 22,3%. Per tant, i seguint les paraules de J. Lladonosa, una quarta part del creixement demogràfic que la ciutat experimenta al llarg d'aquests trenta-sis anys és conseqüència de la immigració, amb xifres superiors al creixement vegetatiu en els primers deu anys. Emperò, la seva influència no finalitza aquí, ja que el creixement vegetatiu, això és la diferència entre naixements i defuncions, que es produeix a partir

---

²¹² PUEYO, Miquel: *Lleida: ni blancs...*, cit. p. 58 i RECOLONS, Lluís: *La població de Catalunya. Distribució territorial...* (cit.), pp. 40-41.

dels anys 1956 i, especialment, a partir del 1960 —amb unes taxes d'augment de més de deu mil persones per dècada— és una conseqüència directa de la immigració ja que la seva aportació es bifurca entre l'empenta que van fer a l'augment del creixement natural i, seguint les paraules de J. Barrull, A. Jarne i C. Mir, a la reducció de les taxes de mortalitat gràcies al rejuveniment de la població i a les millores paral·leles en les condicions de vida, tant des del punt de vista alimentari com sanitari, i les de la natalitat van en augment pels mateixos condicionants²¹³. En definitiva, i en paraules de Vilagrassa, el creixement vegetatiu, afavorit per la immigració arribada en anys anteriors, permet que la població nascuda a la ciutat s'incrementi del 41% de 1950 (21.668 habitants) fins al 62% de 1975 (63.611 persones)²¹⁴.

La magnitud de les xifres —el creixement total per al període de dictadura—, així com la gran aportació que va fer directament i indirectament la immigració en aquesta tendència alcista no han estat profundament analitzades en cap obra publicada fins a l'actualitat per a la història de la Lleida sota el franquisme. Només J. Lladonosa va fer referència, en el seu moment, a que la immigració va ser un factor altament determinant per a que la demografia de la ciutat de Lleida experimentés la pujada que va viure al llarg dels anys de dictadura. Els diversos autors que han abordat aquest període *a posteriori* s'han limitat a oferir dades de creixement demogràfic i, en menor grau, de creixement migratori però no ha explicat suficientment les causes d'aquest fenomen ni ha remarcat prou un calendari peculiar descrit en el quadre 18. I resulta curiós d'observar aquest buit perquè, com s'ha pogut veure en aquest apartat, la immigració ha permès que Lleida esdevingui una ciutat que sobrepassi els 100.000 habitants, quelcom inimaginable un cop finalitzada la Guerra Civil, quan la capital superava, per poc, les 40.000 persones. La immigració, doncs, ha contribuït a fer de Lleida la ciutat que és avui dia, i no pas una de diferent semblant a d'altres amb unes característiques semblants i que no han arribat a les sis xifres de població —com ara Soria, Osca, Terol o Jaén, per posar alguns exemples. Aquest estudi pretén evidenciar com la immigració, que ja hem descobert per al primer terç de segle i que s'ha consolidat i ha influït en el creixement del període franquista, ha conformat l'actual ciutat de Lleida i no només ens volem fixar en les xifres sinó que també ens interessa conèixer la història que hi ha al darrere de cada immigrant, dels motius de la seva arribada, en quines condicions van viure, on es van instal·lar a la ciutat, on han treballat, etc. per entendre com Lleida va passar, en només trenta anys,

---

²¹³ BARRULL, Jaume ... [et al.]: *Història de Lleida...*, cit. p. 255.

²¹⁴ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 102.

de ser una capital administrativa d'unes poques desenes de milers d'habitants, a ser una ciutat referent en el territori a nivell poblacional, administratiu però també de caràcter econòmic amb una industrialització a partir d'una revolució frutera en els anys seixanta que va fer pujar l'activitat econòmica i l'aparició d'empreses al voltant del sector agroalimentari. Probablement, el creixement demogràfic que va propiciar l'arribada d'immigrant va contribuir a l'empenta de l'activitat industrial i al seu desenvolupament i, al contrari, la població de la resta de la província i d'altres territoris de la resta d'Espanya es va desplaçar cap a la capital com a conseqüència de les oportunitats econòmiques i laborals que Lleida ofería. Totes aquestes qüestions que sorgeixen de la immigració seran tractades en capítols posteriors, evidenciant que darrere de l'arribada de població s'amaguen altres temes d'interès que val la pena analitzar i que esperem que, en un futur no gaire llunyà, algun historiador estudiï de forma més profunda.

En definitiva, la realitat lleidatana que hem vist, doncs, ens permet destacar un comportament i una tendència del tot similars a les que es produeixen en altres grans ciutats catalanes i que han estat àmpliament estudiades, permetent-nos, a través de la pràctica comparativa, afirmar que Lleida experimenta durant el període franquista, un fenomen migratori molt semblant al que està tenint lloc a la resta de Catalunya i, salvant les distàncies, a la que experimenten les ciutats de l'àrea metropolitana de Barcelona, amb un degoteig constant de població procedent de més enllà de les províncies catalanes durant els més de trenta anys de dictadura. En valors absoluts, aquest creixement es quantifica en un total de 61.135 persones, dels quals, 13.660 són immigrants, fet que representa el 22,3% del increment demogràfic total al llarg dels anys de dictadura franquista. Encara que les xifres puguin resultar no tan elevades com altres municipis, el cas de Lleida ens confirma que la immigració iniciada durant les dècades dels anys 1910 i 1920 es reprèn en els anys immediats a la Guerra Civil i aquesta primera migració —la dels anys quaranta— fou un revulsiu per a l'arribada d'una nova onada migratòria durant la segona meitat dels anys seixanta i, al mateix temps, la causant del increment natural de la població lleidatana durant els anys cinquanta i, especialment, els seixanta.

L'arribada de la democràcia.

Les dades que tenim pel que fa a demografia i migracions en aquest període les trobem en l'obra de J. Vilagrassa *Història de Lleida. Final del segle XX* en la que l'autor analitza el comportament la població de la ciutat de Lleida en les darreres dècades del segle XX.

Quadre 20. Evolució de la població a la ciutat de Lleida, 1940-2001.

Any	Població	Diferència %	Mitjana creixement anual
1940	41.464	6,7	-
1945	48.076	15,9	1.322
1950	52.849	9,9	955
1955	56.456	6,8	721
1960	63.850	13,1	1.479
1965	71.074	11,3	1.445
1970	90.884	27,9	3.962
1975	102.599	12,9	2.343
1981	106.814	4,1	843
1986	107.149	0,3	67
1991	112.092	4,6	987
1996	112.035	-0,1	-11
2001	112.199	0,1	33

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida. Final del segle XX*, Vol. 9, Pagès editors, Lleida, 2003, p. 102 a través de censos i padrons de població.

El quadre, que engloba el creixement demogràfic des de l'any 1940 fins el darrer cens del segle XX, ens serveix per entendre com s'incrementa la població a la capital lleidatana al mateix temps que ens és d'utilitat com a model comparatiu entre els diferents períodes. Emperò, ara només ens interessa el període final de segle i en el que podem observar dues grans consideracions: en primer lloc, la ciutat de Lleida continua creixent en nombre d'habitants des de 1975 fins l'arribada del segle XXI. Aquesta realitat només es veu frenada en el quinquenni 1991-1996, quan hi ha una irrisòria pèrdua de població —el 0,1%. L'altra consideració resideix en el fet que el creixement demogràfic que es produeix en aquests vint-i-sis anys és el més feble de

tot el segle i no aconsegueix superar el 5% en cap moment. De fet, la mitjana de creixement del període dona un 1,8%, amb un màxim del 4,6% de 1991 i amb 3 valors tocant el creixement zero (0,3, - 0,1 i 0,1) —quan la mitjana del període 1900-1936 és del 24% i la del període 1939-1975 és del 14%. I és que és només en aquest últim terç de segle quan el creixement poblacional, tal i com indica el quadre 20, no supera els cent habitants anuals, iniciant-se una època d'estancament poblacional relatiu —ja que els baixos percentatges s'expliquen en part per les majors dimensions de partida— que només es veurà impulsat per l'arribada d'un altre tipus d'immigració, la de població procedent de fóra de les fronteres de l'Estat espanyol, de països que no formen part de la Unió Europea (almenys fins l'any 2001, quan acaba aquest estudi²¹⁵) i d'altres que arriben des de Llatinoamèrica i el continent Africà.

I és que, com apunta J. Vilagrassa, entre 1975 i 1981 es produeix el creixement menys important des de 1936-1939, i assenyala que aquest ve donat per la davallada definitiva dels moviments migratoris més massius, els que anaven del camp-ciutat i nuclis desfavorits-industrials. Per tant, en els anys que van seguir el final de la dictadura franquista, es produeix una frenada en els grans moviments de població dins de territori espanyol i Lleida no n'és una excepció, amb xifres de creixement anual que van clarament en descens fruit d'aquesta paralització. Ara, el creixement anual és del 1,80%, quan entre 1970-1975 era del 6,59%²¹⁶.

A més a més, la població de Lleida també veu estancat el seu creixement per una reducció en la fecunditat²¹⁷ i en el creixement natural de la població lleidatana, amb un descens progressiu de la natalitat i un augment de la mortalitat en els darrers anys del segle XX que ja no pot comptar amb l'arribada d'immigrants per compensar el baix comportament reproductiu de la població local, com va tenir lloc durant els anys de dictadura franquista. La pèrdua d'importància del creixement natural evoluciona

---

²¹⁵ Aquesta afirmació s'ha de posar en context. Quan diem països que no formen part de la Unió Europea estem fent referència a la situació que aquesta institució tenia l'any 2001. Per tant, quedaran dins d'aquesta definició països que actualment sí que en formen part però que al començar el segle XXI encara no en formaven part, com són els casos de Romania i Bulgària.

²¹⁶ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 105.

²¹⁷ La fecunditat és una variable demogràfica que s'utilitza per mesurar la capacitat reproductiva d'una societat. Valora i mesura la quantitat de dones en edat fèrtil que poden tenir fills. Això vol dir, que fecunditat no significa enumerar totes les dones d'una societat, si no només aquelles que poden reproduir-se, les que classificariem entre la primera menstruació i la menopausa. Una obra que deixa ben clara aquesta definició és l'obra CABRÉ, Anna: *El sistema català de reproducció...* (cit.).

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

d'uns valors situats en el 9,3‰ del període 1975-1981 fins a un paupèrrim 0,5‰ l'any 2001 i que provoca l'estancament de la població lleidatana.

Quadre 21. Creixement natural de la població lleidatana. Valors en ‰.

Període	Natalitat	Fecunditat	Mortalitat	Creix. natural
1975	19,3		8,3	11,0
1975-1981	17,7	61,4	8,4	9,3
1981-1986	13,3	44,6	8,5	4,8
1986-1991	10,8	42,1	8,3	2,5
1991-1996	10,2	36,6	9,0	1,2
1996-1998	9,6	36,1	9,1	0,5

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...* (cit.), p. 106, a través de les dades de TORTOSA, J.: *El Pla de Lleida...* (cit.).

A partir de les dades presents al quadre 20 i al quadre 21, amb les xifres de creixement total de la població lleidatana durant el període 1975-1998 i la informació que se'ns aporta sobre el creixement natural a través dels valors de la natalitat i la mortalitat podem observar el volum que la immigració representa en el increment demogràfic d'aquests anys. Els resultats són els següents:

Quadre 22. Creixement total, creixement natural i saldo migratori a la ciutat de Lleida, 1975-1996.

Període	Creixement total	Creixement natural	Saldo migratori
1975-1981	4.215	392 (9,3)	3.823 (90,7)
1981-1986	335	16 (4,8)	319 (95,2)
1986-1991	4.943	123 (2,5)	4.820 (97,5)
1991-1996	-57	149 (1,2)	-206 (98,8)

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...* (cit.), pp. 102 i 106, a través de les dades de TORTOSA, J.: *El Pla de Lleida...* (cit.).

El que ens mostra el quadre 22 és que en el darrer quart de segle la ciutat de Lleida experimenta una doble tendència, amb uns valors altament diferenciats, entre períodes de creixement important i altres en que aquest és moderat o negatiu. En dos quinquennis en els que l'increment demogràfic és una realitat, el nombre d'habitants supera els quatre mil habitants, mentre que l'inici de la dècada dels anys vuitanta pateix un augment de només 335 habitants. En un escenari molt diferent, el primer quinquenni dels anys noranta experimenta una pèrdua de població xifrada en 57 persones.

Aquesta dinàmica demogràfica tan accentuada entre valors importants de creixement i altres més modestos i negatius s'explica pels fluctuants valors migratoris del període i, al ensems, per l'aportació de la població local a través del creixement natural, és a dir, la diferència entre els nascuts i els morts. Fent un cop d'ull al quadre podem observar que l'input lleidatà és escàs en l'augment general de població i, a més, regressiu, va perdent força, evolucionant des d'uns 392 habitants del període 1975-1981 (i com a herència de la immigració de finals dels seixanta i principis dels setanta) fins a uns valors que no arriben a superar els 150 habitants, amb el mínim de 16 persones per al quinquenni 1981-1986. Aquest descens es justifica per un doble motiu; d'una banda, i com es pot observar al quadre 21, la principal aportació al creixement d'una població són els naixements i la natalitat a la ciutat de Lleida en el període 1975-1996 mostra un descens acusat i continu, que el porta fins a uns valors del 19,3 l'any 1975 fins al 10,2 del quinquenni 1991-1996 i el 9,6 entre els anys 1996-1998. El descens frega gairebé els 10 punts en aquests trenta anys. D'altra banda, la mortalitat experimenta una variabilitat moderada entre ascensos i descensos lleus al llarg del període però mostra una tendència al creixement, passant del 8,4 del primer quinquenni fins al 9,0 entre els anys 1991-1996. Aquesta evolució tan diferenciada entre la natalitat i la mortalitat fa que en només tres dècades, la diferència de 9,7 punts que hi havia entre 1975 i 1981 entre els nascuts i els morts, es passi a un marge de 1,2 punts a l'arribar a l'any 1996 i repercutint en el creixement demogràfic de la ciutat.

Pel que fa a l'aportació migratòria, aquesta esdevé la protagonista del creixement demogràfic en tot el període analitzat, ja sigui en els moments de creixement o en l'únic quinquenni de pèrdua de població. A més, també es pot veure que a mesura que ens apropem al segle XXI, i afavorit per un creixement natural en constant descens, veiem com la importància de la migració es va fent més gran puix que evoluciona des del 90,3% del increment total entre 1975 i 1981 fins el 98,8% entre 1991 i 1996. En conjunt, entre 1975 i 1996 el creixement natural suposa un total de 680 persones, mentre que la immigració aporta un total de 8.756 persones a la ciutat, el 92,8% dels 9.436 habitants en que augmenta la ciutat.

Per últim, com bé mostra el quadre 23, un darrer fet que constata el lent creixement demogràfic de la ciutat és el canvi en el comportament dels moviments i assentaments de la població i que prenen diferents realitats: d'una banda, la marxa de població des de la capital vers els municipis més propers, el que J. Vilagrasa defineix com migracions laborals i que es produeixen com a conseqüència de la recerca d'habitatge fora de la ciutat per raons de preu, de dimensions, d'estatus, de logística

familiar o per les millores en la comunicació entre el lloc de residència i el de treball. Aquest comportament provoca que part de la població de la ciutat de Lleida marxi i s'instal·li en municipis propers, on viuran però es desplaçaran diàriament a la capital, on tenen el lloc de feina, causant el creixement dels mateixos i generant una mena d'àrea metropolitana al voltant de Lleida, formada per ciutats com Alcoletge, Alpicat, Torrefarrera, Rosselló, etcètera. J Vilagrassa també fa referència a la frenada en l'arribada de població procedent de la resta de la província o la major mobilitat laboral dins de territori català que provoca el trasllat, per motius de feina, de població lleidatana vers les altres províncies catalanes. Per últim, l'autor assenyala la marxa de població cap a províncies espanyoles i que identifica com població jubilada que torna al seu municipi d'origen —els immigrants que van arribar durant els anys de dictadura i que tornen als seus pobles—, fenomen que el mateix Vilagrassa afirma estar poc estudiat però que és una realitat²¹⁸.

Ara bé, malgrat aquests problemes que acabem de veure com pot ser que la població, encara que ho faci més lentament i amb xifres modestes, continuï augmentant? Doncs perquè s'està produint una nova immigració, que difereix molt de la vista en els dos períodes anteriors però que provoca que la ciutat de Lleida no perdi població. Es tracta d'immigrants procedents de l'estranger, procedents de països de dins i fóra de la Unió Europea, d'Àfrica o de l'Amèrica Llatina i que, en paraules de J. Vilagrassa, "són una ajuda, però no la solució, ja que al 1996 són el 1,5% del total de població: uns 1.725, xifra que s'ha doblat en comparació amb 1991"²¹⁹. Aquesta ajuda i no solució a la que l'autor fa referència s'ha de contextualitzar en una data, l'any 1996, en què la ciutat ha perdut població respecte l'any 1991. Per això, quan diu que són una ajuda ho fa pensant que si no hagués arribat aquesta petita immigració, el descens demogràfic hagués estat major i no són una solució perquè tot i doblar la seva arribada respecte 1991, el període finalitza amb un saldo negatiu. Per tant, l'autor està valorant el nou model de migració a partir de la seva contribució en el creixement poblacional de la ciutat, i ho fa de forma gens positiva perquè el període finalitza amb una pèrdua de població.

---

²¹⁸ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. pp. 107-108.

²¹⁹ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 108.

Quadre 23. Moviment de la població de Lleida cap a altres territoris, 1981-1999.

Any	Mateixa comarca	Resta província	Resta Catalunya	Resta Espanya	Estranger	Total
1981						75
1982						289
1983						96
1984						-109
1985						
1988	-14	172	-158	-54	34	-20
1989	-60	77	-53	-73	52	-57
1990	-188	100	-98	-14	77	-123
1991						
1992	-112	-32	-72	13	99	-104
1993	-220	38	-134	-47	108	-255
1994	-267	-84	-97	-167	83	-532
1995	-248	-32	-134	-79	82	-411
1996						
1997	-349	-91	-114	-20	104	-470
1998	-439	-26	-233	-32	248	-482
1999	-376	38	-147	-118	380	-223

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...* (cit.), p. 107 a través de les dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya. 1984-1984 i 1991 "Altes i baixes de residència"; 1988-199 (excepte 1991) "Salos migratoris" i "Població estrangera empadronada". 1985 i 1996 sense dades.

Ara bé, la nova immigració amaga un fenomen que el mateix J. Vilagrassa introdueix a partir d'un estudi que es va fer l'any 1993 respecte la situació al centre històric de Lleida i en el qual es va observar com els habitatges de població "legal" servien com un aixopluc per altres habitants de la mateixa ètnia i que no estaven en una situació regular. Al 2001 trobem, només, 3.200 immigrants empadronats a la ciutat, segons un informe d'Olga Domínguez, Regidora de Serveis Personals i Salut Pública de l'Ajuntament de Lleida²²⁰. Per tant, no tots els immigrants que arribaven a la ciutat abans de l'any 2001 ho feien de forma legal i, per tant, deixant constància en els registres de població, si no que molts intentaven passar desapercebuts en pisos del casc antic. Així, doncs, el problema de la nova immigració al que J. Vilagrassa feia referència en tant que no contribuïa a frenar el descens demogràfic de la ciutat de

²²⁰ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. pp. 108-109.

Lleida resulta ser una realitat difícil de mesurar perquè molta d'aquesta població no constava com a recent arribada, ja que no estava empadronada. En el cas si que ho estiguessin, les xifres mostrarien un comportament diferent per la darrera dècada de segle XX. El problema, doncs, no recau en la valoració negativa que l'autor fa de la immigració, ni el decreixement poblacional que experimenta la capital, sinó que és la situació d'il·legalitat en què viuen molts dels nouvinguts i que desemboca en una manca d'informació que no permet valorar el fenomen en la forma en què aquest es va produir.

Jordi Garreta, des del Grup de Recerca Anàlisi Social i Educativa (GRASE), és l'autor que més dades ens aporta sobre la immigració i la procedència dels immigrants de les terres de Lleida en els darrers anys de segle i principis de segle XXI. L'autor ens parla de la presència, al gener 1996, de 2.012 immigrants a la província de Lleida²²¹. La font que treballa per confirmar aquestes dades són els permisos vigents obtinguts de la Delegació Provincial de Treball de Lleida, tractant, d'aquesta manera, amb la immigració considerada legal, essent una bona aproximació al fenomen migratori però deixant de banda una part de la població nouvinguda i que no consta en cap document oficial. D'aquests 2.012 immigrants presents a la província, l'autor afirma que 906 resideixen a la comarca del Segrià, representant el 45% del total provincial. Aquesta dada és la més propera que disposem per parlar d'immigració a la capital, si bé no se'n dóna cap exacta per la ciutat de Lleida. Aquesta quantitat es va incrementant al llarg dels anys, demostrant com la immigració de fora de l'Estat espanyol es converteix en la principal aportació demogràfica a la província. Al desembre de 1996, la província de Lleida acull a 3.258 immigrants (1.246 més que a principis d'any), al 2004 són 32.858 i al 2006 55.774, dels quals 25.643 s'instal·len a la comarca del Segrià²²². Aquest increment suposa un augment de 53.762 persones en només 10 anys, amb un ritme de creixement de més de cinc mil persones l'any. Entre 1996 i 2004 la xifra d'immigrants que arriben a la província es multiplica per 10 amb un increment de 29.600 persones i de 22.916 persones entre 2004 i 2006. Tot i això, reiterem l'especificitat d'aquestes xifres que són extretes, fins l'any 2004, dels anuaris del *Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales* i de l'anuari de la Fundació Jaume Bofill per l'any 2006. Això significa que els nombres que s'han donat representen la part legal en l'arribada d'aquesta població, sense comptar amb els que es troben en el territori però de forma no legalitzada. En el cas de Lleida, J. Garreta afirma que "el boca-orella situa

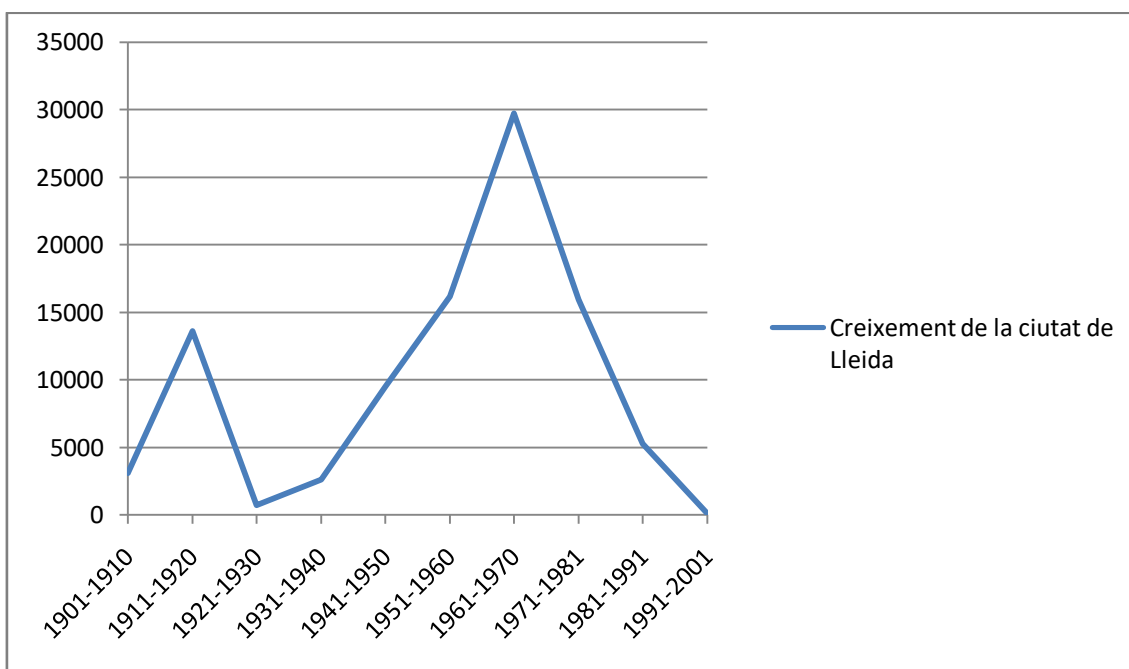
---

²²¹ GARRETA, Jordi: *La integració en l'estructura social...* (cit.), p. 34.

²²² GARRETA, Jordi (dir.): *La immigració a les comarques de Ponent...* (cit.), pp. 14-15.

aquests municipis (els de la comarca del Segrià) en les expectatives de molts immigrants de trobar feina arran de la campanya de la recollida de la fruita. Aquest fet posa de manifest les condicions d'itinerància, d'estacionalitat i de vida, per part d'un sector de la immigració, que inclou, dins el contingent, un volum nombrós d'irregulars"²²³. Són grups de gent que viuen i treballen a Lleida i la seva comarca en una època curta de temps, la de la campanya de la recollida de fruita durant els mesos d'estiu, causant un gran impacte (hom recorda les imatge que es produeixen cada any als carrers del cas antic de Lleida, amb campament de temporers vivint en tendes de campanya) per després marxar a la recerca de noves oportunitats de feina —als hivernacles del sud peninsular.

Gràfic 4. Creixement de la ciutat de Lleida per dècades al llarg del segle XX.

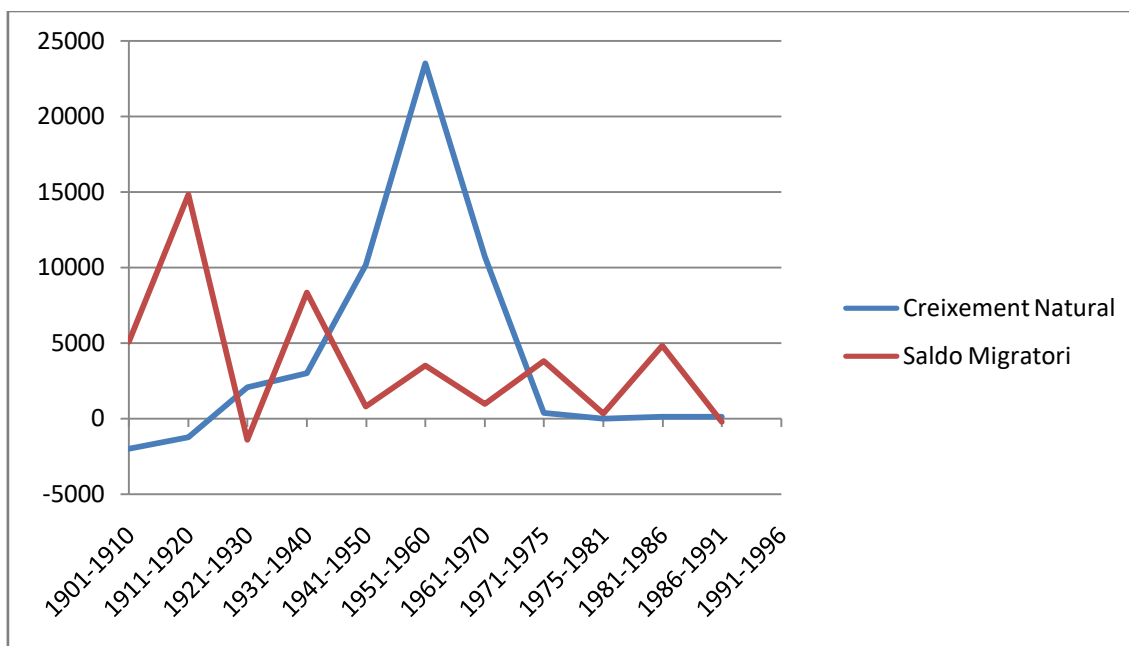
Font: Gràfic d'elaboració pròpia a partir de les dades presents per al període 1900-1930 al Centre d'Estudis Demogràfics, *Instituto Nacional de Estadística* i BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, L'Avenç, Col·lecció Clío, Barcelona, 1986, p. 38, a través de les dades presents a IGLÉSIES, J.: *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*, Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, Barcelona, 1961 i per al període 1940-1975 al Centre d'Estudis Demogràfics, l'Institut d'Estadística de Catalunya, LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p.436, LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p.47; LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. pp. 55-57 i LLADONOSA, Josep: "El Segrià...", cit. p. 58 i per al període 1975-2001 a VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida. Final del segle XX*, Vol. 9, Pagès editors, Lleida, 2003, p. 102 a través de censos i padrons de població.

223

GARRETA, Jordi (dir.): *La immigració a les comarques de Ponent*, ..., cit. p. 14.

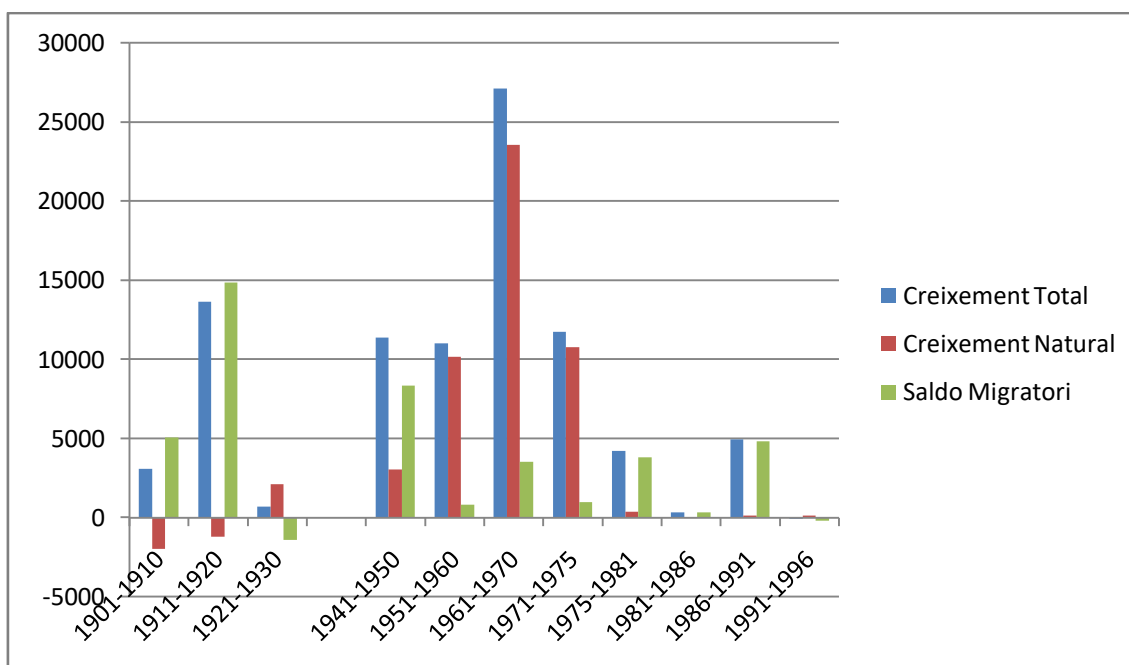
La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Gràfic 5. Evolució del creixement natural de la població i el saldo migratori a la ciutat de Lleida en el període 1900-1996.

Font: Veure el gràfic 4

Gràfic 6. Comparativa entre el creixement total, el creixement natural i el saldo migratori a la ciutat de Lleida en el període 1900-1996.

Font: Veure la nota anterior.

En definitiva, el segle XX ha il·lustrat comportaments totalment diferents en el decurs de la demografia de la ciutat de Lleida. La tendència general ha sigut la del creixement, però el protagonisme d'aquest increment s'ha anat repartint al llarg del període entre l'arribada d'immigrants o en el creixement natural, en l'aportació dels ciutadans de Lleida. Emperò, aquest creixement ha tingut diferents etapes i intensitats que han anat variant al llarg d'aquests cent anys, com molt bé es pot observar en el gràfic 4 ja que en les dos primeres dècades de segle, la ciutat experimenta un primer creixement demogràfic, que supera les 16.000 persones per al període 1911-1920 i que es veurà frenat per un creixement molt petit per a la dècada següent. Un segon gran moment de creixement el trobem en el període que comprèn la dictadura franquista, en què Lleida experimenta el creixement més gran i més durador en la història de la seva demografia. Estem parlant de gairebé trenta anys consecutius d'increment poblacional que s'estén des de la dècada dels anys quaranta fins a l'entrada dels anys setanta, quan la ciutat comença a veure com la població decreix com a conseqüència d'un descens en l'aportació migratòria i del creixement natural. Després del màxim que representen els anys seixanta (amb un creixement que supera les 27.000 persones), l'augment poblacional a partir de 1970 fins a finals de segle decau amb escreix fins a arribar a un creixement xifrat en els 107 habitants entre 1991 i 2001, mínim històric per a tot el segle.

Com ja hem dit, el protagonisme en aquest ascens demogràfic ha anat variant al llarg del segle. Si bé al primer terç del segle el predomini el tenia l'aportació migratòria en un context de creixement vegetatiu negatiu (fins a la dècada dels anys vint), en el període franquista aquesta tendència canvia radicalment a partir de l'any 1950 —si bé durant els anys quaranta la immigració és encara prou rellevant— moment en què el creixement vegetatiu supera l'aportació de la immigració fins l'any 1975, quan la natalitat inicia un procés de descens que la porta a situar-se a uns valors semblants als de la mortalitat (que registra un augment lleu) i en un context en que la immigració fluctua entre augments quantiosos, altres modestos i altres negatius, provoca que la població lleidatana s'estanqui i registri un creixement zero a finals de segle. El gràfic 5 mostra aquestes tres dinàmiques explicades anteriorment, amb una clara diferència a partir de 1950 i demostrant la importància de la immigració en l'increment poblacional de la capital lleidatana entre 1900 i 1920 i a la dècada dels anys quaranta i el descens progressiu del mateix entre 1950 i 1975 en favor d'un increment espectacular del creixement natural, com mai havia passat abans, afavorit per l'anterior arribada d'immigrants. Aquesta realitat s'explica per dos motius: el primer es correspon per un nou model de famílies, amb un nombre de fills més alt que el de la

població lleidatana i que fa augmentar la natalitat i, de retruc, el creixement natural; en segon lloc, l'arribada dels nousvinguts va provocar el rejuveniment de la població local, que va portar una gran quantitat d'homes i dones en edat de fecundació. Finalment, el darrer terç de segle mostra un comportament fluctuant per a la immigració, amb ascensos i descensos (valor negatiu inclòs en el darrer quinquenni) i un estancament del creixement natural que es situa en aquests trenta anys molt a prop del creixement zero (una mitjana propera als cent habitants). Per altra banda, el gràfic 6 il·lustra la incidència tant de la immigració com del creixement natural en l'augment total d'habitants. Així, en les dues primeres dècades de segle, el saldo migratori supera el increment total com a conseqüència d'un creixement natural negatiu, el qual es recupera lleument en els anys vint, període en que el saldo migratori és negatiu. Després de la Guerra Civil, el creixement poblacional es manté per sobre dels 10.000 habitants per dècada (amb el pic més alt en els anys seixanta amb més de 27.000 persones), i en aquest procés els protagonismes van canviant ja que la immigració supera de llarg al creixement natural per als anys quaranta, però la seva incidència s'acaba en aquesta dècada puix que a partir de 1950 el saldo migratori no superarà les 5.000 persones, mentre que el creixement natural prendrà tot el protagonisme fins a finals de dictadura amb uns valors que gairebé representen el 100% del increment total. Finalment, entre 1975 i 1996 veiem com el creixement natural (de color vermell) s'intueix lleument en els períodes 1975-1981 i 1986-1996 amb uns valors molt baixos i que en cap moment representen el gruix del creixement total, fenomen que sí que succeeix per a la immigració entre 1975 i 1991, assumint valors superiors al 90% en tot el període a excepció del darrer quinquenni en que el saldo migratori registra un valor negatiu.

3.3. *Les procedències:*

Un cop sabem quanta gent arriba a la ciutat, el següent pas es identificar la procedència d'aquesta població. Com que la procedència dels immigrants ha variat considerablement al llarg del segle XX, haurem de comentar quines són les procedències dels nousvinguts en els mateixos períodes que s'han descrit a l'apartat anterior, això és 1900-1936; 1939-1975 i 1975-2001, i establir una sèrie de conclusions a partir de llur comparació.

El primer terç del segle XX.

Pel que fa a aquest marge de temps, només gaudim de les xifres que ens aporta J. Barrull a *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)* però ho fa a través de dades de les comarques analitzades en l'apartat de xifres —això és, la Noguera, la Segarra, les Garrigues, l'Urgell i el Segrià— i en un període de temps més curt (1923-1936)²²⁴. Així doncs, disposarem de xifres d'immigrants i emigrants per un conjunt de comarques que si bé no aprofundeixen en el nostre objecte d'estudi principal —la ciutat de Lleida— sí que ens poden ajudar a entendre quina va ser la dinàmica migratòria en comparació amb la resta del territori.

En total, la xifra total que J. Barrull ens proporciona per a les procedències en aquestes cinc comarques en el període 1923-1936 és de 39.247, els quals es reparteixen de la següent manera: 13.712 són de la resta de Catalunya (35%); 12.548 són de l'Aragó (32%) —8.662 dels quals d'Oscà (22% del total)—, 5.221 de les dues Castelles (13%), 2.915 del País Valencià i Múrcia (7%); 2.467 d'Andalusia i Extremadura (6,3%), 1.625 del Nord (4%), 479 de Galícia (1%), 235 de les Balears (0,6%) i 45 de Canàries (0,1%). Aquestes xifres ens mostren que la província de Lleida rep molta població de les províncies limítrofs amb la mateixa —com és el cas de les províncies catalanes i les d'Aragó—, representant el 67% del total, mentre que els territoris més llunyans i protagonistes en les onades migratòries de l'època franquista —això és Andalusia i Extremadura— no representen xifres rellevants en aquests moments (6,3% del total). Com a dada remarcable, afirmar que si bé a la resta de la província els immigrants són més homes que dones (16.330 per 13.174), a la ciutat de Lleida és a l'inrevés (11.015 dones per 10.547 homes), xifra que s'eleva entre els immigrants de la província que van a Lleida ciutat (6.444 dones per 5.331 homes), justificat pel pes del sector serveis com a sortida professional de la dona —servei

---

²²⁴ La font d'informació que utilitza Jaume Barrull per oferir aquestes dades és: Generalitat de Catalunya: *Moviment demogràfic i de població de Catalunya*, pp. 168-169, 190-191 i 226-227.

domèstic, sobretot, però també dependents de comerç—,²²⁵ unes activitats que es concentren a les capitals²²⁶.

J. Barrull també parla dels emigrants lleidatans i els xifra en 119.558, dels quals 109.558 es troben a la resta de províncies catalanes (38.974 a la ciutat de Barcelona i 62.179 a la seva província), 3.620 a províncies de les dues castelles (1.212 a Madrid), 2.940 a l'Aragó, 985 al País Valencià i Múrcia, 780 al Nord, 668 a Andalusia i Extremadura, 496 a les Illes Balears i 101 a les Canàries. Per tant, 119.558 emigrants per 39.247 immigrants, un saldo negatiu de 80.311 persones, que si considerem que l'emigració a Catalunya neutralitza, el saldo és positiu per a la ciutat de Lleida. Tot i això, com va dir Vandellós, Lleida no és zona d'immigrants, ja que ni la terra ni el règim de propietat demana suficient mà d'obra com per a que hagi d'ésser coberta per immigrants. Emperò, sí que és territori d'emigrants, els quals marxen cap a la resta de Catalunya i, en paraules del mateix autor i seguint un ideari plenament nacionalista català, "no sofreix el doble trauma d'haver de deixar també el seu país"²²⁷. Una hipòtesi del tot vàlida per la província de Lleida, però no per la seva capital, que com hem vist, atreu població, encara que en la seva majoria aquesta procedeixi de les altres províncies catalanes.

En conclusió, assistim a un inici de segle en el que les terres lleidatanes es caracteritzen per una gran pèrdua de població, amb una emigració cinc vegades més important que la immigració, seguint un patró comú a la majoria de l'Espanya rural, però molt diferent del de la Catalunya industrial. Aquesta realitat hauria de desembocar en un buidatge demogràfic de població, però si fem cas a les xifres ofertes en l'apartat anterior, veiem que això no es així —almenys si analitzem tot el període—. El problema, per al nostre estudi, és que J. Barrull només ens ofereix dades de moviments migratoris entre els anys 1923-1936 quan, efectivament, les terres de Lleida deixen d'incrementar la seva població, sense poder aproximar-nos a la realitat anterior a aquestes dates i que corresponen al moment en que més creixement hi ha. Emperò, i emparant-nos en les xifres que ens ofereixen els censos i padrons, sabem

---

²²⁵ Hi ha molt poc escrit sobre el servei domèstic, veure, no obstant, Farré París, Àngels, *A tot estar. El servei domèstic a Terrassa, 1940-1960*, Ajuntament de Terrassa, 2005 o bé, respecte de les dependents de comerç, la novel·la Carnés, Luisa, *Tea rooms. Mujeres obreres*, Hoja de Lata, Madrid, 2016 [1934].

²²⁶ BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...*, cit. p. 41.

²²⁷ BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...*, cit. p. 41.

que Lleida ciutat i Lleida província creix de forma sostinguda fins l'any 1920, un període de temps del qual no disposem de dades de procedència.

Tot i això, podem deduir que a les terres de Lleida arriba, en la seva gran majoria, població procedent de la resta del territori català i de les comarques de la veïna Aragó. La resta de territoris no són molt protagonistes en la immigració, a excepció, potser, de les dues Castelles amb 5.221 persones. I pel que fa a l'emigració, la població lleidatana abandona llurs cases per anar, principalment, a les altres províncies catalanes amb un enorme protagonisme de la província de Barcelona, ja que dels 109.558 lleidatans emigrats al Principat, 101.153 s'estableixen a Barcelona, ja sigui a la capital o a municipis de la seva província. L'emigració a províncies de la resta del territori espanyol és molt minsa (no arriba a les 10.000 persones), destacant les dues Castelles i l'Aragó, territoris, curiosament, d'on més població arriba a les terres lleidatanes, deixant les terres catalanes al marge.

La dictadura franquista.

Per analitzar les procedències dels immigrants en aquest període ens hem de guiar pels estudis que ha fet, una altra vegada, J. Lladonosa, el qual ens fa una breu aproximació a través de les dades que va extreure dels padrons municipals de 1950 i 1970. Tot i això, s'ha de vigilar amb la informació que aquests registres contenen ja que hi haurà dades que no sortiran i molta gent ha pogut arribar i ha pogut marxar en els anys anteriors i posteriors a les dates estudiades sense que això quedi registrat. La poca fiabilitat del cens de 1940 i el padró de 1945, segons ens explica Martí Marín, resideix en el fet que es limiten a comptar les morts i els naixements produïts i prenent com a referència les dades de l'any 1935. En aquest exercici, s'integren en els llistats de població desenes de milers d'exiliats, molts dels quals no tornarien mai, provocant una inflació en la demografia dels municipis. Tampoc estan correctament registrats els que estan a la presó o surten de la mateixa i els que s'havien mobilitzat en el servei militar per por a una invasió aliada després de la fi de la Segona Guerra Mundial²²⁸. Aquesta inscripció de població que potser ja no hi resideix també té una altra raó que justifiquen Anna Cabré i Francesc Manuel Muñoz pel racionament d'aliments i altres béns de consum duts a terme a les ciutats i que "arreu tingué per efecte la inflació

²²⁸

MARÍN, Martí: "Migrantes, fronteras y fascismos... (cit.), p. 89.

artificial dels habitants de les ciutats per causa de la inscripció interessada de pobladors de les àrees rurals"²²⁹. Les explicacions que justifiquen l'altra cara de la moneda, els que hi són però no surten en els censos i padrons, obeeixen a causes de diferent naturalesa. Pot haver-hi població que no surt registrada perquè no estan vivint a la ciutat de forma "legal"; això és, en construccions marginals als afores de la ciutat, la seva casa o barraca no forma part de l'entramat urbà i queda al marge del padró municipal i se la considera, per tant, il·legal. Altres no queden registrats per motius polítics. La repressió exercida pel règim franquista al finalitzar la Guerra Civil va obligar a molta gent a marxar dels seus pobles per buscar l'anonimat que ofería la gran ciutat o les províncies llunyanes i no haver de quedar-se al municipi i patir acusacions i persecucions dels veïns i les autoritats franquistes i poder *empezar de zero*²³⁰. Marxar a un altre lloc i no registrar-se era, doncs, una bona forma de passar desapercbut, almenys, fins que l'ambient estigués més calmat i l'entorn, sense coneguts, no pogués implicar cap situació de perill. Finalment, els nivells d'alfabetització no eren els més alts, especialment entre els immigrants que arribaven, criats en territoris on el nombre de fills era alt i en què prioritzaven el treball i aportar ingressos a la llar familiar abans de la formació escolar. A l'ensem, es tracta de dos exemples puntuals, els anys 1950 i 1970, sense que això hagi de respondre exhaustivament a la realitat de tot el període, empresa difícil donat que els fulls dels padrons municipals no es conserven en els arxius de la ciutat i en els documents no es pregunta la procedència, només ofereix xifres absolutes.

Tot i l'escassetat d'informació, podem establir una breu aproximació a partir dels exemples estudiats. Pel que fa al padró de l'any 1950:

---

²²⁹ CABRÉ, Anna i MUÑOZ, Francesc Manuel: "El segle XX. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica... (cit.), p. 108.

²³⁰ Per fer un seguiment de les motivacions polítiques en els moviments de població veure MARÍN, Martí: "Migrantes, fronteras y fascismos...", cit. p, 92; MARÍN, Martí: "Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell..." (cit.), pp. 131-151; PUIG VALLS, Angelina; "La Guerra civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa..." (cit.) i PUIG, Angelina: *De Pedro Martínez a Sabadell...* (cit.).

Quadre 24. Percentatge de la població a Lleida, 1950.

Territori	Quantitat de Població	Percentatge
Andalusia	3.090	5.8%
Aragó	4.681	8.9%
Castella la Vella	3.161	6%
Castella la Nova	1.077	2%
País Valencià	942	1.7%
Ciutat de Lleida	22.000	41%
Província de Lleida	13.476	25%
Resta de Catalunya	4.101	7.8%
Altres països	320	0.6%

Font: Taula d'elaboració pròpia a través de la informació extreta de LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 436; LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. p.57 i LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p. 48.

Aquestes dades ens diuen que del total de població, 35.476 eren de les terres de Lleida (capital i província), representant el 67%, mentre que el 33% restant era d'altres territoris, amb un gran pes de les altres províncies catalanes, l'Aragó, les dues Castelles i Andalusia. I és que les dades del quadre 24 ens porten a relativitzar el que hom considera una veritat no escrita i que ja s'ha pogut constatar, només en fer un cop d'ull a les xifres, que no és del tot certa: el gran pes que van tenir els andalusos en les onades migratòries vers Catalunya. Pot ser que la població andalusa hagi tingut un gran protagonisme en altres municipis catalans —i que l'imaginari pot situar en ciutats com l'Hospitalet de Llobregat, Cornellà, Badalona, etc.—, però aquest no és el cas de la ciutat de Lleida, almenys, en aquesta primera migració, ja que la gent de l'Aragó i de la resta del Principat van significar un percentatge molt més alt que l'andalusa, que representava, l'any 1950, el quart territori expulsor de població amb un 5.8%. Per tant, la Lleida de 1950 ens l'hem d'imaginar amb un ampli gruix de població catalana (el 74% del total si sumem els nascuts a Lleida, a la província i a la resta de Catalunya) i una quarta part de població procedent de províncies de fóra de Catalunya. Encara més, del 26% que havien nascut fora de Catalunya, els procedents d'Andalusia només representaven el 5,8% (una cinquena part), adquirint tot el protagonisme les dues Castelles i Aragó, amb un 8% i un 8,9%. Una possible explicació a aquesta realitat migratòria la trobem en el fet que la població procedent d'aquestes regions treballaven, com afirma el mateix J. Lladonosa, en l'administració, amb ocupacions liberals i de l'ensenyament pel que fa als castellans i en el sector del ferrocarril per als aragonesos.

És a dir, la primera onada migratòria va portar a la ciutat població que havia d'ocupar llocs de treball que depenien de l'Estat franquista, en una dècada, la dels anys quaranta, en què Espanya havia de refer-se del buidatge demogràfic que havia provocat la Guerra Civil i la posterior repressió franquista. És en aquest context on la població andalusa no gaudeix d'un gran protagonisme respecte la resta de procedències, tot i que ja s'ha vist que fou el quart territori en l'arribada d'immigració.

Emperò, les dades no ens informen de la situació anterior a 1950 i no sabem si, per exemple, trobaríem població andalusa o aragonesa arribada abans de la guerra que faria de suport pels que vindrien a la ciutat en aquests anys, a través de les xarxes migratòries o les migracions en cadena, fenomen explicat ja en la introducció del treball. Això llença per terra aquells mites i prejudicis que s'havien anat formant sobre el paper de la immigració com a fenomen instigat pel règim franquista amb l'objectiu de castellanitzar Catalunya amb la introducció de població de llengua, cultura i tradicions radicalment diferents a les catalanes i diluir l'especificitat de la societat catalana —i que ja hem vist en el capítol 1 a través de les paraules de F. Candel, fent referència a la sortida diària de trens en direcció a terres catalanes sota l'organització de la *Dirección General de Empleo*. En el cas de Lleida, la possible castellanització de la societat hauria estat protagonitzat per andalusos —i més concretament dels procedents del poble jaenès de Martos— per la gran quantitat de persones que d'aquest municipi van arribar a Lleida.

Ara bé, aquesta interpretació de la immigració dels anys quaranta no té molts arguments que la mantinguin. En primer lloc, perquè aquesta població que sortia en camions diàriament era mà d'obra que viatjava vers Catalunya perquè ja tenien una feina, perquè l'economia catalana els necessitava, com ja s'ha fet referència quan parlàvem de la migració dels anys quaranta vers Catalunya en l'article de C. Molinero i P. Ysàs, quan la indústria del tèxtil requeria de mà d'obra per poder fer front a l'ampli mercat que aquest sector abastia o per les obres que s'estan iniciant al Pirineu català, amb la construcció de grans i diversos embassaments. A banda, i fixant-nos en les dades del quadre 24, veiem com, en el cas de Lleida, aquesta situació no es pot descriure pas com d'*allau*. Ja s'ha mostrat com el 74% de la població resident a la ciutat, l'any 1950, era nascuda a Catalunya —el 41% a Lleida, el 25% a la província i el 7,8% a la resta de territori català—. Això significa que 3 de cada 4 veïns de la ciutat coneixien la cultura catalana. A més, si adoptem un discurs nacionalista, similar al de Vandellós, un 10,6% procedien dels antics territoris del regne d'Aragó —un 8,9% de l'Aragó i un 1,7% del País Valencià. Aquesta població, a tocar de les demarcacions

catalanes, seguien uns models de vida que s'assimilaven als catalans (amb les especificitats de cada territori), i un bon percentatge de la mateixa parlava català — amb les seves peculiaritats— sense que això pugui semblar una ruptura, com el mateix Vandellós argumenta per a les migracions de principis de segle²³¹. L'any 1970, i com es veurà a continuació, sí que la població andalusa (i d'altres territoris com ara Extremadura) agafa major protagonisme, però això no va provocar la castellanització de la societat catalana, perquè mai es va produir. L'abandonament del català per part de les classes populars fou molt menor i l'augment del nombre i del percentatge dels que no el parlaven estava directament correlacionat amb el nombre i percentatge dels nousvinguts sobre el total. És més, van ser els mateixos immigrants, procedents d'Andalusia i d'altres territoris, els que, en part, es van integrar a la societat que els va rebre, varen adoptar la llengua catalana (al menys per a la generació dels fills) i van lluitar per enderrocar el règim franquista des dels sindicats, els partits polítics clandestins, el moviment obrer i el moviment veïnal i també van ser part dels immigrants, i els seus descendents, nascuts a Catalunya, els que van sortir al carrer a la fi de la dictadura per demanar "llibertat, amnistia i Estatut d'autonomia". Altra cosa és, naturalment, que els usos socials del català retrocedissin per causa de la dictadura i la qualitat de la llengua parlada i escrita baixés molt per sota de la dels anys trenta en absència d'ensenyament reglat.

Pel que fa al cens de 1970 trobem un canvi en relació amb el padró anterior: la població immigrant representa un 5% més que al 1950 i les procedències han canviat. Si en el padró anterior els territoris d'emigració es reduïen a 4 (més la resta de Catalunya i els estrangers), ara han sorgit de nous, com són els casos de Galícia, les Canàries, Euskadi i Navarra. A més, l'Aragó ha passat a ser el segon territori per darrere d'Andalusia i Extremadura es situa a la mateixa alçada que Castella la Nova. Per últim, J. Vilagrassa explica que al 1975 el percentatge de població nascuda fora de Catalunya baixava fins el 33% i es situava en els mateixos números que l'any 1950. D'aquest percentatge, el 12% representaven els immigrants provinents d'Andalusia i un 8% era de l'Aragó, mentre que el 62% era població nascuda a Lleida i un 15% procedia de la província²³². Això, naturalment, era un efecte —també— de la natalitat dels nousvinguts, els fills dels quals comptaven a tots els efectes com a lleidatans. Per

---

²³¹ VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent...* (cit.), p. 54.

²³² VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. pp. 104-105; VILAGRASA, Joan: "L'Urbanisme: La ciutat de Lleida..." cit. p. 42 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 102.

tant, el patró d'immigració i d'immigrant ha canviat, fent que els territoris protagonistes del procés fins 1950 fossin substituïts per altres territoris molt més llunyans.

Quadre 25. Xifres i percentatge de la població a Lleida, 1970.

Territori	Quantitat de població	Percentatge
Andalusia	15.213	16%
Aragó	11.013	12%
Astúries	252	0.2%
Illes Canàries	66	0.07%
Castella la Nova	2.563	3%
Castella la Vella	1.032	1.1%
Extremadura	2.504	2.75%
Galícia	704	0.7%
Lleó	1.720	1.9%
Euskadi i Navarra	316	0.3%
Altres països	864	0.85%

Font: Taula d'elaboració pròpia a través de la informació extreta de LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 436; LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. p.57 i LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p. 48.

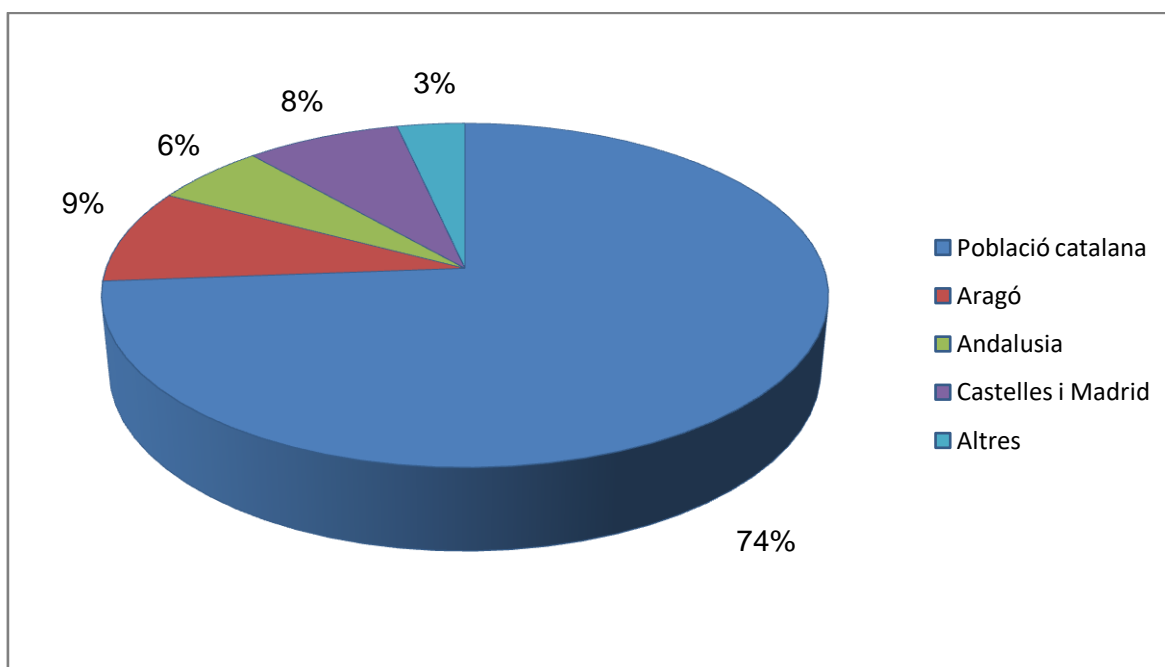
Emperò, no sempre la gent que arribava a Lleida era de fora de Catalunya ni de fora de la província lleidatana. Si a l'any 1950 ja hem vist que el 25% era de la província de Lleida i el 7,6% de la resta de Catalunya, al 1970 J. Lladonosa no dóna dades però M. Pueyo ens fa referència, com s'ha vist més a dalt, que si entre 1962 i 1966 més de deu mil lleidatans marxaven a Barcelona, el fet que la població de la ciutat només baixés en quatre mil es deu al fenomen compensatori de l'arribada de gent procedent de les comarques lleidatanes, especialment les Garrigues, l'Alt Urgell, els dos Pallars i la Vall d'Aran²³³. És a dir, la immigració de fora de les terres lleidatanes va ser important però no cal oblidar que la mateixa província lleidatana encara nodria de bona part de la població a la capital. Per últim, veure que el percentatge en la procedència de la població arribada a Lleida coincideix en gran part —ara sí— amb els índexs a nivell català, constatant que el cas de la ciutat de Ponent segueix les mateixes pautes que en el conjunt de Catalunya, com es pot veure, en les següents pàgines, en la comparació entre el gràfic 8 i el gràfic 9 i on veiem que en els

²³³ PUEYO, Miquel: *Lleida: ni blancs...*, cit. p. 58.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

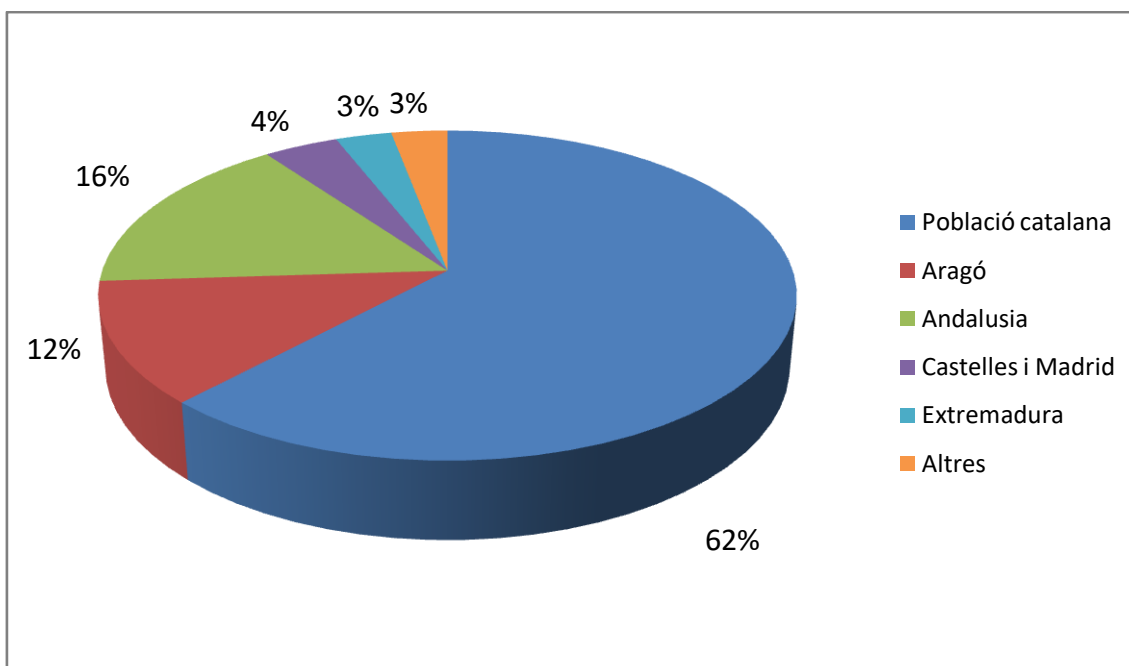
dos casos, al 1970 la població autòctona o nascuda a Lleida i Catalunya representen les dos terceres parts del total (62% i 62,5% respectivament) i la resta de la població registra unes xifres molt semblants. Pel que fa al cas d'Andalusia, a la ciutat lleidatana representen el 16%, mentre que en el conjunt del Principat aquest nombre puja al 16,5%. El cas extremeny és molt paregut, on a Lleida trobem el 3%, a Catalunya trobem el 2,9%. L'únic cas on la diferència és molt gran el tenim amb la població aragonesa, ja que a Lleida el percentatge de població d'aquest territori és del 12% mentre que al conjunt català, la xifra es redueix fins al 3,4%.

Gràfic 7. Percentatge de les procedències de la població a Lleida, 1950.

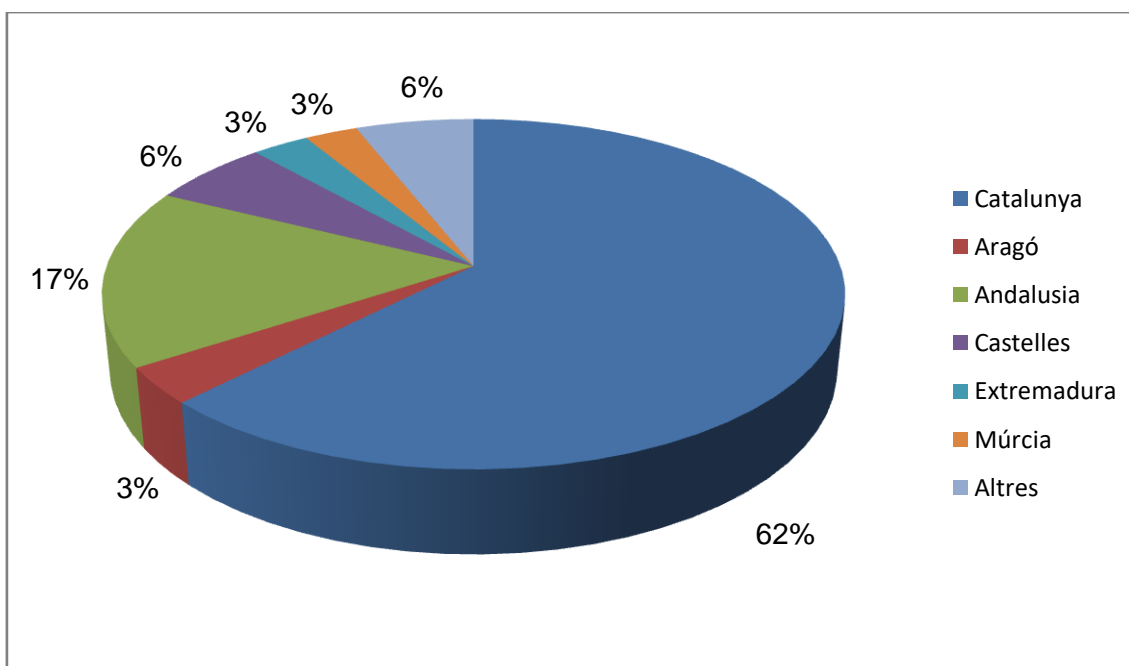
Font: Gràfic d'elaboració pròpia a partir de la informació present a LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 436; LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. p.57 i LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p. 48.

Gràfic 8. Percentatge de les procedències de la població a Lleida, 1970.

Font: Veure gràfic anterior.

Gràfic 9. Percentatge de les procedències de la població a Catalunya, 1970.

Font: Gràfic d'elaboració pròpia a partir de la informació present a MARÍN, Martí; *D'immigrants a ciutadans. La immigració a Catalunya del franquisme a la recuperació de la democràcia*, Museu d'Història de la Immigració a Catalunya /Diputació de Barcelona /Universitat Autònoma de Barcelona /Cajamadrid, 2004, p. 76.

L'arribada de la democràcia.

Ja s'ha comentat a l'apartat de les xifres com la immigració de finals de segle adopta unes característiques diferents a les que havíem vist fins aquest moment. La població que arriba a les comarques lleidatanes i a la ciutat de Lleida ja no prové de les províncies de l'Estat espanyol, si no que procedeixen d'altres països, provocant, entre altres coses, una barreja social que es constata amb la presència pels carrers de la capital de població de diferent raça, que parla altres idiomes, que vesteixen robes diferents i que tenen creences i costums que trenquen amb "lo autòcton".

Per identificar la procedència dels nouvinguts, ens ajudarem de les aportacions que fa Jordi Garreta, qui ha estudiat les característiques socials —això és, procedència, ocupació, nivell educatiu, etc.— de la immigració a Lleida a finals de segle i principis de segle XXI. La primera xifra que tenim procedeix d'una mostra que es va fer a la població de la ciutat l'any 1990 a l'obra *Continuïtats i canvi en l'estructura social a Lleida (1960-1990)*, participant-hi un total de 598 persones. Els resultats ens indiquen que el 36,6% dels entrevistats ha nascut a la ciutat de Lleida; el 21,4% ho ha fet en municipis de la província i el 10,4% en poblacions de les altres tres províncies catalanes. Un 30,6% afirma haver nascut a províncies de l'Estat espanyol i només el 0,7% va néixer fóra d'Espanya²³⁴. D'aquesta manera, les dades ens diuen que del total, el 58% de la població estudiada ha nascut entre la ciutat i la província de Lleida, amb una taxa de mobilitat intraprovincial del 21,4% (els de la província). A més, el 10,4% són de la resta de Catalunya i això ens permet afirmar que el 68,4% de la població estudiada són autòctons. Per una altra banda, un 30,6% són immigrants arribats d'arreu de l'Estat i un 0,7% són de fora de l'Estat. Per tant, la immigració estrangera representa, l'any 1990, un percentatge molt petit de població respecte el total de la ciutat, i la immigració procedent de les províncies de la resta de l'Estat espanyol és encara prou rellevant, amb un 30,6%.

Les altres dos aportacions que fa Jordi Garreta respecte a la procedència dels immigrants fan referència a la realitat migratòria a nivell provincial. Prenent com a referència els anuaris del *Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales* i els permisos obtinguts de la Delegació Provincial de Treball a Lleida, les dades que aporta es reuneixen en el següent quadre:

---

²³⁴ SAMPER, Lluís; MORELL, Ramon; MOLINA, Fidel; GARRETA, Jordi i MAYORAL, Dolors: *Continuïtats i canvi en l'estructura...* (cit.), p. 138.

Quadre 26. Xifres i percentatges de la immigració a la província de Lleida, 1996-2004.

Continent d'origen	Total: 01-01-1996	Percentatge	Total: 31-12-1996	Percentatge	Total: 31-12-2004	Percentatge
Europa			715	21,95	-	-
Europa Comunitària			-	-	1.763	5,4
Resta d'Europa	49	2,44	-	-	7.817	23,8
Amèrica			557	17,1	-	-
Iberoamèrica	164	8,15	-	-	5.547	16,9
Amèrica del Nord	5	0,25	-	-	35	0,1
Àfrica	1.719	85,44	1.867	57,3	16.129	49,1
Àsia	73	3,63	112	3,43	4.559	13,9
Oceania			3	0,1	1	0,003
Apàtrides/No conta	1	0,05	4	0,11	7	0,02
TOTAL	2.012	100	3.258	100	32.858	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a GARRETA, Jordi (dir.): *La immigració a les comarques de Ponent...* (cit.), p. 14; GARRETA, Jordi: *La integració en l'estructura social...* (cit.), pp. 34-36 i dels Anuaris Estadístics d'Immigració del *Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*.

El quadre mostra com l'increment en l'arribada d'immigrants estrangers ha anat pujant al llarg del període analitzat. I és que des dels 2.012 nous arribats que trobem a principis de 1996, arribem als 32.858 de 2004 i els 55.774 de 2006. El continent africà és el que més percentatge d'immigrants representa al llarg del període, si bé la seva hegemonia va decreixent amb el pas dels anys des d'un 85,44% de principis de 1996 fins al 49,1% de l'any 2004. Tot i així, a la fi del període, 1 de cada 2 immigrants estrangers arribats a la província de Lleida procedeix encara del continent africà. La seva hegemonia es veu reduïda per la creixent importància que adopten els vinguts dels Estats del continent europeu (molts dels quals encara que no formaven part de la Unió Europea en els anys que s'estudien, i que després sí que hi va ingressar). El seu percentatge, evoluciona d'un irrisori 2,44% de 1996 al 29,2% de l'any 2004. En aquest increment, però, ens hem d'aturar en el que succeeix entre el gener i el desembre de 1996 ja que el percentatge respecte el total d'immigrants passa, en només 12 mesos, del 2,44% al 21,95 —només justificable, per la magnitud de les xifres, en el fet que durant aquest any es va produir un procés de regularització massiva, fent aparèixer

com a legals un contingent de població que ja hi residia a la ciutat. El continent asiàtic també experimenta un creixement prou rellevant al llarg dels anys i la seva presència augmenta del 3,63% al 13,9%, un increment de 10 punts. Finalment, Amèrica, i en particular la part llatinoamericana, experimenta un creixement en la representació total de la immigració que dobla els valors de 1996, evolucionant d'un 8,4% (on els països de parla espanyola són el 8,15%), fins el 16,9% del 2004. Si ens fixem en l'evolució, veiem que a finals de 1996, el percentatge era major que al 2004, amb un 17,1%, però l'augment global de la immigració fa que el continent americà perdi volum, essent superat per la població arribada d'Àfrica i d'Europa.

En definitiva, veiem que al llarg del segle XX la immigració a la ciutat de Lleida ha vist com els llocs de procedència han anat canviant i territoris que a inicis de segle gaudien d'un gran protagonisme, han anat minvant amb el pas de les dècades en detriment de regions que s'han convertint en els principals subministradors d'habitants de la ciutat. Així, mentre que en el primer terç de segle la població procedent de la resta de província —seguit de població procedent de l'Aragó i, especialment, d'Osca— eren els territoris d'on més gent arribava a Lleida, després de la Guerra Civil aquesta realitat es va transformant poc a poc: a la dècada de 1950 veiem com la província de Lleida i l'Aragó continuen essent els territoris amb major predomini en l'origen dels immigrants, als anys setanta això ha canviat i el protagonisme l'agafa Andalusia, que es situa per sobre de l'Aragó, però per sota de la resta de la província. El predomini andalús portarà un canvi en la socialització dels nousvinguts, en la fecunditat i en la cultura locals, ja que procedeixen d'un territori més llunyà que l'Aragó i, per tant, amb una identitat molt més diferenciada de la lleidatana. El final de la dictadura, l'arribada de la democràcia i l'Espanya de les autonomies portarà un nou redreçament demogràfic, motivat per la millora dels nivells de vida, en tant que els moviments interiors deixen de produir-se, almenys, en les xifres que hem vist fins aleshores i provocant, en els territoris on aquesta immigració va tenir una alta rellevància, l'estancament poblacional. En la darrera dècada del segle XX i els primers anys del segle XXI, els territoris, com Catalunya i Lleida, amb increments baixos de població es veuran afavorits per l'arribada d'una nova immigració, atreta pel fet que el creixement econòmic lleidatà continua produint-se a bon ritme i amb ell la necessitat de nous contingents de mà d'obra, que porta als nostres territoris població que procedeix d'altres països i continents, amb l'hegemonia dels països africans, europeus, llatinoamericans i asiàtics. I si bé abans, allò diferent de la immigració era, principalment; la llengua i costums espanyols, ara això s'amplia a noves llengües i costums, tradicions, religions, colors de pell, etcètera.

3.4. 1981. El Primer Cens del postfranquisme. Una aproximació a la realitat migratòria a Lleida.

Ja hem pogut veure quina era la composició demogràfica de la ciutat de Lleida entre els anys 1950 i 1970 a partir de l'anàlisi que elabora l'historiador Josep Lladonosa. No tornarem a repetir el contingut de les dades que n'extreu, però sí volem remarcar el fet que la informació d'aquests registres —especialment en el cas de 1950— no resulta del tot veraç fruit del context polític en què s'emmarquen. I és que creiem necessari recordar que el règim franquista va apostar fermament durant els primers anys de dictadura per la immobilització de la població en els seus llocs originals de residència amb l'objectiu de poder exercir un major control social i, per tant, repressiu dels seus conciutadans, evitant el seu desplaçament cap a grans nuclis urbans, molt més difícils de dominar. Aquest fet va incitar que molts dels desplaçats vers altres territoris optessin per no registrar-se en el lloc d'arribada per evitar qualsevol tipus de càstig o deportació. A més, tal com hem dit, els habitatges d'aquests immigrants —molts d'ells barraques, cases prefabricades i en alguns casos coves— sovint restaven apartats de l'entramat urbà i se'ls consideraven il·legals, quedant al marge del cens de població. Aquesta il·legalitat dels nouvinguts a les ciutats i el fet de no haver-se volgut/pogut registrar fa que les xifres que ens ofereixen els censos i padrons elaborats durant els anys de dictadura —clarament en el cas dels primers, de manera molt més lleu en els darrers— esdevinguin de difícil credibilitat, ja que en alguns casos mancarà població i en d'altres el volum creixerà de sobte a causa del registre dels que abans havien estat exclosos. En el cas de Lleida, aquesta realitat la protagonitzen les barriades dels Magraners i el Secà de Sant Pere.

És per aquest motiu que hem decidit també analitzar el cens de població de l'any 1981, el primer realitzat en condicions òptimes —baixos moviments de població i recursos tècnics adequats, sense que cap condicionant polític influís en el procés d'elaboració i, encara, l'objectiu clar de superar definitivament l'estadi gairebé "pre-estadístic" dels registres estatals. El principal objectiu és extreure conclusions a partir d'una font primària consultable i treballada de primera mà i no pas a partir de dades facilitades per un altre autor, encara que per a bona part del tema que ens ocupa resulti una anàlisi retrospectiva. També ens resultava del tot interessant observar una certa continuïtat, o no, en la composició demogràfica dels habitants de la capital lleidatana a través d'un exercici de comparació entre les dades dels censos dels anys 1950, 1970 i 1981. Tot i això, el cens de 1981, consultable a l'Arxiu Històric de Lleida i

d'accés públic per a tots els usuaris, ens ha ofert un inconvenient per al nostre objectiu: no està complet. Amb això volem dir que s'ha pogut analitzar el que hi havia, que no és poc, però manca part de la població. En total, el cens consta de 272 carpetes —dins del fons de l'*Instituto Nacional de Estadística*— distribuïdes per sectors i zones que corresponen a cada un dels barris de la ciutat, a més de les diverses partides que s'integren dins el terme municipal de Lleida, així com els nuclis de Sucs i Raïmat, que l'any 1981 encara no eren municipis segregats de Lleida.

A cada carpeta hi ha una mitjana d'entre 100 i 150 fulles on hi consta el nom del carrer, el número i el pis de l'habitatge i un seguit de dades corresponents a cada una de les persones que hi resideixen com ara el lloc i la data de naixement, l'any d'arribada a la ciutat (en el cas d'haver-hi nascut fora), el nivell d'estudis i el lloc de feina. Amb aquestes dades, podem extreure molta informació pel que fa als orígens de la població de la ciutat i veure d'on procedeix. Malgrat tot, com ja s'ha dit, el cens només ens proporciona una part del conjunt poblacional de la ciutat ja que en aquestes 272 carpetes s'ha analitzat un total de 79.722 persones, el 74,6% del total de població per l'any 1981, xifrat en 106.814 habitants. Tenim, doncs, gairebé les tres quartes parts dels residents a la ciutat i considerem que tot i no ser un exercici complet al 100% (ens falten 27.092 persones), sí resulta interessant realitzar aquest estudi perquè representa un gruix més que suficient de la realitat demogràfica lleidatana. Aquest anàlisi, doncs, ens ajuda a entendre quin era el panorama social a començaments dels anys vuitanta i quines diferències i semblances té amb dècades anteriors, també estudiades.

El buidatge del cens i, particularment, de la casella de lloc de naixement ens ha ajudat a constatar, com ja s'ha dit, quina era la situació de la població lleidatana pel que fa al seu lloc d'origen. A l'annex del present treball es poden consultar els municipis amb major presència a la ciutat que apareixen en el registre, ordenats per províncies, amb el nom del municipi i la quantitat de persones procedents del mateix (sempre superior al mínim establert, 30 individus). Val a dir que en cada una de les províncies hi ha una classificació amb el nom *desconegut*. Aquest fet obeeix a diverses raons: en primer lloc, el municipi que originalment surt en el full censal actualment ja no existeix, sia perquè ha desaparegut (s'ha despoblat, s'ha construït un embassament, etc.) sia perquè s'ha fusionat amb un altre; en segon lloc, quan el nom —escrit a mà— és del tot incompreensible. És a dir, en el cens sempre es pregunta el municipi i la província de naixement, quedant omplert en el cas dels nascuts a territori estatal amb el nom del seu poble, seguit de la província. Pels nascuts en un altre país,

el municipi s'omplia igualment però el nom de la província era substituït pel nom del país, cosa que afavoria englobar en el país citat els pobles o ciutats impossibles de llegir.

La primera observació que hem pogut extreure a partir dels resultats del Cens és que del total dels habitants de la ciutat de Lleida —recordar que aquesta xifra és de 79.722 persones—, 50.935 són nascuts a la província de Lleida —capital inclosa—, representant el 63,9% en el conjunt demogràfic. La realitat provincial ens mostra com l'any 1950 ens trobem amb una aportació del territori lleidatà de 13.476 persones, el 25% del total. Trenta anys més tard veiem que el volum s'ha reduït ja que els nascuts a la província sumen un total de 11.624 persones i representant el 14,6% del conjunt de la ciutat. Unes xifres semblants però que indiquen un descens en importància de la província pel que fa al nodriment de població per a la capital, substituït en els anys vuitanta pels nascuts a la mateixa ciutat de Lleida. En total, el territori lleidatà —això és, tota la població nascuda a la província, capital inclosa— evoluciona des de les 35.476 persones de 1950 fins a les 50.935 de 1981, amb valors percentuals del 67% pel que fa a la primera data i de 63,9% per a la segona. Uns valors que ja hem dit que tot i mantenir-se, no tenen la mateixa incidència en relació amb el total de població ja que no és el mateix representar el 67% en una ciutat de 52.489 habitants, que ser el 64% d'un total de 79.722 persones analitzades i que arriba a les 106.814 persones. El percentatge és semblant, però les xifres són molt diferents.

A nivell provincial, l'anàlisi del cens ens ha donat com a resultat la presència de 553 pobles diferents com a lloc de naixement per als habitants de la ciutat de Lleida. Totes les comarques estan representades però els deu municipis que més població van aportar a la demografia lleidatana —deixant de banda els nascuts a la capital— queden plasmades en el següent quadre:

Quadre 27. Municipis de la Província de Lleida amb major presència en la població de la capital, 1981.

Municipi	Habitants	Municipi	Habitants
Almacelles	296	Balaguer	210
Tremp	275	Tàrrega	204
Almenar	265	Les Borges Blanques	188
Alcarràs	234	Maials	177
Alpicat	212	Alguaire	170

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

Les dades que mostra el quadre 27 deixen palesa la gran diferència de magnitud —pel caràcter extremament rural de l'entorn— que hi ha entre la capital, amb 39.311 habitants i el primer municipi de la província amb més població nascuda, Almacelles, amb 296 habitants residents a Lleida. Tot i això, la suma d'aquest 553 municipis (552 si excloem Lleida) s'eleva fins els 11.624 veïns de la ciutat, xifra gens menyspreable. A més, resulta curiós que en aquests 10 municipis amb més representació, només trobem 4 capitals de comarca —Tremp, Balaguer, Tàrrega i les Borges Blanques— mentre que els altres 6 municipis són del Segrià, la comarca on trobem la ciutat de Lleida i que actua com a reclam pels municipis més propers, una tendència que es constata encara més si mirem quins són els pobles que seguirien a aquests deu primers, amb quantitats que superen els 100 habitants: la Seu d'Urgell, el Pont de Suert i Mollerussa pel que fa a les capitals i municipis del Segrià com Torrefarrera, Aitona, Seròs, Torres de Segre, Alfés, Llardecans o Alfarràs. També en trobaríem d'altres que superen els 100 habitants concentrats en les comarques limítrofs de les Garrigues o l'actual Pla d'Urgell, com són Juneda, Bell-lloch, Bellpuig, Bellvís o la Granadella. En definitiva, una aportació modesta i sense una xifra remarcable però que en general, com a conseqüència d'una àmplia pluralitat de municipis, fa que la província sigui, més enllà de la capital, la principal aportació d'habitants a la ciutat de Lleida amb el 14,6%.

Emperò, el pes de la capital és encara més impactant que les xifres de tot el territori lleidatà ja que els nascuts a la ciutat es quantifiquen en 39.311 persones, el 49,3% del total, mentre que els nascuts a la resta de municipis de la província arriben als 11.624, el 14,6%. Per tant, i fent un ràpid exercici matemàtic, veiem que la ciutat de Lleida representa gairebé la meitat de l'origen dels residents a la mateixa i que el conjunt de la província en constitueix aproximadament les dos terceres parts.

Si extrapolem aquesta realitat en clau catalana podem veure que els nascuts l'any 1981 a les províncies de Barcelona, Tarragona i Girona sumaven 4.121 persones —i que seria el 5,17% del total—, una xifra lleugerament superior a la de l'any 1950, on trobàvem un total de 4.101. Emperò, de la mateixa manera que ens passa amb els nascuts a la ciutat i a la província de Lleida, el percentatge respecte el total de població ha baixat, ja que l'any 1950 els nascuts en aquestes tres províncies eren el 7,8% del total.

Pel que fa als municipis d'origen de població resident a la ciutat de Lleida, el gran gruix procedeix de la província de Barcelona, amb un total de 2.932, el 71,1% dels nascuts a la resta de Catalunya, seguida de Tarragona amb 906 (22%) i Girona amb 283 (6,9%). Tot i això, hi ha municipis de Tarragona que superen als de Barcelona en quantitat de població, mentre que Girona mostra unes xifres molt baixes. En total, trobem 391 municipis catalans amb presència a la ciutat de Lleida, distribuïts entre els 177 de la província de Barcelona, 126 a la província de Tarragona i 88 a la província de Girona. Els municipis catalans amb major aportació són els següents:

Quadre 28. Ciutats catalanes amb major presència en la població de la ciutat de Lleida.

Municipi	Habitants	Municipi	Habitants
Barcelona	1.721	Terrassa	90
Reus	135	Tortosa	73
Manresa	127	Badalona	57
Tarragona	124	Igualada	57
Sabadell	105	Girona	57

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

El que sí que ha evolucionat i mostra un comportament que ha anat fluctuant amb el pas de les dècades és el grup que formarien els nascuts a Catalunya. Amb això estem parlant i incloem a totes aquelles persones que han nascut a les quatre províncies, sense diferenciar entre lleidatans i els nascuts fora dels límits provincials d'aquesta. Es tracta d'una població que comparteix una llengua i una cultura, un fet força important en un territori com el nostre i més encara quan ens situem en contextos de dictadura. El cens de 1950 ens ofería xifres molt altes de població catalana a la ciutat de Lleida, un total de 39.577 habitants, representant el 73,8% del

total de població. A la dècada dels setanta, però, la cosa va anar canviant amb una població de 56.348 individus, però que ara representa el 62% del total. Aquest fet s'explica per diversos motius que ja s'han comentat com poden ser l'increment demogràfic total que fa que els volums de població tinguin menys pes o bé l'arribada de població procedent d'altres províncies de l'Estat espanyol —i amb un predomini d'Andalusia i l'Aragó— que provoca una diversificació en les procedències. Aquest escenari de descens percentual es recupera l'any 1981, ja que la població catalana estudiada representa el 69,06% del total de població —55.056 catalans dels 79.722 persones analitzades—. Aquest augment es dona, principalment, pel creixement i el gran pes que agafa la població nascuda a la mateixa capital com a conseqüència, al mateix temps, de la immigració de les dècades anteriors. Són els néts dels primers immigrants —els que van arribar a la dècada dels quaranta— i fills dels immigrants dels anys seixanta i setanta els que constitueixen la població "autòctona" en els anys vuitanta del segle XX.

Quadre 29. Lleida, Província i Catalunya en la població lleidatana, 1950-1981.

Població	1950		1981	
	Habitants	Percentatge	Habitants	Percentatge
Ciutat de Lleida	22.000	41,9	39.311	49,3
Província	13.476	25,6	11.624	14,6
Resta de Catalunya	4.101	7,8	4.121	5,17
Catalunya	39.577	75,4	55.056	69,06
Total	52.489	100	79.722	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents al Cens de Població de 1981.

Una vegada contemplada la incidència de la població nascuda a la ciutat de Lleida, a la província i en el conjunt de Catalunya, el següent pas consisteix en veure el pes que té en la morfologia de la societat lleidatana els veïns i veïnes nascuts en les províncies de la resta de l'Estat espanyol. Aquesta opció no l'havíem pogut contemplar ja que l'anàlisi dels censos de 1950 i 1970 només ens parlaven de les procedències per comunitats autònomes. La possibilitat de poder treballar amb el registre de 1981 ens ha ofert la possibilitat no només d'analitzar, tal com ja va fer Josep Lladonosa, les comunitats autònomes (cosa que no acaba de tenir sentit, perquè aquesta divisió

administrativa és posterior a 1981), si no d'aprofundir i precisar encara més la procedència de la població resident a Lleida per províncies i municipis.

Allò que acaba per tenir veritable importància a l'hora de classificar la procedència dels immigrants, no és la regió/comunitat autònoma (un immigrant de Huelva i un d'Almeria, per molt andalusos que siguin tots dos, no tenen perquè tenir gran cosa en comú, com un habitant del Pirineu i un del delta de l'Ebre, encara que siguin tots dos catalans). Ens cal definir àrees més petites, amb experiències socials, laborals, polítiques, d'oci, costums, etc. similars i, per a això cal partir de la dada més bàsica que és el municipi, perquè les xarxes relacionals que són a la base de les cadenes migratòries són familiars, amicals, de veïnatge i paisanatge. Conèixer el municipis concrets no és ni un caprici ni una simple curiositat, des del moment en que és possible detectar agrupaments humans per municipi d'origen i no per província o regió (de Pedro Martínez, Granada, al barri de Torre-romeu de Sabadell o de Ceheguín, Múrcia, al barri de Cerdanyola de Mataró, etc.).²³⁵

Tal com podem veure en el quadre 30, el gran gruix de la població lleidatana és la que ha nascut dins del límits de la seva província i amb una xifra altament rellevant: el 63,9%. L'aportació de la resta de Catalunya suma un 5,17%, i fa que el percentatge dels nascuts fóra de territori català es quedi en el 30,93%. Això significa que gairebé 1 de cada 3 persones que residien a la ciutat de Lleida l'any 1981 havia nascut en un municipi de la resta de l'Estat espanyol. En comparació amb els censos de 1950 i 1970 una evolució semblant a l'experimentada pel conjunt català: un primer augment dels nascuts "a fora", compensat posteriorment. Si bé la dècada dels cinquanta arrenca amb uns percentatges del 73,8% i del 26,2% entre catalans i no catalans, els anys setanta veu com aquesta diferència es redueix fins el 62% i el 38% respectivament, per a tornar a augmentar el 1981, amb un 69,07% de població catalana i un 30,93% de no catalans. Les causes que expliquen aquesta evolució són diverses: l'efecte retorn que ja s'ha comentat que ha portat a alguns immigrants a tornar als seus municipis d'origen; les dinàmiques de creixement vegetatiu que han portat a que els descendents dels immigrants neixin a la mateixa ciutat de Lleida, elevant el percentatge de catalans i, per últim, la mobilització per l'interior del territori català o a altres províncies que ha portat a que la població arribi a Lleida o marxi cap a altres territoris per motius laborals.

---

²³⁵ Veure MARÍN, Martí: "Changer de pays, changer de coutumes: les migrants andalous en Catalogne sous le franquisme", *Les langues néo-latines*, p. 374, pp. 75-87, 2015 i els casos esmentats a PUIG, Angelina: *De Pedro Martínez a Sabadell...* (cit.) i DE MAYA, Juan Francisco i LLIGADES, Josep: *Cerdanyola, el barri gran de Mataró...* (cit.).

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

**Quadre 30. Procedència de la població de Lleida per províncies, 1981.
Percentatges.**

Província	Habitants	Percentatge	Província	Habitants	Percentatge
Àlaba	50	0,06	Lleó	350	0,44
Alacant	112	0,14	Lugo	118	0,15
Albacete	262	0,33	Madrid	608	0,76
Almeria	1.093	1,37	Màlaga	801	1
Astúries	188	0,24	Melilla	69	0,09
Àvila	164	0,21	Múrcia	462	0,58
Badajoz	1.080	1,35	Navarra	194	0,24
Illes Balears	87	0,11	Osca	4.342	5,45
Barcelona	2.932	3,68	Ourense	139	0,17
Biscaia	101	0,13	Palència	171	0,21
Burgos	270	0,34	Las Palmas de Gran Canaria	28	0,03
Càceres	602	0,75	Pontevedra	107	0,13
Cadis	312	0,39	La Rioja	176	0,22
Cantàbria	168	0,21	Salamanca	229	0,29
Castelló	147	0,18	Santa Cruz de Tenerife	39	0,05
Ceuta	75	0,09	Saragossa	1621	2,03
Ciudad Real	353	0,44	Segòvia	111	0,14
Conca	337	0,42	Sevilla	527	0,66
Còrdova	1.068	1,34	Sòria	280	0,35
La Corunya	163	0,20	Tarragona	906	1,14
Girona	283	0,35	Terol	459	0,58
Granada	1.776	2,23	Toledo	197	0,25
Guadalajara	193	0,24	València	363	0,46
Guipúscoa	101	0,13	Valladolid	315	0,40
Huelva	178	0,22	Zamora	153	0,20
Jaén	3.148	3,95	Estranger	779	0,98
Lleida	50.935	63,9	Total	79.722	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

A nivell provincial, i deixant al marge les províncies catalanes, el quadre ens mostra com els valors es situen en la gran majoria dels casos per sota del 1%. Tot i

això, hi ha una sèrie de províncies amb valors rellevants com són els casos de Osca (5,45%), Jaén (3,95%), Granada (2,23%), Saragossa (2,03%), Almeria (1,37%), Badajoz (1,35%), Còrdova (1,34%) i Màlaga (1%). Resulta evident quines són les zones que més població han immigrat a la ciutat de Lleida ja que les províncies que superen el 1% es redueixen, només, a dos comunitats: Andalusia i Aragó. Entre aquestes 8 províncies es concentra el 17,72% del total de la població lleidatana i el 57,3% dels no catalans de la ciutat.

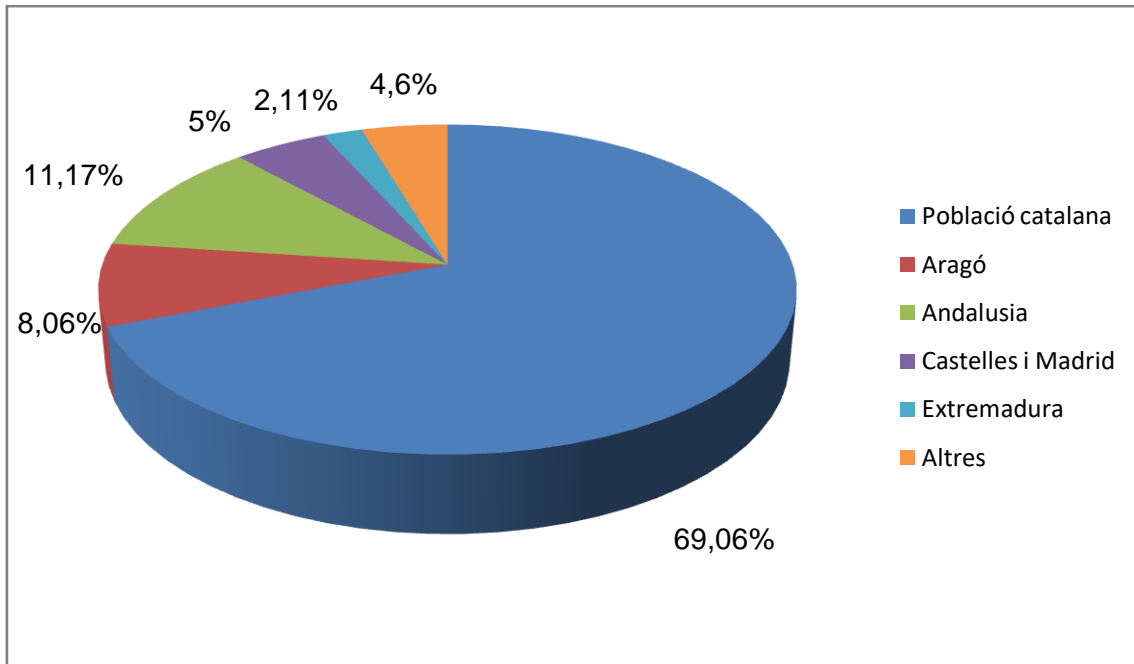
Quadre 31. Procedència de la població de Lleida per Comunitats Autònomes, 1981.

Comunitat Autònoma	Població	Percentatge (%)
Andalusia	8.903	11,17
Aragó	6.422	8,06
Principat d'Astúries	188	0,24
Illes Balears	87	0,11
País Basc	252	0,32
Les Canàries	67	0,08
Cantàbria	168	0,21
Castella - la Manxa	1.342	1,68
Castella i Lleó	2.043	2,56
Catalunya *	55.056/4.121	69,06/5,17
Ceuta	75	0,09
Extremadura	1.682	2,11
Galícia	527	0,66
Comunitat de Madrid	608	0,76
Melilla	69	0,09
Regió de Múrcia	462	0,58
Navarra	194	0,24
La Rioja	176	0,22
Comunitat Valenciana	622	0,78
Altres països	779	0,98
Total	79.722	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades dels Cens de Població de 1981.

* El primer valor representat engloba Catalunya amb la província de Lleida. El segon només suma les províncies de Barcelona, Tarragona i Girona.

Gràfic 10. Percentatge de les procedències de la població a Lleida, 1981.

Font: Gràfic d'elaboració pròpia a partir de la informació present al Cens de Població de 1981.

En total, identifiquem 3.746 pobles i ciutats en el cens de 1981. Les províncies amb major nombre de consistoris són: Osca amb un total de 393 municipis, Saragossa amb 177 i Granada amb 176. Hi ha províncies, i sovint coincideix amb les que menys percentatge tenen en el conjunt poblacional, en què la seva capital, pel fet de ser el municipi més gran de la demarcació, és la ciutat amb major representació. Els exemples són nombrosos, com ara Alacant, Castelló, Salamanca o Valladolid. Altres veuen com hi ha municipis que les superen per poc o tenen una diferència escassa amb la seva capital, com són els casos de Àvila, Càceres, Cadis o Màlaga. Per últim, ens trobem províncies en què hi ha pobles i ciutats que superen a la capital amb una diferència prou considerable. Aquests són els casos de Yeste i Hellín per a la província d'Albacete; Badajoz es veu superada per Olivenza i Higuera la Real; Granada veu com Bérchules la supera i Baza s'hi apropa molt; Martos i Fuensanta de Martos multipliquen per 8 i 5 respectivament la quantitat de població de la seva capital i Múrcia es veu superada per Lorca. També podríem incloure en aquest grup la província d'Osca ja que Fraga iguala la capital en habitants, però hi ha altres municipis amb gran representació com Binéfar, Barbastro, Monzón o Tamarite de Litera, molt propers a la ciutat de Lleida. Finalment, Pontevedra es veu superada per Vigo, una ciutat amb molta més població que la capital provincial. Això fa que entre els 20 municipis amb major representativitat les capitals no siguin majoria sinó que el protagonisme el

prenguin altres municipis menors. Com es pot apreciar en el quadre 32, Martos esdevé la ciutat que més població aporta per al conjunt de la capital, gran part de la qual resideix en el barri dels Magraners, com veurem més endavant en el capítol dedicat a aquesta zona de Lleida. Per darrere seu trobem Fuensanta de Martos, que s'integra dins del partit judicial de Martos. En total, 1.395 persones procedeixen d'aquests dos municipis de la província de Jaén, amb especial rellevància per al segon cas, ja que en valors total, la població resident a Lleida representa 1/6 part del cens total per l'any 1981. En els casos de Binéfar, Monzón, Barbastro, Fraga i, malgrat ser d'una altra província, Mequinenza, la proximitat respecte la ciutat de Lleida i la influència que aquesta exerceix en els municipis de la franja de les províncies d'Osca i Saragossa esdevenen les principals raons que justifiquen l'arribada de població procedents d'aquests indrets. En total, la suma d'habitants de la franja que es traslladen a viure a Lleida puja fins els 932 individus. L'arribada d'un contingent important d'individus amb un alt percentatge respecte el total de la seva població —Fuensanta de Martos, Bérchules, Mequinenza o Higuera la Real— o de municipis propers geogràficament, com els exemples que acabem de descriure de la franja d'Aragó, s'expliquen pels lligams de parentiu, d'amistat i de veïnatge que provoquen que els emigrants pioners —això és, els primers en fer-ho— descriguessin la seva experiència als familiars i compatriotes dels territoris d'origen i els animessin a emprendre el viatge, tal i com van fer ells, a la recerca de feina i noves oportunitats en el lloc de destí. Aquest comportament és el que s'ha definit com "xarxa migratòria" o "cadena migratòria"²³⁶. És a dir, entre els immigrants que van moure's pel territori espanyol hi ha unes connexions de diversa naturalesa que van motivar als immigrants dels anys cinquanta i seixanta a migrar cap als territoris on hi havia més oportunitats de treball. Però aquests lligams no només existeixen entre els protagonistes de les dues grans onades si no que també hi havia lligams, i molt importants, entre la gent d'una mateixa onada migratòria, com ho explica Ivan Bordetas quan afirma que:

---

²³⁶ Per conèixer les característiques de les migracions en cadena i els diversos tipus de lligams que existien entre els immigrants, podem fer un seguiment a través de diverses publicacions: PUIG VALLS, Angelina; *De Pedro Martínez a Sabadell...*, cit.; BABIANO, José i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana: *La patria en la maleta. Historia social de la emigración española a Europa*, Fundación 1ero. de Mayo, Madrid, 2009; BOTEY, Jaume; *Cinquanta-quatre relats...* (cit.); BORDETAS, Ivan: "El viatge: canals d'informació, rutes, condicions i arribada" dins MARIN, Martí (dir.): *Memòries del viatge (1940-1975)...*, cit.; PUIG VALLS, Angelina: "La Guerra civil espanyola..." (cit.); LÓPEZ BULLA, José Luis: *Cuando hice las maletas: un paseo por el ayer*, Barcelona, Península, 1997; RECAÑO, Joaquín: "El papel de las redes en los procesos de migración interna", *Revista de Demografía Histórica*, XX, I, 2002.

"És a partir de la seva existència —és a dir, de l'existència d'una relació de parentiu, afectivitat o interès d'una persona que hagi migrat i d'una altra persona que vulgui migrar o que sigui potencialment migrant— que s'estableix una relació més o menys directa entre el punt d'origen i el punt de destí en el procés migratori. És també el que relaciona les migracions de diferents etapes històriques²³⁷".

El lligam entre els primers immigrants (els dels anys quaranta) i els que van arribar a Catalunya més endavant, a la dècada dels seixanta, va comportar el trasllat d'un contingent de població que compartien, com ja s'ha dit, lligams de parentius i/o de lloc d'origen, amb la respectiva llengua, costums, etc. com bé va escriure Martí Marín fent referència al cas de la barriada de Torre-romeu i l'arribada de població procedent del municipi granadí de Pedro Martínez:

"Même l'existence d'une identité "andalouse" un tant soit peu homogène pose problème lorsqu'on constate que les migrations d'Andalous en Catalogne peuvent bien mieux s'expliquer à partir de réseaux migratoires purement locaux qui pouvaient conduire. par exemple, de la commune de Pedro Martínez (Grenade) au quartier de Torre-romeu à Sabadell (Barcelone), où le regroupement se produisit en fonction des liens de parenté ou parce qu'on était originaire d'une même terre, et non pas en fonction de l'origine "andalouse" commune"²³⁸.

L'estudi d'aquestes xarxes migratòries per a la ciutat de Lleida entre els immigrants procedents dels municipis amb major presència a la capital resultaria interessant de dur a terme en un futur, perquè, com bé demostren els quadres 30 i 31, es produeix una important concentració de població de pobles i ciutats concrets de les províncies de Jaén, Granada, Badajoz, Osca o Saragossa (veure quadres de l'annex) permetent-nos conèixer qüestions tan diverses com ara el lligam entre els immigrants arribats a Lleida, els indrets on, principalment, s'instal·len aquests nousvinguts, si en els

---

²³⁷ BORDETAS, Ivan: "El viatge...", cit. p. 36.

²³⁸ MARÍN, Martí, "Changer de pays, changer de coutumes: les migrants andalous en Catalogne sous le franquisme", *Les langues néo-latines*, 374, pp.75-87, 2015, (p. 76).

barris es concentren veïns amb els mateixos lloc d'origen, quins sectors laborals ocupen i si hi ha vincles entre comunitats o si repeteixen tasques a les que es dedicaven en les regions de procedència... Esdevindria, doncs, un estudi que aportaria una informació sobre el fenomen migratori que ens allunyaria dels discursos tòpics sobre la suposada identitat dels immigrants, que tant sovint s'utilitzen per a explicar de forma simplista el seu comportament social.

Quadre 32. Municipis no catalans amb major representació entre la població de la ciutat de Lleida, 1981.

Municipi	Població total	Immigrants a Lleida	Municipi	Població total	Immigrants a Lleida
Martos (Jaén)	21.672	875	Alameda (Màlaga)	4.399	182
Zaragoza	590.750	671	Olivenza (Badajoz)	9.837	170
Madrid	3.188.297	524	Granada	262.182	163
Fuensanta de Martos (Jaén)	3.534	520	València	751.734	142
Fraga (Osca)	10.955	279	Jaén	96.429	139
Osca	44.372	279	Almeria	140.946	132
Barbastro (Osca)	15.182	205	Binéfar (Osca)	7.786	131
Mequinenza (Saragossa)	2.620	194	Higuera la Real (Badajoz)	2.869	126
Bérchules (Granada)	1.525	192	Sevilla	653.833	125
Màlaga	503.251	187	Monzón (Osca)	14.480	123

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades dels Cens de Població de 1981.

Per últim, ens volem fixar en el conjunt de població procedent de fóra de l'Estat espanyol. Ho fem, perquè la xifra dels nascuts a l'estranger representen gairebé el 1% dels habitants de la ciutat de Lleida, superant per molt els volums de població que aporten altres províncies i, fins i tot, moltes comunitats autònomes. Estem parlant d'un total de 779 persones que van néixer en 46 països diferents. Com es pot veure en la taula, destaquen els procedents de França, amb 323 persones, i el Marroc, amb 122. Són els països més propers a Espanya i aquesta pot ser una de les explicacions del lideratge d'aquests territoris pel que fa als països estranger. Ara bé, n'hi ha d'altres, i ens hem de situar en el context de dictadura, en què la població van marxar per motius

polítics fent que els nascuts a França siguin, en bona part, fills d'exiliats o de treballadors temporers que van néixer durant l'estada dels seus pares al país gal. A Alemanya, Suïssa i Bèlgica una gran quantitat d'espanyols, entre els quals hem de situar els que viuen a Lleida, van marxar al país germànic a la recerca d'un futur millor en forma de treball. El Marroc, en canvi, fou un país que fou, parcialment, una colònia espanyola fins a mitjan anys cinquanta i molts soldats espanyols hi van desembarcar per fer el servei militar o, com ara Guinea Equatorial, també colònia espanyola, i en què molta població va anar a viure per treballar en empreses que estaven instal·lades en aquest territori. Per tant, les migracions de marroquins, particularment del Rif, pogueren revestir un caràcter de "migracions internes" —o gairebé—, com les d'algerians a França. Ambdues realitats es reuneixen en el cas de Portugal, país proper geogràficament i amb un règim militar dictatorial. La proximitat geogràfica també ens pot servir per entendre la presència de tants veïns de Lleida nascuts a Andorra i el context de dictadura ens ajudarà a explicar, a l'ensem, la presència de països com ara Uruguai o Argentina, que van obrir les seves fronteres per acollir exiliats. Aquests condicionants van portar a molta població a emigrar i tenir fills a l'estranger, els quals, al cap d'uns anys, van tornar i es van instal·lar a Lleida ja sigui per motius familiars (era la ciutat dels pares) o per motius laborals. Emperò, no sempre són persones d'origen espanyol els que neixen a l'estranger (persones amb noms i cognoms en castellà o català). També ens trobem amb estrangers que arriben a la ciutat. En aquest sentit, la presència de persones nascudes a Hong Kong, Suècia, Anglaterra o Laos mostren la multiplicitat de factors purament personals que poden fer que gents diferents acabin aterrant a la ciutat de Lleida ja sigui per aparellament, per feina, per amistat o per pur atzar, perquè aquesta és una de les singularitats de la vida urbana.

Quadre 33. Població resident a la ciutat de Lleida nascuda a l'estranger, 1981.

Percentatges.

País	Població	Percentatge	País	Població	Percentatge
Alemanya	27	3,47	Hong Kong	1	0,13
Algèria	6	0,77	Iran	2	0,26
* Amèrica del Sud	1	0,13	Irlanda	1	0,13
Andorra	45	5,78	Israel	1	0,13
Anglaterra	11	1,41	Itàlia	2	0,26
Argentina	68	8,73	Laos	4	0,51
Austràlia	1	0,13	Marroc	122	15,66
Bèlgica	11	1,41	Mèxic	3	0,38
Brasil	12	1,54	Països Baixos	3	0,38
Camerun	2	0,26	Paraguai	1	0,13
Canadà	2	0,26	Perú	5	0,64
Colòmbia	1	0,13	Portugal	18	2,31
Cuba	16	2,05	Puerto Rico	1	0,13
Dinamarca	1	0,13	República Dominicana	1	0,13
El Salvador	1	0,13	Rússia	1	0,13
Equador	1	0,13	Sàhara Occidental	2	0,26
Eslovènia	1	0,13	* Sant Maurici	1	0,13
Estats Units	7	0,90	Síria	2	0,26
Filipines, Les	2	0,26	Suècia	2	0,26
França	323	41,46	Suïssa	18	2,31
* Gran Bretanya	1	0,13	Uruguai	17	2,18
Guatemala	2	0,26	Veneçuela	9	1,15
Guinea Equatorial	12	1,54	Xile	9	1,15
Total	779	100	Total	779	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades dels Cens de Població de 1981.

3.5. *El punt d'inflexió del franquisme: Immigrar a Lleida.*

Una vegada hem pogut veure quin ha estat l'impacte que ha representat la immigració per a la ciutat de Lleida, ens disposem a descriure quins poden ser el motius que van portar a desenes de milers de persones a instal·lar-se en un enclavament com és la capital del Segrià, amb menys oportunitats laborals i econòmiques com les que poden oferir dues grans ciutats molt properes a Lleida, com són Barcelona i Saragossa. Per fer-ho ens valdrem del testimoni dels immigrants que s'han entrevistat i, d'aquesta manera, a partir del seu relat, establir una sèrie de conclusions sobre la realitat migratòria a terres lleidatanes.

Per començar, i fent un petit repàs al que ja s'ha comentat en apartats anteriors, val la pena recordar com era la ciutat de Lleida en el moment en que arrenca la segona onada migratòria i l'expansió demogràfica més gran de la història de la capital: el període franquista. Així, tot just acabada la Guerra Civil, Lleida estrenava la dècada dels anys quaranta amb una població total censada en els 41.464 habitants. El total provincial sumava, en aquesta mateixa data, 297.440 habitants i esdevenia la demarcació menys poblada del total català. Al 1981, quan el comportament dels fluxos migratoris va canviar²³⁹, i podem donar per acabada la immigració produïda en els anys de franquisme, Lleida havia incrementat la seva població fins els 106.814 habitants, mentre que el conjunt de la província ho havia fet fins els 355.451 persones²⁴⁰. En comparació amb els municipis i províncies on els testimonis entrevistats van néixer —veure apartat 2.2 *Font Oral*— podem observar quina era la rellevància demogràfica lleidatana en aquelles dates:

---

²³⁹ Com ja s'ha comentat anteriorment, els saldos migratoris a partir de 1981 arriben a valors propers a 0 i aquella població que anteriorment s'havia desplaçat vers les àrees econòmicament més desenvolupades del territori espanyol, ara inicien el viatge de retorn, coincidint, en la major part dels casos, amb l'edat de jubilació.

²⁴⁰ Per ampliar la informació i veure l'evolució de la població de la província i la capital lleidatanes, així com la comparació amb la resta de demarcacions catalanes al llarg del segle XX, veure l'apartat *La dinàmica demogràfica a Catalunya durant el segle XX*.

Quadre 34. Població total de les províncies i capitals dels entrevistats, a més de Lleida, 1940 i 1981.

Territori		Població		
		1940	1981	Diferència
Albacete	Capital	64.222	117.126	+ 52.904
	Total Província	374.472	334.468	- 40.004
Burgos	Capital	60.425	156.499	+ 96.074
	Total Província	378.580	363.474	- 15.106
Còrdova	Capital	143.296	284.737	+ 141.441
	Total Província	761.150	717.213	- 43.937
Granada	Capital	155.405	262.182	+ 106.777
	Total Província	737.690	761.734	+ 24.044
Jaén	Capital	54.631	96.429	+ 41.798
	Total Província	753.308	627.598	- 125.710
Lleida	Capital	41.464	106.814	+65.168
	Total Província	297.440	355.451	+58.011
Osca	Capital	17.730	44.372	+ 26.642
	Total Província	231.647	219.813	- 11.834
Ourense	Capital	28.397	96.085	+ 67.688
	Total Província	458.272	411.339	- 46.933
Terol	Capital	16.172	28.225	+ 12.053
	Total Província	232.064	150.900	- 81.164
Font: taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents al <i>Instituto Nacional de Estadística</i> (INE).				

Quadre 35. Població als municipis de naixements dels entrevistats i comparació amb la ciutat de Lleida, 1940 i 1981.

Municipi	Habitants		
	1940	1981	Diferència
Albuñol (Gr)	7.989	5.448	- 2.541
Almedinilla (Co)	4.793	2.519	- 2.274
Binaced (Hu)	2.064	1.729	- 335
Carramaiza (Gr) *	8.200	5.733	- 2.467
Cotillas (Ab)	810	409	- 401
Fonelas de Guadix (Gr)	2.319	1.550	- 769
Fuensanta de Martos (J)	6.462	3.534	- 2.928
Jódar (J)	12.315	11.612	- 703
Lleida	41.464	106.814	+65.168
Martos (J)	27.127	21.672	- 5.455
Monreal del Campo (Te)	3.418	2.477	- 914
Pedro Martínez (Gr)	3.952	2.139	- 1.813
Villahoz (Bu)	1.123	469	- 654
Xinzo de Limia (Ou)	9.130	10.177	+1.047
Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents al <i>Instituto Nacional de Estadística</i> (INE). * Les dades de Carramaiza fan referència a les del municipi de Zújar, ja que el primer forma part del terme municipal del segon.			

A través de les dades que acabem de plasmar en els quadres 34 i 35 veiem que el comportament de la província de Lleida difereix en bona mesura amb la dels territoris de procedència de les persones entrevistades. Amb l'única excepció de Granada, la resta de demarcacions experimenten descensos demogràfics en el període 1940-1981. Són, per tant, territoris que expulsen població, terra d'emigrants. Com ja s'ha dit, Granada esdevé l'únic exemple estudiat en què el conjunt provincial creix durant les quatre dècades analitzades, amb una suma, però, de només 24.044 persones, força inferior a les 65.168 del cas lleidatà. Aquest factor té lloc en paral·lel al

de la seva capital, que en el total del període augmenta en 106.777 habitants, arribant a les 262.182 persones a començaments dels anys vuitanta. Aquesta diferència entre el superior creixement de la capital respecte el total provincial es justifica per una altíssima concentració de la població granadina envers la seva ciutat capital, provocant el ja demostrat increment de Granada i el buidatge de les zones rurals i pobles de la resta de la demarcació. Per il·lustrar-ho, i en forma d'exemple, el quadre 35 ens mostra aquest despoblament a partir dels exemples d'Albuñol, Carramaiza, Fonelas de Guadix i Pedro Martínez que, si bé l'any 1940 sumaven un total de 22.460 habitants (set mil persones menys, per exemple, que la ciutat de Girona la mateixa data), quaranta anys més tard només aplegaven 14.870 persones. No tota la població que perden aquests municipis, però, marxava a la seva capital —Granada—, contribuint a l'ascens demogràfic que aquesta experimenta durant el franquisme, sinó que bona part dels seus habitants emigren cap a altres províncies, com en aquest cas Lleida. Pel que fa al comportament demogràfic de la capital i la demarcació, doncs, els casos de Granada i Lleida són semblants, si bé les xifres esdevenen lleugerament superiors en el cas provincial lleidatà i molt més altes per a la capital granadina.

Pel que fa a la resta de territoris, les xifres il·lustren una realitat que es repeteix en tots els casos: la capital augmenta la seva població mentre que a nivell provincial es produeix una pèrdua d'efectius. Destaquen les províncies de Jaén i Terol, on el decreixement es quantifica en les 125.710 i 81.164 persones, respectivament, essent la demarcació andalusa la que major descens poblacional registra dels territoris estudiats. Per contra, Burgos i Osca són les províncies que menys persones perden, amb 15.106 i 11.834 habitants. A l'altre extrem ens trobem amb la ciutat de Còrdova, la capital que més augmenta de població entre 1940 i 1981 amb un total de 141.441 individus.

En valors totals, la ciutat de Lleida és la sisena capital més poblada de les nou analitzades, per darrere de Granada, Còrdova, Albacete, Burgos i Jaén respectivament. L'any 1981, un cop els moviments migratoris s'han reduït, la ciutat catalana ocupa el cinquè lloc en aquest particular rànquing, superant a la capital andalusa de Jaén. Aquest fet es dona perquè Lleida registra un creixement més accentuat que Jaén, tot i que en el còmput general, el lleidatà és el cinquè augment més gran, per sota de les tres grans ciutats —Còrdova, Granada i Burgos— i Ourense, que supera en 2.520 persones l'ascens demogràfic lleidatà. El menor registre jienense el fa esdevenir la sisena capital l'any 1981, amb una població lleugerament superior a

la d'Ourense. Al capdamunt de tot, Còrdova, amb l'increment més alt de tot el període, avança i desbanca Granada com la capital més poblada de la mostra.

Per la seva banda, a nivell provincial es dona un fenomen curiós i que protagonitza, precisament, Lleida. Malgrat experimentar l'ascens demogràfic més important del període i entre els territoris estudiats —de fet, és, juntament amb Granada, l'única província que creix— només puja una posició respecte les altres demarcacions, imitant el comportament de la capital. Aquesta coincidència s'explica perquè la diferència d'habitants a nivell provincial és tan gran, que tot i pujar 58.011 habitants, només pot superar un dels territoris que el 1940 l'ultrapassava. Així, a la dècada dels anys quaranta, Lleida queda per darrere de Granada, Còrdova, Jaén, Ourense, Burgos i Albacete respectivament i només avantatja les províncies d'Osca i Terol. Tot i això, la comparació amb les dues capitals castellanques resulta un exercici interessant de fer puix que Lleida avança Albacete i es situa molt a prop de Burgos, dos territoris que l'any 1940 superaven la demarcació catalana en 77.032 i 81.140 persones respectivament. Aquesta diferència es supera en el cas de la capital manxega fruit de la combinació entre un creixement molt alt en el cas de Lleida —arribant als 355.451 habitants— i un descens xifrat en 40.004 individus d'Albacete, que es queda amb 334.468 persones. En canvi, el cas de Burgos és diferent perquè la ciutat castellano-leonesa perd molt poca població en comparació amb altres territoris i només el saldo negatiu de -15.106 individus fa que el 1981 encara estigui per sobre de Lleida, tot i que només per un marge de 8.023 habitants. Per acabar, mencionar que, al contrari del que succeeix amb la capital, Granada avança Còrdova i es situa com la província més poblada de la mostra i Jaén registra la pèrdua més important en nombre d'habitants, amb un descens de 125.710 individus.

Finalment, pel que fa a nivell municipal, cap poble i ciutat analitzats pot competir amb el cas lleidatà, entre altres coses perquè cap d'ells és capital de província. Martos esdevé la ciutat més important de totes les de la mostra i la que més s'aproxima als 41.464 residents de Lleida, amb una població de 27.127 habitants l'any 1940. La resta de casos no superen els 10.000 habitants, a excepció de Jódar, també a Jaén, amb 12.315. Com succeeix amb el que s'ha vist per a les províncies, menys Lleida i Xinzo de Limia, tots els municipis registren descensos demogràfics, més o menys accentuats. Martos és la ciutat que més població perd, amb 5.455 individus menys i situant-se en els 21.672 l'any 1981. Els altres municipis que major nombre de persones perden són Fuensanta de Martos, a tocar de Martos, amb un descens de 2.928 habitants; els pobles granadins d'Albuñol i Carramaiza, amb 2.541 i 2.467,

respectivament, i Almedinilla (Còrdova), amb 2.274 habitants menys. Xinzo de Limia, a la província gallega d'Ourense, és l'únic municipi que registra un increment poblacional, amb 1.047 nous habitants, fent que l'any 1981 superi els 10.000 habitants, arribant, exactament, als 10.177 residents.

El municipi d'origen. Els anys de postguerra i els motius per marxar.

Un cop analitzades les trajectòries demogràfiques dels pobles i ciutats en què els entrevistats van néixer i llur comparació amb la dinàmica poblacional de Lleida, com eren els llocs d'origen dels immigrants amb qui hem parlat? Quina o quines raons els van portar a arribar a la capital lleidatana? Val a dir que no sempre s'ha donat aquest record i descripció del poble natal ja que en alguns casos l'arribada a Lleida es va produir a una edat molt primerenca i el coneixement del lloc d'origen o bé no existeix o el tenen fruit de visites posteriors. En la major part dels casos, com es podrà llegir a continuació, es tracta de pobles petits en que la principal activitat econòmica és l'agricultura, sector que genera treballs temporals. És a dir, treballen uns pocs i en èpoques concretes de l'any, relacionat amb la collita predominant de la zona. Són persones, doncs, que marxen del camp, de les àrees rurals, cap a territoris on hi ha més opcions laborals, com ens detalla l'Angelino C. de la seva Cotillas natal o en José S. per Fuensanta de Martos, qui es mostra més explícit a l'hora de justificar l'emigració:

Angelino C.: "Me fui del pueblo porque allí entonces no había industria, vivíamos del campo y el campo pues claro, cuando se acababa no había nada. Eran trabajos temporales y por eso me tuve que venir".

El José S.: "El pueblo era pequeñajo, no había *ná*. No más que cuatro casas y cuatro ovejas y a trabajar al campo (...) Me vine porque encontré trabajo, me metí en ferrocarril y aquí estaba [...] ¿Por qué motivo? Porque no nos íbamos a morir de hambre, hay que ser claros. Allí nos íbamos a morir de hambre, ¿sabes? Había trabajo, pero de la aceituna al agosto, no más dos veces se trabajaba, ¡los que podían!".

L'Antonio P. explica que el poble on va néixer, Almedinilla (Còrdova), era un municipi bàsicament agrícola centrat en el cultiu de l'olivera. El seu testimoni, però, resulta especialment cru quan relata les motivacions per marxar, amb episodis que incideixen molt més en el concepte de "morir de hambre" que altres testimonis han justificat per deixar enrere el poble de naixement:

Antonio P.: "Yo nací en el 1933 y tenía 6 años cuando acabó la guerra. Aquello era... me sabe hasta mal recordarlo porque no había nada ni *pa* comer ni para nada. Las cáscaras de los plátanos las tiraban a la calle y se la comían, nos las comíamos, de todo. Hasta las cáscaras de las naranjas. Porque no había nada. Eran los años de la hambre, lo llamaban. Aquello yo quisiera que nunca más se viera. La gente, en la provincia de Jaén, cómo no había que sembrar, nomás habían olivares, la gente cogía una hierba que se llamaba jaramago y la cocían y se la comían cocida y se hinchaban, porque aquello lleva veneno y alguno se moría. Con eso te digo bastante [...] Ibas a por el pan allí (al molí) y luego llevabas un morrón de pan y si te pillaba la Guardia Civil... trae *pa* acá, te lo quitaban y se lo quedaban para ellos (...) Eso es lo que había, no había más y aguantar y tirar para adelante y salimos par adelante".

Molt semblant és el cas de l'Ana M. Tot i no recordar-se de com era el seu Albuñol de naixement, sí que ens descriu, en forma de petites històries, com era la vida quan era petita, la fam que va passar i les diverses feines que havien de buscar els pares per poder portar menjar a casa:

Ana M.: "Me acuerdo de Albuñol que se pasaba mucha gana, mucha hambre. Y entonces cogieron y pusieron de cada casa un hijo para que comiera en la casa de los más ricos y le tocó a mi hermano, porque era el mayor y se fue a una casa pero no quería ir y me mandó a mí. Yo iba y me recibía una mujer (...) y me sacaba o bien un platillo de migas o un plato de habas hervidas y eso era lo que nos daba para que comiéramos. Luego pusieron un comedor de Auxilio Social que le decían, y allí ya íbamos mi hermana que era más pequeña y yo y nos daban un platillo de migas con sardinilla seca asada y eso era lo que nos daban, si queríamos un vaso de agua teníamos que ir a la fuente a buscarla [...] Mi padre pues arreglaba máquinas y relojes y como allí en el pueblo no había vida, se tenía que ir a los cortijos, a la Alpujarra, pregonando que si querían arreglar máquinas, relojes y eso. Y el que no le podía pagar en dinero pues le daba cosas, de comida. Y cuando veía que no podía, volvía y hasta que no se

gastaba todo no se volvía a marchar otra vez. Una vez vino hasta con un chotillo y mi madre, como nos faltaba comida, pos se iba a buscar leña. Se iba a un sitio que le decían *el cortijo de mi tío* que había gavillas de sarmiento, de las parras, y se la traía y la vendía en el horno a cambio de pan".

El relat del Jacinto P. demostra tenir un clar coneixement de la seva terra d'origen i de la mentalitat dels seus habitants, als que descriu com a providencialistes. La manca d'oportunitats sumat al nombre elevat de membres que tenien les famílies va fer que molta gent emigrés vers les àrees industrials de la perifèria, com ens relata. En una línia molt semblant, el Manuel M. ens parla de com era Pedro Martínez i introdueix un factor a tenir en compte: l'efecte crida dels primers emigrants. Ho descriuen de la següent manera:

Jacinto P.: "En aquellos años, en Castilla, la gente era muy providencialista. Es decir, lo que Dios quiera, Dios proveerá. Hay campo pero el campo no rendía para la gente que había y en aquellos años las familias tenían muchos hijos. Los pueblos no tenían vida para todos. Entonces, ¿qué pasó? mucha gente en los pueblos de Castilla, te estoy hablando de los que yo conozco, tuvieron que buscarse la vida en otros lugares. La familia de mi padre emigró, unos hacia el País Vasco, otros venimos a Catalunya... la gente se fue marchando del pueblo. Nosotros venimos a Catalunya porque los hermanos de mi padre ya estaban aquí".

Manuel M.: "És un poble (Pedro Martínez) que està a la serra de la província de Granada, és tot de secà i, per descomptat, és igual que la majoria dels pobles d'Andalusia que estan a la serra, que eren latifundis: les terres pertanyien a poques persones i n'hi havia molta necessitat. Doncs, la gent es dedicava al camp: que si feien espart, que si feien cigrons, etc. Llavors la vida era molt dura. Sí que treballava la família però era molt dura. Eren feines de campanya només. Llavors, què passa? Com que aquí a Catalunya van començar a demanar gent, d'acord, per fer les presses, carreteres, etcètera, la nostra família es van assabentar i van agafar germans i cunyats i pujaven primer els homes sols cap aquí dalt, Pont de Suert, que és el cas de la meva família".

Incidint en el cas de Pedro Martínez, Angelina Puig també analitza les motivacions per emigrar de la població d'aquest municipi granadí i coincideix amb el

que el nostre testimoni ens va explicar: una població agrícola que, per manca de feina, marxen cap als Pirineus per instal·lar-se, posteriorment en un nucli industrial:

"La gent de Pedro Martínez n'és una mostra. Jornalers sense treball surten del poble camí de les grans obres hidroelèctriques dels Pirineus. D'allà, al cap de més o menys temps es dirigeixen cap a les ciutats industrials catalanes, com Sabadell".²⁴¹

Tot i així, com il·lustra l'obra d'Angelina Puig —i extensible a d'altres autors que analitzen el fenomen migratori a través de la font oral, com ara la de Juan Carlos Santervás per al municipi de Valverde de Llerena, província de Badajoz o altres ja citades, com ara *Cinquanta-quatre relats d'immigració* de Jaume Botey²⁴²— el condicionant econòmic no sempre ho explica tot, malgrat que sigui el més estès entre les motivacions a l'hora d'emigrar. Un altre component que va forçar molta gent a marxar va ser el polític, el de la repressió, amb un impacte més agut en les àrees rurals, ja siguin del sud peninsular, ja siguin de la mateixa província de Lleida²⁴³ per la població que durant els anys de guerra havia participat d'experiències revolucionàries i de lluita contra el bàndol franquista. Després de passar per presó, aquesta gent es va trobar amb un panorama d'escasses o nul·les oportunitats de feina al seu poble, forçant-los a marxar per començar de nou²⁴⁴. Emperò, i per acabar, aquestes experiències depenen molt del testimoni entrevistat: l'edat resultarà fonamental per conèixer quan va emigrar (i si va viure els primers anys de dictadura o si el relat d'aquests primers anys es basa en el que li van explicar els pares o familiars), la memòria que tingui i, per suposat, la voluntat i disposició que tingui de parlar del tema pel qual se'l pregunta, trobant-nos amb testimonis hermètics, altres que ho expliquen tot i uns darrers que no parlen si no se'ls hi pregunta, amb major o menor insistència.

---

²⁴¹ PUIG VALLS, Angelina; "La Guerra civil espanyola, una causa... (cit.), p. 59.

²⁴² SANTERVÁS, Juan Carlos: *República, guerra civil, primer franquismo en Valverde de Llerena, 1931-1947*, Diputación de Badajoz, 2007 o BOTEY, Jaume; *Cinquanta-quatre relats...* (cit.).

²⁴³ El cas del camp lleidatà i la repressió exercida durant el franquisme veure les obres MIR, Conxita ... [et al.]: *Repressió econòmica i franquisme...* (cit.); MIR, Conxita: *Vivir es sobreviure...* (cit.) i MIR, Conxita, RAFAEL, Albert i RAMON, Gabriel: *Tenien nom...* (cit.).

²⁴⁴ PUIG VALLS, Angelina; "La Guerra civil espanyola, una causa... (cit.), p. 65.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Sigui com sigui, la font oral i el seu relat sobre les motivacions d'emigrar, tot i ser una font molt valuosa, s'han de prendre en consideració a partir de diversos condicionants.

Els primers passos després d'emigrar. L'efecte crida i els itineraris abans d'arribar a Lleida.

Durant les entrevistes es va poder constatar una realitat que era comuna en tots els casos. La tria del destí venia condicionada per una experiència anterior d'un familiar directe o indirecte (pare, germà, tiet...). Quan aquest ja tenia la seguretat de poder establir als seus familiars, cridava a la dona i els fills per a que es trobessin amb ells en el lloc de destí. A continuació, es mostraran els testimonis que tracten sobre aquesta dinàmica de *migració en cadena*, concepte que Ivan Bordetas va recuperar²⁴⁵ i que ja s'ha citat amb anterioritat, a més dels itineraris que van fer alguns dels entrevistats abans d'arribar a Lleida i que mostren la multiplicitats de treballs que els immigrants van ocupar i la capacitat, per força, d'adaptació als temps i indrets que visitaven:

Jacinto P.: "Mi padre se vino a Cataluña en el año 1947 y se puso a trabajar en la RENFE, como todos los que vinieron a trabajar en el barrio (Pardinyes). Se volvió a casar y cuando tuvo una hija, mi hermana, dijo voy a traer al mío y me vine [...] Los hermanos de mi padre habían venido antes y cuando mi padre se quedó viudo, sus hermanos le dijeron que se viniera [...] Sabían que había trabajo y venían porque Cataluña era zona de trabajo y muchos empezaban en la RENFE que en aquellos años cogía mucha gente como peón, para hacer vías y este fue el motivo por el que muchos empezaron aquí en RENFE".

Val la pena remarcar que en aquest efecte crida els homes marxaven perquè el pare o un germà havien arribat primer, mentre que les dones ho feien, a banda dels mencionats familiars dels homes, perquè ja tenien marit. Aquesta diferència entre pare/marit ja mostra una diferenciació social entre les oportunitats de feina, la capacitat d'integració i l'edat d'arribada ja que l'home venia solter, sense lligams i amb un objectiu clar: trobar feina, com bé ens relata l'Antonio P.:

---

²⁴⁵ BORDETAS, Ivan; "El viatge: canals d'informació, rutes, condicions i arribada" dins MARIN, Martí (dir.): *Memòries del viatge...* (cit.), p. 36.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Antonio P.: "Yo salí del pueblo en el año 1964 y vine aquí porque estaba mi hermano y un cuñado y cuando vine me traje una hermana y dos sobrinos. Venía porque aquí había trabajo y te querían. Yo estaba soltero y mi hermano cada vez que me escribía me decía que no fuera tonto, pero yo estaba con mi padre, que tenía una finca y me decía que no le dejara solo, pero mi hermano me escribía y me decía que no fuera tonto y que me viniera".

La dona, per la seva banda, venia com a acompanyant i sense la obligació de trobar feina, ja que d'això s'encarregava el seu marit, com descriu la Dolores P.:

Dolores P.: "Yo me vine porque mi suegro y mi marido con otro hermano se vinieron a trabajar a Almacellas a un canal que hicieron en Almacellas. Luego, al año de estar mi marido aquí vino su madre y los tres hermanos vinieron también. Luego mi marido se colocó en la RENFE se fue a Raimat como eventual y luego a los cinco años, cuando lo hicieron fijo, nos fuimos a vivir a Vinaixa y estuvimos allí un año y al año, cuando ya podía pedir, venimos *pa* Lérida y se colocó en el economato. [...] Vinieron buscando trabajo y como había... (...) oían que la gente decía: en Lérida hay trabajo y como en el pueblo no había, no más que la aceituna, y aquí sin saber a lo que venían pues..."

Trobem casos en que l'arribada a Catalunya i Lleida es justifica per motius laborals o d'estudis. El José P. ens explica que ell va arribar a la ciutat perquè el van destinar directament des de l'Acadèmia de Ferroviaris, on va estudiar els anys que va fer el servei militar:

José P.: "Pues mira, yo te digo que me marché (de Monreal del Campo) que tenía 13 años o 14 y vivía en un pueblo criado en Zaragoza e iba a Zaragoza a la escuela y cuando salió la ocasión de meter a los 18 años me fui a la mili a los ferrocarriles y hasta la fecha (...) Estuve de militar en Zaragoza en ferrocarriles y después me licencié a los 4 años y vine aquí a Lérida y de aquí ya no me he movido".

El cas del Nemesio es justifica perquè els seus familiars eren Guàrdia Civils destinats a Catalunya. Els treballadors d'aquest cos estatal de seguretat disposen

d'habitatges gratuïts i aquest factor facilita l'emigració i la instal·lació dels familiars en el lloc de destinació:

Nemesio G.: "Yo llegué en el 1969. Vino mi madre y compró un piso (...) Mi madre tenía familia aquí: tenía mis tíos, a su madre, y entonces nos vinimos todos para aquí. En Cataluña teníamos bastante familia, por Barcelona y los pueblos de alrededor de Barcelona porque vivía un hermano de mi madre (...) Ellos vinieron antes porque eran Guardia Civiles y estaban destinados en Cataluña. Estuvieron en Tremp, estuvieron en Barcelona y el que estuvo en Tremp se quedó aquí en Lérida y a partir de entonces empezamos a venir".

Aquesta emigració des del poble d'origen fins a l'arribada a Lleida no sempre es va donar de forma directa i unidireccional. Ens trobem casos en que els entrevistats van fer recorreguts, amb una o més parades, fins a instal·lar-se finalment a la capital lleidatana. El motiu principal que justifica aquest factor de gran mobilitat entre la població immigrant recau en la recerca de feina i en les possibilitats de millora econòmica, permetent, en certs casos, poder cridar la seva família un cop van trobar feina. El cas de l'Angelino reflecteix molt bé aquesta realitat:

Angelino C.: "Estuve primero en Elche, Alicante (...) pero estuve poco. Trabajé en obras y luego la fábrica de los caramelos, pero duré menos porque era un sueldo fijo pero ganaba menos y entonces me costaba la pensión (on vivia) y no me daba y entonces me tuve que venir a Lérida. [...] Antes de venir aquí (Lleida) estuve dos años en el túnel, en Bilbao, el pueblo que habitaba yo era Zeanuri. Entonces trabajé en el túnel aquél dos años [...] Me vine primero sólo, y luego en el 1961 me vine con mi hija y mi mujer"..

El relat de l'Antonio O. també il·lustra la gran mobilitat que van tenir molts immigrants. La trajectòria que va fer des del moment que va marxar de la seva Fonelas de Guadix natal fins a instal·lar-se de forma definitiva a Lleida mostra una multiplicitat de destinacions totes elles lligades a les possibilitats de trobar feina. Granada, Sevilla, Lleida, Barcelona, Osca i Saragossa formen part del seu passat, el qual recorda amb un alt grau de detall, i ens relata, també, la diversitat de feines que va dur a terme en els diferents indrets on va anar. Les feines i la descripció que fa de la seva estada a Granada i Sevilla deixa ben clar el predomini del sector primari en l'Andalusia de la postguerra:

"Yo me fui a los cortijos (Granada) con los ayudantes del pastor, otras veces con las bestias, otras con los marranos y así estuve cuatro años y cuando tenía catorce, quince años me fui a Sevilla, a Brenes, a arrancar remolachas y allí estuve tres años. Hicimos una choza al lado de un canal que estaban haciendo los presos, que lo hacían des de Brenes a Dos Hermanas (...) Cogíamos olivas, íbamos con la gente a hacer acequias *pa* los riegos *pa* la remolacha y entonces a los tres años me vine a... se vino mi hermano primero aquí a Sopeira²⁴⁶ y luego me mandó dinero y me vine yo y mi madre y nos vinimos a Sopeira".

Un cop arriba a Osca, les feines en què treballa l'Antonio O. estan relacionades amb les grans obres hidroelèctriques del Pirineu aragonès. L'empresa encarregada de fer-les va ser l'E.N.H.E.R.²⁴⁷ i el nostre testimoni ens detalla com eren els treballs que s'hi duien a terme:

"Estuve un año allí (Sopeira) en la E.N.H.E.R. pero yo no tenía la edad para entrar en la E.N.H.E.R., me faltaban unos meses, y tuve que estar con los payeses cogiendo olivas, cavando en las viñas... y cuando tuve los 18 años entré en la E.N.H.E.R., con mi hermano, y me pusieron con unos hombres de Madrid que había con las compuertas, soldando compuertas, y estaba allí ayudando a ellos y luego cuando se fueron aquellos hombres, allí en el pantano (el de Escales), echando hormigón, con los encofradores (...) y allí en el pantano estuve cerca de dos años".

"Luego nos bajaron al Puente de Montañana²⁴⁸ y allí en la gravera entre yo y cuatro más, éramos cuatro de *colla*, había tres o cuatro *collas*, cargábamos camiones de grava a pala *pal* túnel que hay que viene de Sopeira (...) y cargábamos entre 12 y 14 camiones al día entre los cuatro (...) y cobrábamos no llegaba a las 200 pesetas al mes. *To* el día con una pala en la mano y doce horas...".

---

²⁴⁶ Sopeira és un municipi de la província d'Osca.

²⁴⁷ Sigles de la Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorzana, fundada l'any 1944 per l'*Instituto Nacional de Industria* i que es va encarregar de gran part de les obres hidroelèctriques del Pirineu català i aragonès.

²⁴⁸ Puente de Montañana és un poble de la província d'Osca.

De les obres del Pirineu, l'Antonio O. va marxar cap a Barcelona a treballar a les mines de Potasa del Bages fins que va haver de complir amb el servei militar obligatori, on la seva experiència a l'obra el va permetre trobar feina en la construcció de la fàbrica de la SEAT i, un cop llicenciat, tornar a les obres hidroelèctriques, en aquest cas a Mequinenza:

"Un día, a las cuatro de la mañana, cogí el autocar y me fui a Manresa, a unas minas que había de potasa²⁴⁹ y allí, no más que llegué ya me cogieron (...) Allí estuve hasta que me fui a la mili, dos años y medio, tres (...). En las minas se ganaba más que allí (referint-se a Puente de Montañana). Vivía en un barracón que nos daba la E.N.H.E.R., te daban tu cama y tu taquilla, un pequeño armario, y había unas cocinas con fuegos corridos y tú te encendías tu fuego, te hacías tu comida y ya está. La misma compañía te daba vivienda, una cama en unos barracones y me parece que nos cobraban *na*".

"Cuando hacían la fábrica de la SEAT²⁵⁰ me hice amigo de un sargento (a la mili) y me daba permiso y me iba allá a la SEAT a hacer pilares, a trabajar allí de encofrador y me ganaba cuatro *perras* porque yo no tenía nada y le enviaba dinero a mi madre y comía yo".

"Luego ya me licencié, a mediados del 1959, y me vine a Mequinenza²⁵¹, yo solo porque estaba mi hermano allí y no más que llegué al otro día ya empecé a trabajar (...) pero me vine de Mequinenza porque trabajábamos sábados, domingos, lunes, 10 horas cada día, y no cobrábamos ni *pa* comer y entonces no venimos aquí a Lérida (...) y entonces me fui a Cambrils. Pagaban a 26 pesetas la hora a los oficiales y me fui a Cambrils y allí estuvimos un par de años, me parece. Hacíamos bloques y aquello se acabó y nos venimos a Lleida (...)".

El relat de l'Ana M. és força semblant al de l'Antonio O. en tant que va marxar de la província de Granada per anar a parar amb el seu pare, que els esperava a

---

²⁴⁹ La potassa és un compost que deriva del mineral del potassi que s'explotava a les mines de Súria, a la comarca del Bages. Entre els seus possibles usos destaca com a fertilitzant.

²⁵⁰ Sigles de l'empresa automobilística *Sociedad Española de Automóviles de Turismo* fundada l'any 1950 per l'*Instituto Nacional de Industria* amb seu a la ciutat barcelonina de Martorell.

²⁵¹ Mequinenza és un poble que pertany a la província de Saragossa.

Lleida. Fins la instal·lació definitiva a la capital lleidatana, l'Ana M. va viure i va treballar en diversos municipis del Segrià i de la franja de l'Aragó. En tots ells va treballar en cases com a minyona i detalla com eren les condicions de feina que tenia:

Ana M.: "Después de ya haber pasado un tiempo (a Granada), ya tenía yo *pos* 16 años, cuando mi padre nos mandó a llamar, nos mandó dinero para que pudiéramos viajar y nos mandó a llamar. Él estaba en Cataluña, en el pantano de Canelles, pero primero estuvo trabajando en los pinos, con mi hermano²⁵². Mi padre nos esperaba en Lérida (...) y entonces nos llevó a Camporrells²⁵³ y nos metió en una casa que le llamaban la casa de la marquesa, en una habitación (...). En Camporrells estuve sirviendo en dos hoteles, bueno uno era una posada (...) pero allí estuve poco tiempo y me fui a otra fonda, que le decían *la Riojana*, allí había una cocina guapa con cocinero, tenían bar, tenían sala de baile y tenían habitaciones (...). Me metí allí, hacía las camas, ayudaba en la cocina, a veces ayudaba en el bar... Luego me fui a trabajar a Alcampell²⁵⁴, a la casa del veterinario, con otras tres de Camporrells: una trabajaba con el secretario, otra con el carnicero y otra en la casa del sastre (...) me fui a Camporrells pero vino el hijo del secretario a por mí (...) yo me entretenía en la casa: fregar, hacer la comida, barrer... Había una señora que era cocinera en Almacelles, en una casa de payeses y me dijo que me fuera con ellos y me fui (...) Era una casa buena (...) Hacía de criada: fregar, barrer, ayudar a cocinar y lavar... Estuve bien pero luego me fui".

La gran mobilitat que va tenir l'Ana i la recerca de feines en que tingués uns majors ingressos la va portar a la província de Barcelona per un breu període de temps. En aquest periple, ens explica que va visitar, a banda de la ciutat de Barcelona, el barri de Torre-romeu de Sabadell i el seu relat coincideix amb la descripció que va fer de la barriada Angelina Puig en la seva tesi *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració una realitat no exclusivament econòmica: 1920-1975* sobre l'origen del barri i la gran quantitat d'immigrants que allà s'hi van instal·lar:

---

²⁵² No queda del tot clar a què fa referència amb "los pinos". Sembla ser que es plantaven arbres en algun lloc que no queda del tot especificat.

²⁵³ Municipi de la província d'Osca.

²⁵⁴ Alcampell és un poble que forma part de la província d'Osca.

"Me fui a Sabadell. Llegué a Sabadell porque resulta que en Camporrells había una chica que se fue a Sabadell a trabajar y entonces me dijo su madre ¿por qué no te vas a Sabadell con mi hija, que allí está muy bien? (...) me buscaron una casa y me llamó y había unos parientes que vivían al otro lado de Sabadell, pasando el río, a unas casa nuevas que hacían los inmigrantes, como nosotros. Allí había un barrio, porque iban entonces a las fábricas de hilatura. Torre-romeu era. Allí todo eran andaluces, extremeños y de todo había allí... cada uno su casita, así en hilera".

Abans de casar-se, l'Ana va tornar a Lleida, al municipi d'Alfarràs, on va treballar durant cinc anys en una de les dues fàbriques tèxtils que hi havia en aquesta localitat:

"Mi madre se puso enferma y no me daban fiesta para navidades y me fui de allí a Alfarràs y cuando estuve allí en Alfarràs me dijeron porque no entraba en la fábrica y no te vas de casa. Hablé con el *Serreta*, el encargado, y me dejaron entrar. Era una fábrica de hilatura, hacían hilo²⁵⁵. Me pusieron a poner pianos, unas cuerdas que había que poner debajo de las máquinas y tenías que cruzarlo y hacer un nudo para que no se escapara (...) pero me quitaron de los pianos y me llevaron a otro sitio, poniendo bolas de hilo en las máquinas (...) Con todo estuve cinco años en la fábrica".

Els testimonis de la Belén R. i la Paula R. tracten una immigració cap a pobles propers a Lleida. El seu relat esdevé necessari perquè ens apropa la vida de l'immigrant en els petits municipis de l'àrea rural lleidatana, on la convivència amb els veïns era més difícil perquè, com veurem a continuació, hi havia problemes d'integració, bé pel caràcter de la població autòctona o bé pel desconeixement de l'idioma —als pobles, el coneixement de la llengua castellana no era tan usual com a les grans ciutats:

Belén R.: "En Alcarràs fue muy bien porque mis padres tenían trabajo los dos. Mi padre en el arroz y mi madre se puso pues a limpiar, a trabajar en casas, en un restaurante, cosas así. (...) En Alcarràs nadie hablaba el castellano. Mi

---

²⁵⁵ La fàbrica a la que fa referència és la fàbrica Viladés d'Alfarràs, que popularment era coneguda com la de baix (la de dalt, l'altra fàbrica del municipi, era la Cassals).

madre salía a coser a la calle con las mujeres y se tenía que meter para adentro la casa porque no entendía nadie. Hasta que no te acostumbrabas y empezabas a aprender... Fue muy duro el hablar, o sea lo del idioma, porque no había nadie nadie que hablara".

Paula R.: "Yo vine a Cataluña a los cinco años, con mis padre y mi hermano. Hasta los catorce años me he criado en un pueblo, que le llaman Algerri. Allí la acogida, hombre... para ellos nosotros éramos forasteros, podríamos decir como emigrantes. Antes, los andaluces y todos estos éramos, en aquellos tiempos, pues extranjeros. Claro, nos fuimos a un pueblo que eran todos catalanes, pues claro había un par de familias andaluzas, pero no éramos de aquí. La acogida, al principio, que me acuerde yo, no fue muy buena porque allí no nos querían, nos señalaban con el dedo (...) en un pueblo tienes que aguantar: mira quién viene por allí, los gitanos (...) a mí, cada día, con una piedra que si esto que si lo otro... digo yo me tengo que espabilar, hasta que pasaron unos años. Luego ya se fueron acostumbrando, pero los primeros años...".

Un darrer testimoni que ens ha permès conèixer la realitat migratòria abans de la instal·lació a Lleida és la del Manuel M. El seu, però, és un cas particular ja que va marxar de Pedro Martínez (Granada) quan era un nen i malgrat considerar-lo un immigrant pel seu lloc de naixement, podríem dir que s'ha criat durant tota la seva vida a Catalunya —de fet, ha estat l'única entrevista que s'ha dut a terme exclusivament en català. Els seus familiars van fer les maletes en direcció a Pont de Suert, on l'empresa E.N.H.E.R. tenia la seva seu i on hi van arribar centenars d'immigrants per treballar a les obres de construcció d'embassaments, etc.

Manuel M.: "La feina (del pare i tiets) era a la E.N.H.E.R.. Era la que dominava tota la vall i era la que es dedicava a fer les preses, canals, *pantanos*, tot això, i el 100% de la gent que pujava d'Andalusia cap allà dalt Catalunya, Pont de Suert en aquest cas, era per a fer aquestes feines [...] Quan vam anar nosaltres estaven construint la presa d'Escales, que estaven a prop de Pont de Suert i venien a dormir a casa cada dia. Quan ja *casí* acabaven la presa d'Escales, es van dedicar a fer la presa de Cavallers, també, que és una que hi ha al damunt del balneari de Caldes de Boí, una presa petita, però era per agafar l'aigua d'aquelles valls per reconduir-les, per administrar-les, perquè allà de tan en quant hi havien riuades. Quan van acabar aquestes enviaven a la gent a

Mequinensa, s'hi estaven tota la setmana treballant i el cap de setmana pujaven, i pujaven en camió. Després estava la presa de Canelles".

En aquest context d'obres al Pirineu d'Ozca i Lleida, l'impacte demogràfic i urbanístic que l'arribada d'immigrants va suposar als municipis pirinencs va ser molt gran. Si bé els censos i padrons ens ho demostren per al municipi de Tremp per al primer terç de segle XX²⁵⁶, durant els anys de dictadura Pont de Suert va veure com la seva població es multiplicava com a conseqüència de la immigració²⁵⁷. En Manuel ens ho explica, ja que va viure el procés d'expansió de la capital de l'Alta Ribagorça des de ben petit, detallant els barris que van anar sorgint i com eren les construccions on habitaven els nouvinguts:

"Jo m'enrecordo que vam viure *los* primers anys de la meva família amb una barriada, una zona de muntanya, a les afores del poble, que es deia *barrio la emisora* perquè a dalt de tot n'hi havia una petita *esplanadeta* i una emissora de ràdio (...) després hi havia el barri San Aventín, barri Hospital... però tot eren de gent immigrant i era tot com una família. Al barri es coneixien tots. Si un necessitava ajuda, s'ajudaven. Era una vida molt diferent a la d'ara (...) perquè anàvem a la mateixa escola, tots eren de la E.N.H.E.R., sempre jugàvem al mateix *puesto*, les famílies se trobaven a la compra, les dones al matí feien la xerrada i, normalment, els homes només que tornaven a casa el cap de setmana perquè durant tota la setmana estaven desplaçats per treballar per fer les preses".

"Al barri de l'Emissora les vivendes com eren? *Nae* la família, li assignaven un tros de terreny i allà havien de construir la seva casa. Simplement la feien a les

---

²⁵⁶ La capital del Pallars Jussà va veure com entre 1910 i 1930 llur població creixia des de les 1.987 persones de la primera data fins a les 3.329 de la dècada dels anys trenta. Aquest creixement es produeix després que el municipi registrés pèrdues demogràfiques des del 1887, quan Tremp tenia 2.631 habitants. Aquest increment es deu a les obres que es van fer per a la construcció de centrals hidroelèctriques a Talam i l'embassament de Sant Antoni, entre Tremp i la Pobla de Segur, dirigides per l'empresa *La Canadencia*.

²⁵⁷ El Pont de Suert és un municipi que en el darrer cens registra una població de 2.293 habitants (2016). Durant els anys 1940-1950-1960, amb l'arribada de població que treballava en les obres de les preses, el municipi va arribar als seus màxims de població (sempre parlem d'habitants censats). D'aquesta manera, l'any 1940, la capital de l'Alta Ribagorça tenia un total de 475 persones, xifra que aniria pujant fins les 1.835 de l'any 1950 i les 3.434 del 1960. A partir d'aquesta data, la xifra d'habitants ha anat caient sostingudament fins les 2.293 actuals.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

parets exteriors amb totxos aquests normals, el teulat amb canyís i teules, amb portes i finestres, res de fusta i res de aseos, no hi havia aseos, imagina't! havien de fer un quartet a part que feia de quarto de bany, amb palangana i tot, molt tercermundista i ja està. L'hivern era molt dur perquè cada hivern nevava allà a Pont de Suert, feia molt de fred i, clar, allà no hi havia aïllaments, amb estufes de llenya a dins i així és com funcionava la cosa".

Perquè, com ens detalla el nostre testimoni, van ser els immigrants, els que es van ubicar en aquest petit municipi del Pirineu lleidatà. Van ser els andalusos els que van treballar en les grans construccions mentre que els autòctons, els catalans, van entrar també a la E.N.H.E.R. però amb càrrecs de més importància:

"Normalment la E.N.H.E.R. ja donava veus cap allà baix, informava als ajuntaments (...) Jo els que coneixo, n'hi havia de Jaén, gent que era d'Osuna (Sevilla)... jo m'enrecordo de Còrdova, Jaén, de Granada... gent castellana no me'n recordo que hagués pujat tanta, la majoria, el 90% eren andalusos".

"La gent que ja vivia a Pont de Suert, els catalans, ja els hi ficaven en llocs de responsabilitat allà a la E.N.H.E.R.. Com que la majoria del poble treballava per la E.N.H.E.R.... excepte els que treballaven en l'agricultura, perquè n'hi havia alguns pagesos que tenien les terres que ficaven abans *algo* de panís".

I és que si els protagonistes d'aquest creixement demogràfic i urbanístic van ser els immigrants, aquests van veure com l'empresa els ajudava i els facilitava la instal·lació i el desenvolupament de la vida tan als seus treballadors com a les seves famílies, des d'escoles fins a botigues:

"Em recordo que quan vam començar a Pont de Suert teníem l'escola que era de la E.N.H.E.R., l'església la va construir un arquitecte que es deia Eduardo Torroja, la va construir la E.N.H.E.R. pel poble, per la població. I era una població que potser ara té 1.000 habitants i *allavors* l'any 1954 cap endavant van arribar a tindre 6.000 habitants. Era el nucli de població i al voltant del poble es van crear barriades, en zones on es podien construir cases o a vegades *chaboles*, no eren pisos o cases adossades, res res [...] Cada final de curs l'escola donava premis al primer, segon i tercer de cada classe, s'anava al cine de la E.N.H.E.R. es feia com un festival i es donaven els premis (...) Quan era la festivitat de reis, lo mateix. La E.N.H.E.R. donava reis per tots els fills

dels seus treballadors. Tenia un economat on anar a comprar els aliments i tot això que també tenien un preu molt especial".

3.6. Conclusions.

Així, doncs, en aquest capítol s'ha pogut constatar el creixement demogràfic que la ciutat de Lleida va experimentar al llarg del segle XX. En total, i com es pot apreciar en els diversos quadres, aquest augment es quantifica en 90.767 persones, amb una dinàmica que mostra períodes de més creixement que altres. Per al període que engloba els trenta primers anys de segle, bona part del increment demogràfic que es registra es produeix per l'aportació de la immigració (veure quadre 17) que en xifres absolutes supera al creixement global del període. Aquesta immigració, que si bé arrenca en aquest primer terç de segle, es consolida durant els anys de dictadura franquista, principalment per a la dècada dels quaranta i la segona meitat dels seixanta (veure quadre 18), amb una escassa incidència per al decenni dels cinquanta. Un comportament, val a dir, que imita el que es produeix en altres ciutats receptores d'un important contingent migratori, com són Sabadell i Barcelona, la comparació amb els mateixos es pot veure en el quadre 19, i que situa Lleida dins de la dinàmica migratòria catalana. Finalment, el darrer quart de segle mostra una variabilitat entre períodes de fort creixement, gràcies a la contribució dels nouvinguts, i altres d'estancament (veure quadre 22). Val a dir, que si bé hi han períodes on la immigració no esdevé el protagonista del creixement poblacional global, sí que ho és de forma indirecta en tant que són els nouvinguts els que impulsen l'ascens del creixement natural, com succeeix en alguns quinquennis dels cinquanta i seixanta.

A més, en aquest capítol hem pogut observar com l'arribada de població procedent d'altres províncies de l'Estat espanyol han contribuït a diversificar la població lleidatana. Això és, que si bé la immigració que s'havia produït a finals del segle XIX i principis del segle XX venia protagonitzada per població de la mateixa província de Lleida i d'altres territoris propers i amb característiques similars a la població autòctona —Aragó i País Valencià, principalment—, durant l'època franquista veiem com els orígens dels nouvinguts són més distants geogràficament i culturalment: Extremadura, les dues Castelles i, sobretot, Andalusia, malgrat que la població de l'Aragó representa la segona en importància (fruit de la proximitat geogràfica). L'anàlisi del cens de 1981 així ho demostra, amb una forta presència de població procedent d'Osca i Jaén. Finalment, la immigració que es produeix en el

darrer terç de segle supera les fronteres espanyoles i arriba població procedents de països de l'Europa de l'Est, Àfrica, Llatinoamèrica i Àsia, mentre es produeix un procés de retorn al lloc d'origen per part d'alguns immigrants arribats durant l'època franquista. Aquest factor contribueix a diversificar, encara més, la població lleidatana amb un canvi radical, a finals de segle, pel que fa a aspectes com ara la llengua o la religió.

També hem vist el testimoni dels immigrants a través de dos apartats en què s'analitzen els motius d'emigrar i els passos que van seguir abans de la seva arribada a la ciutat ja que aquest viatge no sempre es produïa de forma directa i lineal. En tots els casos, els immigrants arriben de l'àrea rural i justifiquen la seva marxa per una manca d'oportunitats laborals, no tenen feina o aquesta és temporal i això els impedeix progressar econòmicament. Aquest factor els fa marxar i s'instal·len on saben que hi trobaran feina. En alguns casos arriben a la mateixa ciutat de Lleida, altres ho fan en pobles propers a la capital i uns darrers arriben al Pirineu on algun familiar hi va arribar abans per treballar en les obres dels embassaments que es duïen a terme entre les províncies de Lleida i Osca. També ens trobem amb cassos en que el seu recorregut és més llarg i triguen més temps en instal·lar-se a Lleida, seguint la crida de familiars, amics, paisans o companys de feina i desplaçant-se als indrets on trobaran millors treballs.

4. La immigració i el fenomen suburbà. Els casos del Canyeret, Santa Maria de Gardeny, els Magraners i el Secà de Sant Pere.

Una vegada hem analitzat el volum del fenomen de la immigració a Lleida en xifres, ens disposem a tractar aquesta qüestió des d'un punt de vista social i urbanístic. Els protagonistes d'aquest quart capítol seran els immigrants i la instal·lació dels mateixos en les diferents barriades de la ciutat, les condicions de vida que van tenir, l'habitatge i el ressò que es va fer de la seva situació, principalment, a través de la premsa. Aquest exercici ens permetrà conèixer la cara més crua de la immigració perquè, més enllà dels nombres, ens trobarem amb casos de veritable supervivència, amb zones de la ciutat aïllades i abandonades per part de les autoritats on els immigrants, per manca de mitjans, van haver d'optar pel barraquisme i l'autoconstrucció en àrees en què l'aigua, la llum o el clavegueram encara no havien arribat. Molts barris van néixer gràcies a l'esforç dels nouvinguts que van decidir instal·lar-se on no hi havia res i, a poc a poc, van anar aixecant les seves cases, millorant les condicions d'habitabilitat a través de reivindicacions, protestes, escrits en diaris, etcètera.

I aquest procés va tenir lloc durant els anys de dictadura franquista. Per aquest motiu, el títol del present treball posa especial èmfasi en el punt d'inflexió que suposa el franquisme, perquè és en aquest període en què es conforma la ciutat de Lleida que avui dia coneixem els seus habitants. Com sol passar en la gran majoria dels municipis amb una forta presència d'immigració, la instal·lació d'aquest contingent de població en el lloc de destí genera diversitat de casos, tots ells de caràcter suburbial, pels escassos mitjans dels que disposen en la seva arribada. Per exemple, hi ha casos en què la població nouvinguda s'ubica en parts de la ciutat que esdevenen poc atractives per a la ciutadania local per l'estat d'abandonament, de degradació o ruïna que aquestes presenten. En la majoria de casos, les zones que experimenten aquest procés de depauperació són els centres històrics o cascs antics com, per exemple, el barri del raval de Barcelona o, en el cas que ens ocupa, el barri del Canyeret. Tal i com s'analitzarà a continuació, la vida en aquesta part alta de la capital es caracteritzava pels immobles en situació ruïnosa, el mal estat dels carrers i les precàries condicions de vida dins dels habitatges i que va provocar que els veïns que hi vivien —la majoria dels quals eren d'origen lleidatà— marxessin cap a l'Eixample i que la barriada

s'ocupés per població immigrada recent arribada a la ciutat, la qual va haver de patir aquestes penoses condicions de vida, tal i com ens descriuen en l'apartat dedicat a l'habitatge del capítol de la font oral. Finalment, l'alarma social que va generar la situació del barri i la voluntat de l'Ajuntament per "netejar" la zona que envolta el monument de la Seu Vella de Lleida va portar a l'enderrocament d'aquesta part de la ciutat cap a finals dels anys seixanta. El record, però, del Canyeret és encara present en la memòria de bona part dels habitants de Lleida.

Una altra conseqüència de l'arribada de població immigrant va ser l'aparició de barris a la perifèria de la ciutat, on el sòl era més accessible que al centre de la ciutat. En aquest període sorgeixen els barris dels Magraners i el Secà de Sant Pere mentre es desenvolupen altres que fins aleshores havien restat poc habitats, com són els casos de Balàfia, Pardinyes, Cappont o la Bordeta. Pel que fa als dos primers, el seu naixement es produeix del no res, ja que abans de la construcció dels primers habitatges per part dels immigrants, aquestes zones restaven deshabitades —si bé en el cas del Secà de Sant Pere hi havien 3 torres— i on els seus veïns es construïen el seu propi habitatge, sense cap tipus de trama urbana i amb una alta presència de barraques. Com veurem més endavant, van ser els immigrants els que van ocupar primer aquesta perifèria de la ciutat, restant desconnectada del centre de la ciutat durant molts anys i amb dèficits de serveis i infraestructures, tal i com alguns dels seus veïns ens detallen en les entrevistes al final del capítol. Aquesta realitat, però, es repeteix en totes les ciutats amb una forta presència d'immigració als quals ja hem fet referència en la introducció i que, per fer memòria, correspondrien a Torre-romeu i Ca n'Oriac a Sabadell, Verdum o Can Tunis a Barcelona, Llefia a Badalona o Fondo a Santa Coloma de Gramenet (veure cita número 12). Finalment, un altre exemple de barraquisme a la ciutat de Lleida el forma el popularment conegut barri de "les Casetes", al qual dediquem un apartat a continuació, la vida del mateix només va tenir una durada de deu anys però va esdevenir un dels capítols més negres i vergonyosos de la història urbana de la capital de Ponent, ja que es va conformar a partir de barraques portades per institucions franquistes per donar cabuda als veïns desallotjats del Canyeret i fins al seu trasllat definitiu als Blocs Juan Carlos, però amb unes condicions de vida paupèrrimes que el *Diario de Lérida* va descriure en diversos articles, com ja veurem més endavant.

El franquisme també va comportar la construcció de grans blocs de pisos com ara els Ramiro de Ledesma, Onésimo Redondo, Ruiz de Alda o els ja mencionats Blocs Juan Carlos, tots ells al barri de la Mariola. Es tracta d'un episodi de barraquisme

vertical en el que el règim va intentar satisfer una demanda d'habitatge que desbordava una minsa oferta fruit de la massiva arribada de població a les ciutats i de la manca d'immobles com a conseqüència de la destrucció de la Guerra Civil, entre altres motius. Aquestes construccions, de capital públic fins els anys cinquanta-seixanta, van ser realitzades amb materials que, anys més tard, van mostrar deficiències i que van generar problemes de salut, com ara l'aluminosi o la presència d'uralita, un material que actualment és il·legal i del que s'ha detectat que provoca malalties respiratòries —fet que es desconeixia en el moment en què es va fer servir. Per tant, durant el període franquista no només el creixement demogràfic va esdevenir un fet excepcional, com acabem de veure, gràcies a l'aportació de la immigració, sinó que al llarg del mateix es va conformar una trama urbana que va desembocar en el perfil actual de ciutat a partir de diferents casos que a continuació exposarem.

També volem remarcar la importància i necessitat de recollir el testimoni i experiències dels immigrants arribats a la ciutat en tant que, durant el període franquista, van esdevenir el contingent més nombrós entre la població lleidatana. Conèixer la seva trajectòria des del moment de la seva arribada ens permetrà interpretar, amb major profunditat i des d'una perspectiva més personalitzada, una realitat poc tractada a excepció de les obres *Els altres catalans* de Francisco Candel i *Cinquanta-quatre relats d'immigració* de Jaume Botey. El seu testimoniatge oferiria una altra història de la ciutat de Lleida interessant de realitzar per poder descriure l'evolució de la capital més enllà del discurs oficialista. Conèixer la història d'aquest grup també ajudaria a entendre, per exemple, el comportament de les hegemonies polítiques a l'Ajuntament de la ciutat a partir de l'estudi de eleccions municipals realitzades des de 1979 fins a l'actualitat, i diferenciades del comportament en el conjunt de la província. Per acabar, la història de l'immigrant condueix, també, al relat dels moviments antifranquistes i de les organitzacions que van lluitar per millorar els barris de la ciutat. Aquesta condició la va definir molt bé Martí Marín fent referència al caràcter marcadament obrer dels immigrants:

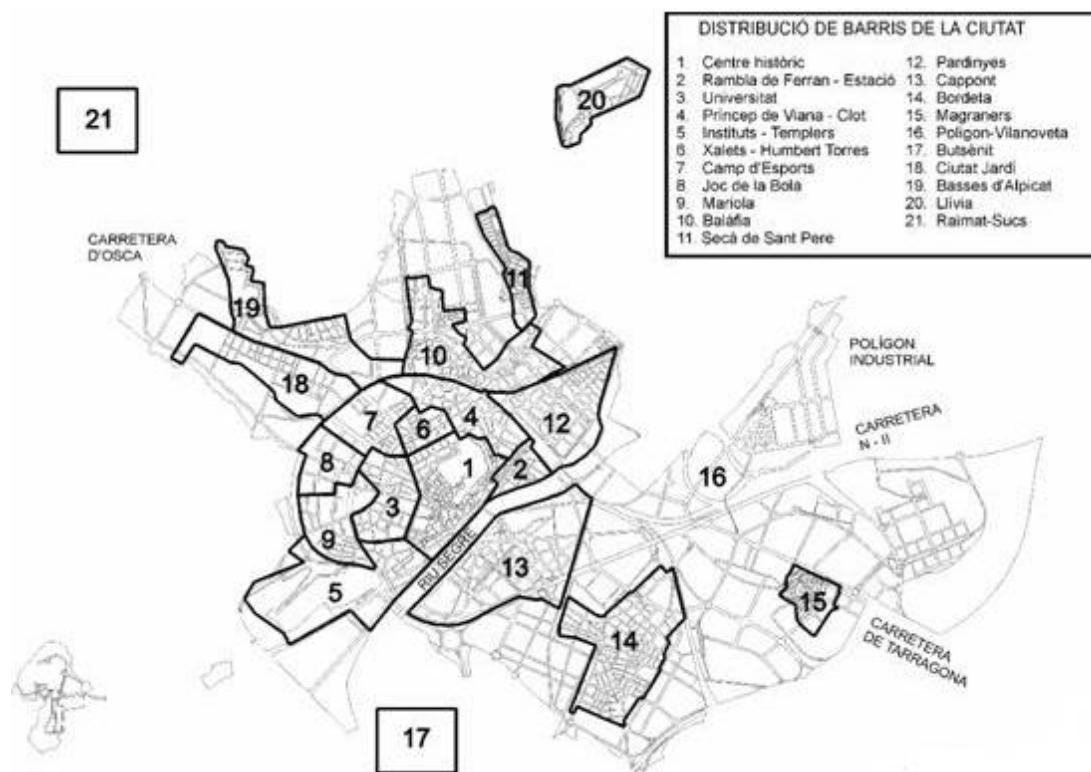
"[...] si les immigrés andalous se singularisèrent de quelque manière au moment initial de la période dite de "Transition politique" ce fut par leur participation élevée aux mobilisations sociales —en particulier, syndicales et de quartier— qui conduisirent à la construction de la nouvelle société démocratique. En ville, en effet, dans les années 1960-1970 et au début des années 1980, les immigrés andalous qui rendirent visible leur présence dans le

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

conflit politique optèrent bien plus souvent, semble-t-il, pour une identification typiquement ouvriériste que par des identifications d'ordre ethnique²⁵⁸.

Sindicats, partits polítics, associacions de veïns, etc. van estar formades per població nouvinguda que van contribuir al restabliment de la democràcia i, localment, al desenvolupament d'una Lleida moderna amb serveis i infraestructures per al conjunt de barris de nova creació. El seu testimoni resulta fonamental, doncs, per entendre altres factors que s'estenen més enllà de resumir la seva aportació en el creixement demogràfic, amb repercussions polítiques i urbanístiques fonamentals per al conjunt del país i de les ciutats i que poden ser tractats en futurs estudis de la història de Lleida provocant, d'aquesta manera, la seva integració definitiva dins de la història local i, ahora, de Catalunya.

Imatge 1. Barris de la ciutat de Lleida.

Font: Ajuntament de Lleida.

258

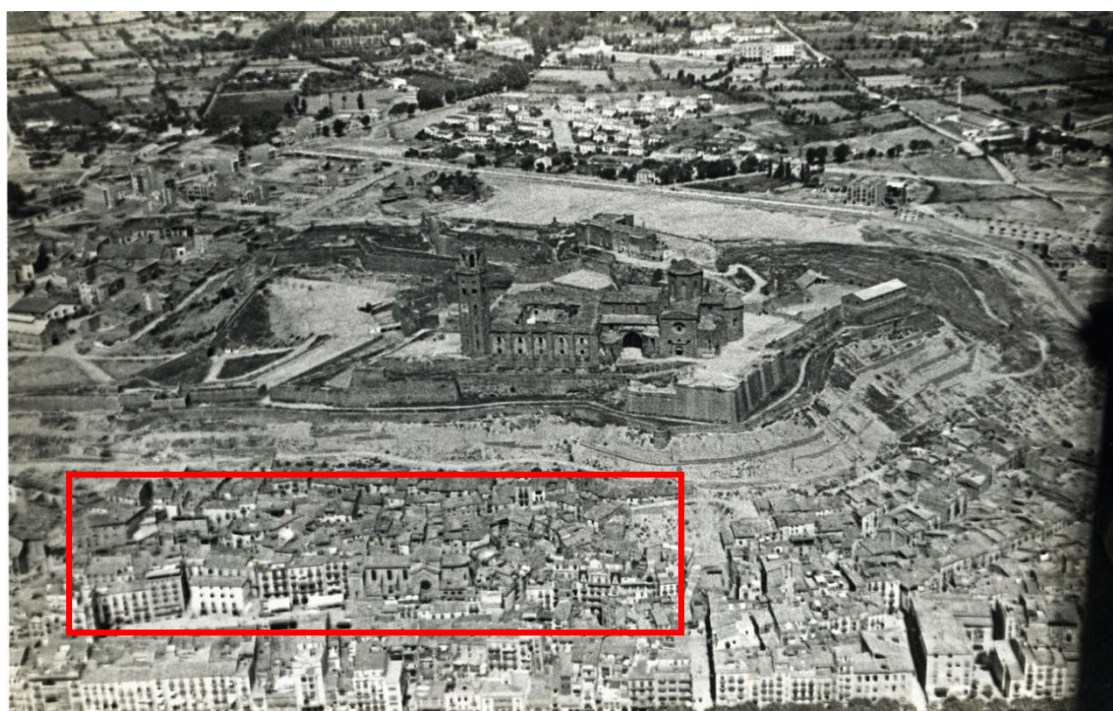
MARÍN, Martí, "Changer de pays... (cit.), pp. 78-79.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

4.1. El barri del Canyeret.

"Solament hi veig cases que s'ensorren, de velles que són. Diuen que té poesia. Per mi és el lloc on hi van els que no poden pagar un pis corrent", "El Canyeret s'enfonsa tot sol: moltes cases estan a punt de caure. Els propietaris de les cases tampoc no es preocupen de llur reconstrucció, car aquestes, econòmicament, no rendeixen. No es cap exageració dir que aquesta gent viu en condicions inhumanes"²⁵⁹.

Imatge 2: El barri del Canyeret.

Font: Institut Cartogràfic de Catalunya, Fotografies aèries de Catalunya (Gaspar, 1929), <http://cartotecadigital.icc.cat/cdm/singleitem/collection/gaspar/id/221>.

²⁵⁹ Paraules d'un obrer i un arquitecte anònims a la pregunta *Què en penseu, del Canyeret, en el seu estat actual?* realitzada per Manel Lladonosa i Manuel Moretó a l'article "Lleida: present i futur del Canyeret" escrit a la revista Serra d'Or, l'octubre de 1964.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

El barri del Canyeret, segons ens diu J. Vallverdú, té el seu origen en la Lleida musulmana, a partir de la destrucció del barri de la Suda²⁶⁰. El seu naixement, segons J. Ganau, data del segle XVIII, quan l'exèrcit de Felip V va ocupar la Seu Vella i va prohibir edificar-hi al seu voltant, amb unes primeres construccions fetes de fang i canyes²⁶¹. El barri, per tant, ha vist evolucionar la ciutat al llarg de centenars d'anys, però, a principis del segle XX, el Canyeret presentava un alt estat de degradació que va portar l'Ajuntament de Lleida a planificar el seu enderrocament en diversos plans urbanístics dissenyats en la dècada dels anys vint: el pla de Florensa-Giralt l'any 1922 i el pla de Joaquim Porqueres l'any 1929. Segons explica J. Ganau, en el primer pla es va voler substituir la barriada per un parc, mentre que en el segon es volia reemplaçar l'antic barri per un de nou amb habitatges econòmics²⁶². Tot i la voluntat per modificar el barri, aquest canvi no es va produir fins a la dècada dels setanta quan, després de molts debats i d'un agreujament en l'estat de conservació del barri, el Canyeret finalment va desaparèixer.

Imatge 3: El barri del Canyeret després de la Guerra Civil.

Font: http://xac.gencat.cat/ca/llista_arxius_comarcals/segria/galeria_d_imatges/

²⁶⁰ VALLVERDÚ, Josep; *Història de Lleida...* (cit), p. 195.

²⁶¹ GANAU, Joan; *La idea de ciutat a Lleida*, Pagès Editors, Lleida, 1992, p. 159.

²⁶² GANAU, Joan; *La idea de ciutat a Lleida...* (cit), p. 95.

Per fer-nos una idea de com era aquesta part de la ciutat ens farem servir d'una descripció que Manel Lladonosa i Manel Moretó en van fer l'any 1964 a la revista *Serra d'Or*²⁶³ i en què hi identificaven tres parts: la Costa de Sant Joan, la Costa de Sant Andreu i la Costa del Palau, la continuació del qual era la Costa de Magdalena. L'entramat del barri s'ampliava per un conjunt d'estrets carrerons que desembocaven en el nucli urbà a través de quatre carrers: el del Clavell, el de Segarra, el del General i la Redola de Sant Joan. La disposició dels carrers, segons expliquen els autors, va anar variant entre carrers amples i regulars i altres d'estrets que obeïen al context en que van ser construïts, establint una clara diferenciació entre els més antics (i estrets) i els més moderns (i amples). Aquest problema, però, no és nou i ja trobem testimonis que parlen d'una trama de carrers poc regular l'any 1928 a la revista *Lleida* quan es diu que hi ha "carrers sense uniformitat, col·locats als antípodes de tota mena d'estètica, gens agradable a la vista de tothom que els vegi (...) contrari a la netedat"²⁶⁴. L'estat de degradació d'alguns immobles —recordar que l'escrit data de 1964— es veu afavorit per aquesta estretor dels carrers, ja que els autors ens diuen que la solució per evitar la seva caiguda es trobava en la instal·lació de bigues de fusta que suportaven les façanes dels edificis, cosa que no es podria dur a terme si el carrer hagués estat més ample. Alguns carrers no estaven pavimentats i d'altres, afirmen els autors, mostraven diversos nivells d'empedrats al terra fruit dels esforços fets en diferents èpoques passades. No hi havia neteja, cosa que, pels autors, contribueix a "augmentar l'aspecte deplorable i les olors malsanes del Canyeret"²⁶⁵, tot i que, com bé diu un botiguer de la zona, no és culpa només dels veïns puix que "la negligència dels serveis públics de recollida d'escombraries és el principal factor, car sembla que ignorin l'existència d'aquest barri"²⁶⁶.

Pel que fa a les construccions, els autors lamenten no poder veure cap rastre d'èpoques anteriors pel que fa a l'estil dels edificis i constaten el fet que molts mostren reformes i pisos afegits a sobre de les antigues estructures, creant un perfil amb alçades diferents i elements de nova construcció que impedeixen el pas, modificant el traçat dels carrers i perfilant vies sense sortida. En el cas dels habitatges, aquests

---

²⁶³ LLADONOSA, Manel i MORETÓ, Manuel: "Lleida: present i futur del Canyeret", *Serra d'Or*, any VI, núm. 10, octubre 1964, pp. 58-61..

²⁶⁴ "La nostra ciutat", *Lleida*, núm. 84, 1928, pp. 21-22.

²⁶⁵ LLADONOSA, Manel i MORETÓ, Manuel: "Lleida: present i futur... (cit.)", p. 59.

²⁶⁶ LLADONOSA, Manel i MORETÓ, Manuel: "Lleida: present i futur... (cit.)", p.61.

estaven constituïts, abans de la Guerra, amb tres pisos on hi vivia una sola família. La destrucció de bona part dels mateixos com a conseqüència de la Guerra Civil va fer que un gruix important dels seus veïns marxessin a la zona de l'horta. Aquest esquema de casa pagesa amb una única família es va veure trencada pels efectes del conflicte i per l'arribada dels immigrants, que davant l'escassetat d'allotjament a la ciutat, van veure en el Canyeret una resposta a la manca d'habitatge. La solució, tal i com afirmen M. Lladonosa i M. Moretó, fou "d'edificar barraques damunt les runes"²⁶⁷.

Un altre contingent de població que va arribar al barri va ser el format per gitanos, perfilant un nou tipus de veïnatge en què el pagès lleidatà ja no era majoritari i, per tant, havia de conviure amb famílies d'immigrants i de gitanos que, entre d'altres conseqüències, expliquen els autors, va fer que les poques cases que havien quedat dempeus, ja no estiguessin habitades només per una família, si no que s'hi trobaven diverses famílies situades cada una en les diferents plantes dels habitatges, formades només per una sala i una cuina. El testimoni de residents del Canyeret ens il·lustra perfectament com eren els habitatges per dins: "Les condicions de l'habitatge que viviem, eren barraques, però amb un tercer pis [...] T'ho pots pensar que no existien portes interiors. Lo màxim que separaven les habitacions ere per quartines. No hi havie water. [...] La sala ere tot: menjador... I res d'històries, del carrer entraves directament a la sala. Ma mare posave cortienes suposo per respectar"²⁶⁸ o "Eren dos habitacions totes elles fosques. S'entrava per una reixa que donava al carrer la Parra i que era l'única llum natural que teniem. I hi havia una cuina interior del tot i a dintre una habitació que el sostre que era de canyís jarrava aigua de la humitat i estava caigut. Jo recordo que la meva mare no podia arrambar el llit a la paret quan dormia, porque es mullava de la humitat. I el canyís, perquè era planta baixa, s'havia desplomat de tanta humitat.." ²⁶⁹.

---

²⁶⁷ LLADONOSA, Manel i MORETÓ, Manuel: "Lleida: present i futur... (cit.), p. 59.

²⁶⁸ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut de Lleida (1936-1989)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 1990, p. 217.

²⁶⁹ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p. 256.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Imatge 4: Els carrers del Canyeret.

Font: BARRULL, Jaume ... [et al.]: *Història gràfica de Lleida*, Pagès Editors, Lleida. La Paeria. Ajuntament de Lleida, 1991, p. 23.

Per tant, el barri va experimentar un procés de concentració de població i de deteriorament dels habitatges que provoca, com descriuen els autors, que "la mala disposició d'algunes cases és tan gran, que, a dins, no s'hi pot fer foc: pel fum, per la calor, etc. I la gent que les ocupa ha de cuinar carrer"²⁷⁰. De fet, J. Vilagrassa apunta que l'estat de degradació del Canyeret va ser impulsat per l'especulació i la febre constructora propis dels anys seixanta que van provocar que els habitatges del barri (aquells formats per 3 pisos i on hi vivia una única família) es dividissin en dos o tres pisos, afavorint la densificació de les cases²⁷¹. Les males condicions de vida que es van crear, com hem vist, es poden traduir en les paraules que un arquitecte va plasmar en l'article de M. Lladonosa i M. Moretó com a resposta a com veia la situació de la barriada quan diu que " [...] socialment, el Canyeret és un problema que no ens hauria de deixar freds i que clama al cel"²⁷².

La situació de degradació dels centres històrics com la que va viure el Canyeret durant els anys seixanta va ser una realitat que es va produir al llarg del territori espanyol amb unes conseqüències que perduren, en alguns casos, encara avui dia²⁷³. D'aquesta manera, com bé descriu Joaquín Santamaría, ciutats com Barcelona, Saragossa, Conca, Oviedo o Càceres, amb les que podem comparar la situació del centre de Lleida, han vist com el seu casc antic "han dejado de ser el centro urbano a nivel económico o funcional, pero que conservan la centralidad histórica y cultural"²⁷⁴. Això vol dir que en aquestes parts de les ciutats ja no trobem elements que atreguin la població pel que fa a institucions o botigues. El mateix autor descriu el procés que ha contribuït a la devaluació d'aquesta part de les ciutats i que ha combinat tant la

---

²⁷⁰ LLADONOSA, Manel i MORETÓ, Manuel: "Lleida: present i futur... (cit.), p. 60.

²⁷¹ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...* (cit.), p. 452 i VILAGRASA, J.: "polèmiques i posicions a l'entorn dels problemes urbans de Lleida (1940-1970) (Una anàlisi de la premsa escrita)", *Estudis Urbans a Lleida*, Lleida, 1982, p. 41.

²⁷² LLADONOSA, Manel i MORETÓ, Manuel: "Lleida: present i futur... (cit.), p. 61.

²⁷³ Per conèixer més profundament l'evolució dels centres històrics veure SANTAMARÍA CAMALLONGA, Joaquín: "Centros históricos: Análisis y perspectivas desde la Geografía", *Geographos*, núm. 37, 2013, pp. 117-139; BAIGORRI, Artemio: *Los cascros antiguos como pasaje iniciático a la ciudad de las oportunidades. El caso de Badajoz*, Debate sobre rehabilitación del Casco Antiguo de Badajoz organizado por el Colegio Oficial de Arquitectos de Extremadura, delegación de Badajoz, 1997; BUSQUETS GRAU, Joan: *Barcelona. Evolución urbanística de una capital...* (cit.) i CHUECA GOITIA, Fernando: *La degradación del legado urbanístico español*, Espasa-Calpe, Madrid, 1977.

²⁷⁴ SANTAMARÍA CAMALLONGA, Joaquín: "Centros históricos... (cit.) p. 121.

degradació material com la social iniciada en el moment en què la població de classe mitja ha abandonat els centres per instal·lar-se en els nous barris nascuts als eixamples. El buit deixat per aquest grup va ser ocupat per altres sectors socials, en paraules del mateix J. Santamaría, poc productius (amb rentes baixes i escàs poder adquisitiu) com ara immigrants o població envellida, els quals arriben als centres perquè els preus són molt més adquiribles fruit d'un parc immobiliari abandonat i en estat ruïnós²⁷⁵. En l'actualitat, aquests barris s'han convertit, bàsicament, en zones amb un marcat caràcter terciari —botigues, cafeteries, espais culturals, museus, hotels— amb polítiques que intenten incentivar l'atracció de població jove però que, en la majoria de casos, no obtenen resultats positius, convertint-se en petits *ghettos* amb una majoria de població immigrant, abandonada per la població local i en els que s'han format una imatge negativa lligada amb la prostitució o el tràfic de drogues, com succeeix en el barri del Raval de Barcelona. En el cas de Lleida, la voluntat de fer reviure el centre històric s'ha manifestat en la reobertura del Mercat del Pla amb un *outlet* de roba (i que ja ha tancat), la celebració d'actes com ara concerts, fires de cervesa artesana, entre altres, durant les festes de Sant Miquel, la instal·lació del museu de la Panera, l'escola de belles arts, l'Orfeó de Lleida o el centre d'atenció a la ciutadania. Finalment, durant el 2017, es va procedir a l'obertura d'un parador nacional en l'antic edifici del Roser, el qual no ha fet més que generar protestes perquè aquest és un lloc de memòria històrica local²⁷⁶. Malgrat aquests esforços, el centre de Lleida, carrer Major a part, queda ben lluny de ser atractiu per a la població jove i les polítiques que s'han dissenyat per millorar la situació del barri no han resultat del tot fructífers.

Les condicions de vida i l'evolució del barri queden perfectament il·lustrades amb els testimonis dels entrevistats que hi van viure. En el cas del José P., el Canyeret va ser el primer lloc on va anar a viure un cop es va casar i hi va viure fins que el van enderrocar. Del barri afirma lo següent:

---

²⁷⁵ SANTAMARÍA CAMALLONGA, Joaquín: "Centros históricos... (cit.), p. 119.

²⁷⁶ A l'edifici del Roser s'hi van reunir els últims lleidatans en caure en mans de les tropes de Felip V durant la guerra de Successió, motiu pel qual durant molts anys s'hi havia celebrat l'ofrena floral i els actes de record el dia 11 de setembre, diada nacional de Catalunya. El tancament i inauguració del mencionat Parador Nacional a obligat a traslladar la commemoració a la Seu Vella.

José P.: "Cuando me casé nos fuimos a vivir a la calle de detrás del Principal²⁷⁷, a la zona del Cañeret, la calle Tras Seminario Viejo. Aquello vivía mucha gente por allí entonces, hasta que las tiraron las casas, que aquello quedó todo inválido y nos mandaron por ahí. Luego me fui a la calle Norte hasta que compramos el piso aquí (...) En el Cañeret vivíamos en un piso y en aquellos tiempos, como estaba la ciudad, estaba bien... *pa* nosotros". "La relación con los vecinos era buena, eran todos catalanes, de aquí".

El Jesús M. també hi va viure i del Canyeret destaca la bona relació, gairebé fraternal, entre els seus veïns, que ens detalla en forma de diferents relats. El seu testimoni és una reivindicació de la forma d'interactuar entre les persones que vivien en els carrers de la ciutat, on abans, explica, tothom es coneixia i dialogava, molt més que ara:

Jesús M.: "De los catorce años que vine hasta que me casé estuve viviendo con mi tía, mi tío y una prima, hasta que me casé. Vivíamos en la zona donde todo el mundo se conoce de nuestra edad, denominada el Cañeret. El casco antiguo, bueno, el casco viejo de Lleida, que eran casas viejas. La cosa es que la demolieron casi todo (...) Yo me acuerdo que íbamos a comprar con mi tía al Mercat del Pla, que era *mu* bonito, no había lo que hay ahora. Era todo gente, se conocían toda la gente y estaban los de Lleida, los *llagaos* de otras diferentes comunidades autónomas, con un muy muy buen rollo y muy buena amistad con todos, sin ningún problema de idioma ni de banderas ni nada. Yo tengo unos recuerdos de juventud aquí muy bien [...] En el Cañeret se vivía... como muchísima gente todavía no tenía ni televisión y aunque la tuvieran había mucha más armonía y mucha más hermandad entre los vecinos. La gente estaba mucho más en la calle. Se sentaban en la calle a hablar (...) Se pasaban muchas horas, después de trabajar, en la calle con los vecinos hablando entre ellos (...) Yo recuerdo lo bien que se llevaba la gente, mucho más que ahora, vecinos de las casas y de las calles, se conocían todos... Recuerdo que yo vivía en una casa de dos pisos y los de arriba tenían un poco más de dinero, se compraron una televisión y después de cenar subíamos al piso de arriba a ver la televisión como si fuéramos familia. Era más bonito".

---

²⁷⁷ El Principal és un teatre que encara segueix funcionant a la ciutat de Lleida, situat entre les places de Sant Joan i la de la Paeria. La zona que hi havia al darrere era on començava l'antic barri del Canyeret, avui dia desaparegut.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Els entrevistats encara recorden les condicions de vida i els habitatges del barri. Els testimonis afirmen que van viure de lloguer en cases de dos pisos que compartien amb altres famílies:

Jesús M.: "Las calles, algunas empedradas, otras... una casa de dos pisos, dos pisos dos familias, totalmente separados pero que éramos como una familia. La otra familia eran de Lleida y era de alquiler. La casa era de un hermano de la que vivía y mis tíos estaban allí de alquiler".

L'Antonio ens afirma que en la recerca d'habitatge a la ciutat de Lleida, una dona a la que se la coneixia com la *Boniata* ajudava als nouvinguts a trobar un pis on viure-hi i aquest s'ubicava, normalment, a la zona del Canyeret:

Antonio O.: "Después de Cambrils nos vinimos y la boniata me buscó una habitación allí en el Canyeret y estuvimos en el Canyeret en la habitación esa dos, tres meses, o cuatro, no sé cuánto tiempo. Nos salían las ratas por todos los lados (...) Había aquí en Lérida una que se llamaba la Boniata, que era una mujer que no..., era analfabeta *perdía* pero era muy lista y un día fui en busca de ella y le digo "mira me tienes que buscar una habitación por ahí, me tienes que buscar algo" y me llevó al Canyeret y me dio una habitación con una *cocinilla* y una cama y allí estuvimos, pero allí salían ratas por todos los sitios. Era una casa de dos pisos. Nosotros estábamos abajo y arriba había unos gitanos. Estábamos de realquilados".

L'Ana ens descriu els problemes de salubritat de la barriada amb la presència de rates tan a l'interior de les cases com en els carrers, on havia de rentar la roba perquè l'habitatge no tenia aigua ni llum:

Ana M.: "Luego nos vinimos y estuvimos viviendo en el Cañeret y teníamos una habitación y había un *rinconcillo* que hacía de cocina. Nos alumbrábamos con un carburo porque no había ni luz ni *na*, eran las casas estas que ya estaban dadas de baja. Nos cobraban veinte duros la dueña de la casa. Resulta que un día salgo y allí había un lavadero, ¡unas ratas! (...) y *ratolines* chicos. Iba yo a la droguería Simón a comprar cosas para los ratones porque como yo cocinaba y con el olor venían los ratones".

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

La Dolores L. també descriu com era viure al Canyeret sense llum, en el seu cas, però, en una mena de cova:

Dolores L.: "Luego volvimos a bajar detrás del Principal, calle el General se llamaba, que era un *celler*, una cueva, muy grande donde antiguamente hacían vino. Pero, ¡imagínate! allí no había agua ni había luz, teníamos que ir con carburos, teníamos que el agua subíamos a una entrada de más arriba, ¡pero una entrada de una casa! y allí también estuvimos mucho tiempo".

Finalment, el Manuel M. ens detalla com es veia el Canyeret des de fora, de qui no vivia al barri, i el seu relat destaca per la mala imatge que tenia la zona per la degradació dels habitatges i la prostitució que hi havia:

Manuel M.: "Quan *naem* alguns dissabtes al cine passàvem prop del Canyeret. Allà eren barraques que vivien molts gitanos y al final de tot de la vida del Canyeret hi havia la zona de prostitució de Lleida... Hi havia mal ambient. Les dones a les portes de les cases i era molt denigrant... i molts gitanos. Tot allò eren cases que no les anaven arreglant tampoc i al final, clar, una anava caient, l'altra anava caient i llavors l'Ajuntament s'hi va haver de ficar moltíssim i anava *derrumbant* les que estaven en perill i poc a poc va anar rasant de la *ladera* totes les petites cases fins que al final tota la part del Canyeret... es on hi ha ara els jutjats i blocs nous, que també segueix la mateixa dinàmica i la majoria de blocs nous que estan fabricats allà viuen immigrants, però no d'Espanya, d'un altre país. Hi ha molts negres, molts marroquins...".

Mentre la situació del Canyeret s'agreujava encara més, va sorgir un intens debat entre els anys cinquanta i seixanta sobre quina era la millor opció pel futur d'aquest barri ja que les autoritats franquistes locals es van veure superades per la situació i van ser incapaces d'oferir una solució. Aquesta preocupació pel destí del Canyeret no només obeeix a la degradant situació del barri, si no que la seva ubicació al centre de la ciutat va fer que molts opinessin sobre el mateix fruit de la mala imatge que donava a la ciutat. Aquesta multiplicitat d'opinions al voltant d'una zona amb males condicions de vida i d'higiene no es tornarà a veure en cap altre cas, com els que veurem de Santa Maria de Gardeny o els Magraners, ja que el seu emplaçament a la perifèria de la capital no la feia tant visible i, per tant, no era motiu de preocupació ni debat. Com bé es deia des de la revista *Tarea* "en Lérida el suburbio lo tenemos

precisament en el centre de la capital²⁷⁸. Les posicions, com indica J. Ganau, les podem classificar en dos: una de caire culturalista i historicista i l'altra, en paraules del mateix J. Ganau, més "progressista". La primera, defensava la conservació del barri com a record dels orígens pagesos de la ciutat. Segons aquesta visió, allò que caracteritzava el Canyeret era únic i representatiu de la ciutat de Lleida i per aquest motiu s'havia de conservar. Aquesta postura queda perfectament il·lustrada en unes línies escrites a la revista *Labor* on es diu sobre el barri: "Allí se une lo más elevado con las más ínfimas estructuras humanas [...]. Los nombres de las calles, la aparición de una fuente, una bombilla que ilumina un rincón sucio, la basura multicolor, son elementos que unidos forman esta figura vital que se llama Canyeret"²⁷⁹. En canvi, la segona postura es mostra partidària d'enderrocar la barriada ja que allò tan típic i característic que defensaven uns, per ells es vist com quelcom vergonyós i relacionat amb la pobresa i males condicions de vida i higiene: "Casuchas, abigarramientos, aceras mordidas, pavimentos deshechos, portales inverosímiles y oscuros; callejas sucias, rampas y cuevas empinadas [...] viviendas que se empotran unas con otras misérrimas y hediondas"²⁸⁰. De fet, es denunciava que les noves construccions que s'edificaven al voltant del Canyeret cada vegada eren més altes i això obeïa a un intent d'ocultar el barri, alhora que es marginava i aïllava als seus veïns. Això és el que l'arquitecte Marià Gomà definia com a "ley del tapón y del biombo"²⁸¹.

El punt culminant que va marcar el destí del barri va ser l'any 1961, quan es van esfondrar diverses cases. Aquest fet va fer reaccionar a tothom que escrivia i opinava sobre el Canyeret i després de diversos projectes, finalment es va acordar que la millor solució era l'enderrocament del barri. Pel camí quedaven altres alternatives com la restauració de part de la barriada, la substitució per blocs de pisos o la transformació en una espècie de "Poble Espanyol", on mantenir l'estructura urbana del barri però sense ser zona habitada i on mostrar antics oficis dels seus veïns com a mostra del passat antic i de tradició pagesa de la zona²⁸². L'enderrocament del barri es

---

²⁷⁸ El problema del Cañeret estudiado en la última Junta de Mandos, revista "Tarea", nº 62, gener de 1956 i CAMBRODÍ, A.: "El problema del Cañeret pide urgente solución", *Tarea*, nº 192, novembre 1966.

²⁷⁹ PORQUERAS, A.: "Vida y estética del Canyeret", *Labor*, nº 97, 1955, p. 17.

²⁸⁰ ÁLVAREZ PALLÁS, J.M.: "Tipismo inexplicable", *Ciudad*, nº 97, 1975, p. 17.

²⁸¹ GANAU, Joan; *La idea de ciutat a Lleida...* (cit), pp. 175-177.

²⁸² GANAU, Joan; *La idea de ciutat a Lleida...* (cit), p 183.

va fer al llarg dels anys seixanta i va culminar la dècada següent, amb la construcció d'un camí de circumval·lació a la part superior del barri que servia per embellir el monument de la Seu Vella. Amb l'arribada de la democràcia, el nou Ajuntament va dissenyar dos plans urbanístics per a la zona del Canyeret: el Pla Especial del Canyeret, l'any 1983, en el qual es van edificar els Jutjats i l'Audiència de Lleida, es va reformar la Plaça Sant Joan i es van construir nous accessos i un ascensor que pujava fins el turó de la Seu Vella. L'altre pla fou el Pla del Centre Històric (1986), en què es va construir un nou passeig de circumval·lació al turó de la Seu Vella amb l'objectiu de retornar el dinamisme i la població a una zona que havia quedat desocupada²⁸³.

Ara bé, una vegada les autoritats franquistes van consensuar l'enderrocament del barri, què va passar amb els seus veïns? Durant els anys en què va durar el procés de desaparició del Canyeret, els seus residents van ser traslladats a l'antiga presó de Lleida, situada a l'actual plaça Cervantes (on ara hi ha l'edifici d'Hisenda). Aquesta trista realitat va durar, segons afirma J. Sagués, fins l'any 1967, quan la presó va ser enderrocada i traslladada a una altra ubicació²⁸⁴. I el problema d'aquesta població, en paraules de V. Margó, resideix en el fet que molts eren immigrants i residien en el barri en règim de lloguer o rellogat i no estaven registrats en els censos de població²⁸⁵. En total, Margó xifra la quantitat de veïns instal·lats en la presó en unes 300 persones, entre els quals trobem a 175 nens, que van passar diversos anys vivint en petites cel·les²⁸⁶. De fet, segons el testimoni d'una assistent social que va ajudar als traslladats del Canyeret, descriu el pas per la presó amb les següents paraules: "[...] Allò sí que ere una cosa infernal. Eren uns murs de pedra negra, humida, asquerosa, i la gent estava hacinada allí. Estaven separats per tel·les, cuinaven amb fogons de petroni. Eren unes coses esgarrifoses [...]"²⁸⁷ i, segons un altre testimoni, la llum de la cel·la estava manipulada per part dels vigilants, els quals restablien l'energia a canvi d'un petit incentiu. Aquesta ubicació dels veïns del Canyeret va durar poc temps gràcies a les pressions fetes per part dels afectats, els quals van veure com l'Ajuntament franquista els traslladava al Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny, en unes cases prefabricades portades des del Vallès i que havien servit per

---

²⁸³ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida. Final del segle XX...* (cit.), pp. 234-236.

²⁸⁴ SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita i BARRULL, Jaume: *Ciutadania...* (cit.), p. 77.

²⁸⁵ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit.), p. 167.

²⁸⁶ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit.), p. 168.

²⁸⁷ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p.554.

allotjar els afectats per les riudes que es van produir en aquell territori a principis dels anys seixanta. Però, d'aquests fets en parlarem més endavant en un capítol especial, centrant ara la nostra atenció en parlar de la tipologia de veïns que habitaven al Canyeret.

També podem veure com aquest patró d'immigrant que viu al Canyeret en règim de lloguer es pot reafirmar a través dels diversos expedients pel pagament de desallotjaments que va elaborar el *Instituto Nacional de la Vivienda*. En ells, se'ns mostra el nom i cognoms dels propietaris dels pisos desallotjats i també dels individus que hi viuen, observant com en la totalitat dels casos mai coincideixen, essent el lloguer la pràctica més habitual en els immobles d'aquest barri. També se'ns descriu la quantitat que es dóna com indemnització, el vincle existent entre els inquilins dels pisos i, en pocs casos, els llocs d'origen dels llogaters. D'aquesta manera, i a través de l'anàlisi dels expedients, podem arribar a la conclusió que la barriada del Canyeret estava ocupada, en gran part, per immigrants i els propietaris dels habitatges eren lleidatans que en alguns casos disposaven de més d'un al barri.

L'element que ens permet confirmar aquesta distinció entre propietari lleidatà i llogater immigrant resideix en la descripció que se'ns fa des dels expedients d'expropiació. Puix que les procedències no apareixen en la majoria dels casos que s'exposen —només en trobem un i ens diu que es nascut a Conca—, la comparació entre noms i cognoms i el nombre de persones que resideixen en un mateix habitatge són dades que ens aporten molta informació, facilitant-nos l'arribada a les conclusions que defensem. Així, doncs, els immigrants es caracteritzaran per tenir noms i cognoms castellans (ben diferenciats dels més representatius, com poden ser Rodríguez, Sánchez, etc.) i amb una família formada per molts membres; això és, pare, mare i diversos fills, mentre que el propietari, lleidatà, tindrà un nom i/o cognoms catalans.

Els exemples així ho confirmen: els noms que apareixen pels llogaters són diversos: Santiago, Francisco, Antonio, Natividad, Juan, José, Lucindo, Eugenio, Josefina, Demetrio, Eusebio o Félix i els cognoms amb els que els identifiquem són: Chiquero, Expósito, Viudes(z), Embrín, Bueno, Collado, Céspedes, Romero, Comendador, Cazorla, Alarcón, Zamora, Torrecuadrada o Izquierdo. Bona part de les famílies en què el llogater (sigui home o dona) indiquem com a immigrant, viuen amb la seva respectiva parella (marit o muller) i un nombre de fills que es mou entre el fill únic i els 3, 4, 5 o 6 fills. A més a més, observem com la mare o el nét també resideixen en la llar, perfilant un comportament que molts autors descriuen com a característic dels immigrants vinguts de la resta de territori espanyol, i amb major

incidència pels procedents del sud de la Península. Els propietaris, en canvi, registren noms i cognoms catalans, poc freqüents en individus procedents de més enllà de Catalunya com poden ser Oró, Oms, Gadius, Domènech, Lafont, Maluquer, Enrich, Rius, Rodes o Grau.

Per tant, aquesta realitat extreta a partir dels expedients de desallotjament i analitzada a través del model familiar i dels noms dels individus que hi apareixen ens assegura que els que van haver de patir i conviure amb el mal estat dels immobles van ser els immigrants, mentre que els propietaris vivien en altres parts de la ciutat o, com succeeix en algun cas, vivien en altres municipis catalans. A més, el contracte de lloguer fa que les quantitats rebudes a causa del desallotjament sigui enormement diferents entre el propietari i el llogater, ja que tenim xifres que es mouen entre les 1.260 pessetes (xifra més baixa) i les 15.120 pessetes (la més alta). Val a dir que l'import rebut varia en funció del nombre d'immobles que s'ocupin i la quantitat d'anys que es porti vivint en els mateixos, ja que ens trobem amb famílies que hi viuen des de 1957 i que reben 9.576 pessetes i altres que només hi viuen des de 1962 i reben 3.780 pessetes. En contrast, els propietaris dels immobles —els quals, recordem, s'enderrocaran— reben xifres molt més altes. Entre aquests, ens trobem amb propietaris que reben entre 105.964,88 pessetes i 697.280,11 pessetes. I si sumem el fet que alguns propietaris tenen més d'un immoble, les quantitats es multipliquen, essent un bon negoci, sobretot per aquells que ja no viuen a la ciutat.

El destí dels veïns del barri, com ja hem vist, va ser la presó de Lleida, un pas previ a la instal·lació final en les barraques de Santa Maria de Gardeny, tal i com es descriu en un informe del *Instituto Nacional de la Vivienda* "siendo su nuevo domicilio a partir del mes de febrero del año en curso (1970); Polígono Santa Maria de Gardeny nº 775"²⁸⁸.

Emperò, aquesta vulnerabilitat de l'immigrant respecte a l'habitatge i com a principal protagonista de la manca d'immobles i d'afectació pel mal estat dels mateixos no només es dona a la zona del Canyeret. A banda del que succeeix a la perifèria (i que es tracta en altres capítols del present treball), hem pogut constatar que aquesta és una realitat que també hi és present en el casc antic, en zones molt properes al Canyeret i que mostren un comportament molt similar al que acabem de veure unes línies més a dalt. A través de diferents expedients de demolicions d'habitatges, ens

---

²⁸⁸ Arxiu Històric de Lleida. Instituto Nacional de la Vivienda. Polígono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 1-33. Sig.: 1662..

hem trobat amb un cas que il·lustra perfectament el que acabem de dir. Al carrer Timbalers, trobem un edifici format per 1 habitatge i un local a la part baixa. Els inquilins de l'immoble són dos germans immigrants, però el propietari els vol fer fora per remodelar el mateix i poder-hi construir un o dos pisos més. La voluntat del propietari d'ampliar la seva propietat obeeix a diversos factors entre els que trobem la voluntat d'especulació que afirmava Vilagrasa —i que en el cas del Canyeret s'havia manifestat en una divisió de les cases en diferents habitatges— i el fet que a partir de la implantació del Pla d'Ordenació Urbana Municipal de 1957, l'Ajuntament va obligar a la construcció d'immobles amb una màxim d'alçada que fa que les propietats tinguin un nombre escàs de pisos, incidint en el preu dels lloguers que s'han vist incrementats. Per aquest motiu, i com es ve citant des dels expedients de demolicions, els propietaris "han de verse forzados a reedificar sus construcciones para eludir, o por lo menos, paliar el gravamen de dicho arbitrio". En aquest context, el propietari vol fer fora als inquilins del seu domicili per a poder ampliar la seva propietat i encabir-hi més gent i cobrar més.

Els germans immigrants escriuen al governador civil per poder salvar la seva situació i no veure's al carrer d'un dia per l'altre i es defensen dient que el propietari no pot sol·licitar la reconstrucció perquè, segons la Sentència del Tribunal Suprem del 2 d'abril de 1952 "[...] no basta acreditar la posesión real de una finca por cualquier titulo que dé al actor el derecho a disfrutarla, porque el mero disfrute de una finca urbana no puede dar a quien la tiene el derecho a su derribo (...) siendo por tanto preciso, incuestionablemente, la condición de dueño" i aquesta condició de propietari no la té. A més, el propietari mostra certa indefinició a l'hora de descriure la seva propietat ja que aquesta està formada per un pis i una planta baixa (conformant un únic habitatge i no pas 2 com aquest pretén per construir més). Finalment, el llogater aporta 9 rebuts de pagament de lloguer entre els anys 1945 i 1961 en els quals el propietari descriu de forma diferent la seva propietat —pis, baixos, magatzem, habitació o local, "barraca ruïnosa"—, amb l'objectiu de mostrar la indefinició i el canvi de parer del propietari de l'habitatge a favor dels seus interessos. Per acabar, el llogater escriu al governador civil unes línies com a última defensa: "sabrà comprender el frenesí individualista (...) de algunos propietarios, no buscando otra cosa que su bienestar, su lucro y quieren hacer servir la Leyes de nuestro Estado, como trampolín para dar rienda suelta a sus intereses". Tot i que la llei i les proves aportades estan a favor del germans llogaters, el cas acaba amb la resposta del Delegat Provincial del *Ministerio de la Vivienda* autoritzant al propietari a dur a terme l'obra que aquest plantejava, i ho justifica perquè

"dada la escasez de viviendas, la inexistencia de viviendas desalquiladas y las disponibilidades, actualmente, de mano de obra del ramo de la construcción".

En definitiva, el Canyeret esdevé un clar exemple de degradació d'una part de la ciutat situada en ple casc antic i de com la manca d'habitatge digne que la capital lleidatana portava arrossegant des de principis de segle XX "justifica" el manteniment d'un barri que s'ensorra fins a finals dels anys seixanta i la permissivitat de les autoritats per encabir-hi encara més gent, com hem vist en l'exemple anterior, tot i els perills pel mal estat dels edificis i les males condicions de vida i higiene que hi van haver. Aquesta situació degradant pels seus veïns va ser motiu de debat en què diferents personalitats van opinar sobre quin havia de ser el futur del barri, apostant pel seu manteniment o la seva desaparició. Un debat, val a dir, que no es va produir en cap altre zona de la ciutat en què les condicions de vida dels seus habitants eren semblants a les del Canyeret, com poden ser els barris d'autoconstrucció de la perifèrica o el cas de Santa Maria de Gardeny. Potser perquè encara que per molt dels seus conciutadans diguessin que la perifèria continuava essent Lleida, part dels seus veïns no ho compartien i la imatge de Lleida s'havia de centrar en el casc antic. I mentre part de la ciutadania debatia sobre el destí del barri, mentre les autoritats es mostraven incapaces d'establir cap alternativa i es veien superades per la magnitud del cas (igual que amb la resta de barriades amb una presència important d'immigrants) i mentre els propietaris aprofitaven aquesta incapacitat per especular i ampliar les seves propietats per acumular encara més gent i rebre uns lloguers més substanciosos, els habitants del Canyeret van ser els que més van patir la vergonya de la situació del barri i no només per haver de viure més d'una família en un petit pis en runes, per la presència de rates a les llars, la impossibilitat de cuinar o bé per la manca de llum en els habitatges.

A totes aquestes mancances materials, també hi hem d'afegir una part moral, puix que aquesta població va patir les conseqüències de ser ignorada per les institucions i conduïts cap a l'antiga presó de la ciutat sense haver-los ofert cap altra alternativa. Anys més tard, van ser traslladats a un polígon residencial que estava format per barraques i que malauradament presentaven les mateixes condicions deplorables que els habitatges del Canyeret on havien estat vivint fins feia ben poc. Per tant, tots els problemes que havien tingut es tornaven a repetir: manca d'electricitat, aigua, pavimentació de carrers, risc d'incendi, etc. i la seva situació va continuar sense millorar.

4.2. El polígon residencial de Santa Maria de Gardeny o "Les Casetes".

"Sin duda, los albergues, que con tanta ilusión esperan muchas familias, representan para la capital un sustancioso alivio al problema de la vivienda agudizado por la continua inmigración atraída por la instalación de nuevas industrias, el incremento de la producción frutícola y el constante crecimiento de nuestra ciudad, que a pesar del incesante levantamiento de nuevas edificaciones mantiene un fuerte déficit de salvar sin una acción masiva como la que se va a realizar con la instalación de esos mil albergues provisionales. Cerca de cinco mil personas se alojarán en ellos creando un barrio de características singulares"²⁸⁹.

La revista Tarea descrivia de forma prou encertada l'any 1965 quina era la situació que experimentava la ciutat de Lleida a finals de la dècada dels anys seixanta. La ciutat estava vivint un moment de creixement demogràfic que mai abans havia afrontat i aquest increment es va manifestar, entre altres coses, en una manca important d'habitatges. De fet, a la memòria del *Proyecto del Poligono de Sta. Mª de Gardeny "Plan Parcial de Ordenación"*, escrit el 1961, es xifra el dèficit d'habitatges en uns 3.000 i ho justifiquen amb les següents paraules: "El déficit de vivienda producido por el crecimiento de la población de Lérida y la incesante inmigración, se agrava aún más por el estado ruinoso del barrio llamado Cañeret, cuyo derribo está llevando a cabo el Ayuntamiento en evitación de la catástrofe que éste su estado ruinoso hubiera producido". Aquesta afirmació és important per una doble qüestió: en primer lloc, es confirma que la ciutat de Lleida ja rebia immigració en termes significatius abans de 1960, i que les autoritats n'eren plenament conscients, el que tira per terra qualsevol hipòtesi que a les dècades dels quaranta i cinquanta l'arribada de població no fos prou rellevant.

De l'altra banda, l'existència de les Casetes no s'explica sense el Canyeret, l'estat de degradació del qual va portar molta població a restar sense habitatge. Davant aquesta realitat i per fer front al naixement de barriades d'autoconstrucció a la perifèria i la densificació que s'estava registrant en el casc antic de la ciutat —amb construccions molt velles, en estat de decadència i amb el risc d'haver-hi algun accident— una de les solucions que el consistori municipal va dissenyar fou la instal·lació de cases prefabricades per allotjar la població que no disposava d'habitatge en un territori delimitat pels actuals carrers de Passeig de Ronda (est), Ferran el

---

²⁸⁹ *Inminente montaje de 150 albergues provisionales en el polígono residencial de Santa María de Gardeny por la Obra Sindical del Hogar*, revista "Tarea", nº 180, novembre de 1965 dins VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 452-453.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Catòlic (oest), Pius XII (sud) i Joc de la Bola (nord) i que avui dia comprendria part del barri de la Mariola. En total, abraçava un terreny de 10.000 m² i en el qual van arribar a conviure fins a cinc mil persones.

Imatge 5. Ubicació de les Casetes.

Font: Arxiu Històric de Lleida. Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Vista aérea con los albergues provisionales en primer término. Sig.: 1689.

Val a dir, però, que les cases prefabricades ha estat un recurs també utilitzat en àrees d'habitació provisional, com ara en episodis de riudes o terratrèmols. En aquest sentit, molts municipis de l'actual Vallès Occidental recorden encara com la riuada de 1962 va forçar molts dels seus habitants a viure, de forma temporal, en barraques: Sabadell o Terrassa en van ser algunes de les ciutats afectades per aquest desastre natural²⁹⁰ i, en l'actualitat, davant alguna catàstrofe natural o algun conflicte bèl·lic que generi desplaçats, són freqüents les imatges per televisió de camps de barraques o instal·lacions precàries que serveixen d'allotjament per a la població afectada. D'altra

²⁹⁰ Per tenir un coneixement més ampli sobre els efectes de la riuada de 1962, veure MARÍN, Martí, *Fa 35 anys: les riudes*, Museu d'Història de Sabadell, 1997 o el número que va publicar la revista Vallesos en commemoració al 50è aniversari de l'efemèride "La riuada de 1962", *Vallesos. Gent, terra i patrimoni*, núm. 3, primavera-estiu 2012.

banda, aquest caràcter provisional al que fem referència també es justifica en molts casos per allotjar als treballadors que es traslladen a una regió per al treball temporal d'un producte. Així, durant els anys de dictadura, no era estrany veure treballadors espanyols que emigraven al sud de França per la collita del raïm durant el període de la verema o, en el cas italià, les migracions que generaven les feines de l'arròs²⁹¹. Les barraques o cases prefabricades, però, són un instrument que encara avui dia tenen un ús generalitzat i a Lleida en som coneixedors quan els treballadors de la fruita s'allotgen en aquestes instal·lacions durant la temporada que dura la recollida de la fruita dolça en els municipis que envolten la capital. Tot i això, el cas de Santa Maria de Gardeny esdevé una excepció al que s'ha anat dient, ja que el caràcter temporal es va allargar durant un decenni i la vida dels seus habitants en aquestes condicions va desembocar en experiències diverses que a continuació descriurem.

Ara bé, la instal·lació d'aquest polígon residencial no va estar exempta de polèmica, ja que la seva construcció es va dur a terme en uns territoris ocupats en aquell moment per cases de pagès, algunes amb propietats al seu voltant (el que a Lleida anomenem "Torre") i això va requerir expropiacions i desallotjaments amb la participació de la policia en determinats casos, tal i com escriu Ventura Margó²⁹² i com es detalla en un informe fet per l'*Instituto Nacional de la Vivienda* sobre Santa Maria de Gardeny quan es diu: "se creó una fuerte corriente de opinión pública a favor de los expropiados por la valoración de las fincas" i continua "lo que motivó que la ocupación tuviera que realizarse con el auxilio de la fuerza pública"²⁹³. Finalment, apuntar que el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny fou un projecte definit en tot moment per les autoritats franquistes locals com a provisional, i la voluntat era d'allotjar veïns de la ciutat fins a la construcció dels blocs d'habitatges socials Gaspar de Portolà i Juan Carlos edificats per l'*Obra Sindical del Hogar* i la Companyia Asturiana S.A. en els mateixos terrenys on es van instal·lar els barracons. A mesura que s'acabaven els

---

²⁹¹ Un seguiment a aquestes migracions de temporers i les condicions de vida en els habitatges prefabricats, consultar FERNÁNDEZ ASPIRILLA, Ana; "La emigración como exportación de mano de obra: el fenómeno migratorio a Europa durante el Franquismo", *Historia Social*, 30, 1998; HERMET, Guy: *Los españoles en Francia*, Guadiana de Publicaciones, Madrid, 1969; RUBIO, Javier: *La emigración española a Francia*, Ariel, Barcelona, 1974 i la pel·lícula DE SANTIS, Giuseppe: *Riso amaro*, Lux Films, Itàlia, 1949.

²⁹² MARGÓ, Ventura; *Episodis...*, cit. pp. 73-74.

²⁹³ Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Sig.: 1689.

esmentats blocs, es traslladaven veïns de les Casetes i s'enderrocaven barracons. Tot i això, veurem com la realitat va ser més complicada del que deien els primers càlculs i veurem com un fenomen temporal es va allargar massa en el temps, es va fer de manera desordenada i amb molts veïns alçant la veu per protestar per les males condicions de vida i les mancances que tenia el barri en forma de serveis i infraestructures inexistents.

La instal·lació de les Casetes va ser aprovada per l'Ajuntament de Lleida el 27 de febrer de 1967²⁹⁴. Es tractaven de cases prefabricades que van ser utilitzades, en la seva majoria, per allotjar els veïns afectats per les riudes que va patir el Vallès Occidental l'any 1962²⁹⁵. Per ser més concrets i seguint els expedients tramitats de desmuntatge, trasllat i muntatge dels albergs, trobem que 150 procedeixen de Sabadell, 500 de Terrassa, 276 de Badalona i 50 de Martorell²⁹⁶. La ubicació en aquest espai obeeix a que era propietat de l'*Instituto Nacional de la Vivienda*, el qual encarregà a l'*Obra Sindical del Hogar* la construcció dels futurs habitatges que substituiran les 900-1.000 cases prefabricades que s'arribaran a tenir en aquesta part de la ciutat. De fet, en l'informe anteriorment citat del *Ministerio de la Vivienda*, les construccions que hi havia en aquest polígon residencial són descrites en tot moment com albergs i no pas com a cases prefabricades, instal·lats amb caràcter provisional i, en paraules textuais, "a juicio de funcionarios y técnicos de los servicios centrales, se

---

²⁹⁴ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, p. 453.

²⁹⁵ SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita i BARRULL, Jaume: *Ciudadania...* cit. p. 122; MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* cit. p. 168; VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 451; DD.AA.: "Lleida, un assaig d'aproximació"..., cit. p.35; LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 425; BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida...*, cit. p. 257; Sobre les riudes del Vallès i la relació que va existir entre immigració, barraquisme i víctimes mortals es poden consultar MARÍN, Martí, *Fa 35 anys...* (cit.) i, del mateix autor, "Obrir els ulls a la immigració", en el dossier *La riuada del 1962, Vallesos*, núm.3, 2012, p.74-76.

²⁹⁶ Per fer un seguiment de la procedència dels barracons del Polígon residencial de Santa Maria de Gardeny, consultar els expedients "Proyecto de desmontaje, transporte de Tarrasa a Lérida y montaje de 500 albergues provisionales tipo A.I.O." 1965-1969; "Proyecto de desmontaje, transporte de Barcelona a Lérida, montaje de 300 albergues provisionales tipo A.I.O." 1966-1969; Proyecto de desmontaje, transporte y montaje, de 500 albergues provisionales tipo A.I.O., de Tarrasa (Barcelona) a Lérida, y mejoras en los mismos, incluyendo aseo, lavadero, en la vivienda y otras derivadas de la diferencia de clima, entre las dos poblaciones" i "Proyecto de desmontaje, transporte de Martorell a Lérida, montaje en esta ciudad mejoras y servicios de 50 albergues provisionales" 1968, tots ells consultables a Arxiu Històric de Lleida: Instituto Nacional de la Vivienda. Proyectos de desmontaje, transporte, montaje de albergues provisionales tipo A.I.O. Sig.: 1690.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

pueden considerar de buena construcción" o, en la mateixa línia, l'*Instituto Nacional de la Vivienda* les descrivia com "pisos normales" amb "fácil salida en el mercado libre de viviendas". Aquestes afirmacions tan clares que fan el Ministeri i l'INV, i que posteriorment són contradites pel mateix Ministeri quan afirma que un cop enderrocades les casetes, l'objectiu que es marca és de "dotar a sus ocupantes de una vivienda digna", xoquen frontalment amb la realitat del fenomen, ja que aquestes cases prefabricades o albergs tenien, segons l'informe, 60 m², del tot insuficients per encabir-hi famílies nombroses com reclamaven des de l'Associació de Veïns del Polígon de Santa Maria de Gardeny.

Imatge 6. Plànol Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny.

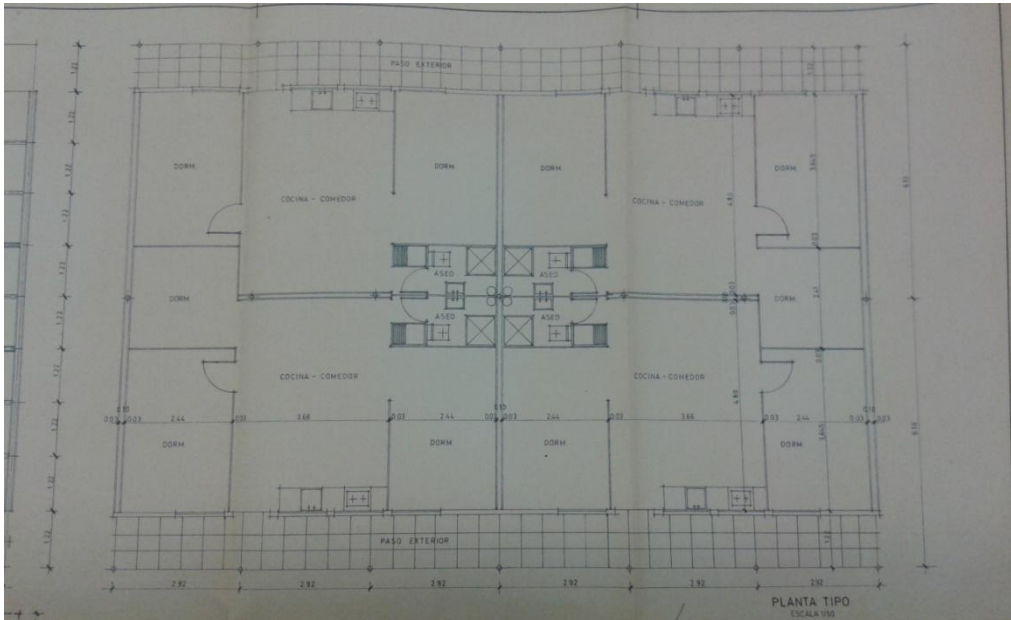
Font: Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Proyectos de desmontaje, transporte, montaje de albergues provisionales tipo A.I.O. Plànol de la superfície del Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny. Sig.: 1690.

Pel que fa a les cases prefabricades, en els diversos projectes de trasllat que es van dur a terme se'n dóna una descripció de com eren cada un dels albergs o barracons: "estructura metálica tubular; cubierta de placas de fibrocemento onduladas; tabiquería interior con paneles de manera, unidos con moldura de recercado; entarimado sobre viguería de madera que reposa en jácenas de hormigón, apoyadas éstas en los mismos dados o pozos de hormigón de donde arranca la estructura

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

tubular; paneles de cerramiento de fachada, a base de bastidores de madera, recubiertos interiormente de madera y exteriormente con placas de fibrocemento²⁹⁷.".

Imatge 7. Plànol d'una Caseta o barraca.

Font: Arxiu Històric de Lleida: Instituto Nacional de la Vivienda. Proyectos de desmontaje, transporte, montaje de albergues provisionales tipo A.I.O. Plànol de la planta d'una barraca o "caseta" del Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny. Sig.: 1690.

És a dir, estaven fets, bàsicament, de fusta i plaques metàl·liques i un element a tenir molt en compte com és el *fibrocemento* que a Espanya es va comercialitzar amb el nom de Uralita i que podia provocar malalties respiratòries si s'està en contacte amb ell durant un període de temps continu i prolongat. L'estructura i organització de l'interior de les casetes es va fer de la mateixa manera com els barracons estaven als municipis del Vallès, amb les úniques diferències que a Lleida, els barracons tenien el sostre més reforçat "en atención a la probable sobrecarga de nieve" i, a més, disposaven de lavabo i safareig inclosos a la barraca i no pas amb barracons específics amb lavabos i safarejos, com tenia lloc a Terrassa i justificats per un "clima más riguroso". Aquesta distribució de l'espai estava formada per un menjador-cuina, 2

²⁹⁷ Proyecto de desmontaje, transporte y montaje, de 500 albergues provisionales tipo A.I.O., de Tarrasa (Barcelona) a Lérida, y mejoras en los mismos, incluyendo aseo, lavadero, en la vivienda y otras derivadas de la diferencia de clima, entre las dos poblaciones" a Arxiu Històric de Lleida: Instituto Nacional de la Vivienda. Proyectos de desmontaje, transporte, montaje de albergues provisionales tipo A.I.O. Sig.: 1690.

o 3 habitacions i un lavabo. Ara bé, a l'hora mesurar la superfície dels barracons ens trobem amb un ball de xifres que dificulten l'anàlisi del fenomen ja que els informes ministerials taxen els barracons d'uns 60-65 m² mentre que Josep Tortosa els quantifica en 40 i 49 m² en funció del nombre d'habitacions²⁹⁸, una variabilitat que es pot explicar en la diferència entre superfície edificada i superfície útil.

Per tant, ens trobem amb un espai a les afores de la ciutat que estava format per gairebé un miler de barracons que donaven un sostre a una població xifrada en 5.000 persones, on les famílies, sovint amb molts membres, havien de compartir un espai que rondava els 50-60 metres quadrats i construïts amb materials que ja hem vist que podien desembocar en greus malalties.

A tot això, s'hi han a de sumar els dèficits en infraestructures i serveis mínims. Josep Tortosa enumera les mancances del barri amb carrers sense pavimentar i la conseqüent inundació i presència de fang cada vegada que plovia; vies sense una adequada il·luminació o les males olors provocades pel pas del clavegueram per sota de les barraques²⁹⁹. Òbviament, les autoritats es justificaven davant d'aquests problemes d'habitabilitat i manca de serveis a causa de la rapidesa en l'entrega de les cases prefabricades. Un dels problemes que més es va denunciar per part dels veïns del polígon residencial fou la humitat que hi havia als barracons. Aquest problema era excusat, segon l'informe del *Ministerio de la Vivienda*, per "las pésimas condiciones climatológicas de estos meses" i, al mateix temps, "la condensación de agua favorecida por el medio de calefacción, estufas de butano, empleado en casi todas las viviendas" ³⁰⁰. L'única solució que ofereixen des del Ministeri és aplicar noves capes de pintura a l'estiu.

El testimoni que ens han ofert els entrevistats pel que fa a les Casetes ens ajuda a entendre millor com era aquesta barriada de la ciutat més enllà del que fins ara hem pogut veure a través dels expedients de trasllat i muntatge dels albergs. Per començar, el Nemesio G. ens diu que les barraques estaven fetes de fusta i que les va construir un promotor local, al que anomenen Nadal, i els inquilins de les Casetes era gent de diversa procedència:

---

²⁹⁸ TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida...*, p. 167.

²⁹⁹ TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida...*, p. 168.

³⁰⁰ "Informe sobre los albergues provisionales y viviendas en construcción en el polígono "Santa Maria de Gardeny" de Lérida", gener 1972, a Arxiu Històric de Lleida. Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Sig.: 1689.

Nemesio G.: "De dónde yo vivía a donde estaban las casetas había unos 600 metros. Era más para arriba de la calle Templarios, casi tocando el Pryca, donde están los bloques Juan Carlos ahora. Nadal las montó (...) Eran de madera. Por dentro no lo sé porque no he entrado, pero aquellas casetas eran de madera, puestas en el hormigón y había las casas encima. Para familias de dos personas, de tres personas, de cinco personas... porque allí había mezclado de todo, había gente de gitanos, había gente como nosotros (immigrants), ¡porque por aquí hay mucha gente que había vivido allí! Pero bueno, en aquellos tiempos, lo que te ponía el Estado o el que fuera, pues para esos momentos de poder vivir bien, se vivía bien".³⁰¹

L'Antonio O. va treballar en el muntatge dels albergs i ens ofereix una descripció perfecta dels materials amb que estaven fetes les barraques:

Antonio O.: "Donde están los bloques Juan Carlos, trajeron unas barracas de Sabadell que las montamos nosotros, los del Nadal (...) En las barracas hubo mucha gente. Todos los que estaban en las torres por allí donde hicieron los bloques Juan Carlos, que antes aquello era campo y había muchas torres, muchas familias y los metieron allí y los bloques Juan Carlos los hicieron para esta gente, para los que estaban en las barracas que eran gente de por allí (...) Eran de madera, con unos paneles para las habitaciones y lo que era para la parte de fuera era de madera, con sus ventanas y eso y luego para partir las habitaciones unos tableros, como de forespan, gordos con sus techos y hacíamos una *escaleric*a para subir y ya está. Tenía medio metro de altura de la tierra o un metro y ponías una *escaleric*a a la puerta".

En el mateix sentit gira el testimoni del Jesús M. que també descriu com estaven fetes les barraques i el perfil humil dels veïns que hi van viure. Ell, que hi va viure, recorda que a les Casetes li deien "el poblado del Oeste" i il·lustra com era l'interior de les construccions, molt similar al que ens ofereix la imatge 7:

---

³⁰¹ Quan el Nemesio diu "¡por aquí hay mucha gente que había vivido allí!" fa referència a que molts dels veïns que actualment viuen als Blocs la Pau, al barri de Pardinyes, van viure anteriorment al Polígon Residencial de Santa María de Gardeny. Aquest fet es deu a que, entre altres coses, tant la instal·lació de les Casetes com la construcció dels esmentats blocs van ésser fets per la mateixa constructora, Nadal, i molts dels seus treballadors van acabar vivint als blocs de Pardinyes quan les casetes van ser retirades.

Jesús M.: "Después del Cañeret aquí fue muy curioso porque cuando se dijo que se iba a derrumbar todo, hicieron aquí en la parte de Joc de la Bola y la Mariola, hicieron unas viviendas prefabricadas... yo le decíamos "el poblado del Oeste" pero, claro era gente muy humilde, pero se vivía bien igual. Nomás había un problema o un peligro de que alguna vez se incendiaba alguna, pero muy pocas veces y convivencia total (...) Eran de madera y hierro. Un almacén de hierro y madera. Estuve poco en las casetas. Luego a los bloques Juan Carlos [...] Todos los que vivían allí (Canyeret), algunos y los que podían más económicamente en vez de irse a las casas de madera pues se compraron un piso (...) pero la mayoría, muchísima gente... era Polígono Santa María de Gardeny (...) Eran casas, con dos, tres habitaciones, cocina americana, o sea cocina y comedor, que no era pequeño, y un aseo, wáter, lavabo, ducha, todo. Luego el que se la arreglaba más se ponía suelo... cada uno se la decoraba y arreglaba como quería. Una vez dentro, era un pisito, *taba bien*".

Imatge 8. Estat del carrers del barri.

Font: Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Vista parcial de los albergues provisionales. Sig.: 1689.

Una de les vies o l'instrument que van utilitzar els veïns de Santa Maria de Gardeny per difondre les penúries en què hi vivien i fer arribar les seves queixes a les autoritats van ser les pàgines del diari local *Diario de Lérida*, en el qual, i de la mà de la periodista lleidatana Magda Ballester, es van publicar diversos reportatges en que

Ballester visitava el barri i el descrivia amb clar to de denúncia i indignació per la realitat que es vivia a Gardeny i la manca de solucions. El primer d'aquests reportatges, fet per César López, es va publicar el 2 de febrer de 1968³⁰², dia de la Candelària. Aquesta referència no és innocent, ja que el mateix reporter l'utilitza per emfatitzar el títol de l'article "Visita al barrio de las mil y una velas". El reportatge gira al voltant del problema que té el barri en el subministrament de llum, tant pel que fa a l'interior d'algunes barraques com en els carrers de la barriada. Es recull el testimoni de diversos veïns, que expliquen el seu cas a la llum de les espelmes a l'interior d'una de les Casetes, i argumenten que els afecta, per exemple, a l'hora de treballar, ja que una de les dones treballa cosint i la manca de llum li fa perdre hores de feina quan la llum del sol marxa. Altres afirmen que no és segur caminar pels carrers del barri, especialment per a les dones, ja que la foscor és absoluta. Per últim, també afirmen que els infants no poden fer els deures per manca de llum, i aprofiten l'ocasió per demanar una llar d'infants pel barri.

Un altre reportatge tracta la visita que Magda Ballester va fer a les Casetes i que es va publicar en dos capítols els dies 2 i 3 de desembre de 1969³⁰³. El primer dels dos articles, titulat "¿Lérida les ha vuelto la espalda?" comença carregant contra la prolongació en el temps de l'existència d'un barri que descriu "[...] se anunció a toda Lérida, que estas eran viviendas provisionales que únicamente serian habitadas el tiempo que tardase la construcción de nuevos pisos en condiciones". Afirmar que al barri arriben persones procedents del Canyeret i d'altres zones de la ciutat, com ara Balàfia o la Bordeta, com a conseqüència del mal estat dels habitatges on viuen o perquè el nombre de membres de la família les feia inhabitables. Descriu els habitatges com barracons fets de fusta i uralita, que poden ser de 2 o 3 habitacions i en funció d'això, el lloguer puja a 214 pessetes per la de dues habitacions i de 261 per la de tres. Continua classificant els veïns del barri en tres categories; en primer lloc, trobaríem famílies sense problemes econòmics greus, que no poden comprar un pis però amb ingressos suficients com per pagar el lloguer del barracó i adequar-lo amb

---

³⁰² LÓPEZ, César: "Visita al barrio de las "mil y una velas"", *Diario de Lérida*, (2 de febrero de 1968), núm. 536, p. 7.

³⁰³ BALLESTER, Magda: "Las Casetas I. ¿Lérida les ha vuelto la espalda?", *Diario de Lérida*, (2 de diciembre de 1969) núm. 1.106, p. 5 i BALLESTER, Magda: "Las Casetas II. ¿Volvemos la espalda también a sus niños?", *Diario de Lérida*, (3 de diciembre de 1969) núm. 1.107, p. 5.

catifes, nevera, televisió, etc. Una segona categoria la formarien famílies amb ingressos justos per, segons paraules de Magda Ballester, "subsanan las malas condiciones de su actual vivienda". Finalment, un tercer grup que ha millorat el seu model de vida fruit d'un canvi de residència a millor justificat amb la següent frase "la uralita y la madera comparados con un establo para 8 personas, les lleva a un conformismo e incluso a un cierto optimismo".

A diferència de l'article de 1968, Ballester afirma que la barriada ara té il·luminació i, a continuació, ofereix un llistat amb els principals problemes de les Casetes: en primer lloc, el risc d'enfonsament dels barracons fruit de la seva feble estructura; en segon lloc, el perill d'incendi fruit del material de construcció —la fusta— i la calor generada a l'interior de les barraques amb estufes i que ja va provocar un incendi l'hivern de 1968 (i, com ja veurem, no serà l'únic); en tercer lloc, el risc d'inundacions que es dona cada vegada que plou; en quart lloc, el perill d'infecció per la inexistència de sistemes de desguàs i, lligat amb això, per la presència de rates al barri; per últim, problemes menors com ara el fred o les males olors. L'article acaba amb una queixa de Ballester i reivindica que els veïns de Gardeny no són lleidatans de segona i compara la situació de la barriada amb la de Can Tunis³⁰⁴ de Barcelona amb l'excepció, en paraules de la mateixa periodista, que "'Can Tunis" se quedó en la memoria de muchos como el tema, meramente literario, de Candel"³⁰⁵, i el cas de la barriada lleidatana és real.

La segona part del reportatge es va publicar el dia 3 de desembre de 1969 sota el títol "¿Volvemos la espalda también a sus niños?". Ara, el text es centra en la forma de viure dels infants i tracta el tema de l'escolarització a través d'una entrevista a una professora de l'escola del barri. Un centre que funciona des de mitjans de 1968 i que, com la resta de la barriada, havia de ser, també, provisional. Durant l'entrevista, la professora titlla la situació del barri com "una verguenza para la capital misma" i afirma que els veïns es conformen amb la seva situació i que això es tradueix en la forma de ser i pensar dels nens i nenes. Per això vol la desaparició del barri, ja que si els seus habitants es traslladen a habitatges en millor estat, les seves aspiracions pugen i els infants poden prosperar.

---

³⁰⁴ Per conèixer una mica més la realitat del barri de Can Tunis veure CANDEL, Francesc: *Els altres catalans...* (cit.); ORTIZ GARRIDO, Elies: *Relat d'una experiència: barri de Can Tunis*, Claret, Barcelona. 1977 i FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep Maria; *Tots els barris de Barcelona...* (cit.).

³⁰⁵ BALLESTER, Magda: "Las Casetas I... (cit.).

Molt similar és l'article que es va publicar el dia 22 de novembre de 1970 en el que diversos periodistes —entre ells l'esmentada Magda Ballester— descriuen i analitzen el barri de les Casetes i les seves deficiències. Sota el títol ""Las Casetas" barraquismo del desarrollo"³⁰⁶, els reporters constaten allò que ja sabíem: al barri van arribar famílies procedents del Canyeret. Emperò, ara se'ns introdueix un fenomen totalment nou: l'arribada de població gitana que ocupa les barraques i que es quantifica en 300 individus. Per tant, Gardeny no només va rebre població procedent de zones degradades de la ciutat, sinó que anys més tard de la instal·lació dels albergs, va arribar un altre contingent de població diferent de la que venia vivint des del 1967. Al 1970 trobem població amb pocs recursos, població immigrada i gitanos, que apareixen per primera vegada en aquest barri i que posteriorment seran els que habitaran, en la seva majoria, els blocs Juan Carlos³⁰⁷. A continuació, se'ns torna a oferir un llistat dels problemes del barri, on als ja referits de la falta de pavimentació dels carrers de l'interior de la barriada i que la converteixen en un fangar cada vegada que plou, el deficient sistema d'enllumenat dels carrers, l'absència de llar d'infants i l'existència d'una escola en una caseta, se n'hi afegixen de nous no tinguts en compte en altres "l·listes", com el fet de no disposar d'un dispensari ni d'una consulta sanitària per una zona de més de 4.000 persones, la manca de parada de taxis, de servei d'autobús que no rodeja el barri o que les cases no disposen de línia telefònica: sanitat, transports i comunicacions, en línia amb el que seran les protestes veïnals que ja no s'aturen en "sortir de la misèria" i reclamen major igualtat. També s'explica que no hi ha servei de neteja als carrers (però si recullen la brossa), que les construccions són fàcilment inflamables i inundables, que hi poden entrar rates i no estan preparades per resistir les inclemències del temps. Per últim, es realitza un breu anàlisi social dels habitants de les Casetes, amb la identificació d'immigrants-obrers, on els homes treballen en el sector de la construcció, les dones per hores en la neteja, les noies en fàbriques i els infants comencen a treballar abans dels 14 anys. No hi ha representant del barri, pel que els seus habitants s'han organitzat al voltant d'una Associació de Veïns.

---

³⁰⁶ DD.AA.: ""Las Casetas". Barraquismo de desarrollo", *Diario de Lérida*, (22 de noviembre de 1970), núm. 1.409, p. 6.

³⁰⁷ Un anàlisi de sobre la població gitana i la relació amb l'entorn es pot consultar a través de l'obra de l'antropòloga Teresa San Román Espinosa: SAN ROMÁN, Teresa: *Vecinos gitanos*, Akal, Madrid, 1976 i SAN ROMÁN, Teresa: *Gitanos de Madrid y Barcelona: ensayos sobre aculturación y etnicidad*, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1984.

I és precisament l'Associació de Veïns del Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny —creada al juliol de 1970— l'eina que van utilitzar els habitants de la barriada per unir-se i reclamar serveis i infraestructures bàsiques i millores per les seves condicions de vida. Aquest associacionisme entre els veïns de barris perifèrics amb molta immigració esdevé un fenomen que es repeteix en tots els municipis que experimenten aquesta realitat migratòria. Són els mateixos immigrants els que, farts de veure com les seves barriades no disposen dels serveis bàsics i les infraestructures mínimes, s'organitzen al voltant d'Associacions de Veïns o, en altres casos, generen accions de protesta per fer públiques les seves mancances³⁰⁸.

En aquest sentit, el calendari respecte del cas de l'enderroc del Canyeret —1964 front a 1970— ens indica que s'ha produït un canvi en el repertori de recursos dels habitants dels suburbis i àrees degradades en general i que ara, els veïns de Santa Maria de Gardeny disposen d'un instrument que al Canyeret encara estava vedat: ja no es limiten a la petició individual a les autoritats. Si bé no repetirem quines eren les mancances que sofria el barri perquè ja les hem comentat anteriorment amb els articles escrits a *Diario de Lérida*, si que descriurem quines van ser les principals reclamacions que es van fer des de l'Associació.

Poc temps després de la seva fundació, *Diario de Lérida* publicava un article en el qual es presentava l'AVV a l'opinió pública. A l'article, els membres de l'organització

---

³⁰⁸ Per veure més exemples d'aquestes lluites veïnals protagonitzades per veïns immigrants de barriades de la perifèria, es pot fer un seguiment a través de les obres CUESTA GÓMEZ, José Miguel: *El moviment veïnal al barcelonès nord...* (cit.); MARTÍNEZ MUNTADA, Ricard; *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el tardofranquisme i la transició. El cas de Sabadell, 1966-1976*, Memòria de doctorat, Universitat Pompeu Fabra, 1999; RICO MÁRQUEZ, Juan; *Llefià. De la barraca a la dignidad...* (cit.); MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere [coords]: *Construint la ciutat democràtica: el moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*, Icària, Barcelona, 2009; BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad: autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político*, Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012; ANDREU, Marc: *Barris, veïns i democràcia: el moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*, L'Avenç, Barcelona, 2015; DOMÈNÈCH, Xavier: *Pequeños grandes cambios: movimiento obrero y cambio político en la década de los sesenta: materiales para una historia desde abajo y una perspectiva desde Cataluña*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006 i DOMENECH, Xavier: *Clase obrera, antifranquismo y cambio político: pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Los libros de la Catarata, Madrid, 2008. En el cas de la ciutat de Lleida, aquesta dinàmica es pot seguir en MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* cit.; MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans...* (cit.); JARNÉ, Antonieta: *L'oposició al franquisme a Lleida*, Pagès Editors, 1998, Lleida i JARNE, Antonieta; SANVICÉN, Paquita i CAL, Juan: *L'antifranquisme i la transició a Lleida (1970-1979)*, Segre i Ateneu Popular de Ponent, Lleida, 1996.

veïnal expressen el seu malestar perquè no coneixen quin és el pla de les institucions franquistes per traslladar els habitants de les Casetes vers nous habitatges i demanen que se'ls informi de quina és la situació. A més, reclamen poder participar en el nou projecte per tal de donar la seva opinió de quins serveis han de tenir les seves noves àrees de destinació. A continuació, reivindiquen millores pel barri i no només per als habitatges: en primer lloc, demanen que la línia del bus doni tot el tomb a la barriada, ja que només hi ha un punt de recollida i baixada i els veïns han de fer un llarg viatge per arribar-hi; també reclamen la neteja dels carrers del polígon; exigeixen vigilància nocturna al barri; sol·liciten la instal·lació d'un dispensari mèdic, una instal·lació per poder lluitar contra els incendis i protesten per les condicions de l'escola que hi ha a la barriada —ubicada en un barracó— i expressen el desig que els nous habitatges que s'edifiquin vagin acompanyats d'un grup escolar³⁰⁹.

De totes aquestes reclamacions, les que més ressò van tenir van ser la necessitat d'un servei per lluitar contra els incendis i les queixes per la tardança en el lliurament de nous habitatges. Pel que fa al primer, i com hem vist anteriorment, els barracons estaven construïts amb materials que, en el cas de Lleida, no podien fer front al clima tan extrem de la ciutat. Si bé a l'hivern, el fred i la humitat eren presents a l'interior de les llars, la calor de l'estiu es convertia en un problema molt greu quan s'ajuntava amb el ferro i la fusta de les parets. I això es va poder constatar diverses vegades. El 24 de juny de 1970 (la vigília de Sant Joan), *Diario de Lérida* publicava un article al voltant d'un gran incendi que va cremar 8 barracons³¹⁰. A l'article se'ns informa que fins aquella data, la barriada havia patit 4 incendis més. Afortunadament, no van haver-hi ferits, però 30 persones van perdre la seva barraca. La solució que se'ls va oferir als damnificats, segons escriu Magda Ballester, fou el trasllat dels afectats a noves barraques. Aquesta experiència, que s'havia repetit en 4 ocasions, va portar a que l'Associació de Veïns demanés urgentment millores per fer front als incendis.

El que era vist com una necessitat pels habitants del barri, i defensat per Magda Ballester a través dels articles a *Diario de Lérida*, contrasta amb la visió que es tenia de l'organització veïnal per part de les institucions. I és que a l'informe que el

---

³⁰⁹ BALLESTER, Magda: "Presentación de la Junta de la Asociación de Vecinos del polígono de Sta. María de Gardeny a la prensa", *Diario de Lérida*, (29 de agosto de 1970), núm. 1.336, p. 5.

³¹⁰ BALLESTER, Magda: "Una dantesca hoguera de San Juan", *Diario de Lérida*, (24 de junio de 1970), núm. 1.279, pp. 8-9.

Ministerio de la Vivienda va realitzar al 1972 al barri de Santa Maria de Gardeny, parlen de l'AVV, formada, segons el text, pel 80% del veïns de la barriada. La tasca de l'organització és definida com satisfactòria, ja que havia de col·laborar en la millora de les infraestructures i serveis, però, afirmen que els directius de l'associació "se han excedido en sus funciones" i ho justifiquen per influències de persones que res tenen a veure amb l'organització ja que "se ha creado el ambiente, y aún la creencia, de que los ocupantes de albergues tienen unos derechos adquiridos, que la Administración debe forzosamente reconocerles [...] a las que se debe atender casi de manera incondicional". També es queixen de l'ús que se'n fa de la premsa local per "denunciar supuestas actuaciones deficientes y presuntas negligencias de la Administración, sin formular queja ni reclamación previa ante los Organismos competentes". En aquest aspecte, parlen que hi ha "intentos evidentes y constantes por politizar esta cuestión". Com a conclusió, l'informe llença una consideració del tot provocadora: "la repetición de incendios en los albergues de madera, siempre por negligencias graves de los vecinos y puede que en alguna ocasión provocados de manera intencionada, crearon un estado de opinión favorable a los fines que luego han perseguido". És a dir, s'afirma que els incendis han estat provocats pels mateixos veïns amb l'objectiu de visualitzar el problema de la barriada, deixant al marge la possible responsabilitat en la causa dels incendis dels materials i característiques dels barracons que ja hem vist que no eren segurs. Òbviament, sense proves de la intencionalitat dels incendis i utilitzant com a prova les protestes posteriors, el raonament era del tot fal·laç (*post hoc ergo propter hoc*). Finalment, aquesta politització que es descriu a l'informe té un clar culpable: Comissions Obreres. "Los dirigentes de la Asociación se han servido a menudo de la misma para fines evidentemente políticos, que a juicio de esta Delegación han ido coordinados con las actividades de las Comisiones Obreras". En la mateixa línia escriu el Govern Civil en la seva memòria de 1970: "Miembros de las Comisiones Obreras aprovecharon las circunstancias de este problema para crear tensiones de finalidad política [...] dándose por dos veces y en fechas distintas incendios múltiples de tales albergues que se sospecha pudieran ser intencionados"³¹¹.

Les acusacions que es feien des del Govern Civil, però, no anaven del tot desencaminades. Ivan Bordetas analitza a la seva tesi el paper de les Comissions Obreres a diversos barris de la ciutat de Barcelona i evidencia la influència que

---

³¹¹ Memòria del Gobierno Civil de Lérida, 1970 a Arxiu Històric de Lleida. Govern Civil. Memoria de Gobierno Civil, 1965-1976. Sig.: 3888.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

CC.OO. va tenir en les barriades perifèriques amb una forta presència d'obrers a través de la configuració de les anomenades "Comisiones de barrio":

"Las Comisiones Obreras no estaban exentas de luchas vecinales. Por su carácter sociopolítico se implicaban en ello. Y te diré más, el movimiento asambleario de Comisiones Obreras por barrios fue el primero que impulsó la lucha por la vivienda social, por los equipamientos, por la enseñanza, por los asfaltados de las calles. Fueron las encargadas de hacer aparecer las, en principio, comisiones vecinales que luego se transformaron en Asociaciones de Vecinos [...] Las Comisiones Obreras y las de barrio estaban conexas [...] Comisiones Obreras se reunía en los barrios y en sus iglesias compartiendo la lucha por las reivindicaciones del movimiento obrero y vecinal."³¹².

Aquestes comissions de barri tenien un doble objectiu: d'una banda, la creació d'una delegació obrera depenent de CC.OO. en els barris i, de l'altra, la lluita per la millora de les condicions de vida dels veïns de les barriades a través de reivindicacions per lloguers assequibles, la urbanització dels carrers i serveis bàsics com escoles, transports o serveis mèdics³¹³, unes reivindicacions que més tard assimilarien les Associacions de Veïns, com bé mostra I. Bordetas amb les següents paraules:

"A ello se añadiría el papel de las CB "como impulsoras y difusoras de una serie de planteamientos y exigencias reivindicativas que más tarde asimilarían, de forma más abierta y más masiva, las Asociaciones de Vecinos a través de las asambleas"³¹⁴.

Així, doncs, no seria estrany veure com darrere de les protestes i mobilitzacions dels veïns de les Casetes —i que van desembocar en la constitució d'una Associació de Veïns per poder canalitzar-les— hi trobéssim a les Comissions Obreres com una

---

³¹² BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos...* (cit.), p. 347 a través del testimoni de Miquel Guerrero present a l'obra FERRANDO PUIG, Emili i RICO MÁRQUEZ, Juan: *Las Comisiones Obreras en el franquisme: Barcelonès nord 1964-1977*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005, pp. 479-480.

³¹³ BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos...* (cit.), p. 351.

³¹⁴ BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos...* (cit.), p. 359 a través del pròleg de Jaume Carbonell a l'obra EQUIPO DE ESTUDIOS: *La lucha de barrios en Barcelona*, Elías Querejeta Ediciones, Barcelona, 1976.

forma de lluita política contra el règim. Tot i així, resulta poc probable imaginar que aquests van ser els responsables dels incendis de diverses cases prefabricades, malgrat la seva marcada voluntat reivindicativa. Aquest fet, i a manca d'un treball que estudiï en profunditat els moviments veïnals de la ciutat de Lleida, evidencia l'inquietud que aquestes contestacions provocaven entre les autoritats franquistes, les quals veien a les CC.OO. com un element de desestabilització al que s'havia de silenciar, culpant-les, d'aquesta manera, dels incendis.

Pel que fa al trasllat dels habitants de les Casetes a nous allotjaments, molts veïns van aixecar la veu per denunciar retards en l'entrega dels pisos. Per fer memòria, cal recordar que la instal·lació dels barracons del polígon residencial de Santa Maria de Gardeny es va aprovar al febrer de 1967. Paral·lelament, l'*Instituto Nacional de la Vivienda*, propietària dels terrenys on es van instal·lar les cases prefabricades procedents de diversos municipis de la província de Barcelona, va dissenyar la construcció de 1.000 habitatges als mateixos terrenys de Gardeny i dutes a terme per l'*Obra Sindical del Hogar* i Constructora Asturiana S.A. Aquest habitatges, per tant, dividits en els grups Gaspar de Portolà i Juan Carlos, anaven destinats pels inquilins de les Casetes. Ara bé, el que en un principi havia de ser un trasllat provisional es va allargar massa en el temps, ja que fins l'any 1974 no es van omplir tots els habitatges dels blocs Juan Carlos, i les obres no incloïen tots els serveis mínims per poder-hi viure. A tall d'exemple d'aquesta situació, la revista *Nova Lleida* (publicació clandestina del PSUC a Lleida), es deia l'any 1973: "Queremos recordar que hace más de un año se cumplió ya el plazo de entrega de las mencionadas viviendas. Es decir, no acabamos de entender como el Señor Delegado [fent referència al Delegado Provincial del Ministerio de la Vivienda] se atreve a pronunciar semejantes triunfalismos cuando el plazo de entrega ha sido suficientemente rebasado y cuando los habitantes de las Casetas llevan más de seis años en ellas"³¹⁵.

Per tant, alguns veïns van viure a les Casetes des de 1967 fins 1973-74, com ens indiquen el testimoni de molts veïns del barri que escriuen al Delegat Provincial del *Ministerio de la Vivienda* per reclamar un trasllat als blocs Juan Carlos. De fet, aquesta cronologia no és del tot encertada, ja que trobem testimonis que demanen poder viure a un pis dels blocs Juan Carlos l'any 1978, com el cas de dues dones que argumenten "que teniendo conocimiento de que en los bloques de Príncipe de Juan Carlos, hay viviendas vacantes, o sea pisos cerrados, que no está debidamente justificados por las

---

³¹⁵ "Las Casetas", *Nova Lleida*, nº 11, gener de 1973.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

distintas situaciones en que se encuentran" o "hay viviendas cerradas indebidamente, que no son habitadas y otras circunstancias".

Imatge 9. Les Casetes i els Blocs Juan Carlos al fons.

Font: Arxiu Històric de Lleida: Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Vista parcial de los albergues provisionales. Sig.: 1689.

I, tanmateix, les noves edificacions es van construir amb mancances greus; a alguns pisos no hi arribava l'aigua i els seus inquilins l'havien d'anar a buscar a les fonts més properes, en altres no hi havia subministrament elèctric... i el barri no disposava encara l'any 1973 de llar d'infants, ni centre cultural, entre els equipaments que havien estat reclamants. Pel que fa a les escoles, les que hi havia durant l'existència de les Casetes van desaparèixer perquè el sostre va caure i havien d'anar a l'església de Santa Teresita fins que es construïssin de noves pels habitants del Blocs Juan Carlos³¹⁶. Finalment, el novembre de 1973 es va adjudicar una parcel·la per la construcció de dos centres d'ensenyament, però no va ser fins l'any 1981, amb Antoni Siurana a l'alcaldia, que l'*Instituto Nacional de la Vivienda* va cedir de forma gratuïta a l'Ajuntament vials, espais d'ús públic, xarxes de serveis i obres amb el compromís que fos el consistori el que realitzés la finalització d'obres, com el

³¹⁶ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* cit. pp. 175-177; JARNÉ, Antonieta: *L'oposició al franquisme a Lleida...* (cit.), pp. 289-290.

sanejament d'edificis o la il·luminació de pisos i carrers³¹⁷. Aquest trasllat dels habitants de les Casetes als Blocs Juan Carlos ens el descriu el Jesús M. qui reflexiona sobre el passat i el present de la zona on hi havia el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny i del barri de la Mariola, en general:

Jesús M.: " Luego hicieron los bloques Juan Carlos. A mis tíos les tocó el primero que hay que da al campo de futbol³¹⁸, des de la ventana se veía el futbol, que no era el interior [...] Cuando estuvieron los bloques Juan Carlos hechos (...) pasaron todos a la vez, bueno creo que sí, hicieron todos a la vez o dos o tres turnos, pero pocos. Además eran asequibles, los tenías que pagar ¿eh? se pagaba como un alquiler, pero bien. ¡De las casetas a un piso nuevo!. Y ahora el problema allí de los bloques Juan Carlos es un barrio, un núcleo muy bien, lo que pasa es la gente... Tiene jardines por abajo, debajo no tienes tiendas, es muy espacioso *pa* jugar y los pisos están muy bien, lo que pasa es que... y tampoco son tan pequeños. Lo que la gente... está allí lo mejor de Lleida. Allí y aquí, la Mariola. Aquí en la Mariola tenías los bloques Ramiro de Ledesma... todo esto estaba sin construir, quedaba a las afueras de Lleida, era todo campo... Hasta hace veinte años, todo era gente trabajadora, había un montón de bares, luego estaban los cuarteles y había muchísimo militar. Había una vida en la Mariola... buen ambiente. Ahora se ha estropeado, pero mucho (...) La Mariola fue el barrio mejor de Lleida. La Bordeta, Pardiñas... era todo pequeños y tal y aquí en la Mariola era, a raíz de los militares, había un ambiente bestial. Ahora la Mariola... ¡Ostia la Mariola!".

Pel que fa a l'origen dels veïns de les Casetes procedien, en bona part, dels residents desallotjats del barri del Canyeret després del seu enderrocament, com hem vist. Molts d'ells van haver de fer una escala a l'antiga Presó de Lleida³¹⁹, que durant

---

³¹⁷ "Polígono Santa Maria de Gardeny, Convenio de Cesión de viales y zonas públicas", 1981 a Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Instituto Nacional de la Vivienda, 1981. Convenio de cesión de viales y zonas públicas del polígono de Santa María de Gardeny (planos). Sig.: 1685.

³¹⁸ El camp de futbol de la Unió Esportiva Gardeny.

³¹⁹ SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita i BARRULL, Jaume: *Ciudadania*,...cit. pp. 77 i 122; VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà*..., pp. 142-143 i 453; TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida*..., p. 167; DD.AA.: "Lleida, un assaig d'aproximació"..., p. 35; LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida*..., cit. p. 425; BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida*..., cit. p. 257.

un breu espai de temps va servir per albergar aquesta població fins que no es van acabar de muntar els barracons "[...] instalados para expropiados de los Polígonos en Lérida y especialmente del Polígono "El Cañeret", y familias sin vivienda que ocupaban el antiguo edificio de la cárcel provincial"³²⁰. Emperò, segons el *Ministerio de la Vivienda* no només hi van arribar veïns del desaparegut barri situat a la falda de la Seu Vella —tal i com ja deixaven entreveure algunes de les informacions examinades—, si no que també hi van acudir "familias procedentes de los otros polígonos de actuación del Ministerio, y otras instaladas a propuesta del Ayuntamiento para atender necesidades urgentes, tales como desalojos de vivienda por ruina y expropiación"³²¹. En total, segons Josep Tortosa³²², hi vivien unes 620 famílies, de les quals el 80% procedien d'Andalusia. També trobem població immigrant arribada des de Múrcia, Extremadura, les dues Castelles, Aragó i Navarra. La memòria del Govern Civil de 1970 constata la relació entre Gardeny i immigrants amb les següents paraules: "En el polígono Urbanístico de Sta. María de Gardeny de Lérida, están ubicados buen número de esas familias procedentes de la inmigración interior"³²³.

L'informe dedicat a Gardeny reafirma aquesta diversitat entre els veïns, si bé no parla de llocs d'origen concrets si no de "la mezcla de gentes y familias de distinta procedencia que se produjo en la ocupación de los albergues, y que continuó en los grupos de construcción". Jaume Roca i Sans, en l'article de la revista Serra d'Or de 1970, dedica unes pàgines a la immigració a Lleida i s'aproxima a la realitat de Santa Maria de Gardeny, oferint-nos percentatges de població que no coincideixen amb el que ens descriu Tortosa, ja que Roca afirma que a les casetes hi viuen un 75% de famílies "castellanes", un 17% de catalans i un 8% de població gitana³²⁴. El mateix Josep Tortosa afirma que un altre grup d'habitants d'aquest barri hi resideixen perquè són de baixa condició social, sense grans ingressos, i que acaben vivint a les Casetes

---

³²⁰ Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Sig.: 1689.

³²¹ Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Sig.: 1689.

³²² TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida...* (cit.), p. 167.

³²³ Memòria del Gobierno Civil de Lérida, 1970 a Arxiu Històric de Lleida.: Govern Civil. Memoria de Gobierno Civil, 1965-1976. Sig.: 3888.

³²⁴ ROCA I SANS, Jaume: "la immigració", pp. 33-35 dins de DD.AA.: "Lleida, un assaig d'aproximació"..., cit. p. 35.

per no poder pagar un lloguer³²⁵. En la mateixa línia escriu l'informe que la delegació provincial del *Ministerio de la Vivienda* va elaborar al gener de 1972 sobre el barri de les Casetes³²⁶ quan descriu els seus habitants com un col·lectiu de "distinta, variada y compleja condición" amb un gran protagonisme de famílies amb escassos mitjans econòmics "habitados a vivir en condiciones infrahumanas".

Lligat amb aquesta situació social descrita als veïns de les Casetes, Josep Tortosa descriu les activitats en què hi treballen tant homes com dones i infants. Pel que fa als barons, el 90% treballa com a peó, ja sigui en la construcció o en l'agricultura. El 10% restant es dediquen a altres tasques com ara fusters, escombriaires, camioners, repartidors, enllustradors, pintors, encofradors o venedors ambulants. En les dones, el sector de la neteja és el predominant (amb un 67% del total i tant en cases particulars o com a contractades en empreses dedicades a la neteja), seguit per treballadores de la llar (el 19%) i les que treballen a la indústria o altres activitats remunerades (el 14%). Pel que fa als menors d'edat, Tortosa afirma que el 35% acompanya al seu pare en la recollida de la fruita i un 10% treballa com a repartidor en un comerç o com a repartidor de propaganda³²⁷.

Finalment, podem extreure una radiografia de les característiques socials dels habitants de les Casetes a través de les sol·licituds d'habitatge per al Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny. Es tracta d'escrits que fan residents dels barracons i que van dirigits al Delegat Provincial del *Ministerio de la Vivienda*³²⁸. Aquests textos en proporcionen informació amb noms, procedències, llocs de treball i situacions familiars que justifiquen la demanda de trasllat vers els blocs Juan Carlos. Del conjunt, prenem una mostra de 48 casos, dels quals podem extreure:

Els demandants són, en la seva gran majoria, immigrants. Si bé no sempre apareixen les procedències, quan ho fan, es comprova que són nascuts en altres províncies. De la mostra de 48 informes, 24 no indiquen el lloc de procedència. Tot i

---

³²⁵ TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida...* cit. p. 167.

³²⁶ "Informe sobre los albergues provisionales y viviendas en construcción en el polígono "Santa Maria de Gardeny" de Lérida", 8 de gener 1972.

³²⁷ TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida...*, pp. 168-169.

³²⁸ Aquests expedients de sol·licitud d'habitatge es troben presents a l'Arxiu Històric de Lleida: Arxiu Històric de Lleida: Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Sig.: 1689.

així, i encara que no sigui una plena garantia, podem extreure informació a partir dels noms i cognoms dels sol·licitants sense lloc d'origen, ja que molts dels mateixos són castellans (José, María, Manuel, Emilio, Enrique, Anton, Francisco, Juana, Manuela, Carmen, Encarnación, Alejandro, Vicente, Carlos, Antonio, Marcelino, Domingo). D'aquests, molts cognoms són castellans, també: (Jiménez, Valle, Rubio, Rodríguez, Navarro, Córdoba, Castillo, Palomino, Tovar, Moraton, Fernández, Camacho, Pastor, Martos, etc.)³²⁹. Quatre, sense població d'origen, són guàrdies civils pel que probablement han nascut en una altra província i han estat destinats a la ciutat. Un altre motiu que ens pot portar a pensar que aquesta població sense municipi d'origen registrat siguin immigrants és que procedien de barris com els Magraners o el Canyeret, zones amb una alta densitat d'immigrants.

Pel que fa als que sí disposen de lloc d'origen, 3 són de l'Aragó (Terol, 2 de Barbastro), 2 són d'Extremadura (Càceres i Fuente de Cantos (Badajoz)), 4 són de Lleida (3 de la capital i 1 de Vilosell), 1 de Cantabria (Reinosa), 1 de Salamanca (San Pedro de Rozados), 1 de Madrid (Alcalá de Henares), 1 d'Argentina i 1 evacuat del Sàhara. El lloc de procedència més abundant és Andalusia, amb 10 veïns. D'aquests 10, 4 són de Granada, la província més nombrosa (Narila, Albondón, Sorvilán i Cádiz), 2 són de la població *ijenense* de Martos, 1 de la ciutat d'Almeria, 1 de Sevilla (Morón de la Frontera), 1 de Màlaga (Antequera) i 1 de Cadis (Arcos de la Frontera). Amb aquestes dades, i tenint en compte que és una mostra limitada de 48 persones respecte el total de persones que vivien en la barriada (que es calcula entre 3000 i 4000 persones, segons la data), podem afirmar que el barri de les Casetes estava format per veïns de procedència molt diversa, exaltant allò que deia l'informe de la barriada de població "distinta, variada y compleja condición", però amb un predomini de població andalusa.

Ara bé, aquesta mostra no pot ser l'únic indicatiu sobre la procedència dels veïns del barri de les Casetes perquè la informació que aporta és escassa al mateix temps que no podem afirmar una realitat només a través dels noms i cognoms de les persones. Per aquest motiu, hem d'acudir a una altra eina per conèixer l'origen de la

---

³²⁹ Val a dir que aquests exemples no són fiables al 100%. Tenir o no tenir un nom o cognom d'origen castellà no ha d'indicar, forçosament, la procedència de la persona, però sí que pot ser un indicatiu del lloc de naixement del pare o la mare. I per exemple, l'autor d'aquestes pàgines. El que volem mostrar amb aquest exercici és que molta de la població resident en les barraques del Polígon de Santa Maria de Gardeny és que tenen orígens de més enllà de Catalunya, ja sigui directament perquè són d'altres províncies o perquè són fills d'immigrants.

població resident al barri i aquesta és el cens de població de 1981, encara que sigui una forma retrospectiva d'enfocar-ho. El registre demogràfic ens ofereix xifres de valor quantitatiu (nombre de persones que hi viuen) i qualitatiu (les procedències) sobre la població d'aquesta zona de la capital. Val la pena recordar que el cens de població no és complet, pel que poden mancar veïns, però creiem que la xifra de veïns és propera a la realitat del barri i un gran nombre de carpetes del cens s'ocupaven dels blocs Juan Carlos.

En total, als blocs hi viuen 2.744 persones, una xifra semblant a la que se'ns deia sobre els habitants de les Casetes, que es movia entre les 3.000 i les 4.000 persones i que van ser traslladats, posteriorment, a aquests habitatges. Pel que fa a la procedència dels seus residents, l'origen més nombrós és el format per la població nascuda a Lleida, amb un total de 1.418 persones, 1.258 de les quals van néixer a la capital. Això vol dir que el 51,7% dels veïns dels Blocs Juan Carlos són de la província de Lleida i que el 45,8 són de la mateixa ciutat de Lleida, en molts casos fills d'immigrants, com ja hem comentat en la pàgina anterior a través dels noms i cognoms dels sol·licitants d'habitatge i que es traslladen de la barraca on vivien amb els pares a un pis nou. De la província, el poble que més població té representada en aquests habitatges, i sense comptar amb la capital, és Bellvís, amb 11. Pel que fa a la resta de població, ço és 1.326, ens trobem representades a totes les províncies d'Espanya a excepció de Ceuta i les dues províncies canàries.

Tal i com es pot veure en la taula, la gran aportació la fa el conjunt de la província de Lleida, amb el 51,7% del total. La resta de províncies tenen una representació inferior al 1% en la gran majoria de casos, a excepció de Jaén (9,3%), Granada (5,1%), Osca (3,86%), Còrdova (2,41%), Barcelona (2,39%), Almeria (2,33%), Badajoz (2,19%), Màlaga (1,97%), i Sevilla (1,79%). De fet, són, els mateixos territoris que superen el 1% en el conjunt de població per la ciutat de Lleida, només que ara falta Saragossa i entra Sevilla. Això fa que siguin els territoris d'Andalusia (23,36%) —amb poca participació de Huelva i Cadis, tanmateix, i un protagonisme clar de Jaén i Granada— i Aragó (4,91%) els que més població d'origen tenen als Blocs Juan Carlos després de Lleida, el mateix patró que ens trobem en el cas de les procedències pel conjunt de la ciutat.

Quadre 36. Procedència dels habitants dels Blocs Juan Carlos per províncies segons el Cens de Població de 1981.

Província	Habitants	Percentatge	Província	Habitants	Percentatge
Àlaba	2	0,07	Lleó	14	0,51
Alacant	9	0,33	Lugo	7	0,26
Albacete	1	0,04	Madrid	23	0,84
Almeria	64	2,33	Màlaga	54	1,97
Astúries	3	0,11	Melilla	1	0,04
Àvila	13	0,47	Múrcia	14	0,51
Badajoz	60	2,19	Navarra	5	0,18
Illes Balears	1	0,04	Osca	106	3,86
Barcelona	65	2,39	Ourense	3	0,11
Biscaia	3	0,11	Palència	2	0,07
Burgos	4	0,15	Las Palmas de Gran Canaria	-	-
Càceres	20	0,73	Pontevedra	2	0,07
Cadis	7	0,26	La Rioja	2	0,07
Cantàbria	2	0,07	Salamanca	1	0,04
Castelló	2	0,07	Santa Cruz de Tenerife	-	-
Ceuta	-	-	Saragossa	24	0,87
Ciudad Real	24	0,87	Segòvia	3	0,11
Conca	19	0,7	Sevilla	49	1,79
Còrdova	66	2,41	Sòria	18	0,66
La Corunya	1	0,04	Tarragona	22	0,8
Girona	12	0,44	Terol	5	0,18
Granada	140	5,1	Toledo	7	0,26
Guadalajara	4	0,15	València	12	0,44
Guipúscoa	1	0,04	Valladolid	9	0,33
Huelva	6	0,22	Zamora	4	0,15
Jaén	255	9,3	Estranger	55	2
Lleida	1.418	51,7	Total	2.744	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

Amb aquests escrits de demanda de millores en el seu habitatge, podem establir les següents consideracions:

- Les famílies que reclamen un canvi d'habitatge són nombroses, ja sigui pel nombre de fills que tenen o per la quantitat de persones que hi viuen a la mateixa barraca (germans, néts, avis, tiets...).

- Les causes per la demanda del trasllat responen a dues grans consideracions: per les males condicions higièniques i d'habitabilitat —humitat, manca de lavabos, no arriba l'aigua, etc.— i perquè s'han quedat petites quan s'han format famílies. Recordar que podien ser de 2-3 habitacions i els metres quadrats eren limitats (50-60 m²). Amb aquests arguments, justifiquen la necessitat del canvi de domicili per malalties respiratòries o de mobilitat que fan impossible viure a les Casetes.

- La procedència del veïns de les Casetes són de zones degradades de la ciutat, com el cas del Canyeret, les barriades d'autoconstrucció —això és, els Magraners i el Secà de Sant Pere— o de blocs de pisos construïts durant la dècada de 1940, com ara els blocs Ramiro de Ledesma o Onésimo Redondo.

- Els llocs de treball obeeixen a la imatge estereotipada de l'immigrant amb feines poc qualificades. De fet, en aquesta mostra, els homes treballen com a peons a l'agricultura i la construcció i feines poc qualificades: drapaire, mecànic, xofer, fontaner, guixaire... També trobem pensionistes i jubilats i Guàrdies Civils. En el cas de les poques dones que hi apareixen, totes es dediquen al sector de la neteja o "sus labores".

- Finalment, hi ha escrits que denuncien que fa molt de temps que esperen ser traslladats als blocs Juan Carlos, al mateix temps que es queixen de que molts dels pisos ja edificats estan buits.

En definitiva, les Casetes se'ns presenta com un barri de barraques amb unes característiques molt semblants a barriades d'altres municipis catalans més coneguts, com poden ser el Somorrostro o Montjuïc, però amb la particularitat que les barraques les va subministrar l'estat. Es tracta d'un terreny extens que va ser ocupat per cases prefabricades propietat de l'*Instituto Nacional de la Vivienda* portades des de ciutats de la província de Barcelona per acollir població resident en zones degradades de la ciutat. Aquesta idea, necessària per una ciutat que als anys seixanta havia augmentat exponencialment la seva població i amb un problema de manca d'habitatge que es portava arrossegant des del final de la Guerra Civil i que s'aguditzava a l'arribada dels

anys setanta, va desembocar en un ampli ventall de problemàtiques fruit de la mala administració que van fer les autoritats franquistes i que va desembocar en l'endarreriment en la retirada de les barraques, fet que va provocar que molts dels veïns de les Casetes hi visquessin fins a 7 anys, o més. La qualitat dels materials de construcció i la manca d'equipaments i serveis va generar queixes i malestar entre els habitants de la zona, difosos a través d'articles al *Diario de Lérida* i que va acabar amb la creació d'una Associació de Veïns que va canalitzar les protestes i que acabaria convertint-se en l'altaveu dels veïns del barri. Des de les institucions franquistes en cap moment es va fer autocrítica i les culpes es repartien entre els veïns de les Casetes i elements externs que volien convertir en polític un problema d'habitatge.

Sigui com sigui, l'existència d'aquest barri és un fet vergonyós per a la història de la ciutat: la concentració de milers de persones en cases prefabricades amb materials altament inflamables i perjudicials per a la salut, l'oblit en la construcció de serveis i infraestructures —com ara enllumenat públic, pavimentació de carrers o l'inexistència d'escoles— que acompanyessin als habitatges, etcètera. En aquest sentit, la zona on fa unes dècades hi havien les barraques que conformaven el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny podria esdevenir un lloc de memòria en homenatge i record a les milers de persones que van passar-hi a través d'una inscripció que en relati, breument, què era i perquè es va formar, amb imatges per a que els veïns joves de la ciutat coneguin aquesta història de Lleida (no sempre recordada ni difosa) i, en definitiva, per honrar la memòria d'aquells que van haver de viure en pobres condicions d'habitabilitat. Aquest homenatge, però, esdevindria un fet que s'ha produït en altres casos de barraquisme, com ara el barri del Somorrostro —on una placa explica que a les platges de Barcelona s'hi van amuntegar milers de persones nouvingudes a la capital catalana— o el cas de Sabadell amb el recordatori, també en forma de placa, de les coves de Sant Oleguer, avui dia visitables en forma de guia³³⁰. Petits gestos que contribueixen a dignificar la memòria d'aquells que, per

---

³³⁰ Pel que fa al cas del barri del Somorrostro, diversos articles de Premsa donen testimoni de la inauguració de la placa que donava nom a la platja on anteriorment s'hi ubicava aquesta barriada: RIBAS, Clara: "Homenatge al barri del Somorrostro", *El Punt Avui*, (26 de novembre de 2014) i EUROPA PRESS: "Trias inaugura a l'antic Somorrostro la primera placa en memòria de les barraques de Barcelona", *Diari Ara*, (25 de novembre de 2014). Pel que fa a les coves de Sant Oleguer de Sabadell, la pàgina web de l'oficina de Patrimoni de l'Ajuntament de Sabadell (http://ca.sabadell.cat/Oficinadelpatrimoni/p/coves_cat.asp) i una altra publicació del consistori sabadellenc (http://ca.sabadell.cat/fitxes/noticies/2010/2010092004_cat.htm) descriu l'acte de memòria que es va fer d'aquesta part de la ciutat, així com les visites que s'hi poden fer avui dia.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

diversos motius, es van veure obligats a residir en coves, barraques o cases prefabricades, configurant una altra història de les ciutats que necessita, també, ser explicada.

4.3. El barri dels Magraners. Un exemple del barraquisme i d'immigració a Lleida.

"(...) Porque, aunque al llegar a "Mangraners" o al "Secano de San Pedro" Lérida pierda su nombre, esto es Lérida, tan Lérida como la avenida José Antonio o la Plaza Pachería. Con unos leridanos que tienen tanto derecho a la limpieza, al agua corriente o a la luz como los de la Calle Mayor (...)"³³¹.

Imatge 10. El barri dels Magraners.

Font: LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners: querido barrio*, [S.l.: s.n], Lleida, 1993.

Entre la diversitat de barris que conformen la ciutat de Lleida, la barriada dels Magraners representa l'exemple més clar de l'impacte que va tenir l'arribada

³³¹ Aquestes paraules es poden llegir en una carta al director escrita pels veïns dels barris del Secà de Sant Pere i dels Magraners en el *Diario de Lérida* del 6 de febrer de 1968.

d'immigrants a la capital lleidatana, esdevenint, juntament amb el Secà de Sant Pere, una zona d'autoconstrucció. Situat actualment al marge dret de la carretera nacional 240, direcció Tarragona i molt a prop del Polígon Industrial del Camí dels Frares, els Magraners va ser fins als anys quaranta una zona deshabitada i marginal de la ciutat. Ventura Margó afirma que abans de les primeres construccions, els Magraners era un puig amb una gravera, on s'extreia material per a la construcció³³². A banda, molts lleidatans acostumaven a anar-hi per menjar-hi la mona de Pasqua donada la seva situació a l'extraradi de la ciutat i la vegetació que hi havia, oferint un escenari idoni per passar una tarda en família al camp. Els únics elements importants que hi trobàvem en aquella zona eren una camí de terra (l'actual N-II), al marge del qual hi creixien magraners (motiu pel qual al barri se'l coneix amb aquest nom), el Camp d'Aviació Civit i una fonda anomenada Garrut que servia per canviar els cavalls cansats camí de Montsó³³³. No hi havia res més. Aquesta situació va començar a canviar cap als primers anys de la dècada de 1940, quan van arribar els primers immigrants i es van començar a construir els primers habitatges, això sí, fets per ells mateixos. Ventura Margó ens diu que entre 1944 i 1945, un ciutadà lleidatà es va fer amb les terres que conformarien el futur barri del Magraners i ho va fer a través d'una llei que assegurava que quan un ciutadà pagava la contribució, durant els anys que fixaven les normatives, d'unes terres que ningú havia liquidat, se les feia seves. D'aquesta manera, Agustí Solsona va adquirir uns terrenys a les afores de la capital i les va començar a vendre a 0,25 pessetes (1 ral) el pam de terra. Aquí és on datem l'origen del barri dels Magraners, quan Agustí Solsona va vendre una primera parcel·la a Manuel Moral Santiago, un immigrant arribat del sud de la península, segons explica Margó, i va edificar la seva casa³³⁴. Encarna López, al llibre *Magraners: querido barrio*, confirma aquesta mateixa idea sobre el naixement del barri i confirma que la primera família en arribar al barri procedia del poble de Martos, a la província de Jaén³³⁵. Amb ells, en van arribar centenars i milers d'immigrants que també van adquirir un tros de terra i van aixecar habitatges, donant forma a un nou barri que restà, durant molts anys, d'esquenes al centre de la ciutat i ignorat pels projectes urbanístics que es van anar

---

³³² MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit.), p. 164 i MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans...* (cit.), p. 63.

³³³ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners: querido barrio*, [S.l.: s.n], Lleida, 1993, p. 15.

³³⁴ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit), p. 164 i MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans...* (cit), p. 63.

³³⁵ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 19.

aprovant. Aquesta distància vers el nucli urbà i el baix preu del sòl eren els al·licients per a que els nouvinguts s'instal·lessin i construïssin els seus habitatges en els Magraners, molt més econòmic que adquirir-lo a la ciutat, com bé recull Encarna López amb el testimoni de les primeres famílies en residir al barri, les quals justifiquen la tria del seu assentament per motius econòmics: "nos enteramos de que vendían estos secanos y compramos aquí, porque en otro sitio nos hubiera costado más caro"³³⁶. La compra del terreny i la construcció de l'habitatge, però, no sempre era la primera opció i alguns veïns trigaven un temps en fer-ho per motius econòmics. L'allotjament en casa d'un familiar o un amic servia com a pas previ a l'assentament definitiu, com bé mostra aquest testimoni a l'obra de Carles Feixa *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut de Lleida (1936-1989)*:

"Al principio uno se metía en casa de un amigo, de un familiar, o de algo, para vivir. Te daban una habitación, la golfa, lo que fuera. Cuando ya empezabas a tener pelas. ya te comprabas el terrenito. Te lo vendía Vicente, que tenía todas las tierras de por allá, las parcelaba y las vendía. Y entonces compraban el solar, con las primeras pelas. Y lo iban pagando poco a poco. Y ya empezaban a hacer la chabola, con fango"³³⁷.

Com dèiem, el naixement dels Magraners va estretament lligat amb la immigració i l'autoconstrucció. Autors que parlen del barri asseguren que aquesta afinitat del lloc d'origen de molts dels seus veïns va donar una forta identitat a la barriada, castigada durant molts anys per la manca de serveis i infraestructures, com ara el clavegueram, l'aigua potable, l'enllumenat públic, etc. com a conseqüència de la seva ubicació en la perifèria; de la seva tardana incorporació en els plans d'ordenació municipals i de la nul·la participació de l'Ajuntament local en la millora d'aquesta part de la ciutat.

---

³³⁶ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 19.

³³⁷ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p. 389.

Imatge 11. Vista del barri dels Magraners.

Font: LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners: querido barrio*, [S.l.: s.n], Lleida, 1993.

Aquesta solidaritat entre veïns i la manca de serveis es pot exemplificar en la construcció que els residents del barri van fer d'un pou per poder abastir-se d'aigua potable, ja que el canal d'on l'agafaven patia talls de subministrament en els mesos d'hivern³³⁸. Al 1953 també es va viure un episodi de solidaritat entre veïns, fruit de la voluntat del governador civil (que per aquelles dates era el gironí Josep Pagès Costart)³³⁹ d'enderrocar el barri després que els propietaris de les terres denunciessin que aquestes estaven ocupades. La presència de tractors per tirar les cases a terra i de policia que amenaçava els veïns disparant a l'aire no va espantar els habitants de

---

³³⁸ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 19.

³³⁹ Josep Pagès Costart (Palamós, Girona, 1904- Lleida, 1974 –tot i que morí a Barcelona-). Estudià batxillerat a Girona on fou company de promoció de Josep Maria de Porcioles. Es llicencià en Dret y esdevingué notari per oposició, exercint a Bellpuig, Lleida, des de 1935. Durant la guerra fugí de Catalunya i s'incorporà a FET-JONS on treballà en els serveis d'*Información e Investigación* i *Prensa y Propaganda*. Després de la guerra exercí la seva professió a Tárrega, Lleida, on fou regidor (1942) i diputat provincial (1943). President de la Diputació de Lleida (1946-50). Governador civil de Tarragona (1950-51), Lleida (1951-56) i Girona (1956-62). En abandonar el govern civil de Girona obtingué plaça de notari a Lleida capital. El març de 1967 fou nomenat *Archivero de Protocolos del Distrito Notarial de Lérida*. Fou un cas únic –a tot l'Estat- de governador civil “autòcton”.

la barriada que, amb l'ajuda del Pare Nadal, van envoltar les cases i es van estirar al terra per impedir el pas a les màquines, en un cas més que notable de resistència veïnal anterior a l'existència d'una organització d'aquest tipus en sentit estricte. Finalment, les cases van continuar de peu gràcies a l'acció dels habitants del barri i la mediació del Pare Nadal, qui va aconseguir que els seus veïns poguessin adquirir les parcel·les de terra i fer les escriptures de la compra³⁴⁰. La solidaritat entre veïns en barris d'autoconstrucció, com els Magraners, va ser un fenomen estès pel territori català ja que trobem altres casos en municipis on es van conformar aquest tipus de barriades. Angelina Puig ho descriu molt bé per al barri de Torre-romeu de Sabadell i José Miguel Cuesta ho fa per explicar l'evolució dels diferents barris de les ciutats de Sant Adrià de Besòs, Santa Coloma de Gramanet i Badalona, on també trobem presència de barraquisme³⁴¹.

Abans de procedir amb l'evolució i les característiques del barri dels Magraners, hem de fer un parèntesi i parlar de l'actitud dels capellans i altres figures catòliques en aquest tipus de barriades³⁴². Més enllà de la doctrina catòlica en favor del règim de Franco des del mateix moment en que va esclatar la guerra, als barris perifèrics de les ciutats hi havia una altra realitat que mostrava les mancances que disposaven aquestes barriades construïdes pels immigrants. Davant aquesta realitat, i amb una clara vocació evangelitzadora d'una població que no disposava d'escoles ni parròquies, els capellans de barri es van posicionar al costat dels veïns i veïnes i juntament amb organitzacions cristianes que van sorgir per donar resposta a les necessitats dels barris més humils —les Joventuts Obreres Catòliques (JOC), la Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC), Càritas, les Congregacions Marianes, etc.—, van contribuir al progrés de les perifèries de les ciutats a través del finançament

---

³⁴⁰ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 24 i 50 anys de vida. 1959-2009, Parròquia de Sant Josep Obrer dels Magraners, Diputació de Lleida, Lleida, 2010, p. 8.

³⁴¹ PUIG, Angelina: *De Pedro Martínez a Sabadell...* (cit.) i CUESTA GÓMEZ, José Miguel: *El moviment veïnal...* (cit.).

³⁴² BARALLAT, Jaume: *L'Església sota el franquisme: una mostra local: Lleida, 1938-1968*, Pagès Editors, Lleida, 1994; BARALLAT, Jaume: *Devotes, croats i militants. L'apostolat seglar sota el franquisme a Lleida*, Pagès Editors, Lleida, 1996; DD.AA.: *Arrels Cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*, vol. IV. "Temps de Llums i ombres. Temps d'esperança. L'època contemporània. Del segle XIX fins als nostres dies", Pagès editors i Bisbat de Lleida, Lleida, 2007; FIGUEROLA, Jordi i JUNCOSA, Isabel. *L'església catalana durant el franquisme 1939-1975. Volum III Barcelona*. Editorial Claret. Barcelona 2009; LLADONOSA, Manel: *La presència de la Companyia de Jesús a Lleida*, Diputació de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2009 i BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos...* (cit.).

en la construcció d'escoles, accions d'ajuda a les necessitats de la població i, també, participant en protestes al costat dels habitants (com acabem de veure) per reclamar millores en serveis i infraestructures. L'actitud de l'Església va prendre, doncs, un marcat caràcter polític, especialment després del Concili Vaticà II celebrat entre els anys 1962-1965 —i on es va manifestar la importància per a les transformacions i les preocupacions socials— contribuint a la lluita antifranquista fruit de la consciència dels problemes que hi havia des dels barris de les ciutats.

Pel que fa a l'autoconstrucció dels habitatges, també té una explicació fàcil d'entendre: a la ja mencionada dificultat econòmica dels nouvinguts per adquirir un pis al nucli urbà, els solars de les afores esdevenien un incentiu per començar una construcció que acabaria essent la llar de molts nouvinguts. De fet, una gran part d'aquests treballava en el sector de la construcció i això els donava un avantatge en tant que eren coneixedors de com ho havien de fer —dins de les limitacions òbvies de no comptar amb arquitecte ni aparellador, ja que el *paleta* no deixa de ser un coneixedor parcial de les tasques de construcció—, a més de les facilitats per aconseguir el material necessari per aixecar l'habitatge. Margó escriu que els veïns dels Magraners adquirien el ciment per fer la seva casa al magatzem Ribé, situat a l'avinguda Blondel, i la fusta i les bigues la compraven a la serradora Vila, al carrer Comerç. Així, "després de la jornada laboral era normal veure gent carregada amb un sac de ciment, una biga de fusta o altres materials preparats per al diumenge"³⁴³. Un altre testimoni de l'autoconstrucció l'aporta una publicació per celebrar els 50 anys de la parròquia de Sant Josep Obrer dels Magraners en què se'ns descriu que "[...] Cada día, después del trabajo, tenían que subir a Magraners con un saco de cemento a la espalda, o un saco con ladrillos o arena... para el domingo hacer un trozo de pared, de su casa"³⁴⁴ o el testimoni d'un immigrant a l'obra de Carles Feixa quan afirma en referència a la construcció de les cases: "[...] Lo hacíamos domingos, y sábados. Todos los días festivos. Hacer una casa duraba 5 o 10 años [...] Se hacían con barro. Se hacía un molde de madera, y metían el fango aquel, el adobe, con un poco de paja, y asin. De cañizos y madera"³⁴⁵. Aquest testimoni, per tant, ens mostra com la història del ciment i els totxos, fou —més que probablement— una qüestió tardana, per fer agafar consistència a una edificació anterior encara més precària. De la mateixa

---

³⁴³ MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans...* (cit), p. 63.

³⁴⁴ 50 anys de vida. 1959-2009... (cit.), p. 13.

³⁴⁵ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p. 390.

manera l'experiència com a paletes, també devia ser tardana, car els immigrants procedien de pagès i la construcció a Lleida no va créixer significativament fins la dècada dels seixanta, reconstruccions al marge. Això feia que els diumenges, dia de la setmana en què no treballaven a la ciutat, agafessin els materials i entre els membres de la família construïssin la seva casa. I no només s'ajudaven entre els que residien a les cases, si no que també ho feien entre els veïns com a conseqüència de compartir unes condicions de vida similars i de tenir uns llocs de procedència molt propers³⁴⁶. Uns altres testimonis, en aquest cas de les entrevistes, també segueixen amb aquesta tendència escrita sobre l'autoconstrucció dels habitatges per part dels veïns de la barriada, l'origen dels materials i l'edificació en els dies en que la població no treballava:

Angelino C.: "Cuando llegué (1964) me instalé en casa de un hermano, que vivía en la calle San Francisco Javier, aquí en Magraners, hasta que encontré yo un piso a medio hacer en la calle San Ignacio de Loyola y lo fui haciendo conforme pude... como la mayoría de los de aquí. Tenía que acabarla en sábados y domingos, cuando no trabajaba. Los materiales los conseguía a veces por ahí buscando, porque de nuevo podía poner poco... Fue un sacrificio, lo que pasa es que la cosa ha ido mejorando (...) Mi hermano se la fue haciendo él también... compró un solar y se la fue haciendo"

José S.: "Luego de la barraca nos venimos aquí (Magraners) en una casa de tres pisos. Vivimos toda la familia en la casa, dos hijos que tengo y yo. La compré medio hecha y la fuimos haciendo *pa arriba pa arriba* (...) *Pos mira*, que sobraban veinte duros, *pos comprabas ladrillos e ibas subiendo*. Yo cuando terminé de hacer la casa no le pedí a nadie ni un duro".

El testimoni de la Dolores L. resulta molt interessant perquè ella es va instal·lar als Magraners en el moment del seu origen i ens detalla molt bé aquest origen humil, d'autoconstrucció en els dies que no es treballava i protagonitzat per la immigració. El seu relat també incideix en el fet que va ser el boca a boca el que va fer que bona part dels andalusos que arribaven a Lleida es traslladessin als Magraners.

---

³⁴⁶

MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans...* (cit), p. 64.

Dolores L.: "Pues imagínate tú que eran casitas hechas de tovas, hechas de barro (...) Aquello era, pues eso, calles hechas con un gran lavadero, por ejemplo, detrás del cementerio, un gran lavadero que es allí donde la gente iba a lavar y todo era casitas, todo plantas bajas... y ya te digo, hechas de tovas y a lo mejor ni el suelo estaba pavimentado... Quiero decir, los *Mangraners* empezaron a nacer de esa manera. Luego algunos podían poner un tejado... y de ese terrenito que tenías podías ir haciendo un poco mejor o haciendo particiones por dentro. Los *Mangraners* empezaron en el año 1942-1943, cuando iba la gente y de allí para adelante es como se ha ido haciendo los *Mangraners*, como la Bordeta, que no era como los *Mangraners* pero era una barriada pequeña [...] Se hacían las casas, aquello que dices un *terrenito*, que puede que lo compraran, y mira allí haciendo tochos de barro y si este domingo podían hacer una, dos, tres, cuatro *filadas*, es igual, hasta que podían ir terminándosela. Los *Mangraners* fueron haciéndose de esa manera y todos eran andaluces, porque uno que ya estaba aquí le hablaba al amigo "oye que aquí estamos bien, vente, vente", así es como se hizo la inmigración de Andalucía, el boca a boca"

Imatge 12. Autoconstrucció als Magraners.

Font: BARRULL, Jaume ... [et al.]: *Història gràfica de Lleida*, Pagès Editors, Lleida. La Paeria. Ajuntament de Lleida, 1991, p. 47.

Imatge 13. Una de les primeres construccions al barri, propietat de Manuel Moral.

Font: MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans*, Diari la Mañana, Lleida, 1995, p. 67.

A mesura que el barri creixia i que hi arribava encara més gent —no només immigrants, si no famílies que vivien a la ciutat com a rellogats—, cada vegada es feia més visible i més evidents les deficiències en serveis que facilitessin la vida dels veïns del barri en el dia a dia. Imatges com ara veure dones rentant la roba en la sèquia que passava pel barri o en un rentador comunitari que es va instal·lar posteriorment eren freqüents³⁴⁷. També se'ns expliquen episodis en què mànegues llarguíssimes omplien els carrers del barri des del dipòsit municipal que es va construir l'any 1962 fins a les cases per poder adquirir aigua potable³⁴⁸. Les entrevistes fetes a immigrants residents encara al barri, així ho corroboren. Encara recorden els problemes de manca de llum, pavimentació dels carrers, clavegueram o abastiment d'aigua, com ho relaten l'Angelino i el José, els quals encara recorden com anaven a buscar al canal aigua amb un carretó o les mànegues pels carrers del barri:

Angelino C.: "Sí que faltaba entonces el agua. Yo estuve trayendo, estuve con un carretón trayendo agua del canal *pa* hacer la obra, luego pusieron una fuente en la punta de la calle y entonces con mangueras la traían y así *pa* beber hasta que pusieron la fuente y otra en la carretera de Barcelona que había una fuentecilla de agua *pa* beber [...] Cada vez íbamos mejorando.

³⁴⁷ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit), p. 165.

³⁴⁸ 50 anys de vida. 1959-2009... (cit.), p. 16.

Pusieron las fuentes, luego pusieron el alumbrado, que antes había unas bombillitas, las calles sin asfaltar...".

José S.: "Entonces no había agua ni *ná*. El agua vino después, y las cloacas vinieron después. Entonces había una casilla allí que no había ni luz ni *ná* y tenias que estar con un candil... Y el agua teníamos que ir allí abajo en unas pozas que había y con un jarrillo llenarlo allí y tenías agua para todo el día. Y el wáter donde podías. La vida era pues mala porque no había ni luz ni había agua y había unos barrizales por todas las calles... por esa cuesta que hay allí no podías ni subir por el barrizal que había".

Les reivindicacions per aconseguir millores van arribar a la dècada dels anys seixanta, quan part dels veïns entraren en contacte amb el moviment obrer o ocupaven càrrecs sindicals. Fins aleshores, les millores i solucions als dèficits que hi havia al barri es resolien a través d'accions dels propis veïns amb la col·laboració dels jesuïtes o el Pare Nadal, qui veient la situació del barri es va esforçar en millorar les seves condicions de vida. D'actuacions n'hi va haver moltes: al 1955, arribava la llum al barri de la mà del senyor Civit i la Congregació Mariana de Sant Lluís Gonçaga (els anomenats *Lluïsos*), que formaven part de l'àmbit del catolicisme social, permetent als seus habitants d'instal·lar una única bombeta per llar³⁴⁹ o la construcció per part dels veïns d'un safareig públic l'any 1958 que permetés a les dones poder rentar la roba i no haver d'anar a la sèquia a fer-ho i recórrer grans distàncies³⁵⁰. Com van fer els veïns del barri de Santa Maria de Gardeny, els habitants dels Magraners també van fer servir les pàgines del *Diario de Lérida* per difondre el seu missatge reivindicatiu. Aquest fet s'explica perquè el diari esdevé l'altra opció de premsa a la ciutat —en aquell moment *La Mañana*, diari del règim— essent l'única via per denunciar els problemes que Lleida tenia en el període en que *Diario de Lérida* va estar en actiu (anys seixanta i setanta), convertint-se en l'altaveu de les queixes dels veïns i amb diversos articles de protesta per la situació de les barriades de la perifèria de la capital, mostrant-se, així, crítica envers l'actuació del consistori local. El diari escrivia un reportatge d'una pàgina sobre la situació del barri l'any 1968 sota el títol: "Barrio de

---

³⁴⁹ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 62.

³⁵⁰ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 103.

Mangraners: vergüenza de la ciudad"³⁵¹. En aquest article —publicat un dia després del que hem vist per a les Casetes titulat "Visita al barrio de las "mil y una velas"—, s'aborden diverses problemàtiques que són presents en aquesta barriada: l'absència de farmàcia i, per tant, de medicines en una zona en què se'ns informa que hi viuen unes 3.500 persones; la manca de vigilància en tot el barri; el deficient servei de retirada de brossa... A aquest últim problema, s'ha de sumar l'existència d'un abocador a l'altra part de la carretera de Tarragona el qual provoca males olors, aguditzades en els dies de fort vent. A més, les aigües fecals també transcorren pels carrers del barri, agreujant encara més les males olors i generant unes condicions de vida mancades d'higiene. No tot són problemes i el text ens parla que l'educació ha anat millorant la seva situació durant els darrers anys. L'article parla de l'existència de 5 aules per a nois i 5 més per a noies i una de pàrvuls. També hi ha escola bressol i un projecte de pavelló poliesportiu. A l'ensem, un grup de professors fa classes nocturnes als analfabets del barri, portant als periodistes a afirmar que tot això provoca que "el problema de la enseñanza esté en gran parte resuelto". Ara bé, aquest fet no es pot explicar sense la col·laboració dels jesuïtes i el Patronat Diocesà, els quals van construir les escoles del barri i es van bolcar en què els infants del barri no es quedessin sense educació. L'Estat no va participar en cap moment en la construcció d'escoles als Magraners. Finalment, el text ens descriu com són els habitatges d'aquesta zona de la ciutat: "Si se entiende por chabolas cuatro maderas y unas latas, en el barrio no hay chabolismo; pero lo hay si se extiende el concepto a casas de una sola habitación o de dos como máximo sin mueble alguno y de aspecto deplorable". Per tant, els veïns del barri vivien en construccions molt simples, segons ens informa l'article. També se'ns descriu l'interior d'una de les millors cases que han visitat els periodistes, formada només per "un camastro, un fuego en el suelo y unas cajas de fruta vacías...". A aquesta simplicitat en les construccions s'hi suma un altre problema de convivència: moltes cases havien d'allotjar a molts membres d'una mateixa família o a diverses famílies sota un mateix sostre ja que el règim de rellogat era freqüent. Per il·lustrar aquesta realitat, els periodistes agafen com a exemple una família en què "los padres duermen en un cuartito y sus siete hijos duermen juntos en otra estancia sobre suelo de paja". Aquesta situació del barri, en general, fa que el text acabi amb un titular del tot encertat i que serà l'origen de moviments de protesta posteriors: "es preciso un plan de urgencia para resolver los múltiples problemas de este barrio".

---

³⁵¹ RUIZ, Jose Luis: "El Barrio de Mangraners: Vergüenza de la ciudad", *Diario de Lérida*, (3 de febrero de 1968), núm. 537, pp. 8-9.

La primera resposta que va provocar aquest article va ser en forma de carta al director del *Diario de Lérida* com a agraïment per haver publicat un article que descrivia la situació del barri dels Magraners (més un altre del Secà de Sant Pere i un altre de les Casetes). I és que no era gaire freqüent que un diari s'atrevisís a airejar els problemes d'una part de la ciutat (sigui la que sigui) en un context de dictadura i encara menys si ho feia de forma objectiva i dient les coses pel seu nom. Per aquest motiu, la carta al director no pot ser més contundent quan es diu: "(...) Gracias a Dios que alguien se preocupa de verdad y airea problemas humanos tan profundos y vitales como los que dichos Barrios tienen planteados. Porque, a veces, da la impresión de que estamos viviendo una inmensa farsa en la que por todos los medios se trata de olvidar o tapar la realidad"³⁵². I és que l'escrit intenta ser una defensa a la dignitat dels dos barris i de les seves poblacions, al mateix temps que vol atacar, encara que suavitzin el to al fer-ho, la política urbanística de l'Ajuntament ja que es demana una rectificació en la inversió de 15 milions de pessetes que el consistori local vol fer per millorar la Rambla d'Aragó, una zona que pels veïns de les barriades d'extraradi "tiene todo lo necesario" mentre que els Magraners i el Secà de Sant Pere demostren tenir greus deficiències. Com a mostra de força i de pressió, la carta al director ve firmada per 236 veïns d'aquestes dos barriades per aconseguir la millora d'unes zones, que com bé ells mateixos afirmen, "sin los medios más elementales de higiene, como son desagües, barrios con cuadras por escuelas, garajes por parroquias, barrancos por calles, oscuridad para hacer impune el vicio, porquería rodeando, infectando y manchando tantas vidas y tantos hogares". Aquesta forma de protesta va ser un dels primers instruments de pressió del moviment veïnal, quan encara no estava reconegut legalment com un agent de ple dret i resultava un fet destacable d'autonomia organitzativa i de proto-oposició. D'exemples en trobem en altres ciutats catalanes on el moviment veïnal va utilitzar aquest mecanisme per denunciar la situació dels seus barris³⁵³, però en el cas de Lleida això es va manifestar en aquestes dues barriades, a més dels articles en *Diario de Lérida* per al Polígon de Santa Maria de Gardeny. A l'ensem d'aquests escrits, altres vies de protesta, a les ja mencionades anteriorment, van ser les manifestacions, les recollides de firmes o la celebració de festes populars, com va tenir lloc a la zona del Clot de les Granotes de Lleida —encara que aquestes

---

³⁵² DD.AA.: "236 firmantes del "Secano de San Pedro" y "Magraners" solicitan que los quince millones destinados a la Rambla de Aragón sean invertidos en sus barriadas", *Diario de Lérida*, (6 de febrero de 1968), núm. 539, p. 5.

³⁵³ Per veure l'ús de les cartes al director en les lluites del moviment veïnal, mirar la bibliografia citada en el peu de pàgina número 282.

mobilitzacions van ser molt posteriors i en un context polític sense dictadura— per evitar la construcció de blocs de pisos i la voluntat de crear un parc en aquesta zona de la ciutat³⁵⁴.

Tres dies més tard, el 9 de febrer, en les pàgines del mateix diari ens trobem amb un escrit del capellans dels barris del Secà de Sant Pere i dels Magraners on expressen la seva opinió al voltant de la situació de les barriades on hi actuen³⁵⁵. Llegint l'escrit dels religiosos hom pot observar que el seu missatge és mou en mig d'una notable precaució. Si bé simpatitzen amb els veïns dels barris on habiten perquè conviuen amb ells i veuen quina és la realitat en el dia a dia, mesuren molt bé les seves paraules i no volen mostrar-se crítics amb el règim ni amb les autoritats locals, com bé ens mostra la següent demanda que reclamen: "Que los vecinos de estos barrios, dentro siempre del orden y del respeto debido a las Leyes y a la autoridad y siguiendo los cursos legales establecidos, no cejan en su esfuerzo por hacerse oír por aquellos que en calidad de gobernantes les representan". Tot i això, afirmen que ambdós barris necessiten millores pel que fa a la higiene, a la urbanització dels carrers i en habitatge. També reclamen major participació de l'administració pública en l'educació, ja que entre les dues barriades, el règim franquista només ha construït un grup escolar, convertint l'educació de la resta dels veïns en una matèria duta a terme per l'Església i la iniciativa privada. I ho reclamen, no només per la dignitat del seus habitants si no que ho justifiquen a través del "Gaudium et Spes" sorgit dins del Concili Vaticà II que afirmava, pel que fa als emigrants "que cooperan en el crecimiento económico de una nación o provincia sean tratados sin discriminación alguna (...) consigan unas condiciones de vida humana digna (...) alojamiento decente (...) y los medios necesarios para incorporarse a la vida económica y social del país".

Tot i aquestes protestes per part de la premsa, els veïns i, de forma més laxa, de l'Església, la manca de serveis i infraestructures es va allargar en el temps, perpetuant encara més manifestacions en contra de la situació del barri durant els anys setanta. El primer exemple el trobem en forma de carta al director, una altra vegada, d'un veí dels Magraners que no signa l'escrit (hi ha, això sí, les seves inicials) en què explica, l'any 1970, que la barriada no compta encara amb un abastiment

---

³⁵⁴ Per fer un seguiment sobre les protestes dels veïns del Clot de les Granotes consultar les obres MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit.); MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans...* (cit.) i SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita i BARRULL, Jaume: *Ciudadania...* (cit.).

³⁵⁵ FREIXES, Ramon i SANMARTÍ, Ramon: "Estamos con ellos. Carta abierta de los párrocos del "Secà" y "Magraners"", *Diario de Lérida*, (9 de febrero de 1968), núm, 542, p. 4.

d'aigua adequat per la zona³⁵⁶. Es mostra molt crític davant l'actitud de l'Ajuntament pel que fa a les inversions en les diverses parts de la ciutat, mostrant un fort enuig per la manca d'inversió en les perifèries i ho justifica per la procedència dels seus habitants: "Los habitantes de esta barriada son la mayoría emigrados, unos ciudadanos más de Lérida, que trabajan, pero que a la hora del reparto de beneficios éstos no se cumplen en su justa medida. Sería necesario ser un ciego, o tener una venda en los ojos, a veces es necesaria, para no darse cuenta de ello.". Per últim, el mateix veí afirma que l'aigua és insuficient en el barri i que només arriba a través de 5 o 6 fonts per una barriada on hi viuen unes 2.500 persones, fent de les passejades amb galledes per anar a buscar aigua a dites fonts una imatge del tot usual en els Magraners. Jaume Roca també hi participa en aquesta descripció del barri en un article sobre la immigració a la revista *Serra d'Or* l'any 1970³⁵⁷ i afirma que al barri hi ha 2 escoles i comunicació, amb òmnibus, amb la ciutat amb una freqüència de 45 minuts. Emperò, també en destaca les mancances i afirma que no hi ha serveis "com ara aigua corrent (hi ha, però, set fonts públiques), farmàcia i servei mèdic (...) Dels vint-i-dos carrers que hi ha, no n'hi ha cap d'asfaltat". Finalment, Magda Ballester fa una altra descripció del barri, en aquest cas en el segon capítol del tractament de les barriades de la ciutat datat el 20 de novembre de 1970. Sota el títol "Els Magraners. Símbolo del subdesarrollo"³⁵⁸, la periodista fa una llista de les mancances que hi ha a la barriada, enumerant dèficits com l'abastiment d'aigua corrent a les cases i la necessitat dels veïns de recórrer a les poques fonts que hi ha per aconseguir-la; l'absència d'un sistema de clavegueram al barri que es tradueix en la presència a les llars de "pozos ciegos"; que l'enllumenat és "deficiente en número e intensidad"; que els carrers del barri no estan asfaltats o que en el moment de redactar l'article l'estava construint un dispensari farmacèutic, inexistent fins aleshores.

En la mateixa línia, Ventura Margó ens mostra el testimoni de diversos veïns del barri fruit d'unes entrevistes que va fer Enric Bañeres l'any 1971 i en les que destaquen l'absència de serveis mínims.

---

³⁵⁶ M.D.F.: "Agua para "els Magraners"", *Diario de Lérida*, (26 de noviembre de 1970), núm. 1.412, p. 4.

³⁵⁷ ROCA I SANS, Jaume: "la immigració"... (cit.), p. 34.

³⁵⁸ BALLESTER, Magda: "'Els Magraners" símbolo de subdesarrollo", *Diario de Lérida*, (20 de noviembre de 1970), núm. 1.407, p. 4.

“Dieciocho años llevo viviendo aquí, y todavía no he visto ni una mejora. Seguimos yendo a buscar agua al canal y, ya ve usted, la porquería en medio de la calle (...) El otro día vino el médico a casa, y se marchó muy enfadado, porque dice que esto no es sano para los pequeños, ni para los mayores”³⁵⁹.

El que aquests exemples ens confirmen es que l'any 1971 encara es fa palesa la falta d'higiene en els carrers del barri i l'insuficient sistema de distribució d'aigües que no es va solucionar fins a la construcció d'un primer sistema de clavegueram entre els anys 1972 i 1973 o l'adquisició del dipòsit d'aigua de la Vilanoveta que estava en desús i pertanyent a l'empresa RENFE després que una comissió de representants del barri es reunís a Barcelona amb el director de l'empresa de ferrocarrils. Aquest fet va permetre subministrar aigua de forma regular als residents al barri gràcies a la instal·lació d'una estació de bombeig al mateix dipòsit³⁶⁰.

Una altra via on es denuncia la situació d'abandonament i d'absència de serveis mínims del barri és la revista *Nova Lleida*, publicació feta pel PSUC a les terres de Lleida i de la que ja hem fet referència en el capítol de les Casetes. A l'octubre de 1972³⁶¹, es publicava un escrit on es parlava de l'escola bressol dels Magraners però també ofería una descripció detallada de les mancances de la barriada. Al ja conegut problema d'abastiment d'aigües se li sumaven d'altres com ara la manca de clavegueram i desguàs (lligat a l'anterior); els carrers no estaven pavimentats provocant inundacions i fang quan plovia; el barri no tenia cap centre sanitari ni dispensari de medicaments, pel que qualsevol urgència obligava als veïns a anar al centre de la ciutat (com ja denunciava el *Diario de Lérida*); no hi havia parada de taxis i només existia una línia de bus que connectés la barriada amb el centre de la ciutat. En la mateixa línia escrivia aquesta revista en el número d'agost-setembre de 1974 en què es criticava la política municipal de Lleida i on es denunciava la inferioritat de la perifèria respecte altres parts de la ciutat a nivell d'inversió i de serveis³⁶². D'aquesta manera, s'afirmava que en els barris més allunyats del centre —identificats en els Magraners, el Secà de Sant Pere, la Mariola i la Bordeta— eren els que tenien carrers

---

³⁵⁹ MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia...* (cit), p. 167.

³⁶⁰ 50 anys de vida. 1959-2009... (cit.), p. 10.

³⁶¹ "Magraners", *Nova Lleida*, nº 9, octubre de 1972.

³⁶² "La política municipal de Lleida", *Nova Lleida*, nº 16, agost-setembre de 1974.

pitjor asfaltats, les pitjors conduccions d'aigua i on el servei de transport públic era més deficient.

Ara bé, fins quan va durar aquesta situació? L'Ajuntament de Lleida no es va preocupar del barri ni va dissenyar cap tipus de pla per a la seva millora fins l'any 1975, quan ens trobem un article a *Diario de Lérida* en el que es parla d'un Pla Parcial als Magraners³⁶³. Aquest Pla, però, no es va aprovar ni dur a la pràctica fins l'any 1981 i la seva realització no fou casual. I és que, segons explica Encarna López, el 30 de desembre de 1975, el ple de l'Ajuntament en majoria (alcalde Montaña inclòs), votava a favor d'enderrocar el barri i traslladar els seus habitants a altres zones de la ciutat, especialment a la barriada veïna de la Bordeta. Els rumors van arribar fins als Magraners i els seus veïns van reunir-se amb representants del Consistori Municipal. Molts dels residents van acceptar marxar a canvi d'una compensació econòmica, però les pressions van fer que finalment no es decidís fer desaparèixer el barri, si bé aquest va veure reduir-se la seva població (de 4.000 que hi havia fins el moment, van passar a ser 2.000 veïns)³⁶⁴. El que això ens està dient és que les autoritats franquistes locals van ignorar la situació del barri des de la seva formació cap a mitjans dels anys quaranta, amb l'arribada dels primers immigrants, i que durant trenta anys no es van preocupar per millorar les condicions de vida dels seus veïns, tot i aparèixer diversos articles de denúncia a la premsa, com ja hem vist, des dels anys seixanta. Sense justificar la tardança en la planificació de millores urbanístiques per als Magraners, l'article comença descrivint el naixement i la configuració del barri com un fet del tot normal, propi de la immigració, com si les autoritats locals no haguessin d'haver actuat des d'un principi i sembla que ho feien quan la situació era tan desesperada que podien mostrar-se com a salvadors, amb un missatge del tot inconnex amb la realitat, obviant els trenta anys d'oblit d'aquesta part de la ciutat. Els orígens del barri, indica l'article al seu inici, responien a "la necesidad inapelable de viviendas para gente modesta, provenientes de la emigración y que nació sin ajustarse a los mínimos exigibles de ordenación y planificación (...) sin los mínimos servicios exigibles con edificios asimétricos en desnivel y prácticamente sin solución urbanística viable". El que oblida l'article és que les cases eren d'autoconstrucció, ço és, fetes al gust, les possibilitats i necessitats dels que les construïren, originant una multiplicitat d'habitatges on l'ordre i la planificació era el que menys importava, sobretot quan la

---

³⁶³ ANÒNIM: "El Ayuntamiento informa sobre el futuro Plan Parcial del barrio de Magraners", *Diario de Lérida*, (21 de enero de 1975), núm. 2.699, p. 4.

³⁶⁴ LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners...* (cit.), p. 99.

gent havia de pagar per pam de terra. Per aquest motiu, l'Ajuntament va iniciar un seguit d'obres, contemplades en un Pla Parcial, amb dos grans objectius: posar fi als problemes d'abastiment d'aigua que el barri portava arrossegant des de la seva formació i solucionar el problema de l'habitatge. El segon d'aquests objectius es pretenia resoldre a través de dos fases estretament lligades l'una amb l'altra; la primera significaria la construcció d'habitatges nous a zones properes al barri i que donarien un sostre a unes 800 persones. La segona, comprendria la demolició de les cases que ja no complien amb els mínims exigibles d'urbanisme, és a dir, les construccions fetes pels mateixos veïns i que, segons ens diu l'article, haurien de ser allotjats als nous habitatges contemplats pel Pla Parcial. Unes mesures que arribaven tard, com també havia passat amb els veïns de les Casetes i el seu trasllat als Blocs Juan Carlos, mostrant com l'Ajuntament de Lleida, en els darrers anys de dictadura, es va veure superat per la realitat i va respondre tard.

Magraners i immigració. Radiografia d'un veïnatge.

Emperò, era el barri dels Magraners una zona amb tanta incidència d'immigració com es diu i es pensa? Què hi ha de cert en aquell mite que compara els Magraners amb Martos? Treballen els seus veïns a la construcció, pel que fa als homes, i al servei domèstic, les dones, com afirma Jaume Roca en el seu article sobre la immigració a Lleida a la revista *Serra d'Or*³⁶⁵? L'única manera de poder respondre a aquestes preguntes l'hem de buscar fent una ullada als censos de població. Com ja s'ha fet en un capítol dedicat a la seva anàlisi, i de forma més reduïda pels Blocs Juan Carlos, l'eina que utilitzem és el cens de població de 1981. Tot i això, hem de recordar que en aquest registre demogràfic ens falten dades ja que està incomplet i això s'ha pogut constatar en l'anàlisi d'aquesta barriada perquè del llistat de carrers què hi havia l'any 1981, alguns d'ells no s'han trobat, fent que la mostra poblacional extreta sigui una petita representació d'una realitat més àmplia, però del tot útil per aquest estudi.

---

³⁶⁵

ROCA I SANS, Jaume: "la immigració"... (cit.), p. 34.

Quadre 37. Percentatge i Població resident al barri dels Magraners per províncies, 1981.

Província	Habitants	Percentatge	Província	Habitants	Percentatge
Àlaba	-	-	Lleó	2	0,11
Alacant	3	0,16	Lugo	-	-
Albacete	13	0,70	Madrid	20	1,07
Almeria	22	1,18	Màlaga	25	1,34
Astúries	1	0,05	Melilla	-	-
Àvila	6	0,32	Múrcia	5	0,27
Badajoz	11	0,59	Navarra	2	0,11
Illes Balears	-	-	Osca	37	1,98
Barcelona	42	2,25	Ourense	-	-
Biscaia	1	0,05	Palència	-	-
Burgos	1	0,05	Las Palmas de Gran Canaria	-	-
Càceres	29	1,55	Pontevedra	1	0,05
Cadis	3	0,16	La Rioja	1	0,05
Cantàbria	2	0,11	Salamanca	1	0,05
Castelló	10	0,53	Santa Cruz de Tenerife	-	-
Ceuta	-	-	Saragossa	14	0,75
Ciudad Real	5	0,27	Segòvia	1	0,05
Conca	6	0,32	Sevilla	17	0,90
Còrdova	90	4,81	Sòria	2	0,11
La Corunya	1	0,05	Tarragona	12	0,64
Girona	5	0,27	Terol	8	0,43
Granada	76	4,06	Toledo	2	0,11
Guadalajara	2	0,11	València	7	0,37
Guipúscoa	-	-	Valladolid	3	0,16
Huelva	1	0,05	Zamora	-	-
Jaén	401	21,44	Estranger	11	0,59
Lleida	968	51,76	Total	1.870	100

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

El cens de 1981 ens ha donat una total de 1.870 habitants per als Magraners. Aquesta xifra contrasta amb el que Jaume Roca i Sans escrivia a la revista Serra d'Or que la barriada comptava amb un total de 2.641 persones l'any 1968. La mostra és, per tant, orientativa però un bon exemple de la pluralitat en els orígens dels seus veïns. La primera consideració que hem de tenir és que el cens ens diu que el 51,76% dels veïns del barri són nascuts a la província de Lleida, malgrat puguin ser fills d'immigrants. El contingent de lleidatans puja fins a 968 persones, 853 dels quals van néixer a la capital, representant el 45,6% del conjunt del barri. El 49,24% restant van néixer fóra de la província de Lleida, però quins territoris hi destaquen?

El quadre 37 ens mostra que, deixant de banda el 51,76% que representen els nascuts a la província de Lleida, l'altra gran província d'origen de població del barri dels Magraners és Jaén, amb 401 habitant i el 21,44% del conjunt del veïnatge. Molt allunyats d'aquests percentatges i sempre inferiors al 5% trobem la resta de províncies. Entre elles, poques superen el 1%: Madrid, Almeria, Màlaga, Càceres, Barcelona, Granada i Còrdova es situen entre el 1,07% de la primera i el 4,81% de la darrera. Com veiem en el quadre, els territoris amb major aportació de població procedeixen d'Andalusia, d'Extremadura i de les dues províncies amb més població: Madrid i Barcelona. D'aquesta manera, darrere de la província de Lleida, Andalusia és la comunitat amb més població residint als Magraners, representant el 33,94% del conjunt de població del barri i el 68,9% dels que han nascut fora de Lleida. Més enllà d'Andalusia, els percentatges que representen la resta de comunitats són molt baixos, només destacant el 3,16% que comparteixen Aragó i Catalunya cada un o el 2,14% d'Extremadura.

Pel que fa als municipis de procedència, veiem que la ciutat amb més població nascuda és Lleida, amb 853. Però quines són les altres? Doncs, segons el cens de 1981, darrere de la capital del Segrià, els municipis amb més veïns al barri són, en la seva majoria i tal i com mostra el quadre, de la província de Jaén. A les xifres que es donen, hem de sumar la manca de part del veïnatge del barri fruit de la seva absència en el registre censal de 1981 i, amb tota seguretat, la incidència dels valors hagi baixat com a conseqüència del pas dels anys i amb això volem dir que en dates anteriors a l'estudiada, 1981, els volums i els percentatges dels orígens s'ha reduït perquè molta gent ha mort o ha marxat del barri. En destaca una: Martos, amb 139 habitants que viuen als Magraners. A aquests hauríem de sumar els 79 de Fuensanta de Martos, nucli que pertany al terme municipal de Martos. La resta de pobles i ciutats aporten

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

quantitats irrisòries en comparació amb Lleida i Martos, essent aquestes dues els orígens de gran part de la població del barri, com es pot apreciar al quadre 38.

Quadre 38. Principals municipis d'origen de la població del barri dels Magraners, 1981.

Municipi	Habitants	Municipi	Habitants
Lleida	853	Jaén	18
Martos (Jaén)	139	Bérchules (Granada)	17
Fuentsanta de Martos (Jaén)	79	Madrid	17
Villacarrillo (Jaén)	47	Montilla (Còrdova)	17
Alcaudete (Jaén)	19	Lucena i Montoro	12

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

Aquesta realitat confirma matisadament la idea que s'apuntava anteriorment sobre el pes dels de Martos en aquesta zona de la ciutat, que va portar al barri a ser conegut popularment com a Martos³⁶⁶ i que fins i tot va arribar a crear llegendes urbanes en què els mateixos Índibil i Mandoni, des del seu pedestal al Pont Vell, distribuïssin als arribats des de Jaén cap al barri dels Magraners. És un fenomen comú a d'altres localitats catalanes, com el cas de Gironella on el barri de la Font dels Torrencs fou conegut com "el barri de Cuenca" o a Sabadell i Mataró on Ca N'Oriac i Cerdanyola foren durant anys "petites Múrcies" on "tothom" era de Santomera o de Cehegín, respectivament, etc.³⁶⁷

Ara bé, com era en termes socio-professionals la població del barri dels Magraners? En quins sectors hi treballava? Hi havia diferències entre els "autòctons" i els de fora? Quins nivells educatius tenien? Jaume Roca descriu en unes poques

³⁶⁶ Aquesta referència popular la recullen diverses obres: BARRULL, Jaume ... [et al.]: *Història de Lleida...*, cit. p. 257 i VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 92.

³⁶⁷ Aquests casos poden seguir-se a BELMONTE, Gregorio i altres; *XXV años de historia a través de la Hermandad virgen de la Fuentsanta*, Sabadell, Gráficas Avenida, Sabadell, 1977; LLIGADAS, Josep i DE MAYA, Juan Francisco; *Cerdanyola, el barri gran...* (cit.). Sobre el barri de la Font dels Torrencs a Gironella he pogut consultar un treball inèdit de l'assignatura de màster "Moviments socials i condicions de vida a l'Espanya contemporània" (2006) a càrrec d'Isaac Vilalta que m'ha cedit el director de la tesi Martí Marín.

pàgines com és el barri i afirma que el 95% dels seus homes treballava en la construcció, mentre que per a les dones, el 70% anava "a fer feines", és a dir, a treballar en el servei domèstic. El cens de 1981 ens ofereix una aproximació a la realitat laboral dels veïns del barri ja que en el registre, una de les caselles a omplir fa referència al lloc de treball. Amb això, hem fet un anàlisi d'aquestes 1.870 persones que hem trobat residint als Magraners i els hem separat entre els nascuts a la ciutat de Lleida i els que no hi han nascut, separant també als homes de les dones. Els resultats ens portem a diverses consideracions:

1) Pel que fa als nascuts a la capital, els homes —un total de 178— es reparteixen entre 35 activitats diferents, mentre que les dones ho fan en només 18. "No treballa"³⁶⁸ és la classificació que més es repeteix en els homes, amb un total de 41 persones. El segueixen el ram de la construcció, amb 27, els peons agrícoles, amb 15, els mecànics i els peons industrials, amb 13 treballadors cada un i, finalment, els pagesos, amb 10. En canvi, pel que fa a les dones ens trobem amb unes xifres més concentrades en menys activitats per un motiu: la població femenina lleidatana és molt jove fruit de les 518 noies que no treballen perquè són menors d'edat o estan estudiant. La primera categoria és el "no treballa", amb 89³⁶⁹, seguida del treball en escorxadors, (amb 17), treballs de dependent a botigues (11) i el servei domèstic (10).

---

³⁶⁸ Aquesta opció significa tres coses: la primera, homes jubilats que indiquen que no treballen en comptes de "pensionista" o "jubilat", categories també utilitzades; la segona, i més ajustada a la realitat, que simplement no treballen perquè estan a l'atur i, la tercera, perquè són menors d'edat i no poden treballar o estan estudiant. Aquesta situació val tant per als homes nascuts a Lleida com per als immigrants.

³⁶⁹ En el cas de les dones, moltes no treballen perquè es dediquen a altres activitats no contemplades com a treballs però molt més importants que un lloc de feina. Estem parlant de les dones que estan a casa i fan de mares i cuiden de casa seva, el que sempre s'ha denominat "ama de casa". Per aquest motiu, una gran quantitat de dones apareixen en els registres com persones que no treballen, encara que a la realitat si ho fan, a la seva llar, i amb alguna activitat fora de casa no contemplada per la llei.

Quadre 39. Activitat laboral dels homes nascuts a Lleida al barri dels Magraners, 1981.

Sector	Quantitat	Sector	Quantitat
No treballa	41	Neteja Municipal	2
Construcció	27	Guàrdia de Seguretat	1
Peó Agrícola	15	Torner	1
Mecànic	13	Perruquer	1
Peó industrial	13	Soldador	1
Pagès	10	Metal·lúrgia	1
Xofer	7	Delineant	1
Escorxador	6	Reparador ascensors	1
Fuster	5	Muntador aïllaments	1
Electricista	5	Joier	1
Pintor	4	Ferrer	1
Venedor	4	Enguixador	1
Instal·lador electrodomèstics	3	Maquinista	1
Hostaleria	2	Pedrera	1
Cuiner	2	Lampista	1
Tallista Marbre	2	Conductor Excavadora	1
Administratiu	2		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes al Cens de població de l'any 1981.

Quadre 40. Activitat laboral de les dones nascudes a Lleida al de barri dels Magraners, 1981.

Sector	Quantitat	Sector	Quantitat
No treballa	89	Embaladora Cambra Frigorífica	4
Escorxador	17	Professora	3
Dependent	11	Peó agrícola	2
Servei Domèstic	10	Neteja	2
Confecció	5	Hostaleria	1
Perruquera	4	Zeladora	1
Peó Industrial	4	Cuïnera	1

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes al Cens de població de l'any 1981.

Quadre 41. Activitat laboral dels homes immigrants a Magraners, 1981.

Sector	Quantitat	Sector	Quantitat
No treballa	132	Instal·lador Telecomunicacions	2
Construcció	96	Enguixador	2
Peó Industrial	42	Administratiu	2
Jornaler/Peó agrari	29	Fàbrica Adobs	1
Xofer	20	Xapista	1
Escorxador	16	Vernissador	1
Venedor Botiga	12	Muntador electrodomèstics	1
Mecànic	11	Venedor ambulat	1
Pagès	11	Electricista	1
Fuster	9	Escombriaire	1
Soldador	7	Pastor	1
Pintor	5	Banquer	1
Ferrer	4	Carter	1
Comercial	3	Contratista (immobles)	1
Pastisser	3	Repartidor	1
Vigilant	3	Encanyador ceràmica	1
Neteja Municipal	3	Maquinista (Obres Públiques)	1
Encarregat explotació agrícola	3	Polícia Nacional	1
Hostaleria	2	Propietari Bar	1
Tallador Marbre	2	Flequer	1
RENFE	2	Cuiner	1
Xatarrer	2	Gruista	1
Conductor Toro mecànic	2	Conductor Excavadora	1
Criador codorniu	2	Marbrer	1
Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes al Cens de població de l'any 1981.			

Quadre 42. Activitat laboral de les dones immigrants a Magraners, 1981.

Sector	Quantitat	Sector	Quantitat
No treballa	492	Cuquera	2
Servei domèstic	17	Confecció	1
Escorxador	15	Propietària Bar	1
Neteja	14	Recepcionista	1
Dependent	11	Pagès	1
Peo industrial/magatzem	7	Peó agrícola	1
Hostaleria	3		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes al Cens de població de l'any 1981.

2) Pel que fa als immigrants, com podem observar en els quadres 41 i 42, els homes sumen 50 activitats diferents, mentre que les dones, molt més nombroses, es concentren en 15. La principal activitat masculina és la construcció, amb 96 persones, molt allunyada de la següent, el treball com a peó industrial (42), els jornalers o peons agrícoles (29) i els xofers (20). Els homes que no treballen es quantifiquen en 132, un registre que inclou als individus que estan en atur i els jubilats. Les dones, per la seva part, es concentren la gran majoria en "no treballa", amb 492 —jubilades al marge, seria un sector laboral si "ama de casa" o "sus labores" comptabilitzessin com a treball, però no és així. Per darrere seu trobem feines dedicades al servei domèstic (17), treball en escorxadors (15), netejadores (14) —diferenciades del servei domèstic perquè ho fan en empreses i no cases particulars, malgrat fer una feina molt semblant— o dependents a botigues (11), com a activitats on més població femenina hi trobem.

Així, doncs, acabem de veure quines eren les activitats que ocupava la població resident als Magraners l'any 1981, diferenciant, com es pot observar en els quadres que van del 39 al 42, entre els nascuts a Lleida i els immigrants i entre homes i dones. A grans trets, i entre gèneres, no hi ha gaire diferència entre els que van néixer a la capital lleidatana i els que van arribar d'altres indrets d'Espanya. Els sectors en que hi treballen són, en la seva major part, els mateixos si bé la xifra de població sí que registra algunes diferències: pel que fa als homes, aquestes són la construcció, els treballs al camp i en fàbriques, les feines de mecànic o xofer. Quelcom paregut succeeix amb les dones, amb una majoria de treballadores en el servei domèstic, la neteja, en escorxadors o com a dependents. L'aspecte més remarcable que

s'observa entre ambdós sexes recau en el fet que les dones registren uns valors molt més alts d'atur o, més ben dit, de treball no reconegut, ja que la categoria "no treballa" és molt més alta que en els homes. Sense oblidar que les dones poden treballar en el servei domèstic de forma no declarada i que treballen a casa, una activitat del tot oblidada dins de les categories laborals i en una època en que la dona treballadora no era l'habitual i amb escasses oportunitats d'accés als estudis, com succeeix actualment, en una barriada on ja veurem, el nivell d'estudis no és gaire elevat fruit de la morfologia del seu veïnatge. També s'ha de dir que els valors per a la població immigrant són més alts per la major quantitat de població nouvinguda en aquest barri de la ciutat de Lleida i remarcar que aquesta població immigrant és d'una edat força més avançada que la nascuda a la capital, ja que van arribar entre els darrers anys dels quaranta i meitats dels seixanta i les xifres corresponen a l'any 1981, apareixent, molts d'ells, dins del col·lectiu "no treballa" en tant que ja són població jubilada. Finalment, mencionar que en les hegemònies de les principals activitats laborals hi juguen un paper important dos factors: d'una banda el lloc d'origen i, de l'altra, el temps de residència, dada que no disposem. Així, doncs, i com a exemple, les probabilitats d'obtenir una millor feina a la ciutat són més elevades com més temps s'hi porti vivint perquè, entre altres coses, es coneix més gent i pot haver-hi més moviment entre empreses d'una mateixa ram i un major ascens laboral fruit de l'experiència guanyada com més temps es porta treballant,³⁷⁰ així com les característiques socioeconòmiques de la regió d'origen —mida del municipi (si vénen de la capital o no), camp/ciutat, predomini de l'agricultura o dels serveis, etc.— marcaran, no sempre, les tasques a desenvolupar en el lloc de destí³⁷¹.

---

³⁷⁰ Una brillant exposició del tema dels "periples urbans" a la recerca de feina i la importància dels contactes establerts la podem trobar a GRIBAUDI, Maurizio; *Mondo operaio e mito operaio. Spazi e percorsi sociali a Torino nel primo novecento*, Einaudi, Turín, 1987 i "Percorsi individuali ed evoluzione storica: quattro percorsi operai attraverso la Francia dell'Ottocento", *Quaderni Storici*, 106, 2001.

³⁷¹ Una obra de referència que tracta la qüestió de la immigració i treball és la que fa TÉBAR, Javier: "Immigració i treball a Catalunya" dins de MARÍN, Martí (dir.): *Memòries del viatge (1940-1975)...* (cit.).

Nivell d'estudis.

També s'ha pogut fer una radiografia sobre el nivell d'estudis dels veïns dels Magraners a través de la informació que aporta el cens de l'any 1981 ja que és una de les preguntes que es formulen en els fulls censals. La classificació que s'ha fet per parlar del nivell d'estudis dels habitants del barri s'ha dividit en 4 grups de població: els nascuts a la ciutat de Lleida, els nascuts a la resta de la província, els nascuts a les altres províncies catalanes i els nascuts a fora de Catalunya. El motiu d'aquesta divisió resideix en la voluntat de registrar si el moviment demogràfic comporta un sacrifici educatiu, del procés d'aprenentatge, i veure si els que van arribar de fora dels límits catalans, pel fet d'haver de marxar en la recerca d'unes millors condicions de vida, va portar a un abandonament dels estudis, donant major prioritat a aspectes laborals que als educatius, en el cas que aquesta població tingués accés a l'ensenyament en el lloc d'origen i que no sempre es dóna. I al contrari, si els nascuts a la resta de la província o a les altres províncies catalanes aquest fet no es dóna amb tanta freqüència fruit de la proximitat geogràfica. També hem volgut separar homes i dones per veure quines diferències trobem en els nivells d'estudis entre ambdós sexes.

Les dades del quadre 43 ens mostren la poca presència de veïns nascuts a la resta de la província de Lleida, el nivell d'estudis dels quals es concentra, en la seva majoria, en una primària finalitzada i amb un clar predomini per a les dones. Especial rellevància té el grup de persones sense estudis o amb estudis no finalitzats, superant àmpliament els que sí en tenen. Finalment, només trobem un cas amb estudis en curs, fet que ens permet afirmar que la població procedents de la resta del territori lleidatà no és una població jove (i més si ho comparem amb els altres).

Pel que fa als arribats de les altres províncies catalanes, veiem que la categoria amb més població és la que té la primària finalitzada —amb 24 individus dels 52 total d'aquesta categoria, el que representa el 46,1% del total— i que supera els que no tenen estudis i els que no la van finalitzar. Al contrari del que succeeix amb els procedents de la província lleidatana, en els nascuts a la resta de territori català hi ha un predomini dels homes respecte les dones en xifres absolutes. Això fa que els homes siguin els que destaquen en les categories analitzades anteriorment, amb valors superiors als de les dones pel que fa als estudis de primària i a la classificació "sense estudis".

Quadre 43. Nivell d'estudis de la població resident al barri dels Magraners, 1981.

Nivell d'estudis	Nascuts a Lleida		Nascuts a la Província		Nascuts a la resta de Catalunya		Nascuts a la resta de territori espanyol		Total (100%)
	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona	
Sense Estudis	24 (4,7%)	29 (5,7%)	2 (0,4%)	6 (1,2%)	7 (1,4%)	5 (0,9%)	178 (34,8%)	260 (50,9%)	511
Primària	142 (26,5%)	131 (24,5%)	4 (0,7%)	9 (1,7%)	15 (2,8%)	9 (1,7%)	123 (23%)	102 (19,1%)	535
	28 (13,7%)	32 (15,6%)	2 (1%)	4 (1,9%)	5 (2,4%)	3 (1,5%)	66 (32,2%)	65 (31,7%)	205
En Curs	263 (49,4%)	217 (40,8%)	-	1 (0,2%)	3 (0,6%)	3 (0,6%)	17 (3,2%)	28 (5,2%)	532
Secundaris	13 (48,1%)	5 (18,5%)	-	-	-	-	6 (22,2%)	3 (11,1%)	27
	2 (50%)	1 (25%)	-	-	-	-	1 (25%)	-	4
Superiors	25 (48,1%)	14 (27%)	1 (1,9%)	-	1 (1,9%)	1 (1,9%)	5 (9,6%)	5 (9,6%)	52
	2 (33,3%)	3 (50%)	-	-	-	-	1 (16,7%)	-	6
Total	499 (26,7%)	432 (23,1%)	9 (0,5%)	20 (1,1%)	31 (1,6%)	21 (1,1%)	397 (21,2%)	463 (24,7%)	1.872

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de Població de 1981.

* Batxillerat Unificat Polivalent.

** Curs d'Orientació Universitària.

*** Formació Professional.

En relació amb els nascuts a la mateixa ciutat de Lleida, els homes sumen més individus que les dones, amb 499 i 432 respectivament, fent que en gairebé tots els nivells d'estudis sigui el gènere masculí el que destaca més. Només trobem 3 excepcions a aquesta realitat: el grup de lleidatans sense estudi, els que no tenen finalitzada la primària i els estudis universitaris, on la dona supera a l'home encara que siguin categories de caràcter negatiu, menys la que fa referència a la universitat. El grup de població lleidatana que suma més efectius és la que fa referència als estudis es curs, mostrant que els nascuts a la capital de ponent són una població jove, en edat d'estudiar (480 dels 931 total, el 51,5%). També mostra nivells importants de població els que tenen la primària finalitzada. Els que no tenen estudis o no en tenen d'acabats també mostren xifres altes, però modestes en comparació amb els que acabem de veure. Finalment, destacar com d'abundants són els lleidatans amb estudis secundaris, fenomen que només es dona per als nascuts a la ciutat i no en cap altre grup de població justificat, en primer lloc, pel volum de població, que fa que els nascuts a la capital siguin majoria respecte els que no hi van néixer, provocant que, per força, en trobem més i, en segon lloc, perquè les possibilitats socioeconòmiques dels lleidatans respecte a l'altre grup amb més població —els nascuts fora de Catalunya— són molt més altes encara que el barri de residència d'ambdós sigui el mateix.

Per últim, ens trobem amb els nascuts a la resta del territori espanyol. Entre els membres que formen part d'aquest grup, les dones superen als homes en el conjunt de població. Això desemboca en diferents comportaments pel que fa al nivell d'estudis ja que la dona immigrada desenvolupa un paper totalment diferent al de l'home en el lloc d'arribada. Aquest comportament vist en el cens de població es manifesta en la gran diferència entre homes i dones pel que fa a la categoria sense estudis. La dona, molt més subjecte al nucli familiar i a tasques poc reconegudes socialment, sempre s'ha vist forçada a deixar de banda l'àmbit acadèmic per dedicar-se a cuidar dels germans o ajudar a la mare en les tasques domèstiques, contribuint a aquest ampli marge entre home i dona pel que fa a no tenir estudis, amb 178 i 260 individus respectivament. En aquest sentit, la dona immigrant que no té estudis o no ha pogut finalitzar l'educació primària aglutina un total de 325 dones, el que representa un 70,2% del total. Pel que fa a la resta, a excepció dels 28 casos que estan cursant algun tipus d'estudi, el 22% té acabats els estudis primaris, mentre que els secundaris només representen el 1,7% del global, amb només 8 dones i sense cap representant en l'àmbit universitari. La condició d'immigrant també ha afectat els homes pel que fa a no poder estudiar ja que el fet d'arribar a un nou territori i haver de començar de zero, des de ben jove, ha fet que treballar i tenir una font d'ingressos s'hagi convertit en un

element prioritari més enllà de poder tenir un cert nivell educatiu. La resta de nivells d'estudi mostra diferències poc remarcables entre ambdós gèneres, si bé els homes superen a les dones en estudis primaris acabats i les dones els superen en la categoria d'estudis en curs.

En definitiva, a través de la història del barri dels Magraners s'ha pogut conèixer de primera mà la realitat migratòria a la ciutat de Lleida ja que en aquesta barriada de la capital es donen molts dels elements característics que ja s'han citat des de l'inici d'aquest treball i que han estat estudiats en barris d'altres ciutats catalanes: la instal·lació de nousvinguts i el naixement del barri del no res, el fenomen de l'autoconstrucció com a resposta a les necessitats d'habitatge, el suport entre veïns per a la millora de les condicions de vida, la lenta arribada dels serveis i infraestructures bàsics —això és aigua, llum i clavegueram, entre altres—, les mobilitzacions i les diferents formes de protesta emprats pels habitants dels Magraners, etcètera. A més, gràcies a la informació del Cens de població de 1981 hem pogut conèixer encara més com era la població que residia en aquest barri lleidatà a través de les dades del lloc de naixement, l'ocupació o el nivell d'estudis, permetent-nos realitzar una fotografia de la composició social de la barriada l'any 1981 (sense poder aproximar-nos amb major profunditat a la realitat de la zona, ja que hi ha població que ja no hi viu perquè han marxat, altres han mort i d'altres han arribat fa poc).

Amb aquest anàlisi, descrit en els quadres que van del 37 al 42, hem pogut respondre a les preguntes que ens formulàvem a l'inici d'aquest apartat, confirmant que els Magraners és un barri amb una forta presència d'immigració i si bé els seus orígens estan estretament lligats a l'arribada de nousvinguts durant la dècada dels quaranta, l'any 1981 la meitat dels seus veïns no havia nascut a la província de Lleida i entre aquest col·lectiu destaca la província de Jaén, amb Martos i Fuensanta de Martos com a ciutats d'origen amb major presència. Aquesta realitat ajuda a comprendre aquella anècdota que es va formar a la ciutat de Lleida i que implicava les figures d'Indíbil i Mandoni, els quals repartien la població martenya cap a barri dels Magraners des de la seva escultura al Pont Vell. D'aquesta manera, si en altres municipis, com s'ha mencionat, hi havia una concentració de població d'un lloc d'origen concret —la "petita Múrcia" de Ca n'Oriac i Cerdanyola per a Sabadell i Mataró, respectivament, o la "petita Cuenca" de la Font dels Torrencs de Gironella—, a Lleida podem confirmar que el barri dels Magraners va ser, i encara és, "el petit Jaén" de Lleida, amb un domini de població de Martos, gens aclaparador, tanmateix.

El cens també ens ha permès estudiar les principals activitats laborals que desenvolupen els habitants dels Magraners, especialment per a la població immigrant. En referència amb la repetida hipòtesi que afirma que els immigrants treballen en el sector de la construcció i el servei domèstic pel que fa a homes i dones respectivament —i reflectida, en el cas dels Magraners, en l'article de Jaume Roca a la revista *Serra d'Or* de l'any 1970—, les dades que ens ofereix el registre demogràfic així ho corroboren, amb una major claredat en el cas dels homes que per a les dones —malgrat la possibilitat d'activitat no declara. El tòpic s'acompleix només parcialment, tanmateix, en la mesura que —especialment en la construcció— no pas tothom, ni la immensa majoria ha treballat a les activitats assenyalades, o bé no s'hi ha quedat de manera permanent. Tot i així, la informació és parcial ja que veiem que el contingent de població que no treballa és molt alt degut, pel que fa als homes, perquè ja estan jubilats (han passat entre 30 i 40 anys de la seva arribada) o, pel que fa a les dones, perquè desenvolupen "sus labores" i, en general, pel pes que pogués tenir l'atur, molt elevat des de finals dels setanta a mitjan anys vuitanta. Sigui com sigui, l'aproximació feta confirma *mutatis mutandis* la visió de l'home immigrant *paleta* i la dona immigrant com a minyona o dóna de la neteja, sempre que no ens la prenguem literalment.

4.4. *El Secà de Sant Pere.*

"El "exilio" del Secà es, reconozcámoslo, deshumanizado. La propia situación de estas familias que vienen emigradas, desplazadas de sus tierras de origen es ya penosa. Y sorprende la extraordinaria capacidad de todos ellos para adaptarse a un país nuevo"³⁷².

El barri del Secà de Sant Pere és l'altre gran exemple de barriada nascuda gràcies a la immigració i amb una forta presència de l'autoconstrucció com a resposta dels nouvinguts a la manca d'habitatge, unes característiques que fan que aquesta barriada s'assembli molt en origen i desenvolupament a la dels Magraners. De fet, aquesta realitat no ens ha de resultar estranya, ja que en el moment en que els immigrants van arribar a aquesta zona de la ciutat no hi havia res més que conreus i alguna torre o casa de pagès dispersa pel que ara identifiquem com a Secà³⁷³. Com

---

³⁷² Aquest testimoni el firma el periodista Fernando Bellon al diari *La Mañana* en un escrit sobre el Secà de Sant Pere titulat "La unión hace la fuerza", *La Mañana*, 12 de setembre de 1975. Per veure llur ubicació a la ciutat, veure Imatge 1.

³⁷³ A partir d'ara, el barri del Secà de Sant Pere serà també descrit només com a Secà.

indica Josep Lladonosa, el barri es situa a la zona que comprèn la vall de Balàfia i els horts de Sant Ruf, esdevenint un petit turó en el qual el barri adopta la forma d'una plana estreta, allargassada i roquissera³⁷⁴ que s'estén des de la carretera d'Albesa fins, aproximadament, les instal·lacions esportives de l'A.E.M.³⁷⁵ restant, d'aquesta manera, lluny del centre de la ciutat. Tot i aquesta ubicació als afores del nucli antic, abans de l'arribada dels primers immigrants i, amb ells, el gran creixement demogràfic del Secà, trobem que l'espai així identificat té uns orígens datats entre els segles XII i XIII, com descriuen Francesc Closa i Òscar Fernández, quan es va edificar l'església de Sant Pere de la Pedra, a partir de la qual va prendre el nom de Sant Pere, convertint-se en monestir al segle XIII³⁷⁶. A partir del segle XV, l'àrea de l'actual barri va passar a ser una zona important de conreus que s'estenia fins al municipi veí de Torre-serona. La peculiaritat d'aquests conreus, però, resideix en el fet que eren de propietat compartida (domini eminent/domini útil) entre qui tenia la possessió d'aquells tros de terra i els veïns que hi residien. D'aquesta manera, el posseïdor de la terra la treballava durant bona part de l'any, amb un major predomini del cereal, mentre que en l'època en què s'havia de deixar la terra en repòs i, per tant, no es cultivava, els veïns passaven a utilitzar aquelles terres com a zona de pastura on portar els ramats, majoritàriament de cabres i ovelles. Aquesta pràctica es va dur a terme fins al segle XIX, quan les terres es van privatitzar³⁷⁷.

Els primers anys de segle XX no van significar cap modificació pel que fa al poblament, baix i dispers en les poques cases de pagès existents. De fet, F. Closa i O. Fernández ho corroboren a través de l'existència de tres construccions emblemàtiques del barri, totes elles cases de pagès, com són Torre Queralt, Torre Vicens i don Juan del Rey³⁷⁸. Aquesta és la realitat, que quedaria brutalment alterada amb l'entrada a la dècada dels anys quaranta, quan el barri es començà a estructurar com a suburbi barraquista.

---

³⁷⁴ LLADONONA I PUJOL, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...* (cit.), p. 427.

³⁷⁵ A.E.M. fa referència a l'equip de futbol de l'Associació Ex-alumnes Maristes de Lleida, les instal·lacions del mateix es situen al Camí de Marimunt, a tocar del Club Natació Lleida i la zona de Gualda.

³⁷⁶ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere. El tercer turó de Lleida*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 2000, pp. 26-27.

³⁷⁷ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit.), p. 35.

³⁷⁸ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit.), p. 45.

Quadre 44. Periodització de la població immigrant al barri del Secà de Sant Pere fins l'any 1981. Nombre d'habitants i Percentatges.

Període d'arribada	Immigrants arribats al Secà de Sant Pere	Percentatge	Immigrants arribats a Lleida	Percentatge respecte el total lleidatà
Abans dècada 1940	45	1,93%	-	
Dècada 1940	103	3,51%	8.352	1,23%
Dècada 1950	393	13,40%	825	47,64
Dècada 1960	602	20,53%	3.510	17,15%
Dècades 1970 i 1980	398	13,57%	-	

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit.), p. 45 a través de la informació que ofereix el padró municipal de 1981.

Les dades que mostra la taula ens il·lustren com de forta fou la immigració al barri, ja que al cens de població de l'any 1981 gairebé el 50% dels habitants de la barriada eren arribats de les darreres quatre dècades —1.391, el 47,44%. En aquest període de quaranta anys les arribades evolucionen des d'unes xifres del tot modestes, fins als màxims absoluts de la dècada dels seixanta. D'aquesta manera, abans de 1940 i ho podríem ampliar amb anterioritat a l'esclat de la Guerra Civil, s'observa com la presència d'immigrants al Secà es limita a 45 persones, totes elles arribades, amb tota seguretat, entre les dècades dels anys deu i vint del segle XX, quan la ciutat de Lleida va rebre les primeres onades de migració. L'evolució demogràfica que va experimentar el barri després de la Guerra Civil s'emmarca en el comportament poblacional del conjunt de la ciutat de Lleida ja que l'ascens continuat en el nombre d'habitants s'ajusta al creixement de població que hem vist anteriorment per aquest període. Cal no oblidar que els valors registrats per a les dècades dels anys quaranta, cinquanta i seixanta —sumant un total de 1.098 individus— resulten molt modestos en comparació amb els 12.687 immigrants arribats a la capital en aquestes tres dècades. Aquest factor es pot explicar per una realitat que es produeix en tots els municipis amb un fort impacte de la immigració i, especialment, a les zones o barriades d'autoconstrucció com és l'alteració de les dades fruit d'una manca d'empadronament de la població que hi resideix. És a dir, els immigrants s'instal·len en la perifèria (i construeixen el seu habitatge) però no es registren i resten ocults als censos i padrons, reduint l'impacte real que la seva arribada va significar per a les àrees on es van assentar, com pensem que es produeix a la dècada dels anys

quaranta ja que dubtem que dels 8.352 immigrants arribats a Lleida, només 103 s'instal·lessin al Secà de Sant Pere. A la dècada dels cinquanta, però, es produeix l'efecte contrari: dels 825 immigrants arribats a Lleida, 393 s'instal·len a la barriada, representant gairebé el 48% del total. Aquesta xifra és del tot irreal puix que considerem que resulta difícil d'imaginar que un de cada dos immigrants del decenni estiguin justificats per la seva arribada al Secà. El número que se'ns dona, doncs, resulta, d'una banda, de la "aparició" de població que durant els anys quaranta no s'havia registrat o, d'altra banda, del moviment intern dels immigrants des d'altres zones de la capital vers el Secà de Sant Pere. Finalment, en els anys seixanta el barri registra l'arribada més forta d'immigrants.

Malgrat la poca fiabilitat de les dades exposades, el Secà encara mostra una arribada important de població immigrant entre els anys 1970 i 1981, amb una xifra de 398 persones, un valor lleugerament superior al que experimenta el barri en els anys cinquanta i tres vegades superior al dels anys quaranta, quan la ciutat de Lleida va rebre la major onada migratòria durant el franquisme. Aquest factor es pot explicar per dos fets: d'una banda, que el Secà va continuar rebent població immigrant en un període en que la tendència del conjunt de la ciutat era la contrària i esdevenint el lloc d'arribada protagonista, com semblen indicar les dades que ens ofereixen F. Closa i O. Fernández o que la població immigrant arribada al Secà en aquest darrer període es basi en habitants que residien en altres zones de la ciutat i que s'han traslladat a la barriada, augmentant el nombre de població d'origen immigrant. Aquest darrer factor resulta molt més creïble al nostre parer i repeteix una tendència que ja s'ha pogut veure per a la dècada dels anys cinquanta.

Si bé la xifra que el cens ens proporciona per l'any 1981 és més baixa que la suma dels valors de la taula (la suma d'immigrants de la taula dona un total de 1.541, mentre que la xifra oficial l'any 1981 és de 1.391 persones no nascudes al barri), això es tradueix en que durant el període analitzat s'ha produït una pèrdua de població immigrant causada per diversos factors, ja sia la defunció dels primers immigrants que van arribar al barri, ja sia la marxa de veïns vers altres zones de la ciutat o vers altres municipis. Tot això fa que l'any 1981 el barri del Secà de Sant Pere registri un total de 1.391 immigrants, el 47,44% del conjunt dels residents a la barriada: ço és, 2.932. Afirmar que el 52,56% restant són fills d'immigrants, tal i com apunten F. Closa i O. Fernández, seria una suposició massa extrema i considerem que bona part d'aquest percentatge sí que podria respondre a aquesta afirmació però no en la seva totalitat, equiparant aquesta realitat amb el que s'ha vist pel barri dels Magraners en què també

tenim registres d'immigrants propers al 50% del total de població al cens de 1981 i on el 50% de la resta de població, els nascuts a la ciutat Lleida, són fills d'immigrants.

I els veïns i veïnes del barri, on treballaven? Quina era la seva ocupació? Respondre a aquestes preguntes no resulta gens fàcil perquè, a diferència de l'apartat escrit per als Magraners, el cens de 1981 no ofereix una quantitat de dades tan extensa. D'aquesta manera, l'única forma que podem fer servir és la informació que ens proporcionen els diversos autors que parlen del Secà. Així, F. Closa i O. Fernández afirmen —com no podia ser d'una altra manera— que els homes treballen en el sector de la construcció, mentre que les dones i les noies joves es dediquen al servei domèstic en cases particulars³⁷⁹. En la mateixa línia parla un veí del barri en el llibre de C. Feixa en el que confirma el que ja s'ha dit: els homes en la construcció, però ara les dones tenen altres feines. Algunes treballen en el servei de neteja i altres en fàbriques de la ciutat com ara la Milsa o Copaga³⁸⁰, escorxadors totes dues. La gran novetat d'aquest testimoni resideix en dos punts: el primer, mostra certa pluralitat en els sectors laborals de la dona i no es redueix només al domèstic i, en segon lloc, parla que tant els homes com les dones treballen fora del barri, una realitat també descrita a l'article de Serra d'Or en què Jaume Roca escriu sobre les diverses barriades de la ciutat i del Secà afirma que "En un gran percentatge, la gent d'edat són peons, i empleats o amb ofici els joves; les dones fan feines a la ciutat" i afegeix que "com als Magraners, doncs, tots els habitants treballen a Lleida"³⁸¹. Aquests testimonis ens ajuden a visualitzar, encara que sigui superficialment, la realitat laboral dels veïns del barri, els quals treballen en els sectors on la immigració acostumava a fer-ho en el conjunt català, però fugint del tòpic dual construcció/servei domèstic, que sempre cal combinar amb la presència en espais subalterns de les indústries locals (agroalimentari a Lleida, turisme a la Costa Brava, tèxtil al Vallès, etc.). Tampoc al Secà totes les dones eren minyones ni tots els homes paletes.

Sense construcció d'habitatges i sense cap tipus de serveis que contribuïssin a l'assentament de població en aquesta zona de la ciutat, els nouvinguts van haver d'optar, perquè no hi havia cap altra solució, per l'edificació dels seus propis habitatges, cosa que va implicar una urbanització sense ordre ni cap tipus de traçat de carrers, almenys en un primer moment. La població arribada construïa allà on trobava

---

³⁷⁹ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit.), p. 48.

³⁸⁰ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p. 400.

³⁸¹ ROCA I SANS, Jaume: "la immigració"... (cit.), p. 34.

un bon terreny on poder fer-ho, i més si tenim en compte l'orografia del barri, pròpia d'un turó, amb una part plana i grans pendents al seu marge. D'aquesta manera, a mesura que els primers immigrants arribaven al barri, s'anaven construint els seus propis habitatges, unes cases modestes però, en paraules de F. Closa i O. Fernández, "higièniques, decents i netes"³⁸², sense arribar a ser barraques. Cal tenir en compte, tanmateix, que per molt que fossin paletes alguns dels "constructors", no eren —com ja hem assenyalat— ni arquitectes ni aparelladors. Aquestes construccions es feien amb una estructura similar als habitatges del lloc d'origen dels immigrants i una bona mostra ens l'ofereixen F. Closa i O. Fernández a través del cas d'una de les primeres famílies arribades al Secà, constituïda pel matrimoni Timoteo Ruiz Caballero i Manuela Matas Huertas, arribats des de Santiago de Calatrava, província de Jaén, i que van construir un habitatge copiant una típica casa rural andalusa amb una planta baixa i un petit pati interior. Els materials que es van utilitzar per a la seva construcció són la tova, la teula, l'argila, el ciment i bigues de fusta³⁸³. Algunes cases anaven acompanyades de corrals en què les famílies hi criaven diversos animals (porcs, gallines, etc.) constituint una font d'ingressos complementària a la feina que tenien cada un dels seus membres. Aquesta còpia en el model de les edificacions també es il·lustrat en una crònica que es va fer des del diari *La Mañana*, on el periodista destaca el fet que els habitatges, com succeeix amb les cases andaluses, són de color blanc: "Las casas de un piso, encaladas y relucientes, como lavadas con lejía"³⁸⁴. Ara bé, perquè va triar aquesta població el Secà de Sant Pere com a indret on edificar la seva casa si no hi havia cap tipus de servei ni infraestructura que els facilités l'assentament? Doncs una resposta a aquesta pregunta, com succeeix també per al barri dels Magraners, resideix en el fet que el Secà és un espai d'extrarradi i, per tant, allunyat del centre de la ciutat amb uns terrenys molt més econòmics d'adquirir. De fet, F.Closa i O. Fernández ens informen que el jornal de terra, cap als anys cinquanta, es movia entre les 1.200 pessetes dels terrenys d'horta fins les 250-300 pessetes el de secà³⁸⁵. Un altre testimoni recollit en el llibre de C. Feixa ens diu que el pam de terra costava unes 10-12 pessetes³⁸⁶. Per tant, el condicionant econòmic esdevé una de les

---

³⁸² CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 48.

³⁸³ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 49.

³⁸⁴ "El Secà de Sant Pere, un barrio optimista", *La Mañana*, 11 de setembre de 1971.

³⁸⁵ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 48.

³⁸⁶ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p. 400.

motivacions més importants que expliquen l'arribada i instal·lació dels immigrants al Secà de Sant Pere. Naturalment, en el pla urbanístic aquesta zona no apareixia encara com a urbanitzable en sentit estricte sinó com a espai de conreus, semi-rural, motiu pel qual tota intervenció urbanística hagué de ser retardada al canvi de qualificació del sòl o legalitzada a posteriori. Tot plegat convertia qualsevol feina de construcció i condicionament en *alegal* i situava als veïns en una situació de precarietat, també administrativa. En una de les entrevistes dutes a terme per a l'elaboració d'aquesta tesi, un dels testimonis ens va parlar del barri i malgrat no haver-hi residit, el recorda perfectament fruit de les visites que en va fer. Del Secà, afirma, com ja s'ha anat dient, va sorgir a partir de la construcció dels immigrants que hi arribaven, els quals edificaven el seu propi habitatge. També recorda la manca de serveis, com l'aigua, i en comparació amb l'altre gran barri d'autoconstrucció de Lleida, els Magraners, l'entrevistat afirma que el Secà era "millor" barri pel que fa als seus habitants, definits com gent de classe humil:

Antonio O.: "El barrio, entonces, era mejor que *Mangraners*, mejor siempre ha sido pero tampoco era lo que es ahora. Eran todo casas bajas. Ellos se montaban sus *barecillos*, sus *tiendecillas*, pero todo de *casicas* bajas. Los bloques y lo hay se ha hecho mucho después. Mi sobrino se hizo una *casilla* allí entre los dos o tres hermanos, también de planta baja. Entonces aquellos eran barrios de pobres, barrios de miseria. No había agua..."

Més enllà d'aquests exemples, però, no tot foren cases unifamiliars, encalcinades i amb pati interior. També trobem testimonis d'altres realitats pel que fa a l'assentament i habitatge al barri, com ara l'ocupació de diverses famílies d'una mateixa casa o el que un testimoni de C. Feixa³⁸⁷ anomena corralines: unes barraques construïdes en antigues granges de porcs i on part del veïns del barri hi van viure durant un temps.

D'aquesta manera, es va anar confeccionant el Secà de Sant Pere amb unes primeres edificacions que s'instal·laven als marges del barri, aprofitant el pas de la sèquia com a subministrador d'aigua potable. Val a dir, que en els primers anys de sorgiment del Secà i fruit d'aquesta activitat d'autoconstrucció i de manca de planificació urbanística a la que hem fet referència, la barriada es va expandir a través de dos nuclis de població. El primer estaria ubicat a l'entrada del Secà, conformant

---

³⁸⁷ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), pp. 398-399.

petits carrers que avui dia conformen els de l'Assumpció, Santa Teresa de Jesús i la Creu. El segon es localitzaria a la part septentrional del barri, on avui dia hi ha la bifurcació entre els l'avinguda de Sant Pere i el camí de Marimunt, amb el sorgiment dels carrers Santa Coloma, Progrés, carrer del Jardí i d'Daunois³⁸⁸. Així, el naixement del barri es va fer de forma separada en aquests dos petits nuclis i el desenvolupament del mateix es va produir a través de l'ompliment de l'espai que hi havia entre les dues parts, però encara sense serveis com aigua o sistema de clavegueram.

Aquesta situació es va allargar, aproximadament, fins a l'aprovació del Pla d'Ordenació Urbana de 1957. En el projecte es realitza una descripció de la ciutat i es classifiquen els diversos barris que la conformen per categories, catalogant al Secà de Sant Pere, juntament amb els Magraners, com a barris suburbials —i ja no àrees rurals i semi-rurals— i que des de la revista *Acento* es van definir com a "cinturón de espinas"³⁸⁹. De fet, del Secà es pot llegir el següent: "han surgido barrios que podemos llamar suburbanas: el primero de ellos es el del "Secà de San Pere" [...] de modestísimas casas, producto de parcelación privada y económica y con todos los defectos de estos núcleos esporádicos"³⁹⁰. Aquest testimoni té un valor importantíssim ja que il·lustra el fet que les autoritats franquistes locals eren coneixedores del que passava a la perifèria de la ciutat des de feia més d'una dècada, com ja hem demostrat per altres zones de la ciutat i que la situació d'aquestes àrees mancades de serveis mínims, com és el cas del Secà, a l'entrada dels anys seixanta només pot demostrar el poc interès que hi havia des de l'Ajuntament per donar una solució a les barriades més allunyades del centre de la ciutat. De fet, un dels objectius del pla de 1957 per aquest tipus de zones era el d'aturar el seu creixement per intentar evitar que el problema s'aguditzés, una política urbanística que serà del tot errònia ja que l'arribada d'immigrants als anys seixanta el que farà serà augmentar encara més les dimensions del barri i la manca d'elements bàsics per a l'habitabilitat i que desembocarà en l'aparició l'any 1971 d'una Associació de Veïns molt activa que demandarà en tot moment a l'Ajuntament les millores que el Secà requeria i que venien acumulant-se des del final de la Guerra civil.

---

³⁸⁸ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), pp. 52-53.

³⁸⁹ *Acento*, núm. 10, 13 de juliol de 1957, p. 5.

³⁹⁰ Col·legi d'Arquitectes de Lleida: Plan General de Ordenación Urbana de Lérida, 1952. Comisión Superior de Ordenación Urbana de la provincia. Plan General de Ordenación Urbana de Lérida. Vol. II: plan general, memoria, apéndices y planos.

A les deficiències que es trobaven al barri fins al disseny del nou Pla d'Ordenació hi hem de sumar les provocades pel creixement que va experimentar el Secà durant la dècada dels anys seixanta, període en que més immigrants hi van arribar i més va créixer la barriada. Aquesta expansió, ens expliquen F. Closa i O. Fernández, va consistir en l'ompliment de l'espai al que abans havíem fet referència entre els dos nuclis sorgits en el primer assentament d'immigrants al barri. D'aquesta manera, els nouvinguts van continuar edificant els seus habitatges, amb un patró semblant a les anteriors construccions (planta baixa), donant com a resultat nous carrers com el de Sant Pasqual Bailón, Luis Gonzaga i Olivar. A la part més meridional del barri, la més propera a la pujada que dona entrada al Secà, també trobem nous traçats amb noms de municipis de la província de Lleida, com ara Tremp, Balaguer, Algerri o La Pobla de Segur.

Quadre 45. Nombre d'edificacions al Secà de Sant Pere, 1940-1980.

Període	Expedients de Construcció	Habitatges construïts	Immigrants arribats.
1940-1950	8	10	103
1951-1960	124	153	393
1961-1970	244	473	602
1971-1980	138	342	398
Total	514	978	1.496

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a *El Secà de Sant Pere...* (cit.), p. 55 a través de VILAGRASA, Joan: *Creixement urbà...* (cit.).

Com es mostra en els quadres, el ritme d'arribada d'immigrants i, amb ell, de creixement del barri, no sempre ha anat de la mà de l'increment dels immobles. A més, els valors demogràfics que es veuen a la taula no quantifiquen el creixement natural, és a dir, els fills dels immigrants, els quals sumaran encara més població i exigiran, amb el pas dels anys, la construcció de més habitatges. A la dècada dels anys quaranta, l'arribada d'immigrants multiplicava per 10 la xifra d'habitatges construïts en aquell període, el que significaria que cada immoble hauria d'estar ocupat per deu persones i, encara que segurament en alguns casos hi hagués sobreocupació, no respon a la realitat. En paral·lel a les xifres que J. Vilagrassa ens ofereix, hi ha una altra realitat que oficialment no existeix i és l'autoconstrucció tantes vegades esmentada, una opció triada per gairebé la totalitat dels nouvinguts. Aquest dèficit també

s'arrossega pels anys cinquanta tot i l'augment exponencial de construccions. Els anys seixanta esdevé la dècada en que més construccions d'habitatge hi ha, tot i que aquesta dada amaga una realitat que no s'ha donat en els anys anteriors: les addicions, consistents en la suma de nous habitatges a altres ja construïts i que en la seva majoria eren cases construïdes pels propis immigrants. Amb això, l'Ajuntament "legalitzava" un conjunt d'habitatges que fins a l'aprovació del pla de 1957 havien restat fora de qualsevol tipus de consideració d'immoble. Les construccions d'aquesta dècada, per tant, fan sortir a la llum edificacions d'anys anteriors —efectuades sense permisos y sense garanties— que es sumen als que es construeixen durant el període en què es legalitzen. Finalment, els anys setanta mostra una especificitat respecte les dècades anteriors puix que la xifra d'expedients de construcció s'aproxima a la dels anys cinquanta mentre que el nombre d'habitatges construïts la triplica. La raó que explica aquest fet resideix en el fet que les construccions d'aquest període ja responen al model de bloc de pisos com a conseqüència de l'aprovació de construccions de més alçada dins del Pla d'Ordenació Urbana de 1957 i les noves lleis del sòl dels anys 1956 i 1975.

L'autoconstrucció, el sorgiment de carrers i expansió del barri com a conseqüència de la mateixa, sumat a la tardana edificació dels immobles necessaris per a una població en constant creixement havia de portar, com és lògic, una manca d'infraestructures i serveis indispensables per l'habitabilitat dels veïns del Secà. En els anys cinquanta els veïns del barri es van constituir en una primera junta de veïns (que tenia un limitat caràcter consultiu fruit de la legislació franquista del moment, que no permetia altra cosa més) i la presència d'un alcalde de barri —de nomenament municipal, el primer dels mateixos va ser Juan C. Vilajuán— per negociar amb l'Ajuntament la introducció i construcció de serveis fins aleshores inexistent i necessaris. F. Closa i O. Fernández ens diuen que les primeres demandes realitzades foren la construcció d'una escola i una capella, l'arribada de l'aigua potable o la instal·lació d'un telèfon públic³⁹¹. Emperò, no va ser fins a meitats dels anys seixanta, sota el mandat de l'alcalde franquista Francesc Pons, que es van introduir algunes millores com ara una xarxa d'evacuació d'aigües residuals, l'arribada de l'aigua potable a algunes cases i un enllumenat públic que no arribava a tots els carrers. També es van pavimentar uns pocs carrers del barri fent que les iniciatives que des del consistori es van dur a terme a partir de l'any 1964 resultessin insuficients pel pobre impacte en el conjunt del barri. Una bona mostra d'aquesta escassa incidència la trobem en un

---

³⁹¹ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 50.

article de Magda Ballester a *Diario de Lérida*³⁹² parlant de la situació del barri, com va fer per altres zones de la ciutat i que s'ha vist anteriorment pels Magraners o el polígon residencial de Santa María de Gardeny. El text és una demostració de les mancances que hi ha al barri i la periodista ho justifica amb exemples i entrevistes amb veïns del Secà. La llista de carències és llarga i M. Ballester les hi dedica diversos paràgrafs. Per començar, l'entrada al barri és ja prou complicada. L'accés a través de la carretera de Torre-serona, encara existent, és una empinada rampa que si bé avui dia ja no és cap problema per als cotxes ni per a l'autobús que hi circulen cada dia, per a l'any 1968 sí que esdevenia un seriós inconvenient si un no hi havia d'anar de forma obligada.

De forma irònica, la periodista escriu, com si fos una indicació d'una guia turística "Para llegar al Secano de San Pedro [...] no piense en los muelles y en las ballestas de su coche y avance sin parar". També evidencia el perill de la carretera per la seva estretor, impeding el pas de dos vehicles en alguns trams, o el fet que la combinació entre la mala il·luminació de la via i l'inexistència de borals converteixi aquest camí en perillós per la integritat dels vianant que per ella hi circulaven. Al perill de la carretera d'accés s'ha de sumar un camí, ja en ple barri, sense asfaltar, amb molta pols i clots continus que desemboquen en grans tolls d'aigua el dia que hi plou, fent impossible la circulació per dins del barri. Aquesta situació l'exemplifica la periodista a través d'un episodi protagonitzat per l'alcalde de Lleida, Joan Casimiro Sangenis, que davant la dificultat per accedir al barri amb el seu cotxe, va haver de trucar a l'Ajuntament per a que li enviessin un jeep per poder superar les adversitats descrites. Emperò, per Magda Ballester el principal problema que té el barri és el de l'escolarització dels nens i nenes. La periodista assegura que al Secà hi ha gairebé un miler d'infants en edat d'escolarització, però el centre només pot cobrir les necessitats de 300 alumnes. Aquesta situació condueix a diverses escenes curioses, com ara els nens de parvulari fent classe al menjador o que les males condicions de l'escola obligui als nens a tenir un dia de festa el dia després d'una pluja, perquè l'aigua inunda les instal·lacions. Això va provocar que l'educació en acadèmies o per part de religioses a la casa parroquial fossin les alternatives a l'escola del barri, ja que l'opció d'assistència a altres centres era menor pels perills que es trobaven per sortir i arribar al barri a través de la carretera d'accés (els que ho feien, anaven a l'escola dels ferroviaris).

---

³⁹² "El Secano de San Pedro. Un barrio de 4.000 personas con muchas necesidades", *Diario de Lérida*, 2 de febrer de 1968, pp. 8-9.

La segona gran necessitat del barri residia en aspectes d'urbanització com ara el clavegueram, l'enllumenat públic o la pavimentació dels carrers. També s'evidenciava un problema de comunicació amb el centre de la ciutat, especialment pel que fa a la línia d'autobús, que segons M. Ballester "muchas veces que uno se queda en tierra por falta de capacidad del autobús y entonces hay que esperar a veces hasta una hora y media o dos horas -sobre todo los domingos- para tomar el siguiente". Un fet exemplificat amb el testimoni d'un entrevistat a l'obra de Carles Feixa quan deia "El de les 10 de la nit los diumenges, ere impossible. Naes com sardines"³⁹³. També es descriuen altres mancances com ara l'església, que sembla més aviat un garatge o un magatzem; no hi ha dispensari de medicines i el metge que visita el barri és un doctor en pràctiques. Tampoc hi ha sereno i el sistema de recollida de brosses passa dos dies a la setmana, tres en el millor dels casos. Tot això fa que la periodista acabi l'article afirmant que el Secà és un barri "abandonado a su suerte". Com es pot comprovar, es tracta d'un panorama repetit una i una altra vegada a cadascuna de les àrees que hem anat tractant fins aquí.

A l'abril de 1971 es formava l'Associació de Veïns del Secà de Sant Pere sota la presidència de Jaime Gavín i amb un paper molt destacat del capellà del barri, mossèn Ramon Freixes. Els seus orígens es remunten a l'any 1967 quan es van començar a celebrar les primeres reunions parroquials a l'edifici religiós del barri amb el permís i suport del mossèn Freixes. En aquestes assemblees, ens informa F. Closa i O. Fernández, es va començar a dur a terme actes per la demanda de millores per al barri, com ara una recollida de firmes per a l'abastiment d'aigua potable que va comportar amonestació al mossèn Freixes per part del bisbe Aurelio del Pino³⁹⁴. Sembla clar que una cosa era la bona voluntat dels capellans de barri i una altra el posicionament de la jerarquia eclesiàstica davant d'una iniciativa incòmode que podia portar a un contenciós amb les autoritats municipals. Al febrer de 1968 els veïns del barri, juntament amb altres residents dels Magraners, van escriure de forma conjunta una carta al *Diario de Lérida* en què es queixaven dels dèficits que hi havia a les barriades d'extraradi mentre que l'Ajuntament destinava milions de pessetes en obres de millora de carrers del centre de la ciutat i que a ulls dels veïns no requerien una inversió tant forta (veure capítol Magraners). Tres dies després d'aquesta carta, el 9 de febrer de 1968 el capellà Ramon Freixes també redactava juntament amb el mossèn dels Magraners, Ramon Sanmartí, un escrit de suport als veïns dels seus respectius

---

³⁹³ FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils...* (cit.), p. 400.

³⁹⁴ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 78.

barris. Tot això va fer que, en paraules de F. Closa i O. Fernández, "s'aniria forjant un procés de conscienciació social i col·lectiva sobre la necessitat d'unir-se per tal de fer força i protestar sobre la precària situació del Secà"³⁹⁵ donant com a resultat l'aparició de l'Associació de Veïns. Tanmateix, aquesta associació, com totes les de la seva natura, van haver d'esperar per a la seva legalització a que el règim ho permetés³⁹⁶.

Les primeres demandes que va fer l'AA.VV. del Secà foren les mateixes que reclamava Magda Ballester en el seu article tres anys abans, amb altres sol·licituds com ara la creació de més zones verdes, un local social, instal·lacions esportives, una bústia de correus o la construcció d'una biblioteca³⁹⁷. I és que pels veïns del Secà, no s'estava demanant res més del necessari i volien conviure igual que es feia en altres parts de la capital, com expressa la frase escrita al diari *La Mañana* per part del president de l'Associació de Veïns: "si a todos los efectos somos considerados como ciudadanos de Lérida-capital, justo es que tengamos los mismos derechos y obligaciones que ellos"³⁹⁸.

En una línia força semblant al text de Magda Ballester trobem l'article de Fernando Bellon a *La Mañana* del setembre de l'any 1971³⁹⁹. Sota el títol "El Secà de Sant Pere, un barrio optimista", el periodista recorre el barri i fa una descripció de les principals mancances que hi ha i recull els testimonis dels seus veïns. A mesura que llegim les línies de l'escrit ens adonem de com de vitals han estat els habitants del barri per a la seva supervivència i el creixement del mateix, sempre gràcies al seu esforç i al marge de les autoritats. Pel que fa a la urbanització dels carrers, un veí afirma que "Las aceras nos las hemos hecho nosotros" i continua queixant-se del servei de neteja "Y ya que a este barrio no le ha pisado un barrendero desde que existe, nosotros también limpiamos las calles... Nos hacemos todos los servicios". També es recull un testimoni en relació a l'abastiment d'aigua potable en que també es

³⁹⁵ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 80.

³⁹⁶ Per aprofundir més en aquest tema consultar les obres CUESTA GÓMEZ, José Miguel: *El moviment veïnal al barcelonès nord...* (cit.); BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos...* (cit.); MARTÍNEZ MUNTADA, Ricard; *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona...* (cit.) i MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere [coords]: *Construint la ciutat democràtica...* (cit.).

³⁹⁷ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit), p. 80.

³⁹⁸ Junta Associació de Veïns del Secà de Sant Pere: "Pórtico", *La Mañana*, [Lleida], (28 de junio de 1973), núm. 11.546, p. 11.

³⁹⁹ BELLON, Francisco: "El Secà de Sant Pere, un barrio optimista", *La Mañana*, [Lleida], (11 de septiembre de 1971), núm. 10.003, s/n.

deixa ben clara l'obra dels habitants del barri per poder fer-la arribar a les cases "[...] Y la trajimos nosotros a golpe de pico. Cavando zanjas donde meter las tuberías, o pagando para que las cavasen. Se pusieron unas cuantas fuentes, y el que quería llevar el agua hasta su casa tenía que hacerse el canal hasta la puerta y pagar 1.000 pesetas por el empalme". També hi ha un testimoni que parla del clavegueram i d'una obra feta amb poca "traça": "Las alcantarillas, oiga usted... es terrible. Las han hecho cuesta arriba. Y cuando hay tormenta se nos inunda la casa, porque empieza a salirse el agua por todos los sumideros que pillan más abajo. Tienen que venir los bomberos". Finalment, l'article acaba tractant el problema de l'enllumenat públic i ho fa amb un comentari per part del periodista que afegeix un toc humorístic a una trista realitat quan un veí del barri el convida a quedar-se per la nit i veure el poc que il·luminen les bombetes dels carrers i F. Bellon afegeix "Y por San Pedro que no se encendieron más que un puñado de bombillas más débiles que la selección española de futbol".

Les problemàtiques es van mantenir fins a l'arribada de la democràcia a la ciutat i, encara, no foren solucionats de forma immediata. Al 1979, després de la presa de possessió del nou consistori democràtic, l'AA.VV. escrivia a l'Ajuntament i enumerava les millores que encara feien falta i que ja hem vist que es citaven feia més de deu anys com ara la salubritat a les escoles, els accessos al barri o el mal estat de la carretera que creuava la barriada. El primer alcalde de la ciutat, Antoni Siurana, l'any 1982 encara veia com els veïns es continuaven queixant dels mateixos problemes que encara no s'havien acabat de solucionar, amb especial preocupació pels accessos al barri, el clavegueram o la urbanització del carrers, els quals, i veient que no arribava cap millora des del govern municipal, l'any 1984 van ser els veïns del Secà qui van pavimentar i urbanitzar els carrers del barri per evitar més inundacions en cas de pluja⁴⁰⁰.

En resum, el Secà de Sant Pere esdevé l'exemple d'una altra zona que es va veure néixer i créixer fruit de l'arribada d'immigrants ja a la dècada dels anys quaranta. El ritme de creixement va anar en clar ascens durant els anys de franquisme, amb uns màxims per a la dècada dels seixanta (veure quadre 44). Els nousvinguts, veient que no trobaven habitatge, havien trobat al Secà un lloc per edificar clandestinament i van optar per construir la seva pròpia casa. Aquest naixement espontani i sense ordre va generar una sèrie d'inconvenients propis d'aquesta realitat i que es van traduir en una manca de serveis i infraestructures com ara l'arribada d'aigua potable als habitatges, la

---

⁴⁰⁰ CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere...* (cit).

pavimentació dels carrers, l'enllumenat públic o el sistema de clavegueram com els més importants generant un sentiment d'unió i de protesta que va conduir als veïns a mobilitzar-se per demanar la millora d'aquesta part de la ciutat i la creació, l'any 1971, d'una Associació de Veïns que canalitzés totes les peticions de millora. Finalment, i després que la premsa recollís la situació del barri tant des de les pàgines del *Diario de Lérida* com de *La Mañana*, les millores van arribar a finals dels vuitanta i la dècada dels noranta, molts anys després del que els seus veïns haguessin desitjat i desembocant en accions de reforma protagonitzades pels mateixos veïns.

4.5. *Immigració i habitatge. Les altres àrees de la ciutat.*

Més enllà dels casos que hem vist i que representen els quatre fenòmens de suburbialització a la ciutat de Lleida, els immigrants també van instal·lar-se en altres zones de la capital que mereixen ser tractades per veure com eren les condicions de vida i els tipus d'habitatges en els que hi van viure. Veurem casos que tractaran la zona del centre de la ciutat (la part que envolta l'eix comercial), barris perifèrics com el de Pardinyes i partides a les afores de Lleida que van veure com població immigrant s'instal·lava en petites barraques.

Pel que fa a la zona del centre de Lleida, diversos són els testimonis que hem trobat que hi van passar en algun moment de la seva estada a la ciutat. Sempre va ser de caràcter temporal, en règim de lloguer i en els habitatges s'hi agrupava un nombre de persones elevat pels metres quadrats dels que disposaven els pisos. A l'hora de trobar habitatge, les referències d'amics o coneguts són freqüents i els testimonis mostren una elevada quantitat de canvis de domicilis, ja sigui quan vivien amb la família ja sigui quan iniciaven la vida de casat. Alguns d'aquests exemples són els següents:

Belén R.: "Yo me casé en el 1961 y me vine a vivir aquí a Lérida (...) en la calle San Martín, que entonces era lo mejorcito de Lérida. La calle San Martín, la calle Caballeros y todo aquello era lo mejorcito de Lérida. Me fui allí porque mi marido ya vivía allí (era de Lleida). Era un piso. He vivido en la calle San Martín y en la calle las Torres, ya está".

Paula R.: "Fuimos a vivir a la calle Platería. Es en la calle San Antonio, que antes había un mercado que le llamaban Santa Teresita, pos unos pisitos de allí pequeñitos. También vinimos aquí a vivir ya con casa. Mi madre, pues, conocía gente, unos que vivían en Algerri que se vinieron aquí, pues se cuidaron de buscar casa y todo. De alquiler siempre han estado mis padres. Mi madre le salió un piso Juan Carlos y le dijo que no porque no le gustaba y se fueron a vivir de la calle Platería a la calle Rosario y hemos estado hasta hace tres años mi madre vivía allí [...] Me fui luego a vivir sola en la calle Caldererías. Allí me fui a vivir con mi hijo, con mi marido. Luego como aquel piso era muy pequeño y nos fuimos a vivir al lado del río, al pasaje Miguel de Fargas (...) Allí me he tirado trece años y aquí (Blocs la Pau, Pardinyes) llevo quince años".

Carmen C.: "Yo llegué en el año 1942, no lo recuerdo, y entonces vivíamos en la calle Comandante Baiget, una casa realquilada que vivían muchos vecinos, cada vecino por ejemplo en su habitación y con derecho a cocina. De allí nos fuimos a la calle Compañía, donde el Seminario, a un quinto piso. Allí hemos estado hasta que yo me casé (...) y nos fuimos a vivir a la calle Carmelitas, a los bajos. De allí nos compramos una casa en la calle Sans i Ribes".

El relat de la Dolores L., amb un alt grau de detall, resumeix la situació dels immobles a Lleida durant el període franquista. Pisos petits i compartits entre diverses famílies amb zones d'ús comunitari que porten al nostre testimoni afirmar que el pitjor record que guarda de la seva època d'infantesa no és la fam, sinó les condicions de vida i habitatge:

Dolores L.: "Mi padre estaba en la calle Caballeros, frente del colegio en el número 25. Allí era una pensión y allí estuvimos en una habitación, con derecho a cocina y todo lo que tú quieras... pues igual estuvimos cuatro, cinco, seis meses como poco. Y después de allí nos fuimos a vivir a la calle Calderería (...) y allí estuvimos, realquilados también, en una habitación y también con derecho a cocina y había unas golfas donde dormían mis hermanos porque en aquel cuarto sólo dormían mis padres, mi hermana y yo. De allí nos fuimos al Seminario, pero al Seminario Viejo (...) pues allí. La gente que no tenía donde, allí, también, otra temporada. No era temporadas grandes... hasta que encontrabas otra cosa. Era una habitación, también, para los cinco. [...] Y de allí ya nos bajamos al castillo, a la calle San Martín

pero detrás. Había... era como si fuese un polvorín, una cosa en redondo, con su puerta (...) En aquel tiempo pagó (el seu pare) 1.500 pesetas por aquello. Allí estuvimos bastante tiempo. ¿Qué pasa? al ser así redondo... ¡Cortinas!, para dividir y había un *fueguecito* a tierra y luego había, fuera, casi como lo de dentro pavimentado que en el verano, como comprenderás, hacíamos más vida que dentro (...) De allí nos fuimos a los *Mangraners* y luego volvimos a bajar detrás del Principal, calle el General se llamaba, que era un *celler*, una cueva [...] Y después de allí, yo debería tener 17 años, mi marido se enteró de un piso, que es donde luego ya estuvimos viviendo, en la calle Carmelitas, que es detrás de la Catedral, hasta que me casé. No era un piso de lujo, ni mucho menos, pero ya tenías luz, ya tenías agua y ya tenías una habitación para cada uno... ya fue diferente. Como hambre no. En casa nuestra nunca se ha pasado hambre (...) pero vivienda... Des de los cinco años hasta los diecisiete, de mal en peor".

Una zona en què dos dels entrevistats van viure durant un període de temps curt és la que denominen Torre Buzón. Es tracta d'una àrea no gaire precisa i que en l'actualitat s'ubica entre l'edifici del Tanatori, el col·legi l'Espiga i el restaurant la Dolceta, al camí municipal de Montcada, darrere de l'Hospital Arnau de Vilanova, i en paral·lel a la carretera de Torrefarrera, la N-230. Allà hi havien barraques que les llogava un home al que els testimonis defineixen com Ramon Buzón —d'aquí el nom de la zona— amb unes males condicions de vida, com recorden la Dolores P. i en José S.:

José S.: "En Torre-buzón. ¿Tú sabes dónde está Torre-buzón? Torre-buzón está por allí la clínica del Arnau⁴⁰¹, allí estábamos, en una barraca, con mi madre, con mi padre, con mis hermanos... vivíamos allí *tos*. La compró mi padre por cuatro duros que aquello no era casa ni *na*. Aquello era una barraqueta. Fuimos allí, hombre, porque no había otra cosa. Estuvimos viviendo en una que los tabiques eran de cañizo.

Dolores P.: "Nos casamos el día 23 de setiembre y nos vinimos el día 29, que son las fiestas de Sant Miquel. Entonces él (el marit), al *lao* de su madre ya nos había buscado una, en una casa con otra familia, una habitación con derecho a cocina. De realquilado. Eso era por la carretera de Torrefarrera, le

---

⁴⁰¹

L'actual Hospital Universitari Arnau de Vilanova.

decían Torre-buzón porque el dueño se llamaba Ramón Buzón. Entonces tenía una casa grande, una casa bastante grande, pero luego, se ve, que fue alquilando parcelas y la gente se iba haciendo, no chabolas, no, casicas, y allí vivíamos nosotros, de realquilados con otra familia. Una familia que también eran siete u ocho".

Finalment, un darrer testimoni és el del Jacinto P. que ha viscut tota la seva vida al barri de Pardinyes. Més enllà del seu recorregut al barri, el seu esdevé un relat fonamental per entendre l'evolució i creixement de la barriada ja que en Jacinto ha estat implicat en l'Associació de Veïns durant molts anys, sent-ne el president entre els anys 1973 i 2000. Amb ell a la presidència de l'Associació de Veïns, Pardinyes es va anar transformant en el barri que actualment és, traslladant les indústries que hi havia —al Pla d'Ordenació de 1957 aquesta part de la ciutat era concebuda com una àrea industrial— fins a convertir-se en un dels barris més poblats de Lleida⁴⁰². Aquests són els casos de les fàbriques de gas i la fàbrica de pinsos Porta:

"Muchas cosas que pretendíamos llegar, no se llegaba. Se iba llegando poco a poco. Pero ahora lo veo con una perspectiva de los años y digo ¡joder! si el 90-95% se ha conseguido. Empezamos sacando la fábrica de gas. La gente decía que era imposible (...) tuvimos que negociar (...) Hablamos con el gerente y le dijimos que este barrio cada vez será más barrio y no puede estar una industria de gas aquí en medio, hay que ponerla en el polígono (...) Al final se encontró un sitio en el polígono y se sacó la fábrica".

"Luego pasó con la fábrica del Porta (...) los trabajadores se fueron reubicando en empresas que tenían y al final se sacó la fábrica".

El Jacinto P. també explica com es va aconseguir la millora en l'accés al barri a través del pont que connecta un dels carrers més importants del barri (Baró de Maials), amb el Polígon Industrial, superant la barrera que suposava el riu Segre. A més, es va aconseguir enderrocar infraestructures que havien quedat en desús i amb algun problema estructural, com l'aluminosi, a la zona on ara trobem la rotonda del Barris Nord i el Mercat:

---

⁴⁰² Segons les dades de població que mostra l'Ajuntament de Lleida per al darrer registre (any 2015), Pardinyes és el segon barri més poblat de Lleida amb 12.960 habitants, per darrere de Balàfia, amb 14.191 persones.

"Lo del puente: recuerdo que vino un alcalde que decía "el puente más importante es el de la universidad" y entonces le decíamos "el puente más importante es el del polígono" y el colegio de aparejadores y arquitectos estaba de acuerdo con nosotros. Pero el alcalde... Al final lo harán y como fruta madura...".

"En la carretera de Corbins también. Estaba el puente de Corbins, famoso ese puente de allí, que se estaba hundiendo y nosotros denunciábamos que ese puente se estaba hundiendo y salió aquella enfermedad que tenían las vigas, aluminosis, y pensábamos que el día menos pensado este puente se cae. Y al final dijimos ¿tanto cuesta coger y tirar el puente? Igual con la vías del tren y la estación que había. Esta estación no servía para nada y hablamos con el alcalde, negoció con Madrid, el alcalde quitó las vías y entonces aprovechamos ya para quitar el montículo que había y el puente. Quitaron todo y entonces, fíjate tu, que extensión que hubo y la de construcción que se hizo".

Finalment, el Jacinto ens relata alguns dels episodis de disputa que van tenir des de l'Associació i l'Ajuntament de Lleida per a que al barri arribessin serveis bàsics com una escola, l'institut Josep Lladonosa o la piscina municipal:

"Después tuvimos la suerte de conseguir, aquí antes sólo había una escuela, la de Pardiñas, y recuerdo que empezamos a reivindicar otra escuela y el instituto también y el alcalde nos decía "terreny, terreny" com terreny? mira ¿si en el barrio tienes una extensión gigante? A ver, elige el terreno y en una fiesta mayor hicimos un plantón delante del instituto, donde está ahora el instituto que era un terreno blanco. Aquí queremos un instituto y además terreno municipal. Como las piscina. En la fiesta mayor pues íbamos en la escuela, que entonces hacíamos el baile, pusimos una piscina de plástico y la gente bañándose en traje de baño... y cuando viene el Siurana y dice "no em digueu lo que reivindicueu, que ja ho vec: piscines. En quin lloc?" ¿Cómo que *en quin lloc?* Ahí tienes donde antes estaba SEINSA, lo de la basura y todo aquello. Ahí podías hacer un pabellón, unas piscinas, lo que quieras. Y hoy en día el barrio tiene dos institutos, tres escuelas...".

4.6. Treball i immigració.

Una vegada hem pogut constatar l'evolució demogràfica de la ciutat de Lleida a través del capítol 3 i hem observat, d'altra banda, l'impacte urbanístic que aquest creixement demogràfic va tenir en les àrees més perifèriques de la capital (veure els apartats anteriors del capítol 4), les entrevistes que hem fet amb immigrants arribats a Lleida durant els anys de dictadura franquista ens ha donat una altra informació que no podem menystenir ni deixar de considerar com és el món laboral en el moment de la seva arribada, així com les respectives trajectòries en els diferents sectors en què han treballat. Es tracta d'una història sobre la vida laboral dels immigrants amb els que hem pogut conversar i que ens ha permès traçar una trajectòria que en molts casos ha estat de millora fruit d'un context de creixement urbanístic i econòmic que demanava molta mà d'obra, però també mostra una clara diferenciació d'oportunitats entre els homes i les dones com a conseqüència d'una societat on els rols ja venien establerts segons el gènere i superats, afortunadament, avui dia.

Emperò, abans de veure les trajectòries laborals dels immigrants, val la pena observar quina era la realitat econòmica de la capital lleidatana en el període en què aquests immigrants van arribar per entendre millor perquè els nouvinguts s'han dedicat als sectors que ens han descrit.

A començaments de segle XX, les comarques lleidatanes es caracteritzaven per una economia on el sector primari —això és, agricultura i ramaderia— era la principal activitat econòmica fins la dècada dels anys vint. Jaume Barrull ens ho descriu amb un predomini dels conreus de cereal i olivera, i per sota d'aquests, la vinya. Aquesta hegemonia dels conreus tradicionals es deu, segons el mateix autor, a uns condicionants d'infraestructura i d'estructura de la terra que no convidaven a una transformació del camp com sí que va tenir lloc a mitjans de segle. Així, doncs, un sistema de comunicacions que no permetien enllaçar nuclis de població i mercats agrícoles, sistemes de rec que no garantien l'arribada de l'aigua a tots els camps i uns règims de propietats de tipus familiar —i que afavorien l'autoconsum abans que la venda de productes— van perpetuar aquesta situació fins als anys cinquanta i seixanta⁴⁰³.

---

⁴⁰³ BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida...* (cit.), p. 60.

A nivell industrial, el sector secundari a la província de Lleida mostrava uns nivells d'ocupació inferiors a l'agricultura i el sector serveis fins a la dècada dels anys trenta, quan, segons Ramon Casteràs i Enric Vicedo, sorgeix un empresariat a la ciutat de Lleida que procedeix del món del petit botiguer i que, arrel del creixement de la demanda de productes agraris procedents de ciutats com Barcelona i altres municipis industrials que experimenten un fort creixement demogràfic fruit de la immigració en el primer terç de segle, engeguen una primera indústria agroalimentària basada en la transformació i conservació d'aliments i de construcció i reparació de maquinària agrícola⁴⁰⁴ (per donar resposta a un increment en el treball al camp com a conseqüència d'un augment de la demanda a nivell català). Aquest fet va fer canviar els percentatges de població activa entre els diferents sectors, situant la indústria com el sector amb més població activa l'any 1930. Aquest lideratge del sector secundari, com bé afirma J. Barrull, no es deu a un procés d'industrialització sinó més aviat a una "tardana incorporació de la ciutat al procés d'urbanització que ja havien experimentat altres ciutats catalanes"⁴⁰⁵.

La gran transformació agrària, però, es va produir durant els anys cinquanta i seixanta, quan els camps lleidatans van abandonar els cultius predominants fins aleshores i es van especialitzar en la fruita dolça —préssec, poma i pera. Aquest canvi va repercutir en la productivitat dels cultius —més alta que els anteriors i sense necessitat de grans superfícies— l'adopció d'un sistema de regadiu nou —amb l'aparició dels canals d'Urgell i el Segarra-Garrigues— i un desenvolupament en la maquinària agrícola. Una nova agricultura que produïa més, generava més riquesa i que va es va traduir en una ampliació de la superfície dedicada a la fruita dolça passant de les 791 hectàrees que hi havia l'any 1954 fins a les 11.101 de 1965⁴⁰⁶, xifres que han anat en ascens en el darrer terç de segle. Aquesta especialització de l'agricultura en la fruita dolça va desembocar en una altra especialització, en aquest cas, de la indústria cap al sector agroalimentari i que va tenir el seu centre en la ciutat de Lleida, exemplificat amb la creació, l'any 1960, del Polígon Industrial El Segre..

El gràfic 11 il·lustra el pes de cada un dels sectors econòmics de la Lleida durant el franquisme, quan els immigrants entrevistats van arribar a la ciutat,

---

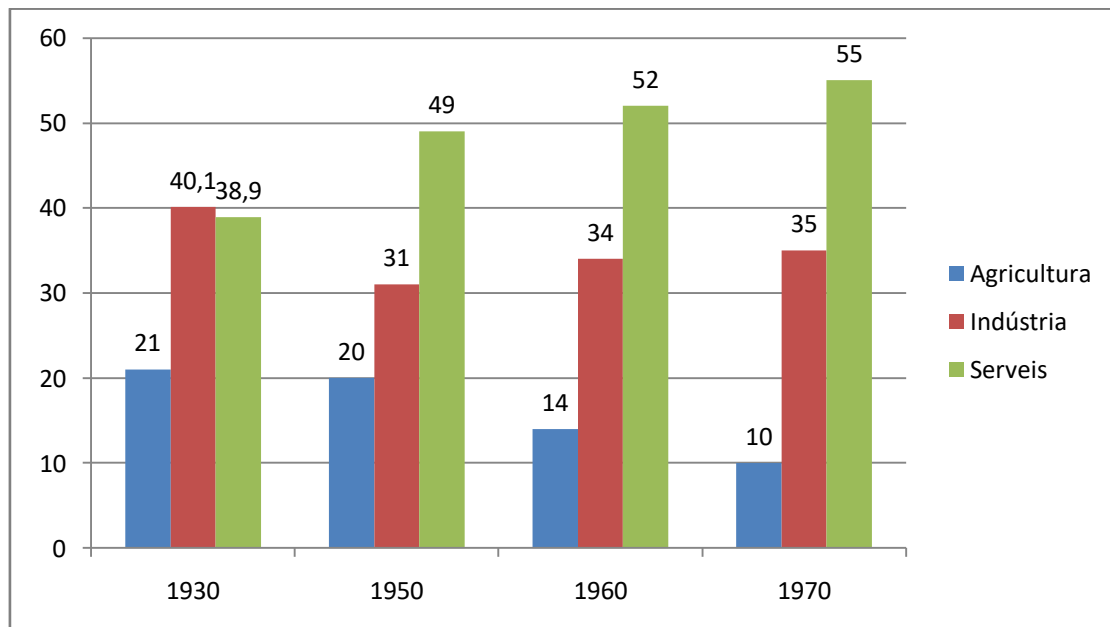
⁴⁰⁴ CASTERÀS, Ramon: *Els fabricants, els comerciants, els botiguers i la formació de la Lleida del segle XX*, Lleida, 1993 i VICEDO, Enric (ed.): *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les Terres de Lleida (1850-1990)*, Lleida, 1999.

⁴⁰⁵ BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida...* (cit.), p. 31.

⁴⁰⁶ BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida...* (cit.), p. 259.

permetent-nos detallar quina era la situació econòmica i laboral de la capital lleidatana en el període de màxim creixement poblacional. La data de 1930, tot i no pertànyer al període analitzat, ens serveix de referent immediat a l'època franquista ja que per a la dècada de 1940 no tenim dades. D'altra banda, l'any 1930 a nivell industrial ens serveix de pauta en tant que és la xifra més alta que registra el sector secundari per a tot el segle XX, justificat per J. Barrull, A. Jarne i C. Mir com a conseqüència del creixement demogràfic del període 1910-1930, que va fer pujar la demanda de béns industrials⁴⁰⁷. D'aquesta manera, la ciutat de Lleida que es van trobar els immigrants arribats en el període franquista és una capital on el sector primari, fonamentalment l'agricultura, va perdent pes al llarg de les dècades, un fenomen que es repeteix en tot el segle i que arrenca des del 1900, quan la taxa d'ocupació era del 52%, arribant al 4,3% de l'any 1996. En aquest procés, el període franquista va viure el descens d'aquest sector des del 20% de l'any 1950 fins al 10% del 1970. Això vol dir que només 1 de cada 10 persones treballaven al camp en arribar els anys setanta, quan a principis de segle eren 5 de cada 10 les persones que es dedicaven a feines agrícoles.

Gràfic 11. Evolució de la població activa a la ciutat de Lleida a les dècades de 1950, 1960 i 1970.

Font: Gràfic d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida...* (cit.) i VILAGRASA, Joan; *Història de Lleida. Final del segle XX...* (cit.).

⁴⁰⁷ BARRULL, Jaume; JARNÉ, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida...* (cit.), p. 31.

En paral·lel, els sectors secundari i terciari van créixer, si bé aquest darrer ho va fer amb major incidència que el secundari. Malgrat que les xifres del sector secundari siguin més baixes que les registrades per a l'any 1930, els valors del període analitzat són més alts que la resta d'anys del primer i darrer terç de segle. Ens trobem, doncs, en un moment en què la indústria i la construcció aconseguen els valors consecutius més alts de tot el segle XX —amb un 31% l'any 1950, un 34% el 1960 i un 35% per l'any 1970— i això es justifica perquè són els anys en què apareix amb força la indústria a Lleida, una indústria centrada en el sector agroalimentari —això és, la indústria del fred (per al manteniment i conservació de la fruita), les conserves, la producció de pinsos i altres relacionades amb la construcció i reparació de maquinària agrícola. A més, el sector de la construcció també va contribuir a aquest creixement ja que durant el període franquista aquesta activitat es va disparar, entre altres motius, fruit de la necessària reconstrucció de la ciutat després de la Guerra Civil, així com la construcció d'immobles per a la nova i creixent població de la capital i l'edificació que va exigir el desplegament dels diversos plans d'ordenació urbanística en aquests anys (veure apartat 5.2). La combinació d'ambdós factors expliquen l'increment de mà d'obra que el sector secundari va experimentar entre 1950 i 1970 amb un alt percentatge d'immigrant que hi van treballar, com veurem a través dels testimonis dels entrevistats.

Finalment, el terciari esdevé el sector que major mà d'obra concentra en el període franquista, com ho fa gairebé en tot el segle a excepció dels anys 1900, 1910 (superat pel sector primari) i 1930 (amb una hegemonia del sector secundari), arribant a representar el 68,8% l'any 1996. Aquest fet demostra que la ciutat és una capital amb un fort pes de les activitats relacionades amb els serveis i és que la capitalitat de Lleida implica un seguit d'activitats que cap altre municipi de la província, ni del territori més proper a aquesta, pot exercir com són els corresponents a l'administració de l'Estat (Govern Civil, Diputació, Hisenda), així com altres que depenen de l'administració pública, com poden ser els cossos de seguretat, els professors o els que se'n deriven de la presència d'un l'Hospital com l'Arnau de Vilanova, construït l'any 1956. Altres tasques que s'allunyen de la figura del funcionari, relacionada amb la indústria agroalimentària lleidatana i pertanyent al sector terciari el protagonitzaria el transport, entès com l'exportació dels productes agrícoles lleidatans vers els mercats nacionals i internacionals. L'hegemonia del sector terciari, però, no és un fet exclusiu de Lleida. Altres ciutats, com poden ser Madrid o Barcelona esdevenen ciutats de serveis on la indústria s'ha traslladat a municipis del seu voltant, com també passa, en aquest cas a menor escala, amb els casos d'Osca, Soria o Girona.

En definitiva, la Lleida que es van trobar els immigrants en la seva arribada és una ciutat amb unes característiques econòmiques que la revista CAU —construcción, arquitectura y urbanismo— describia molt bé l'any 1976:

“Lleida capital se ha convertido así en ciudad netamente comercial y de servicios del entorno comarcal, siendo simultáneamente suministradora y consumidora del campo. Así se ha llegado a la situación en que el campo genera el valor y la ciudad lo consume”⁴⁰⁸.

Periples laborals urbans

Pel que fa a les trajectòries dels immigrants entrevistats, hem pogut constatar un món laboral clarament diferenciat entre homes i dones on el sector femení no disposava de les mateixes oportunitats i llibertats per trobar feina i un sector masculí que ha desenvolupat una extensa i rica trajectòria laboral que, segons ens han detallat, ha anat progressant en la major part dels casos. Serà, doncs, un discurs d'èxit, però també serà un discurs de gènere, ja que el simple fet de ser home o dona, en l'època a la que estem posant el focus, esdevé crucial no només per trobar feina sinó també pel sector en què s'insereix.

Pel que fa als homes, els testimonis ens mostren una gran varietat de treballs. Aquesta diversitat, però, no es deu a que cada entrevistat hagi treballat en sectors diferents si no que al llarg de les seves vides han treballat en diferents feines, sovint molt distintes les unes de les altres. Com ja hem comentat anteriorment, el cas dels homes destaca perquè la seva trajectòria ha anat millorant durant la seva estada a la ciutat, amb feines que milloraven en sou, però també en condicions laborals. Com a exemple, el cas del Antonio L. qui va començar buscant papers pel carrer per poder vendre'ls i, després de treballar traient terra del riu, va acabar essent venedor de fruita a un mercat de la ciutat:

Antonio L.: "¿Trabajo mío? Mira, buscar papeles que entonces tenía yo diez o doce años. Luego me puse a trabajar a sacar arena del río, entonces no había muro ni nada y allí me ponía yo con una pala y un pico, cavando, éramos cuatro compañeros y hacíamos unas zanjas grandes y sacábamos arena del

⁴⁰⁸

ALIBÉS, J [et. al.]: " Lleida o el no a la industrialización", CAU, nº 39, 1976, p. 53.

río y cargábamos camiones, pero entonces poca cosa se ganaba. Luego, después de allí, lo mismo pero en la zona donde está el gobierno civil (la Banqueta), luego, a los 23 años, cuando vine de la mili, me coloqué a trabajar en un mercado de fruta, donde está el Auditorio y allí me he tirado treinta y pico de años. Luego a los cincuenta y algo, la empresa plegó, nos echaron a la calle y luego me ido buscando la vida hasta que me jubilé".

Els casos de l'Angelino C. i l'Antonio P. comparteixen llur trajectòria laboral. Ambdós van començar treballant en activitats relacionades amb la construcció i la fusta per acabar, fins la seva jubilació, a la fàbrica San Miguel. En aquests casos, podem veure com el sector de la construcció ha estat una activitat de pas, en què de feina se'n trobava però que per la seva duresa restava com a pont per a la recerca d'un treball menys exigent:

Angelino C.: "Aquí he trabajado en la COPISA⁴⁰⁹, en el canal que hicieron. He trabajado en Santa Teresita, que entonces no había casas allí. Después he trabajado en fábricas de madera de serrín, de harina de serrín, estuve cinco años (...) y después en la San Miguel, hasta que me jubilé".

Antonio P.: "Cuando vine yo aquí empecé a trabajar en una obra del Secano, bueno yo empecé en la serradora de mi cuñado y luego nos fuimos para hacer un canal y nos hicieron oficiales, que trabajábamos con un martillo rompedor. Cuando se acabó el canal, cada uno se fue para un lado y yo me fui, como te he dicho, a una obra en el Secano y allí trabajábamos a destajo, a hacer sedimentaciones, a rellenarlos, los pavimentos hasta empezar a poner tochos y al mediodía estábamos ya en casa con el sueldo *doblar* (...) y cuando se acabó me llamó mi hermano y me fui a la fábrica, a la San Miguel, y allí me he jubilado".

Uns altres entrevistats són el José P. i el José S. Tots dos van jubilar-se treballant en el sector del ferrocarril, però la seva trajectòria resulta diferent. Mentre el primer va entrar a la RENFE com a maquinista destinat des de l'Acadèmia de Ferroviaris i després de formar-se durant els anys del servei militar, en José S. va

---

⁴⁰⁹ La COPISA és el nom que l'Angelino li dona a l'empresa Constructora Pirenaica S.A. i que, actualment, té la seva seu al municipi de Vilanova de la Barca.

arribar després d'haver treballat en altres feines com ara la d'escombriaire i començant des de baix de tot, "a pico y pala" com diu ell, ascendint amb el pas dels anys:

José P.: "A mí me destinaron aquí a Lérida y era maquinista. Llevaba las máquinas de carbón, de fuel, diesel y eléctricas. Íbamos a Barcelona, a Zaragoza, a Miranda de Ebro, a Vic, a Puigcerdà... a Ripoll (...) En aquellas épocas quizás cobraba unas 1.500 pesetas, por hay. En aquellos tiempos pocos días (de festa). Un día a la semana sí, pero como había escasez de gente pues igual tardabas un mes a tener fiesta, depende. Había mucha gente trabajando, éramos ciento y pico maquinistas en aquellas fechas y muchos eran de aquí, catalanes de Lérida".

José S.: "Estuve dos años de basurero, otros dos años no sé dónde y luego me metí en el ferrocarril, a los 18 años que era cuando admitían y me metí yo en el ferrocarril y he estado 42 años (...) Yo me metí porque había oposiciones y mira, ¡digo voy a aprovechar!. Allí estuve en pico y pala, picando la tierra para sacar las traviesas, para hacer las vías, luego pasé a especialista de estación, luego a enganchador y terminé de capataz (...) Cobrábamos 600 pesetas al mes, luego fueron subiendo, subiendo, subiendo y antes de jubilarme ya llegué a ganar cerca de 100.000 pesetas. Otros se iban a la obra y ganaban más".

També ens trobem casos en què els nostres testimonis sempre han treballat en un únic sector. El Nemesio G. i l'Antonio O. han vist com la seva estada a Lleida s'ha centrat en la construcció amb l'edificació de blocs de pisos, carreteres, fàbriques, dipòsits, etc. El seu relat reflecteix com durant el període franquista, la construcció va esdevenir molt important per la gran quantitat d'obres que van dur a terme els entrevistats en un context d'expansió urbana i econòmica important.

Nemesio G.: "Aquí trabajando en la construcción toda la vida, a edificar pisos, carreteras... todo lo que me salía (...) Levantarte temprano, irte a trabajar, esperar a los compañeros a que llegaran todos y a ver que te mandaba el jefe para hacer, el jefe o el encargado. Uno a hacer una pared, otro a hacer un suelo, el otro a hacer un baño, el otro a subir bigas con una cuerda (...) cuando tocaba a echar hormigón y esa era la vida de un albañil. Ahora se hace en menos tiempo las obras porque hay menos gente y viene todo prefabricado".

Antonio O.: "Antes de Cambrils estuve trabajando en la harinera la Meta, pero me fui y cuando volví a Lérida trabajé en la construcción, de encofrador, con el Nadal. Hicimos el frontón (...), el edificio de comercio (Cambra de Comerç)... Hicimos muchos edificios en Lérida. Hicimos también la fábrica de tubos, allí en la carretera que va a Balaguer. En Soses también estuve haciendo unas galerías para unos hornos. Estuve siete años con el Nadal (...) Hicimos la Pegaso allí en la carretera de Zaragoza, unos depósitos para el agua (...) Luego ya me fui a las autopistas, que hacían la carretera de Tarragona hasta Fraga. He trabajado en Viella, haciendo un pantano...".

El cas del Jesús M. mostra com l'especialització que va fer en el sector de la mecànica d'automòbil —on hi va treballar durant tota la seva vida— el va permetre progressar en diferents tasques fins que va muntar el seu propi taller:

Jesús M.: "A mí, como no me gustaba estudiar, me vine aquí y me puse en un taller en la calle Maragall y fui trabajando, fui cambiando de un sitio a otro... Renault, varias casas hasta que me monté por mi cuenta y tuve un taller hasta que me jubilé, de reparación de chapa y pintura, aquí en la calle Saturno, hasta que me jubilé".

En el seu relat, el Jesús M. ens detalla com era la recerca de feina, la facilitat que hi havia per trobar-ne i els sous que va tenir al llarg de la seva trajectòria laboral:

Jesús M.: "El trabajo es que era muy diferente que ahora. Antes, por lo que fuera, se enfadaba con el jefe y se mandaban a hacer puñetas y cuando salías te ibas a otro sitio, de lo mismo, y te decía que podías empezar a trabajar mañana. Yo, por ejemplo, de aquí hice la mili y me dijeron en Binéfar, en la Renault de Binéfar falta gente y pagan bien y me fui para allí. Y luego, estando allí, me dijeron que en la Renault de Lérida buscan gente y pagan bien, pues para la Renault de Lérida. Trabajabas un día a prueba y, pues como sabías, venga empezas mañana y no tenías que soportar tantas discriminaciones por parte de los jefes y los empresarios, era diferente... Yo empecé a los catorce años, en el año 1964, que había salido una ley, aquel enero, que los aprendices de los talleres tenían que tener un sueldo porque antes te ponían a trabajar y lo que el jefe te quería dar y asegurado a la Seguridad Social ya. Yo empecé a los catorce años cobrando 75 pesetas a la semana (...) Luego me fui a Binéfar a ganar 2.000, ¡bua! ya me compré un coche, un Renault Gordini. Y luego lo mismo, estaba allí dos años y medio en Binéfar y tenía amigos aquí y

me dijeron "en la Moya buscan gente" y me vine a ganar 16.000 pesetas al mes. Siempre ibas a ganar más y hacía falta gente".

Finalment, el Manuel M. i el Jacinto P. són dos relats que mostren uns llocs de treball més tecnificats que els anteriors fruit de la seva formació. El Manuel M. va estudiar per ser torner fresador i durant molts anys va treballar en un taller com a torner, mentre que el Jacinto P., després de diverses experiències quan era ben jove, va entrar en el món administratiu i va acabar treballant de funcionari a l'Ajuntament de Lleida. Són dos casos que trenquen amb la visió de l'immigrant que treballa en activitats poc qualificades, però, també s'ha de dir, que són els dos testimonis que van arribar a Catalunya més d'hora:

Manuel M.: "Quan tenia 17 anys, recordo que vaig acabar el batxillerat i vaig trobar una feina i em vaig quedar fix en aquella empresa i vaig estar treballant durant trenta anys. La meva vida laboral ha estat sortir de l'Escola del Treball i estar trenta anys en la mateixa empresa. Després de trenta anys vaig voler canviar per conèixer altres factors, altres sistemes de treball d'acord altres feines i em vaig anar a una altra empresa que vaig estar quatre anys, vaig marxar i vaig treballar nou anys fins fa un mes que he plegat (...) La primera empresa era de fabricació de maquinària agrícola (Ilemo-Hardi) i on estava jo fabricàvem la bomba de pressió d'un equip de sulfatar (...) Llavors vaig treballar en una empresa on fèiem pròtesis dentals (...) i després vaig marxar a la venta d'assegurances".

Jacinto P.: "Primero trabajé en una tienda de comercio, después trabajé en una tienda de electricidad y después me pasé a ser botones de los servicios sindicales de Seguro Enfermedad, que era una mutua de la Seguridad Social. Cuando cerraron la empresa esta entonces nos pasaron al Sindicato Vertical, en varios departamentos, y después estuve trabajando hasta que lo cerraron y después pasé al INEM, de administrativo, auxiliar, jefe negociado y letrado, y después pasé al Ayuntamiento, como funcionario".

Una constant que ha sorgit sempre quan s'ha analitzat el tema laboral amb els immigrants és que aquests emfatitzaven l'enorme facilitat per trobar feina durant els anys de franquisme a la ciutat, amb especial rellevància en el sector de la construcció, com ho expliquen l'Angelino C. i el Nemesio G.:

Angelino C.: "Yo antes, trabajo, no tuve un solo día de paro. Yo estuve en obras y todo y cuando se acababa una obra, si quedaban dos o tres días o una semana, ya me cuidaba de buscar encontrar algún sitio. Y lo encontrabas, entonces lo encontrabas (...) Donde ganaba un poco más era en la obra. En los trabajos fijos, que había, el sueldo era donde se ganaba menos. En la obra hacías una horas de más y entonces cobrabas un poco más".

Nemesio G.: "Antes salías de una empresa y te metías en otra. Por una peseta más o un duro más y hoy no. Hoy es muy diferente. Yo siempre que he ido, he preguntado "¡oye!, ¿qué necesitas a alguien? ¿Albañil, peón?" "¡ah!, pues vete a aquella de allí enfrente" iba allí y "pásate de aquí a dos días" o el mismo día".

Per contra, i com veurem més endavant, les dones no han fet referència a aquesta situació perquè no sempre han hagut de treballar en el mercat laboral formal, però els homes sí que incidien en aquest aspecte, alhora que mostraven malestar amb la situació actual i la manca d'oportunitats que tenen els seus néts per trobar feina. En aquest sentit, els qui millor ho descriuen són l'Antonio P. i el Nemesio G.:

Antonio P.: "Ya te digo, teníamos trabajo el que quería y por donde quería. Ibas por la calle, ibas a veces a arreglar algún papel a Lérida⁴¹⁰ y por la calle paraba un coche al lado y "¡oye!, ¿Te quieres venir a trabajar conmigo?" y yo "no, que estoy trabajando" y el otro "¡yo te pago más!" eso es lo que había y por eso nosotros hemos salido *palante*, hemos tenido nuestra vivienda, hemos tenido todo. Ahora no, ahora a ver quien compra una vivienda de ustedes. Y yo tenía tres hijos, y la mujer no ha trabajado nunca para nadie, sólo trabajaba yo y me compré el piso, me compré mi coche... me lo compré yo trabajando yo solo".

Nemesio G.: "Mucha gente se ha ido de aquí, de España, al extranjero. ¡Con carrera! Y dices, coño, si tenemos un país bueno, ¿por qué se tienen que ir de aquí? Porque el gobierno no los apoya, que es lo que está pasando ahora".

Els seus testimonis, doncs, queden contextualitzats en un moment de crisi que afecta les generacions següents a la dels immigrants arribats a Lleida durant el

---

⁴¹⁰ Anar a Lleida és una expressió molt utilitzada en barris perifèrics com Pardinyes i fa referència a anar al centre de la ciutat a fer algun tràmit o comprar al carrer major. Anar a Lleida era, abans, tot un viatge ja que fins a l'estació del ferrocarril s'havia de creuar una zona gran de descampat. Encara ara es continua utilitzant malgrat les millores en els accessos des del barri fins al centre, però el fet d'haver de creuar la passarel·la i les vies de l'estació suposa una barrera física i mental pels veïns de la barriada.

franquisme, els quals lamenten que els seus néts no disposin de les opcions i la facilitat per trobar feina que es van trobar ells en el moment d'arribar.

Pel que fa a les dones, la situació és molt diferent. Les feines que han ocupat estaven centrades en els sectors de la neteja, mainadera o treballs en què el gènere femení és majoritari com, per exemple, la costura.

Els tres casos que ens hem trobat que han treballat, exclusivament, en la neteja, ens han relatat unes condicions laborals molt dures i amb un alt dinamisme, és a dir, que treballaven del mateix però en llocs diferents:

Belén R.: "Yo empecé a trabajar a los nueve años, a servir, de criada. Era fácil encontrar trabajo entonces, como era un pueblo (Alcarràs) la gente decía "pos mira fulana y tal". Ganaba 300 pesetas al mes (...) Entonces se trabaja de rodillas, enjabonando el suelo, era muy duro, muy duro, muy duro (...)"

Paula R.: "Yo siempre he podido trabajar en lo que yo he querido. Yo soy de limpiadora y en los Condes (l'antic hotel Condes de Urgel) estaba de camarera de piso, me tiré veinte años. Entré que no tenía los 16 años y hasta el 1995. De allí empecé a hacer casas. Luego me metí en restaurantes con empresas de limpieza..."

Ana M.: "Estuve trabajando con el doctor Pigem, allí en la carretera Huesca, en su casa y luego estuve trabajando en una tienda de decoración, a limpiar (...), luego me metí en una casa que era de un dentista, el doctor Real (...) y yo iba a limpiarle y les cuidaba la niña (...) En el CEPROM también estuve limpiando y el último Comisiones (Comissions Obreres). Entraba por la mañana a las seis y limpiaba hasta la una".

Malgrat aquesta especialització que totes les entrevistades han mostrat en algun punt de la seva vida laboral (amb això volem dir que han treballat en el servei domèstic o de mainaderes en algun moment), en general, les dones mostren un ventall més ampli de sectors que els homes, més centrat en la construcció i la indústria. Els casos de la Dolores P. i la Dolores L. mostren aquesta gran diversitat de feines diferents. Pel que fa a la primera, va passar de treballar com a dependent a una farmàcia a cosir, per encàrrec, a casa seva i acabar treballant en un taller de confecció.

Dolores P.: "Estuve trabajando en la farmacia Mola, allí en Prat de la Ribba (...) entonces trabajaba allí mi suegra e iba dos o tres veces a la semana y como mi suegra ya lo dejó, lo cogí yo *pa* trabajar (...) Luego ya fui haciendo alguna *cosica* que otra. Hice corte y confección en la Academia San Sebastián por correspondencia. Pero luego yo me coloqué, detrás del matadero había una fábrica de confecciones que estábamos noventa personas y allí estuve un par de años o tres. Nueve horas que echábamos porque hacíamos jornada intensiva, entonces los sábados no íbamos, teníamos que trabajar algo más (...) Luego a la fruta también he ido, a empaquetar para los almacenes, que antes se iba mucho".

El relat de la Dolores L., però, esdevé més cru ja que va començar a treballar als 7 anys i ja no va parar fins que es va casar. Va cuidar de nens, va repartir llet i va treballar de cuinera i en la neteja a l'Hospital Arnau de Vilanova. Després de casar-se, va estar un temps sense treballar perquè havia de cuidar dels fills, però quan aquests es van emancipar, va tornar a treballar cosint pantalons des de casa, primer, i en la neteja d'oficines, després:

Dolores L.: "Yo con siete años ya me pusieron a cuidar tres niños de un matrimonio que vivía detrás de una trapería en la calle las Torres. A los nueve años, después de hacer la comunión me fui a repartir leche y salía de allí a las once y me iba a la calla Mayor a casa de un médico, me ponían un *taburecito* y tenía que fregar, fregar el suelo (...) Con trece años empecé en la fábrica del Mora y no tenía los dieciocho pero por hay por hay, que entonces me fui a trabajar al Arnau (l'Hospital Arnau de Vilanova). Allí estuve fregando y luego, salió una plaza y me puse en la cocina, que estuve más de dos años y luego se fue una del planchador y me fui allí (...) Luego me casé y, claro, con los hijos puedes irte y te dan indemnización o pedir excedencia para luego volver, porque eres fija, pero mi marido ya no me dejó ir a trabajar y a cuidar a los hijos. Y luego, ya de más mayorcitos, hacía pantalones en casa (...) Me hacía un pantalón diario y luego nos salió para limpiar la Catalana de Occidente, era nueva y empezamos mi hermana y yo. A la semana me sacaba 1.500 pesetas con los cinco pantalones y limpiando de las 3 a las 5 me sacaba más dinero que no con los pantalones. Si al mes, con los pantalones, me sacaba 6.000 pesetas, luego allí ya eran 12.000 y ya dejé de coser".

Per últim, la Carmen C. és l'únic cas de dona funcionaria que ens hem trobat. Malgrat aquesta "comoditat" laboral, va començar a treballar de ben jove i va realitzar

treballs molt diversos fins que, després de casar-se, va entrar a *La Mañana* com a repartidora de diaris (acabant essent funcionària en el mateix "diario del régimen") i jubillant-se en el govern civil, on es va traslladar des de *La Mañana*. Tot i aquesta situació laboral de privilegi, ens detalla que per les tardes alternava la seva feina amb altres del sector de la neteja:

Carmen C.: "Cuando era soltera he trabajado en la fábrica Mora, a los diecisiete años me fui a la fábrica de las sopas (una fábrica que estaba situada al davant de l'actual plaça de l'Auditori) y se murió mi madre, entonces me hice ama de la casa. Me casé con veinte años (...) y después al tiempo he trabajado en la Mañana (el diari) dónde estuve treintainueve años, sólo por la mañana y repartiendo los periódicos y, entonces, como era funcionaria cuando lo de la Mañana se acabó me fui a trabajar al Gobierno Civil hasta que me he jubilado (...) en la Mañana y en el Gobierno Civil, como hacía media jornada, por las tardes me iba a hacer escaleras, casas de señoras...".

Finalment, un cas que lliga treball i immigració és el la fàbrica Mora, que ha sorgit en el transcurs de dues entrevistes. Situada a l'actual avinguda de Barcelona, es tractava d'una fàbrica de conserves que va donar molta feina durant els anys que va estar en servei a la ciutat i els dos testimonis que hi van treballar coincideixen a dir que en aquella fàbrica hi treballaven molts immigrants:

Paula R.: "Yo entré en el Móra porque mis tíos que venían de Andalucía, cada temporada, des del mes de julio se tiraban hasta setiembre en la fábrica de la fruta (...) Ya se encargaban de traer gente: extremeños, andaluces, de todo un poco, de todos los lados (...)".

Dolores L.: "Los que éramos hijos, vivíamos en Lérida. Lo que pasa es que cuando venía la temporada... siempre había temporadas. Por ejemplo, viene la temporada del membrillo, entonces cogían más gente. Venían mucho de la parte de Cáceres".

Aquests immigrants arribaven contractats directament des de la seva terra d'origen i per feines temporals, per campanyes relacionades amb l'època de collita de determinades fruites amb les que feien conserves. A més, els treballadors que venien de fora dormien en barraques que la mateixa empresa construïa al costat mateix de la fàbrica, tal i com ens detallen la Paula R. i la Dolores L.:

Paula R.: "Allí había barracas, unas casetas con camas y ya está, todo alrededor de la fábrica (...) Tenían un par de pisos y en esos pisos había una ringlera de veinte, treinta o cincuenta camas, de matrimonio, individuales... El comedor era un porche descubierto y contrataban a alguien para cocinar a los que trabajaban y se quedaban allí".

Dolores L.: "Había unos barracones para que los que venían de fuera, que tuvieran un sitio donde ir para no tener que ir de pensión, que entonces vale más de no venir. No eran barracones, eran, cómo te lo digo, casas baratas, de dos pisos y era para los temporeros (...) Casi cada año cogían a la misma gente".

Així, doncs, en aquest capítol hem pogut veure quines eren les condicions de vida de les persones que van arribar a Lleida durant el període franquista. El barraquisme va ser una opció que molts dels immigrants que hem entrevistat van haver d'assumir en el moment de buscar un habitatge a la ciutat. Aquesta opció va provocar el naixement de diversos barris a la perifèria de la ciutat, com els Magraners i el Secà de Sant Pere. En el cas del Canyeret, en ple centre de la ciutat, l'avançat estat de degradació i l'abandonament que va fer de la zona la població autòctona va provocar que molts nousvinguts hi trobessin un primer allotjament abans de trobar un habitatge millor, patint dèficits d'abastiment de llum, aigua i amb unes condicions de salubritat que avui dia ens farien portar-nos les mans al cap. L'enderrocament d'aquest barri va suposar el trasllat de milers de persones cap a les casetes del Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny, a l'actual barri de la Mariola. Una solució temporal, segons les autoritats, que es va perllongar durant gairebé una dècada i en què els seus residents —molts d'ells immigrants— van haver de viure en barracons de fusta (amb diversos episodis d'incendis), mal preparats per resistir el fred i calor extrem de Lleida i instal·lats en una zona que mai va estar condicionada, mancant l'enllumenat públic i la pavimentació dels carrers, així com un sistema de clavegueram que evacués les aigües residuals. Aquest oblit per part de les autoritats locals i estatals va fer que es generés un sentiment de comunitat entre els veïns de cada una d'aquestes àrees (excepte el Canyeret), iniciant la conformació de les primeres Associacions de Veïns i les primeres mobilitzacions i accions de protesta per millorar la situació de llurs barriades, especialment als Magraners i el Secà de Sant Pere. En les altres zones de la ciutat, els immigrants han copiat un comportament més o menys similar pel que fa als tipus d'habitatges on hi van viure: pisos de pocs metres quadrats al centre històric amb zones comunitàries a compartir amb inquilins d'altres pisos, una

alta mobilitat en els primers anys d'arribada a la ciutat (i que canvia quan els protagonistes es casen) i, en la gran majoria de casos, en règim de lloguer.

Pel que fa als aspectes laborals, els immigrants han treballat en feines poc qualificades en què el sector de la construcció i el servei domèstic han estat els hegemònics pel que fa als homes i les dones, respectivament. Malgrat aquesta supremacia, ambdós sexes ens han mostrat una pluralitat en activitats que ens permet afirmar que no podem encasellar l'immigrant, sigui home o dona, en un únic sector, encara que aquest ocupi una xifra important d'individus. Les trajectòries que hem pogut seguir ens han revelat una clara diferenciació entre móns laborals antagònics pel que fa a la condició de gènere, amb menys oportunitats pel que fa a les dones i amb una tendència cap a l'èxit o progrés laboral pel que fa als homes. Aquest fet ve donat per una gran facilitat per trobar feina, segons ens han explicat els mateixos immigrants, i una mobilitat rellevant entre feines d'un mateix sector —com ara la construcció o la neteja. Val a dir que aquest panorama tant positiu es produeix en feines que demanen poca qualificació i no s'ha de caure en el parany de crear una imatge bucòlica de l'època franquista com progrés, si no que és més aviat fruit d'un context d'expansió econòmica i industrial que, al seu temps, s'havia endarrerit diverses dècades respecte altres països.

5. *El creixement urbà:*

Procedirem, a continuació, a fer una valoració del que hi ha escrit sobre el tema per al cas de Lleida, perquè no ha estat una qüestió ignorada, ans al contrari, intentant sistematitzar la notable informació de la que es disposa des de fa ja alguns anys. Aquesta sistematització vindrà acompanyada d'algunes reflexions que considerem noves, que aniran sorgint aquí i allà, arran de la comparació amb altres casos i d'oferir algunes noves mirades sobre dades conegudes.

D'entre els temes tractats a gairebé tots els llibres que parlen de la història de la ciutat de Lleida durant el període franquista l'expansió urbana, això és, el creixement de la ciutat, ha ocupat un gran nombre de planes. Això es degut, com ja s'ha vist en els capítols anteriors, a que la ciutat va passar en poques dècades de tenir unes dimensions modestes a convertir-se en una ciutat mitjana en el conjunt urbà català — sense arribar a les de les ciutats de l'àrea metropolitana de Barcelona. Aquesta expansió urbana ve resumida per J.M. Llop i J. Vilagrasa a través de dues fases: la primera aniria des de 1940 fins al 1957 i es caracteritzaria per un sector immobiliari poc professional que es va encarregar de la reconstrucció de la ciutat, fortament afectada per la guerra, encara sense un Pla d'Ordenació Urbana, i l'aparició de noves manifestacions constructives com l'hàbitat marginal o la suburbanització (barraquisme), que, juntament amb els polígons d'habitatge construïts per l'administració, van generar una trama urbana del tot desarticulada, sense lligams entre el centre i la perifèria. En aquests 17 anys es van construir un total de 6.136 habitatges —el que representa una mitjana de 340 per any—, on el 22.3% van ser de l'Obra Sindical del Hogar, és a dir, 1.369 habitatges. La segona etapa es contextualitza de 1958 a 1979, amb una expansió immobiliària en el marc del Pla d'Ordenació Urbana de l'any 1957, que coincideix amb el “boom” demogràfic i econòmic que experimenta la ciutat des de finals dels anys cinquanta i en què es construiran 28.792 habitatges, una mitjana de 1.308 per any. Val la pena destacar que els habitatges venen edificats per un sector professionalitzat, on l'empresa privada té un pes important en els habitatges de “renda limitada” —l'actual Protecció Oficial— representant el 70% de les edificacions d'aquests anys i que segons Vilagrasa “van orientar les decisions polítiques i generaren un entorn construït densificat”, aprofitant

els espais urbans deixats en l'època anterior⁴¹¹. Emperò, això no va ser un fenomen característic només de la capital lleidatana. Si mirem el conjunt de Catalunya, podem veure que entre els anys 1960 i 1975 la construcció havia passat de representar el 13.9% del valor afegit brut de la indústria al 18.9%, convertint-se d'aquesta manera en el segon sector industrial més potent a la mort de Franco (quan al 1960 era el cinquè). Aquest fet es degut exclusivament a dos motius, segons Jordi Catalan: en primer lloc, factors econòmics tals com el creixement de la renda de les famílies, el procés industrialitzador i el turisme, els quals van portar a una major inversió que va significar la construcció d'habitatges per als immigrants que als anys seixanta ja havien arribat a un poder adquisitiu suficient com per a deixar les barraques i assentar-se en habitatges edificats en zones més properes al centre de la ciutat. En segon lloc, factors polítics en els que l'absència de llibertats polítiques i d'institucions democràtiques va fer que es donés major importància a les inversions immobiliàries que a altres elements, com ara l'urbanisme, el respecte al medi ambient o el caràcter estètic de les construccions⁴¹², provocant una febre constructora a qualsevol preu que va desembocar a que molts edificis fossin inhabitables dècades després, com pot ser el cas de la aluminosis als edificis de l'àrea metropolitana de Barcelona. Aquesta idea la trobem més desenvolupada en l'article que firma Moisés Llordén sobre la política d'habitatge del franquisme i el naixement de les grans empreses de la construcció al llibre *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*⁴¹³. Segons l'autor, el dèficit en les construccions d'habitatges durant el període de 1939-1957 es degut a factors com una economia molt castigada al finalitzar la Guerra Civil i que es va traduir en un fort intervencionisme del règim que provocà un dèficit en la disposició dels materials necessaris per a les construccions, convertint el mercat negre com una font indispensable per la seva adquisició. A aquesta dificultat li hem d'afegir l'escassa política del règim en la construcció d'habitatges de renda limitada fruit de la

---

⁴¹¹ LLOP, Josep, Maria: "Una ciutat dins el territori...", cit. p. 68; VILAGRASA, Joan: "L'Urbanisme: La ciutat de Lleida...cit. p. 51; VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 21 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 21.

⁴¹² CATALAN, Jordi; "Creixement salvatge i enriquiment fàcil en la construcció" dins de DE RIQUER, Borja; *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans, Vol. 11, De la Dictadura a la democràcia, 1960-1980*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998, pp. 126-127.

⁴¹³ LLORDÉN MIÑAMBRES, Moisés: "La política de vivienda del régimen franquista: nacimiento y despegue de los grandes constructores y promotores inmobiliarios en España, 1939-1960" dins de SÁNCHEZ RECIO, Glicerio i TASCÓN FERNÁNDEZ, Julio (eds.): *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*, Ed. Crítica, Publicaciones Universidad de Alicante, Barcelona, 2003.

situació de penúria econòmica de postguerra. Un altre element que va jugar un paper rellevant en el dèficit constructiu va ser la congelació del preu del lloguer. S'ha de dir que l'opció del lloguer era una via molt utilitzada en aquell moment. La congelació del preu dels lloguers, impulsat des del règim franquista, va fer que els promotors no obtinguessin rendes variables a partir de la pujada d'aquest preu i feia poc rentable la construcció d'habitatges en un context d'augment del cost de les edificacions per la manca de materials d'obra. Veient aquesta situació, el règim franquista va decidir promoure una sèrie de mesures que reactivessin l'inversió en el sector de la construcció, especialment pel que fa al capital privat. Llavors, la construcció per al lloguer es va transformar en construcció per a la venda i des del règim es van promoure diverses lleis —el Decret Llei de *Vivienda Bonificable* aplicat en els anys 1944, 1948 i 1953, la *Ley de Viviendas de Renta Limitada*, de l'any 1954 i la *Ley de Viviendas Subvencionables* de 1957— que van provocar, en paraules de l'autor, "que la iniciativa privada, ya profesionalizada y con estructura empresarial, se incorpore definitivamente a la promoción y construcción masiva de viviendas, sin que necesitase disponer para ello de grandes capitales"⁴¹⁴ ja que el règim va donar un seguit d'avantatges com ara la concessió de crèdits, facilitats en l'adquisició de materials i excepcions fiscals que va causar que "en la mayor parte de las promociones inmobiliarias llevadas a cabo en la década de 1960, especialmente hasta 1966-1967, el capital propio que aportaban los promotores-constructores no alcanzaba el 20 por 100 del presupuesto del proyecto y, en los casos extremos, nunca llegaba a sobrepasar el 33,7 por 100"⁴¹⁵. El règim, fruit d'una manca de política constructiva, va delegar, doncs, en el capital privat la construcció del parc d'edificis que necessitava el país i per fer-ho, els va donar un seguit de facilitats que va provocar que el sector constructiu es convertís en un negoci molt rentable, on les inversions no demanaven de grans capitals i en què els beneficis eren molt grans.

Pel que fa a la ciutat de Lleida, J. Vilagrasa és l'autor que més pàgines ha dedicat en les seves obres a l'estudi de l'urbanisme de la capital al llarg del segle XX. Per ell, fins als anys quaranta, es pot observar com el creixement de la ciutat es produeix en els eixamples més propers al barri antic i a les vies radials que comunicaven l'horta amb Lleida, seguint un pla més o menys ben establert. En canvi, des dels quaranta, aquest comportament es va transformar i el creixement de la ciutat va adoptar un caràcter suburbà, desconnectat del nucli històric, que va produir un

---

⁴¹⁴ LLORDÉN MIÑAMBRES, Moisés: "La política de vivienda...", cit. p. 156.

⁴¹⁵ LLORDÉN MIÑAMBRES, Moisés: "La política de vivienda...", cit. p. 159.

creixement polinuclear caracteritzat, en primer lloc, per l'edificació de nous espais institucionals d'àmbits molts diversos com a conseqüència de la destrucció causada per la Guerra Civil, la restauració dels serveis propis d'una capital administrativa i la instauració d'organismes de control del règim franquista: ensenyament, casernes militars, presó, usos sanitaris... En segon lloc, la construcció d'habitatges socials, que tot i estar presents a moltes àrees de la ciutat les trobem amb una major presència als barris de la Mariola i Balàfia. En tercer lloc, el creixement suburbà, apartat de la part més cèntrica de la ciutat i localitzat a les barriades de la Bordeta i Pardinyes i, per últim, l'edificació marginal o d'autoconstrucció als barris dels Magraners i el Secà de Sant Pere, caracteritzat pel barraquisme i les cases d'autoconstrucció⁴¹⁶.

I és que l'arribada d'immigrants als anys quaranta fou, com s'ha vist anteriorment, suficientment important com per mostrar, al llarg de la dècada que segueix la Guerra Civil, les mancances que tenia en aquell moment la ciutat de Lleida, especialment pel que fa a la capacitat d'allotjament de la seva població. Bona part d'aquests nousvinguts s'acabaren instal·lant a la perifèria urbana, de vegades fora de les alineacions marcades pel pla d'eixample vigent, datat l'any 1925, com són el cas dels Magraners, el Secà de Sant Pere o la Bordeta⁴¹⁷. De fet, J. Vilagrassa afirma que el marcat caràcter econòmic que justifica la causa de la immigració, va portar la societat lleidatana a diferenciar-se socialment entre els autòctons, residents a l'Eixample de la ciutat, i els immigrants, situats a la perifèria, convertint-se en els únics protagonistes de la formació dels barris de la ciutat⁴¹⁸. Val a dir, que aquesta diferenciació social es va anar produint durant el període de màxim creixement demogràfic i s'explica perquè mentre bona part dels lleidatans deixaven el nucli antic per instal·lar-se als nous eixamples, la població nousvinguda, amb uns nivells econòmics i un poder adquisitiu menors, va crear els barris i es va concentrar, especialment, en els polígons d'habitatge social de promoció pública (principalment a la Mariola, però també en algunes zones de Balàfia i Pardinyes) i en els barris autoconstruïts en el seu origen. El casc antic, a diferència d'altres part del nucli històric, va mantenir-se habitat fins a finals dels seixanta i inicis dels setanta, quan la zona va restar, exclusivament, per a usos terciaris, entre altres coses per la pobre qualitat constructiva dels edificis, la minsa renovació del immobles i per la trama de

---

⁴¹⁶ VILAGRASSA, Joan: "La ciutat de Lleida...", cit. p. 51.

⁴¹⁷ VILAGRASSA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 25.

⁴¹⁸ VILAGRASSA, Joan: "La ciutat de Lleida...", cit. p. 42.

carrers irregulars i amb pendents elevats que dificulten l'accés rodat⁴¹⁹. Aquesta realitat va portar al Consorci Municipal a dissenyar, l'any 1952, un Pla d'Ordenació Urbana, aprovat finalment l'any 1957, amb l'objectiu de crear un model d'expansió de la ciutat que tingués en compte el creixement demogràfic i donar-li una resposta amb la formació d'un eixample per donar sortida a un casc antic relativament saturat, la construcció de grans avingudes, la connexió de la perifèria amb el nucli urbà consolidat i la demolició i expropiació del barri del Canyeret (en ple centre històric)⁴²⁰.

Abans de continuar amb el Pla d'Ordenació Urbana de l'any 1957, volem incidir en el greuge urbanístic que va viure la capital lleidatana fins a l'aprovació del mencionat pla. Malgrat que ja veurem que la confecció d'ordenacions urbanístiques fou un fenomen tardà i contemporani entre les principals ciutats catalanes durant el període franquista —entre final dels anys cinquanta i principis dels seixanta—, cap d'aquests municipis va patir una destrucció tan accentuada com el cas de Lleida. La partició de la ciutat entre els dos bàndols, els danys i el bombardeig que es van produir durant els deu mesos de front es va traduir en una ciutat que va quedar molt malmesa al finalitzar la Guerra Civil. Per aquest motiu, la reconstrucció de la ciutat la va haver d'iniciar la *Dirección General de Regiones Devastadas* del *Ministerio de la Gobernación* —en mans de l'antic militant de la CEDA i després falangista José Moreno Torres (1939-1951)— just en acabar el conflicte, fent que la intervenció oficial fos més important que en altres ciutats, com ara Barcelona, Sabadell, Terrassa... En paral·lel, la promoció pública, com acabem de veure, no va significar l'edificació de grans quantitats d'immobles arreu del país, havent d'esperar a que fos des de l'àmbit privat per a que es comencés a solucionar el greuge urbanístic. Els ajuntaments, per altra banda, arruïnats i amb poc marge de maniobra, tampoc van contribuir a resoldre la manca d'habitatges. Per tant, l'escassa planificació urbana i "la vista grossa" que es va fer amb les irregularitats que es van anar produint fins a l'aprovació del Pla d'Ordenació Urbana, com ara el sorgiment de barris perifèrics o la sobreocupació d'altres zones, esdevé un problema que comparteixen, en responsabilitat, tant l'Ajuntament de Lleida com ara l'estat central franquista ja que hi estava directament implicat des del moment en que va començar la reconstrucció a través de la *Dirección General de Regiones Devastadas*, havent-se pogut solucionar o minimitzant, almenys,

---

⁴¹⁹ VILAGRASA, Joan: "La ciutat de Lleida...", cit. pp. 42-44 i VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 27.

⁴²⁰ BARRULL, Jaume ... [et al.]: *Història de Lleida...*, cit. p. 256.

els seus efectes a través d'una planificació des del primer moment en que es va iniciar la reconstrucció.

El pla de l'any 1957 havia de fer front, doncs, als diversos problemes que s'havien anat formant com la conservació i dignificació de la ciutat vella; la superació de l'anarquia constructiva fins ara regnant, i la coordinació de la creixença incessant amb els nous serveis públics que això comportava: aigua, llum, paviments i clavegueram⁴²¹. De fet, si fem un cop d'ull a la situació urbanística a nivell català, podem veure que és a partir de 1956, data en que la legislació urbanística franquista decideix fer la primera Llei sobre règim del sòl i ordenació urbana, quan els diversos municipis catalans comencen a traçar els seus dissenys urbanístics. Si, com hem vist, la ciutat de Lleida aprovà el seu Pla d'Ordenació Urbana al 1957, Tarragona ho va fer al 1960, Figueres al 1961, Sabadell al 1962 i Manresa al 1964, entre altres. El cas de la capital, Barcelona, va ser anterior, convertint-se en el primer municipi català en tenir el seu Pla d'Ordenació, datat al 1953⁴²². En el cas de Lleida, el Pla d'Ordenació Urbanístic Municipal de 1957 va significar una doble realitat: d'una banda, es van edificar una gran quantitat d'habitatges que van intentar pal·liar la manca d'immobles a la ciutat —i que a la pràctica no ho va aconseguir— i, de l'altra banda, es van produir el que s'anomena "addicions", que consisteix en l'agregació d'una habitació o pis a un habitatge ja existent. Aquestes addicions es produeixen però en edificis de caire il·legal, no reconeguts per les autoritats fins aquells moments i que en l'estudi que fa J. Vilagrassa, la gran majoria de legalitzacions fetes a posteriori tenen lloc als barris dels Magraners i el Secà de Sant Pere, on primer es van assentar els immigrants i van edificar les seves barraques. És a dir, que a partir de 1957, es legalitzen les construccions fetes pels habitants dels barris, les que no arriben a 60 m², moltes d'elles barraques d'autoconstrucció fetes pels mateixos immigrants⁴²³ i, amb tota probabilitat, també es "legalitzen" els seus habitants. Aquesta política de "tolerància" per les construccions il·legals, i especialment en el cas de les addicions, va implicar també a habitatges més antics dels centres urbans. En el cas de Barcelona foren molt comuns a l'Eixample, en forma d'àtics i sobre-àtics, que vulneraven les disposicions sobre l'alçada màxima dels edificis —anomenats "els xalets de Porcioles", en

⁴²¹ LLADONOSA, Josep ... [et al.]: *Lleida, problema...*, cit. p. 59.

⁴²² NEL·LO, Oriol; "El plantejament urbanístic" dins de DE RIQUER, Borja; *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans, Vol. 11, De la Dictadura a la democràcia, 1960-1980*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998, p. 107.

⁴²³ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 115 i 272.

referència al nom de l'alcalde de la ciutat entre 1957 i 1973— i en forma d'afegits interiors als patis del mateix Eixample, que vulneraven igualment la legislació urbanística i que densificaren aquests barris fins a l'extenuació. Els beneficiaris de la tolerància no foren principalment, per tant, els immigrants i els seus habitatges legalitzats a destemps, sinó tots els implicats en el negoci immobiliari, amb àmplies connexions amb el poder polític.⁴²⁴

El creixement urbanístic de la ciutat també el podem constatar a partir de la sol·licitud d'expedients i la construcció d'habitatges de nova planta i addicions per al període 1940-1980.

Quadre 46. Expedients i construcció d'habitatges d'addicions en el període 1940-1980. Xifres totals i percentatges.

Decenni	Expedients d'addició		Habitatges d'addició	
	Total	Percentatge	Total	Percentatge
1941-1950	346	23,5	695	25,6
1951-1960	378	25,6	675	24,9
1961-1970	534	36,2	951	35,0
1971-1980	217	14,7	392	14,5
1941-1980	1.417	100	2.713	100

Font: taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 114-117.

Quadre 47. Expedients i Habitatges de nova construcció (o nova planta) en el període 1940-1980. Xifres totals i percentatges.

Decenni	Expedients de nova planta		Habitatges de nova planta	
	Total	Percentatge	Total	Percentatge
1941-1950	757	16,1	2.539	7,7
1951-1960	1.220	26,0	4.420	13,4
1961-1970	1.573	33,4	11.655	35,3
1971-1980	1.154	24,5	14.413	43,6
1941-1980	4.704	100	33.027	100

Font: taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 114-117.

⁴²⁴ Veure MARÍN, Martí; Josep Maria de Porcioles. *Catalanisme, clientelisme i franquisme*, Base, Barcelona, 2005, p.128-134.

Amb la informació que ens proporciona J. Vilagrasa i descrita en els quadres 46 i 47, veiem que el ritme de creixement de la construcció d'habitatges de nova planta no evoluciona al mateix ritme que el increment de la població de la ciutat ja que aquest últim, a la dècada de 1940, suma una pujada de 11.385 persones, dels quals 8.352 són immigrants. Aquest augment de més de 1.000 persones l'any no pot ser assumit per una ciutat acabada de sortir d'una Guerra i amb un *stock* d'immobles afectat pel conflicte. Però si fem un cop d'ull als expedients i a les construccions de nous habitatges en aquest dècada, podem constatar el que acabem de dir uns paràgrafs abans: la ciutat de Lleida no estava preparada per absorbir aquesta allau de població immigrada als anys quaranta perquè, en primer lloc, no hi havien habitatges on poder allotjar-se (destruïts, desapareguts o fets malbé per la guerra i que al llarg de la dècada es rehabilitaran o enderrocaran per altres de nous) i, en segon lloc, la política que es fa des del règim resulta del tot insuficient ja que els expedients i les construccions no cobreixen les necessitats d'una població en constant creixement. I es que si mirem la construcció d'habitatges de nova planta al llarg de la dècada, veiem que es va edificar un total de 2.539 habitatges, el que suposa una mitjana anual de construcció de gairebé 254 habitatges nous. En paral·lel, l'increment demogràfic puja fins a les 11.385 persones, amb un augment anual de 1.138 persones. Com es pot veure, la construcció d'habitatges no podia donar resposta a un ascens de població que va posar de relleu en els anys quaranta el problema de l'habitatge a la ciutat, ja que per cada immoble que es construïa, la ciutat creixia en 4 persones registrades — proporció que seria relativament raonable—, però un nombre indeterminat, probablement superior, de no registrades, acollits, rellogats i barraquistes —cosa que implicava un dèficit galopant.

Pel que fa a la dècada dels anys cinquanta, la situació millora respecte la dècada anterior, però el problema segueix sense resoldre's. Si bé la població mantingué estable el seu creixement, xifrat en 11.001 persones en el total i que fa una mitjana de creixement de 1.100 persones l'any, la construcció d'habitatges restà encara per sota de les expectatives de creixement poblacional —amb un total de 4.420 edificacions al llarg de la dècada i una mitjana anual de 420 construccions—, tot i que amb unes xifres d'habitatges de nova construcció que doblen les produïdes en els anys quaranta. La xifra es fa encara més ridícula si ens aturem l'any 1957, quan l'Ajuntament de Lleida va aprovar el Pla d'Ordenació Urbanístic. Segons J. Vilagrasa, entre 1958 i 1960, els anys posteriors a l'aprovació d'aquest Pla, es van construir 3.978 habitatges, provocant que les edificacions durant els anys cinquanta abans del Pla d'Ordenació es quedin en només 442. D'aquesta manera, ens plantem l'any 1960,

just a les portes de la que serà la dècada on es produirà el més gran creixement demogràfic, amb un increment poblacional xifrat en el període 1940-1960 en 22.386 persones (amb una mitjana anual de 1.119 persones) i una construcció de nova planta xifrat en 6.959 habitatges (i una mitjana anual de 348 edificacions) on gairebé el 50% d'aquests construïts entre 1958 i 1960. Les xifres mostren com la població creix a un ritme de més del triple que la construcció d'habitatge, essent el parc immobiliari lleidatà del tot insuficient com es pot observar en els quadres 46 i 47.

Aquesta situació va canviar completament a partir de 1960, amb una ciutat que ja feia tres anys que disposava d'un Pla d'Ordenació Urbanístic i que havia impulsat ja una política de construcció d'habitatge important. L'edificació, a la dècada dels seixanta, va sumar un total de 11.655 edificis (el que significa una mitjana de 1.165 construccions l'any). Això significa un increment cinc vegades major del que hem vist per la dècada dels quaranta i gairebé el triple que la dels cinquanta. Tot i aquest increment en el ritme de les construccions, la realitat demogràfica agafa una nova dimensió i els anys seixanta esdevenen la dècada de major creixement i de major arribada d'immigrants en el quinquenni 1966-1970 —amb 7.993 individus—, amb un increment poblacional de 27.094 persones (això representa un increment anual de 2.709 persones), 3.510 dels quals són immigrants. Ens tornem a trobar amb un problema d'habitatge, ja que l'ascens demogràfic és més del doble que el ritme de construccions. Val a dir, i com ja es veurà en apartats posteriors, que és a partir de 1957 i durant la dècada de 1960 quan es porten a terme les obres de grans promocions d'habitatge social. El mateix any 1957 marca l'inici d'aquesta tendència amb 570 habitatges construïts per *OSH* i el *Patronato de la Vivienda Económica y de la Clase Media de Lérida y província*⁴²⁵. Tot i que es van fer algunes promocions d'obra pública amb anterioritat a 1957, les grans promocions continuarien desenvolupant-se al llarg de la dècada dels seixanta.

Finalment, la dècada dels setanta representa la finalització de la desigualtat entre els ritmes de creixement en la construcció d'habitatge i habitants, xifrat en 14.413 pel que fa al primer i de 15.930 per al segon. A més, dues noves realitats coincideixen en els darrers anys de la dècada; el primer, el final de la dictadura i l'arribada del primer ajuntament democràtic, el qual posarà fil a l'agulla en el tema de l'habitatge i de les necessitats bàsiques en els barris de la perifèria, com succeirà amb Santa Maria de Gardeny, com s'ha vist anteriorment. En segon lloc, i relacionat amb el nou règim

⁴²⁵

VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit, p. 120.

polític, l'aprovació l'any 1979 d'un nou Pla d'Ordenació Urbanística. És durant els setanta, doncs, que el parc immobiliari lleidatà comença a poder absorbir la població que viu a la ciutat i quan la ciutat deixarà de rebre grans contingents de població immigrada, almenys amb la mateixa intensitat que ho ha fet fins ara. És també el moment en què, per primera vegada després de la Guerra Civil, la gestió urbanística ja no es limita només a fer créixer el nombre d'habitatges sinó a planificar-ne la localització en un tot coherent —on s'ha de construir i on no- i a proveir-los de serveis públics.

Ara bé, com eren aquestes edificacions dels anys del *boom* constructor? J. Vilagrassa ens parla d'una ciutat on les construccions de planta baixa i de dos plantes són les hegemòniques, especialment a les àrees més perifèriques i amb major incidència a les dècades dels anys cinquanta i seixanta —representant el 75% de les edificacions en aquests períodes i en aquestes zones de la ciutat i que porta a l'autor a descriure aquests anys com "els anys del creixement suburbà"⁴²⁶. Els edificis de 3 i 4 plantes representen el 30% de les construccions entre 1940 i 1980, situades la gran majoria en el centre de la ciutat i la zona de l'Eixample, en procés d'expansió després de l'aprovació del Pla de 1957. L'arribada d'aquest tipus d'edificacions als barris perifèrics no serà una realitat fins la segona meitat dels seixanta. Per últim, les construccions que superen els 5 pisos d'alçada són una minoria fins l'any 1960 (només representen el 3% del total d'habitatges). El seu pes, però, anirà en ascens fins el quinquenni 1976-1980, quan representa el 47,4% del total de les construccions⁴²⁷.

En resum, podem dir que no és fins a la dècada dels anys setanta en què la construcció d'habitatge d'obra nova comença a donar resposta a les necessitats que es venien constatant des de 1940. Es construeix més i amb edificis de major alçada, el que significa la concentració de la població i el creixement en vertical dels habitatges de la ciutat, que evolucionen de la planta baixa i les dues plantes, hegemònics fins el 1960, cap a construccions de 4, 5 o més pisos.

Tot i aquests increment constructiu, el "malestar urbanístic" va continuar essent un problema cabdal. Precisament, la lentitud en l'aplicació dels serveis i infraestructures bàsics a les barriades perifèriques —ara encara ampliades— va ser un dels elements principals que va provocar el desenvolupament d'un moviment veïnal reivindicatiu que anirà prenent força a finals de la dècada dels seixanta i inicis dels

---

⁴²⁶ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit, p. 127.

⁴²⁷ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit, pp. 125-126.

setanta. Aquest moviment va influir molt en el disseny del Pla d'Ordenació Urbana de 1979, ja que les seves demandes es van incloure en el moment de confeccionar-lo. El nucli de les seves demandes, més tard convertides en al·legacions al pla, va basar-se en la rebaixa de la densitat en les construccions, la unió viària dels barris amb el centre de la ciutat i la dotació al conjunt de la ciutat dels equipaments i infraestructures necessàries i inexistents fins aleshores. Això es va traduir en el reequipament dels barris més precaris, la superació de límits geogràfics com el riu i les vies del tren, una nova imatge del cas antic, etc. Fou el procés que desembocà en la ciutat de Lleida que avui coneixem tots els seus veïns.

Per tant, seguint les paraules de J.M. Llop, el creixement urbanístic de Lleida des dels anys 1950 —amb la creació del Pla d'Ordenació Urbana— fins als anys 1970 —quan arriba la democràcia i es torna a fer un altre Pla d'Ordenació, en aquest cas l'any 1979— es va caracteritzar, en primer lloc, per l'abandonament del centre històric de la ciutat, tendència que continuaria després, fruit de l'expansió de la ciutat, de la degradació del nucli històric i la terciarització del mateix. En segon lloc, la concentració del creixement regular urbà dins del que podem denominar primera corona i que englobaria l'eixample de la ciutat i delimitat pel passeig de Ronda i el traçat del ferrocarril. En tercer lloc, una densificació urbana que es va caracteritzar per un canvi d'escala en les edificacions. Dels edificis sense ascensor, màxim de tres plantes, es passarà als construïts posteriorment a la modificació de les ordenances de 1968, amb ascensor, propietat horitzontal i un mínim de cinc plantes d'alçada. Per últim, un procés de suburbanització, i fins i tot de marginalitat, en els sectors residencials fora del recinte del traçat ferroviari —això és, els barris de *Pardinyes*, *Balàfia* i el *Secà de Sant Pere*—, així com en les zones dels turonets situats per damunt del sòl de valor agrícola —en aquest cas, els barris de *La Mariola*, *Santa Maria de Gardeny* i el *Canyeret*⁴²⁸.

5.1. *La reconstrucció de la ciutat. El paper de Regiones Devastadas i les edificacions municipals a càrrec de l'Institut d'Habitatge i per l'Obra Sindical del Hogar:*

El 3 d'abril de 1938 els republicans no van poder continuar resistint a la banda dreta del riu Segre i la ciutat va ser ocupada per les tropes *nacionales* després de 10 mesos de lluites. Una línia de front instal·lada durant tant de temps a més dels

⁴²⁸

LLOP, Josep, Maria: "Una ciutat dins el territori...", cit. pp. 66-67.

bombardejos protagonitzats per les forces aèries de la Itàlia feixista van deixar una ciutat destruïda i despoblada. La primera tasca a fer per les autoritats franquistes seria, doncs, la reconstrucció de la ciutat. A l'Octubre de 1939, tal com explica Julià Graus, la ciutat de Lleida va ser *adoptada* pel General Franco⁴²⁹, segons un acord del Consell de Ministres, i ràpidament es va dissenyar un Pla Urbanístic que permetés reconstruir la ciutat el mateix 1939. Tal i com ja hem comentat anteriorment, el pla de reconstrucció, que calia sumar al pla urbanístic vigent abans de la guerra, era l'oportunitat perfecta per encarar l'urbanisme de postguerra sense els problemes que varen afectar la major part de ciutats en reobrir-se els processos migratoris. Però les coses acabarien anant —tal i com ja hem explicat— per vies completament contràries a la planificació racional i caldrà, per tant, veure com fou possible que fos així si, precisament no mancava planificació sinó el contrari.

En aquest Pla d'Urbanització, segons ens informa J. Vilagrassa, l'Ajuntament franquista va negociar dos crèdits: un de 35-40 milions de pessetes per iniciar les obres de reconstrucció i un altre de 50-60 milions per indemnitzar els propietaris que es van veure afectats pels efectes de la Guerra Civil⁴³⁰. Els principals objectius que es va marcar el Pla van ser: posar solució al problema de l'habitatge —fruit de la realització d'un llistat amb els immobles en estat ruïnós que hi havia a la ciutat— a través de la construcció d'habitatges de renda reduïda; la reconstrucció de serveis urbans, provincials i estatals així com la reconstrucció d'edificis i patrimoni eclesiàstic; l'expropiació de terrenys i béns privats i, finalment, la modernització del casc antic a través de la construcció de places i grans avingudes⁴³¹. Bona part d'aquestes iniciatives van ser finançades per l'*Instituto de Crédito de Reconstrucciones Nacional* i l'òrgan encarregat de dur-les a terme fou el *Servicio Nacional de Regiones Devastadas*, més tard, rebatejat *Dirección General*.

El *Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones* va ser un organisme creat el gener de l'any 1938 com una direcció general integrada dins del Ministeri d'Interior.⁴³² La seva funcionalitat fou, en principi, la de reconstruir les àrees

---

⁴²⁹ GRAUS, Julià: *Crònica de...*, cit. p. 25.

⁴³⁰ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit, p. 464.

⁴³¹ GRAUS, Julià: *Crònica de...*, cit, pp. 25-26 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit, p. 464.

⁴³² “Ley organizando la Administración Central del Estado”, *Boletín Oficial del Estado* núm. 467, de 31/01/1938, pàgines 5514 a 5515. En ella es canvià el nom de les tradicionals

que havien quedat més greument afectades com a conseqüència de la Guerra Civil. Entre la seva creació i el final de la mencionada Guerra fou dirigida per l'antic primorriverista Joaquín Benjumea —germà del que havia estat ministre d'Obres Públiques en la dictadura anterior— però la seva activitat fou pobre i propagandística, centrada a les àrees on havia transcorregut *la guerra del Norte* i, particularment, Oviedo, ciutat *dos veces mártir* (1934 i 1936), que era, a més, la de naixement de Carmen Polo (1900) i on s'havia casat amb el *Caudillo* (1923). L'any 1939, ja amb la denominació de *Dirección General*, la seva acció només es produiria en aquelles ciutats adoptades pel *Caudillo* i que presentaven més d'un 75% de destrucció: tenint en compte el caràcter de la Guerra Civil, ben poques s'hi pogueren acollir, entre elles Lleida. L'existència d'aquesta direcció general dins de Governació es va perllongar fins l'any 1957 moment en el qual s'integrà en el nou *Ministerio de la Vivienda* però amb un rang menor —passà a ser una *Jefatura de Servicio*— ja que la labor original que tenia encomanada havia prescrit, en no semblar gens seriós continuar parlant de reconstrucció de la Guerra civil quasi vint anys després que s'hagués acabat. Això no obstant, va continuar existint per a actuar en casos de “catàstrofes naturals”, com incendis, inundacions, etc.

Com ja hem vist, una de les prioritats del Pla de 1939 fou el de solucionar el problema de la manca d'habitatge provocat per les destruccions de guerra, a través de la construcció de pisos de renda reduïda. Però a aquest fenomen de les destruccions, s'hagué de sumar l'arribada d'immigrants a la ciutat, que va agreujar encara més la manca d'habitatge en un sentit no previst de bon començament. Ensenms, les autoritats municipals havien de donar una resposta a aquesta situació ja que la instal·lació d'immigrants als barris perifèrics o al casc antic va posar de manifest altres problemes de tipus sanitaris, d'habitabilitat i de control social com bé indica la memòria de *Regiones Devastadas* de l'any 1945 quan justifica la construcció de 120 habitatges de renda limitada "para albergar a familias de clase modesta, que dada la escasez de viviendas de este tipo (renda limitada) que presenta esta ciudad, viven hoy día en habitaciones indignas de ser consideradas como tales o realquilados en casas donde se produce un hacinamiento peligroso para salud moral y material"⁴³³. Per tant, lluny de l'absència d'informació o de planificació, a mitjan anys quaranta, les autoritats eren

---

Direccions generals per *Servicios nacionales*. En un parell d'anys, sense que cap llei ho indiqués, tots els *Servicios* ja havien recuperat la denominació anterior.

⁴³³ Arxiu Històric de Lleida: Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas. Projecte de 120 habitatges de renda reduïda, 1945-47. Sig.: 82.

perfectament conscients dels dèficits, tinguessin l'origen que tinguessin. Aquest fet es va donar a diversos consistoris catalans: Lleida, Badalona, l'Hospitalet, Barcelona, etc.⁴³⁴ Fos la que fos la realitat local, mai no hi hagué ignorància, ni, per tant, inconsciència: la decisió final per endinsar-se en una planificació que donés la sortida adequada, fou —sens dubte— una opció política. Si els dèficits es van acumular i es van eixamplar va ser perquè el règim mai no va mobilitzar els recursos necessaris i no ho va fer perquè la seva opció fiscal fou inequívocament conservadora, basada en els impostos indirectes —especialment sobre el consum— i no en els directes —sobre la renda i el patrimoni.⁴³⁵

Durant els primers anys de dictadura, la ciutat de Lleida va experimentar tres realitats paral·leles que van transformar la fisonomia dels seus immobles: d'una banda, la reconstrucció dels edificis més importants que havien quedat malmesos pels efectes de la guerra i la construcció d'altres del tot necessaris pel funcionament d'un nou règim vers el territori i que *Regiones Devastadas* classificava en el Palau Episcopal, el Govern Civil, la Catedral de Lleida, l'Audiència Provincial, el Palau de la Paheria, la Casa de la Maternitat, l'Escola del Treball, Correos o el mercat de la Magdalena. D'altra banda, s'havia de netejar i enderrocar aquells immobles que havien quedat danyats pel conflicte i que pel seu estat de destrucció havien de ser enderrocats. A les primeres actuacions dutes a terme per *Regiones Devastadas* hem d'incloure una segona entre els anys 1945 i 1950 i que es va manifestar en un segon *Proyecto de Descombro de la Población*. Aquest projecte va comportar l'enderrocament d'un total de 81 edificis —6 amb un grau de destrucció d'entre el 25% i 50%, 47 entre el 50% i el 75% i 28 amb danys entre el 75% i el 100%—, els quals es concentraven a l'oest de l'Avinguda de Madrid pels que tenien una menor afectació i a la part del carrer Major, i per tant, més a prop del riu i de la línia de front, pels que superaven el 50% dels danys⁴³⁶. Finalment, la ciutat va experimentar la construcció de nous habitatges que havien de donar resposta a un deficitari parc immobiliari.

Els protagonistes d'aquestes construccions van ser, en un primer moment, *Regiones Devastadas*, organisme que va iniciar, com s'ha vist abans, les tasques de

---

⁴³⁴ MARIN, Martí: *Els ajuntaments franquistes...*, cit. pp. 308-309, LLADONOSA, Josep: "El Segrià"..., cit. pp. 88-89 i GRAUS, Julià: *Crònica de...*, cit. pp. 39-53.

⁴³⁵ Veure MARIN, Martí: *Els ajuntaments franquistes...*, cit. pp.170-181.

⁴³⁶ Arxiu Històric de Lleida.: Oficina Comarcal de Lleida de la Direcció General de *Regiones Devastadas*.. Addicional al projecte d'urbanització i accessos a la nova zona d'habitatges. Sig.: 83..

reconstrucció just en el moment en què la guerra va acabar a la ciutat per a tornar a aixecar els edificis més importants del municipi, com poden ser la Diputació Provincial o el Pont Vell⁴³⁷. De fet, J. Graus ens diu que al 1940 la ciutat era visitada pel ministre d'Obres Públiques, Alfonso Peña, per veure com anaven les obres de reconstrucció i al juny de 1943 —amb un retard només explicable per la dependència de les decisions que s'havien de prendre prèviament al centre del poder polític—es va constituir la Junta Local de Reconstrucció de Lleida, formada pel governador civil, José Manuel Pardo de Santayana Suárez, l'alcalde, Joan Josep Arnaldo Targa, enginyers d'Obres Públiques i de *Regions Devastades* i el delegat provincial d'Hisenda⁴³⁸. També van participar altres organismes que depenien del règim, com ara l'*Obra Sindical del Hogar*, el *Patronato de la Vivienda Económica y de Clase Media de Lérida y Provincia*, l'Institut d'Habitatge o el *Patronato Diocesano del Hogar*, aquests últims amb un gran protagonisme al barri de Balàfia⁴³⁹.

Aquestes institucions van col·laborar en la construcció de blocs d'edificis a barris estratègics on la immigració era important. Pel que fa a l'*Obra Sindical del Hogar* (OSH), J. Vilagrasa descriu, a tall d'exemples, el seguit d'habitatges que es van anar construint en el barri de la Mariola al llarg de les dècades de dictadura; així, durant els anys quaranta es van edificar els blocs *Ruiz de Alda*, un centenar d'habitatges distribuïts en 2 plantes amb patis al darrere. En el decenni de 1950 es van construir els blocs *Ramiro de Ledesma*, un conjunt de 468 habitatges i els d'*Onésimo Redondo*⁴⁴⁰. J. Lladonosa, amb informació més complerta, descriu totes les obres fetes per l'*Obra Sindical del Hogar* amb la col·laboració de l'Institut d'Habitatge. Així, es van edificar el grup de cases del carrer *Ramón y Cajal*, just al costat de l'Estudi General (actual Rectorat de la Universitat de Lleida) i el Seminari; el grup de cases de la carretera cap a Torrefarrera; el bloc dels *Germans Carrera Cejudo* ja als anys cinquanta, i als seixanta es van construir els habitatges *José Antonio*, aquests últims a la Mariola, els blocs *Tres d'Abril* i *18 de Juliol*, unes cases residencials situades a la vora del camp

---

⁴³⁷ LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 423 i GRAUS, Julià: *Crònica de...*, cit. p. 27.

⁴³⁸ GRAUS, Julià: *Crònica de...*, cit. p. 41.

⁴³⁹ DD.AA.: *Lleida: de l'Alba...*, cit. p. 47; VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 79 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 569-582.

⁴⁴⁰ VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. pp. 75-76, VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 220-229; LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. pp. 424-426 i LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. pp. 98-99.

d'esports, i els blocs del Pla de l'Aigua, en ple casc antic⁴⁴¹. Els noms donats a aquestes edificacions denoten com la finalitat propagandística anava de la mà de la finalitat "social". Per començar, José Antonio (Primo de Rivera) i Ruiz de Alda fan referència als fundadors de la Falange Española; Onésimo Redondo i Ramiro de Ledesma van ser dos dels fundadors de les JONS (Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista), resultat de la fusió de dos moviments fundats pels mateixos Redondo i Ramiro de Ledesma: las *Juntas Castellanas de Actuación Hispánica* i la revista *Libertad* per part de Redondo mentre que Ramiro de Ledesma va fundar la revista *La Conquista del Estado*. Finalment, les JONS es van integrar a Falange i van formar el partit Falange Española de las JONS. Per la seva part, Carrera Cejudo fou governador civil de la província entre 1945 i 1951. Per últim, trobem noms que fan referència a dates assenyalades en el calendari franquista, com ara el 3 d'abril, dia en que les tropes franquistes van conquerir Lleida, o el 18 de juliol, dia del *Alzamiento nacional* de les tropes franquistes.

Tantes actuacions, encara que resultessin insuficients en matèria d'habitatge, donen, per tant, la idea de que la feina es va emprendre seriosament, però també la impressió de que les prioritats polítiques foren determinants: la importància màxima donada a les edificacions oficials i religioses, pel seu valor simbòlic, passant per davant de l'auxili als sense sostre i als barraquistes; el ritme lent de la construcció d'habitatges, tenint en compte quines eren les necessitats reals —i creixents—; la manca d'actuacions "d'urgència" ni que fos amb caràcter provisional, etc. No podem no sospitar que les autoritats treballaren convençudes de que l'arribada de migrants era conjuntural i que, si no era així, ja trobarien una altra manera de resoldre el problema: al cap i a la fi, acollir-los en habitatges provisionals —com es faria en l'enderroc del Canyeret, segons hem vist— no deixava de ser un compromís d'haver de proveir-los d'habitatge, més tard o més d'hora.

S'ha de dir que en aquests anys seixanta, l'activitat constructora es va disparar per diversos motius, segons Xavier Tafunell i Martí Marín: d'una banda, la fi del període autàrquic —amb el conseqüent creixement econòmic— va significar l'augment del nivell de renda de les famílies i la recuperació dels nivells anteriors a la Guerra Civil, fet que permetia a un nou sector de la societat poder participar en la compra d'un habitatge. A més, aquest fenomen econòmic va anar acompanyat d'un increment en la demanda com a conseqüència de l'arribada d'una nova onada migratòria i per

---

⁴⁴¹ LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 424 i LLADONOSA, Josep: "El Segrià"..., cit. p. 88.

l'abaratiment dels costos de producció fruit de la tecnificació del sector de la construcció, el relaxament de l'intervencionisme del règim en matèria constructiva, la disponibilitat de materials per a la construcció i les polítiques franquistes per a l'entrada del capital privat en aquest sector oferint-los moltes facilitats pel que fa al crèdit, subvencions i avantatges fiscals, com explicava el ja citat Moisès Llordén⁴⁴². El següent quadre ho resumeix de la següent manera:

Quadre 48. Construcció d'habitatges i creixement demogràfic a la Catalunya del segle XX.

Anys	Edificacions	Creixement demogràfic
1921-1930	100,00	100,00
1941-1950	42,15	78,23
1951-1960	129,55	155,73
1961-1970	508,62	265,75
1971-1980	608,25	187,12

Font: Taula elaborada a partir de les dades presents a: TAFUNELL, Xavier: "La construcció"..., cit. p. 216 i MARIN, Martí: Els ajuntaments franquistes..., cit. p. 307.

Cal no oblidar que també trobem empreses que construeixen habitatges per als seus treballadors, ja sigui per guanyar-se la seva fidelitat a l'hora de treballar per l'empresa —vinculant la conservació de l'habitatge a la conservació de la feina—, ja sigui per tenir-los controlats i reunits en un lloc en concret, ja per facilitar el desplaçament de treballadors forans cap a la ciutat, tal i com feien les administracions amb els funcionaris. Hi ha diversos casos: al barri de Pardiniyes, una barriada amb un component ferroviari molt fort, es van construir els anomenats blocs de la *RENFE*, en el qual hi vivien els treballadors d'aquesta empresa dedicada al transport ferroviari. A banda, en aquest mateix barri, a tocar del Polígon Industrial el Segre, moltes empreses i entitats bancàries van construir-hi edificis pels obrers de les empreses del polígon⁴⁴³. Un últim exemple que faria referència a la participació de la iniciativa privada és la construcció, al barri de la Mariola, per part d'una companyia asturiana del grups

⁴⁴² CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier: *Historia económica de la España Contemporánea*, Ed. Crítica, Barcelona, 2004, pp. 306-312 i MARIN, Martí: *Els ajuntaments franquistes...*, p. 315.

⁴⁴³ LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 427; LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. p. 99 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 241.

Gaspar de Portolà, amb 152 habitatges⁴⁴⁴. De fet, com el propi M. Marin identifica, tot i les construccions que es van produir en els anys quaranta, mentre el pes queia en les institucions públiques, la política d'habitatges es va mostrar ineficaç entre altres coses per l'autarquia econòmica —que representava uns preus alts i uns factors productius reduïts (com ara l'escassa importació de maquinària)— que dificultava molt l'entrada en el mercat d'habitatges per part de la població, reduint-se tot a reparacions i manteniment del que ja existia. Per tant, el capital privat, a partir dels anys cinquanta i amb el Pla d'Estabilització, es va veure beneficiar d'aquesta situació⁴⁴⁵. A Lleida, com en el cas de Sabadell —ben documentat— i d'altres poblacions, l'Ajuntament va arribar a acords amb caixes d'Estalvi per a la subvenció a l'hora de construir habitatges, fet que provocava que el seu preu baixés i la gent tingués facilitat per comprar-los i això es traduïa en la participació de la Caixa de Pensions en la construcció de blocs de pisos al barri de la Mariola⁴⁴⁶.

Vilagrassa és, doncs, l'autor que més profundament analitza la construcció habitacional per part dels organismes del règim. Ho fa barri per barri, descrivint cada una de les construccions amb un detall d'informació extraordinari —nom de les construccions, quants habitatges s'hi edifiquen, a quin barri es fa, qui és el promotor, etcètera— al llarg de 110 pàgines a la seva obra *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida, 1940-1980* i resumit en els quadres 49, 50, 51 i 52. Així, doncs, tal i com resumeixen els quadres que van del 49 al 52, la xifra de construccions es va accentuar a partir de l'aprovació del Pla d'Ordenació de l'any 1957 i en aquest procés d'increment en les edificacions el protagonisme absolut el té la iniciativa privada, com ja hem apuntat anteriorment. La promoció pública va experimentar variacions durant els anys de franquisme però la seva incidència pel que fa al conjunt dels habitatges que sorgeixen va anar minvant clarament, amb una clara rellevància per a l'*Obra Sindical del Hogar*, amb un total de 2.605 edificacions, seguida del *Patronato de la Vivienda Económica y de la Clase Media de Lérida y Provincia* (amb 316 habitatges), el *Patronato Diocesano del Hogar* (228 habitatges), *Patronato*

---

⁴⁴⁴ LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 426; LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. pp. 98-99 i VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 224.

⁴⁴⁵ MARIN, Martí: *Els ajuntaments franquistes...*, cit. pp. 306-311.

⁴⁴⁶ LLADONOSA, Josep: *Història de la ciutat de Lleida...*, cit. p. 426; LLADONOSA, Josep: *Història de Lleida...*, cit. pp. 98-99 i MARIN, Martí: *Els ajuntaments franquistes...*, cit. p. 314.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

de *Casas Militares* (139 habitatges), el Ministeri d'Obres Públiques (136 habitatges), *Regiones Devastadas* (120 habitatges) i l'Ajuntament (67 habitatges).⁴⁴⁷

Quadre 49. Construccions dutes a terme per l'*Obra Sindical del Hogar* a Lleida, 1940-1975.

Any	Nom del grup	Localització	Nombre d'habitatges
1941	Ruiz de Alda	Mariola	100
1943	Ramón y Cajal	Eixample	64
1950	Tres de Abril	Carretera d'Osca	109
1954	Onésimo Redondo	Balàfia	80
1954	Hermanos Recasens Gasió	Balàfia	88
1954	Hermanos Franco Gaminde	Balàfia	120
1954	Ramiro de Ledesma (I fase)	Mariola	206
1955	José Antonio	Avda. Madrid	118
1956	Hermanos Baró Bonet	Casc Antic	72
1957	Ramiro de Ledesma (II fase)	Mariola	262
1957	Carrera Cejudo	Camp de Mart	115
1957	Hermanos Arqués Vallverdú	Camp de Mart	35
1960	Santa Maria de Gardeny	Mariola	50
1962	La Paz	Pardinyes	130
1969	Gaspar de Portolà	Mariola	152
1970-1972	Juan Carlos	Mariola	904

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de la informació present a VILAGRASA, J: *Creixement urbà...* (cit.), pp. 570-582.

⁴⁴⁷

VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 390.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Quadre 50. Construccions dutes a terme pel *Patronato de la Vivienda Económica y de la Clase Media de Lérida y Provincia a Lleida, 1940-1975.*

Any	Nom del grup	Localització	Nombre d'habitatges
1956	Enric Granados	Carretera d'Ozca	41
1957	RENFE (I fase)	Pardinyes	51
1957	RENFE (II fase)	Pardinyes	116
1959	Fernández Galar	Camp de Mart	48
1960	-	Magraners	22
1962	Blocs de l'Ensenyança	c/ la Palma	38

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de la informació present a VILAGRASA, J: *Creixement urbà...* (cit.), pp. 570-582.

Quadre 51. Construccions dutes a terme pel *Patronato Diocesano del Hogar a Lleida, 1940-1975.*

Any	Nom del grup	Localització	Nombre d'habitatges
1953	Cases del Bisbe (I fase)	Balàfia	36
1958	Cases del Bisbe (II fase)	Balàfia	32
1961	Landelino Lavilla (I fase)	Pardinyes	96
1963	Landelino Lavilla (II fase)	Pardinyes	8
1966	Landelino Lavilla (III fase)	Pardinyes	20
1969	Landelino Lavilla (IV fase)	Pardinyes	20
1970	Joan XXIII	Magraners	16

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de la informació present a VILAGRASA, J: *Creixement urbà...* (cit.), pp. 570-582.

Quadre 52. Promoció Pública, Privada i Total de construccions a la ciutat de Lleida, 1941-1980. Percentatges.

Període	Iniciativa Pública	Iniciativa Privada	Total construccions
1941-1950	421 (13%)	2.813 (87%)	3.234
1951-1960	1.565 (30,7%)	3.529 (69,3%)	5.094
1961-1970	535 (4,2%)	12.071 (95,8%)	12.606
1971-1980	1.094 (7,4%)	13.711 (92,6%)	14.805
1941-1980	3.615	32.124	35.739

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades presents a VILAGRASA, Joan: *Creixement urbà...* (cit.), pp. 570-582 i VILAGRASA, Joan [ed.]: *Vivienda y promoción inmobiliaria en España*, Universitat de Lleida, Lleida, 1997, pp. 115-125.

5.2. Lleida i el creixement ordenat: els Plans de 1925, 1957 i 1979.

Com hem anat veient en les pàgines anteriors, la ciutat de Lleida ha anat creixent i estenent-se vers el territori fins a conformar la ciutat que coneixem avui dia, en un procés força accidentat. En aquest procés, des de l'Ajuntament de Lleida s'han anat dissenyant, prescriptivament, diferents plans urbanístics que haurien d'haver donat resposta a les necessitats del context en què eren implantats, si bé aquesta realitat, com veurem, no sempre es va donar. Tres són els grans Plans que es van elaborar al llarg del segle XX, si bé se'n van dissenyar d'altres de parcials que responien a modificacions urbanístiques en zones concretes de la capital, com ara els Magraners o el Canyeret, i que considerem imprescindibles d'analitzar en aquest procés de creixement i expansió de la ciutat fruit de l'impacte que van tenir en el desenvolupament de la Lleida contemporània: el primer correspon al Pla d'Ordenació Urbana de Adolf Florensa i Ricard Gilart de l'any 1922 —fruit de l'administració liberal— i modificat per l'arquitecte municipal Francesc de Paula Morera l'any 1925 ja en dictadura; el segon fou el franquista Pla General d'Ordenació Urbana de 1957 i, finalment, el tercer fou el Pla General Municipal d'Ordenació de 1979 fruit d'una complexa situació transicional. Cada un d'aquests tres plans va significar canvis importants en la configuració de la ciutat, si bé tots ells van aparèixer després d'un considerable increment poblacional fruit de l'arribada de grans onades d'immigrants, com són les dècades dels anys deu i vint; la dècada dels anys quaranta i el boom demogràfic dels anys seixanta (caracteritzat per un creixement natural mai vist i la segona gran onada migratòria del quinquenni 1966-1970). Són, d'aquesta manera,

solucions polítiques a realitats demogràfiques que van il·lustrar dèficits urbanístics als que es van intentar donar resposta sempre a contratemps, ja que, com bé s'ha anat repetint, la manca d'habitatge ha estat un problema que la capital ha anat arrossegant des de principis de segle i que s'agreujava en el moment en què la ciutat patia algun episodi de creixement exponencial de població, com va succeir en les tres ocasions esmentades, generant problemàtiques que el consistori mai va preveure prou i que es van traduir en exemples de barraquisme o densificació en zones com els Magraners, el Canyeret o el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny, vistos ja en apartats anteriors.

El Pla d'Ordenació Urbana de 1925.

A finals de la dècada dels anys deu i principis dels anys vint s'iniciava un procés que havia de finalitzar amb un disseny urbà per a la ciutat de Lleida en què els protagonistes serien els arquitectes Adolf Florensa i Ricard Giralt, els quals van dissenyar el primer gran Pla d'Ordenació Urbana de la ciutat de Lleida en el segle XX. De fet, podríem dir que és el primer gran intent d'expansió de la ciutat des de les millores que es van introduir durant el govern de l'alcalde Manuel Fuster a mitjans de segle XIX⁴⁴⁸ i que obeeixen a la necessitat de donar una resposta urbanística a un creixement demogràfic espectacular, provocant el pas d'una població censada en les 21.432 l'any 1900 i les 24.531 l'any 1910 fins als 38.165 habitants l'any 1930. Aquest increment de 16.733 persones per a tot el període i de 13.634 persones en només els deu anys que separen els anys 1910 i 1920 havia de tenir una resposta per part de les autoritats locals a les problemàtiques que, amb tota seguretat, van sorgir fruit d'un creixement tan espectacular (i que serà el més important en només una dècada per a tot el segle XX, en termes percentuals). En la memòria del PGOM de 1957, trenta anys més tard, es dedica un capítol a la demografia de la ciutat i, en perspectiva, es parla d'aquest augment poblacional i les causes que el van justificar, ço és, una gran demanda de mà d'obra fruit de grans obres públiques que es va nodrir gràcies a l'arribada d'immigració:

---

⁴⁴⁸ Per veure amb major detall les obres de l'alcalde Manuel Fuster consultar l'obra LLADONOSA, Manel; CASALS, Quintí i PONS, Josep Maria: *La construcció de la modernitat a Lleida: Manuel Fuster i Arnaldo i el seu temps (1808-1864)*, Edicions de la Clamor, Lleida, 2009.

"El decenio 1910-1920 acusa el máximo crecimiento ya que en ese último año se registran 38.165 habitantes; ese aumento extraordinario se debe al impulso que representó para la vida local la construcción de los importantes aprovechamientos hidroeléctricos de Seròs y Tremp, obras que dieron lugar a la inmigración de una considerable masa obrera. En el decenio siguiente (1920-1930 s'entén) aquel extraordinario crecimiento se compensó (...)"⁴⁴⁹.

Aquest context és del tot nou i difereix del comportament poblacional vist en el període entre les transformacions urbanístiques sota el govern de l'alcalde Fuster, als anys 1860, i l'estrena del segle XX puix que l'increment d'habitants que va experimentar la capital lleidatana en aquests quaranta anys es tradueix en només 1.875 persones —l'any 1860 la població de Lleida era de 19.557 persones— molt inferior en comparació amb el que té lloc entre els anys 1900 i 1920. De fet, en un escrit fet per la Comissió de Foment en relació amb les possibles modificacions a realitzar al primer disseny presentat l'any 1922 per Adolf Florensa i Ricard Gilart, podem veure que entre les causes que justifiquen el disseny d'aquest POU apareixen el creixement poblacional al que hem fet referència i a problemes que aquest augment ha provocat en forma de zones marginals, com es pot llegir en el següent fragment:

"[...] y atendiendo al desarrollo natural de la urbe (...), sin olvidar ni un momento los suburbios que parece se han iniciado en los puntos conocidos por la "Bordeta" y "Pla de Vilanoveta", cree que puede el Ayuntamiento acordar haber visto con simpatía la orientación trazada en la referida proposición respecto a que se saque a concurso la confección del plano parcelario y su sustitución de las bases que en la misma se mencionan acordar en la forma siguiente (...)"⁴⁵⁰.

D'aquesta manera, ja s'observava que l'expansió poblacional requeria d'un projecte que facilités la integració a la ciutat d'un volum considerable de població per evitar, entre altres coses, la marginalització de part d'aquest contingent demogràfic en forma d'àrees suburbials, com començava a sorgir en zones allunyades del centre de la ciutat com ara la Bordeta. I és que si mirem un plànol de la ciutat, fins a l'aprovació del pla —duta a terme, finalment, l'any 1925 després d'unes breus modificacions per

---

⁴⁴⁹ CAT AML Fons Municipal, *Pla General d'Ordenació Urbana*, 1952, reg. 3045.

⁴⁵⁰ CAT AML Fons Municipal, *Plec de condicions per a la realització del Pla d'Ordenació Urbana (zona Eixample)*, 1922-1924, reg. 3008.

obra de l'arquitecte Francesc de Paula Morera—, la ciutat de Lleida es reduïa al que actualment identifiquem com a casc antic, la zona de la Banqueta i l'àrea que abraçarien els actuals carrers Avinguda de Madrid, Avinguda de Catalunya, Rambla Aragó, Balmes, Prat de la Riba, Salmerón, Anselm Clavé i la Rambla Ferran (identificat en color blanc a la imatge 14). Aquests límits, que fins aleshores havien restat exclusivament per a ús residencial, amb molt poques cases a l'Eixample (destinat per a ús institucional), són els que correspondrien a l'antiga Lleida emmurallada (cal recordar que les muralles de la ciutat van ser enderrocades l'any 1861, seguint un patró que podem retrobar a d'altres capitals com Barcelona, Palma, etc.) més un petit eixample que va projectar Josep Fontseré per integrar la ciutat amb l'estació del ferrocarril, el qual va arribar a la capital l'any 1860. D'aquesta manera, el Pla de 1925 va ampliar el territori delimitat fins aleshores amb un nou eixample que quedava emmarcat per dos nous eixos viaris dissenyats en el mateix pla: el passeig de Ronda i, més allunyat, l'avinguda Onze de Setembre. També quedava reflectit en el pla l'expansió de la ciutat vers dos nous barris allunyats del centre de la ciutat, com són el de Capponet (a l'altra banda del riu) i Pardinyes (separat per les vies del tren)⁴⁵¹ i que apareixen urbanitzats en forma d'illes de cases, un patró molt semblant al projectat al nou Eixample i representats en color rosa a la imatge 14. D'aquesta manera, el Pla de 1925 donava una empenta a l'obra realitzada en el segle passat, beneficiant-se del nou espai que ja es va planificar amb la superació de la ciutat emmurallada i perfilant una nova zona residencial, l'Eixample, on poder encabir la creixent població lleidatana, que entre 1900 i 1920 s'havia incrementat en 16.733 persones.

Tot i que fou una resposta adaptativa i relativament tardana, la Lleida que va entrar en la dècada de 1930 semblava mantenir un disseny ferm —amb tots els inconvenients que es vulgui—, pendent només de la correcta execució d'un pla que no podia preveure les destruccions de guerra —òbviament—, ni els allaus migratoris posteriors, provocats en bona mesura pel mateix conflicte bèl·lic.

---

⁴⁵¹

VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida. Final del segle XX...* (cit.), p. 24.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Imatge 14. Pla d'Ordenació Urbana, 1925.

Font: LLOP, Carles (coor.): *Atlas Urbanístic de Lleida...* (cit.), p. 87.

El Pla General d'Ordenació Municipal de 1957.

Entre l'aprovació del Pla de 1925 que hem vist i la primera intervenció urbanística de l'Ajuntament franquista de Lleida en la urbanització de la ciutat (més enllà de la planificació que es va fer al 1939 de la mà de *Regiones Devastadas* per a reconstruir la ciutat) Lleida va viure diferents episodis que la van obligar a una ordenació en profunditat de la ciutat. La Guerra Civil i els bombardejos van fer que la planificació de mitjans dels anys vint es veiés afectada per la destrucció del conflicte bèl·lic, reclamant la necessària reparació dels immobles afectats i haver de tornar a refer el que ja s'havia planificat, ara fet malbé. A aquesta devastació, li hem de sumar la realitat migratòria dels anys quaranta que, com hem vist, es va traduir en l'arribada de més de 8.000 immigrants al llarg de la dècada, impulsant el creixement de la població de la capital en més de 11.000 persones. Per l'any 1955, dos anys abans de

l'aprovació del pla, la ciutat ja arribava als 56.456 habitants, gairebé 15.000 persones més de les que hi havia al finalitzar la Guerra Civil. La combinació entre una ciutat en què gairebé el 75% dels seus immobles estaven en males condicions —motiu pel qual la ciutat fou "adoptada" pel Caudillo—, una economia afectada per la Guerra i una arribada massiva de població des dels primers anys de dictadura, feia que qualsevol acció, per ambiciosa que fos en el seu moment (com ara el Pla d'Ordenació de 1939) resultava insuficient per respondre a les demandes de la població, la qual va haver de buscar altres solucions per tenir un sostre, les més visibles de les quals van ser la concentració en una zona altament degradada com el Canyeret o l'autoconstrucció d'habitatges a les zones perifèriques, com són els casos dels Magraners i el Secà de Sant Pere.

Per aquest motiu, l'any 1952 —seguint el calendari general franquista, però amb un retard molt notable per a la situació de la ciutat— es va començar a dissenyar un nou Pla d'Ordenació Urbana que intentés resoldre el problema crònic de manca d'habitatge que patia la ciutat, així com la integració de les zones més apartades amb el centre de la ciutat. Aquesta idea, però, conscients com eren dels dèficits acumulats, ja va començar a desenvolupar-se l'any 1947, quan es parlava de la creació d'un Pla General d'Ordenació Urbana i Rural dirigida per la *Comisión Superior de Ordenación Urbana de la Provincia de Lérida* i presidida pel governador civil (aleshores, José Carrera Cejudo) amb el president de la Diputació (Josep Pagès Costart) i l'alcalde de Lleida (Víctor Hellín Sol) entre els responsables últims de la mateixa. En aquest nou pla, la urbanització de la capital tindria una major prioritat respecte els altres projectes que es poguessin anar desenvolupant però la seva posada en funcionament es va haver d'endarrerir fins al gener de 1951 per problemes "de tipo económico, así como la falta de planos topográficos de la capital"⁴⁵². Un cop constituïda la comissió, la confecció del Pla va estar enllestida en només quinze mesos, a l'abril de 1952.

Altra vegada, una de les causes que van motivar el disseny del nou PGOM va ser un nou increment demogràfic. De fet, veient el ritme de creixement demogràfic, el Pla registra en la seva memòria una projecció poblacional xifrada en l'arribada a les 110.000 persones l'any 2.000 (previsió no gens allunyada de la realitat, ja que la ciutat arribarà a les 112.199 persones l'any 2.001) fruit de la situació estratègica de la ciutat i que motivaria l'arribada d'un gran contingent de població, com bé ho demostra la següent afirmació:

---

⁴⁵² CAT AML Fons Municipal, *Pla General d'Ordenació Urbana, 1952*, reg. 3045.

"La situación geográfica de Lérida, su importancia creciente como centro de una comarca próspera que desborda los límites de su provincia, el ferrocarril a Teruel en construcción que ha de atraerle las comarcas del Bajo Aragón y los nuevos regadíos derivados de los Pantanos de Mediano, Torreciudad, Barasona, Santa Ana, Oliana, Clúa (...)"⁴⁵³.

Per aquest motiu, el nou disseny havia de ser ambiciós i projectar una urbanització per a una ciutat que superés els cent mil habitants en pocs anys. Una de les formes per fer-ho va consistir en la neteja del casc antic i resoldre els "errors" de planificació anteriors, principalment el caos urbanístic i la mala organització del traçat dels carrers, amb una solució als problemes sanitaris i urbanístics de la zona del Canyeret, el qual ja es volia resoldre amb la seva demolició i substitució per un camí de circumval·lació al peu de la Seu Vella.

Tal i com podem veure en les imatges 15 i 16, el dibuix urbà de Lleida es va transformar amb el nou disseny fet pels arquitectes Alejandro Allanegui i Emilio Larrodera. A la imatge 15, que fa referència a la situació de la ciutat abans de la nova planificació, es pot veure com la ciutat es concentrava, sense cap organització ni alineament de carrers i edificis, al voltant del turó de la Seu Vella, on trobem el barri del Canyeret, i el gran pes de les construccions que segueixen el curs del riu Segre. Més enllà d'aquesta zona trobem petits nuclis habitats a la part nord del turó i moltes cases de pagès, que correspondrien al futur Eixample de la ciutat a la banda dreta del carrer *General Mola* (actual Prat de la Riba), així com les "cases barates" al costat del complex esportiu del Camp d'Esports. Pel que fa als barris perifèrics, només s'observa una lleu organització de les barriades de la Bordeta i Cappont, mentre que la Mariola, els Magraners o el Secà de Sant Pere, amb una forta presència d'immigració, no disposaven de cap tipus d'urbanisme i presentaven alguns habitatges dispersos (en el cas dels Magraners, aquest no surt representat al plànol).

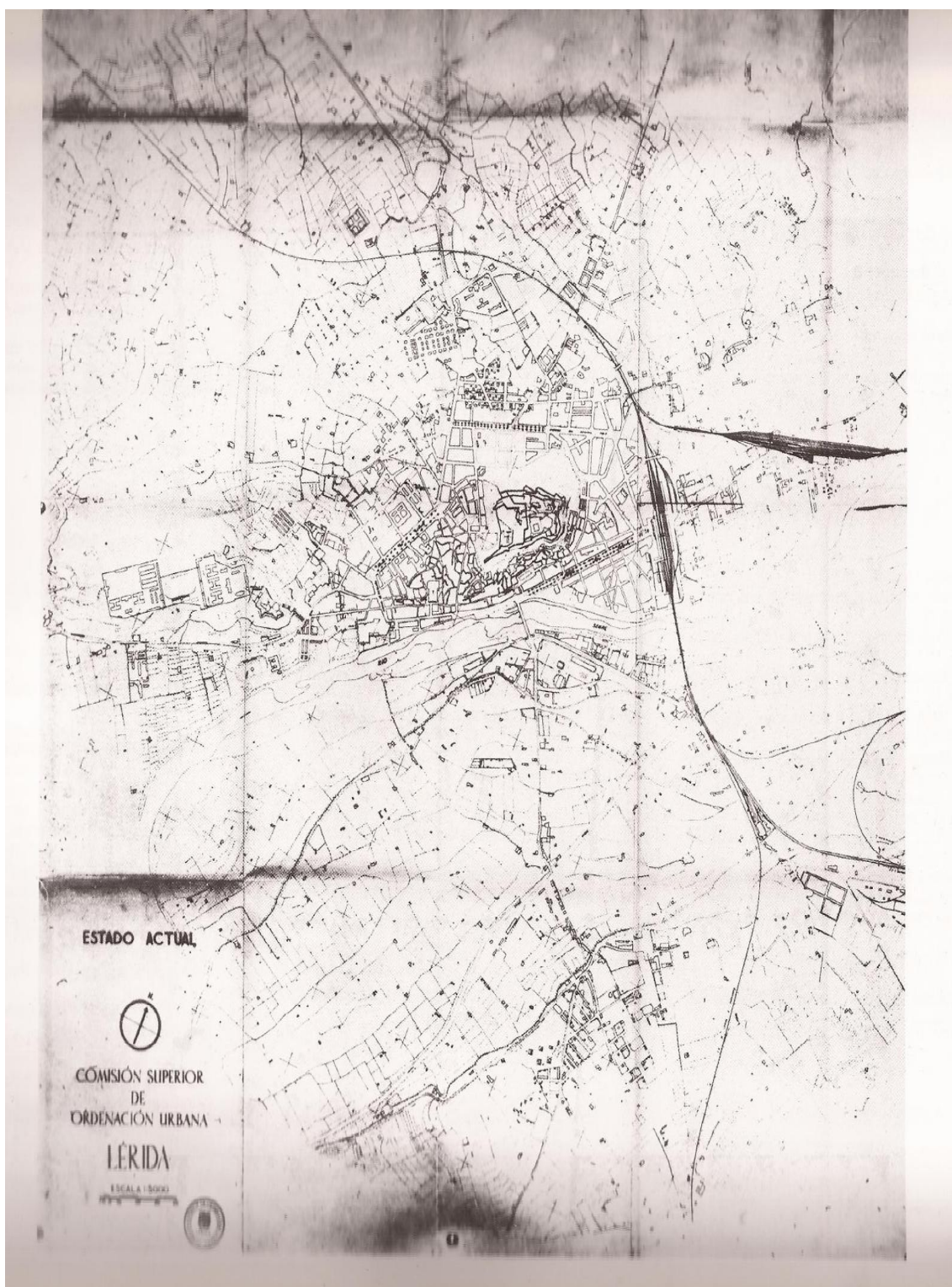
---

⁴⁵³

CAT AML Fons Municipal, *Pla General d'Ordenació Urbana, 1952*, reg. 3045.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Imatge 15. Plànol general de la ciutat de Lleida anterior al Pla d'Ordenació Urbana de 1957.

Font: LLOP, Carles (coor.): *Atlas Urbanístic de Lleida...* (cit.), p. 93.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Imatge 16. Plànol general dissenyat pel Pla d'Ordenació Urbana amb els nous límits geogràfics i d'organització de la ciutat —centre històric i barris perifèrics.

Font: LLOP, Carles (coor.): *Atlas Urbanístic de Lleida...*(cit.), p. 97.

Aquesta situació, però, va canviar amb el nou traçat del Pla General d'Ordenació Municipal, en què hi podem veure com la ciutat creix de forma ordenada en el centre de la ciutat a través de diversos anells definits per diversos eixos viaris com poden ser el Passeig de Ronda, l'avinguda Onze de Setembre, la rambla de Ferran i l'avinguda Madrid. A més, el caos urbanístic que envolta al turó de la Seu es va dissenyar de forma que els carrers tinguessin un entramat més o menys ordenat, amb un eixample que s'estenia des de les vies del tren a l'est fins a la carretera d'Osca, al nord, i la carretera de Saragossa a l'oest. El barri de la Mariola quedava integrat amb el centre de la ciutat a través de la connexió que establí l'Eixample i l'avinguda de Ronda, en un intent de quadracular la barriada superant els límits

geogràfics que imposa el turó de Gardeny. Pel que fa als barris més enllà de les vies del ferrocarril —això és Pardinyes, Balàfia i el Secà de Sant Pere— també experimentaven un procés d'urbanisme ordenat. En el cas del primer, això es veu en l'espai situat entre les dues línies ferroviàries, mentre que Balàfia ho fa al llarg de la carretera d'Albesa i el Secà de Sant Pere ho experimenta en la seva part més meridional puix que la part septentrional, on l'autoconstrucció és majoritària, queda oblidada pel nou pla, marcant el que serà una de les seves característiques més negatives: els “oblits” i les “imprevisions” malgrat la consciència de que el creixement poblacional era elevat i ho continuaria essent.

Finalment, els barris de l'altra banda del riu també entren en la planificació urbana i tant Cappont com la Bordeta són dissenyats en quadrícula, amb la gran avinguda de les Garrigues com a principal eix vertebrador d'ambdós barris. Pel que fa a la situació dels Mangraners, ni tant sols surt en el plànol i no és d'estranyar ja que, com ens ha explicat Encarna López Morón al seu llibre d'aquesta barriada, el governador civil va intentar enderrocar-lo l'any 1953 i aquesta no va ser reconeguda per les autoritats locals fins als anys setanta, projectant un pla d'Ordenació per al barri l'any 1981.

En definitiva, el Pla de 1957 va intentar expandir i reordenar una ciutat greument afectada per la Guerra Civil i amb un creixement demogràfic que es va iniciar en els anys quaranta i no es va aturar fins a meitat dels anys setanta. El principal objectiu era dibuixar una ciutat ordenada i alineada en les noves zones de creixement, així com la resolució dels problemes urbanístics en aquelles zones heretades d'anys anteriors, especialment en el casc antic. Aquesta voluntat també es feia extensible —teòricament— en els barris perifèrics, però les zones on hi trobem autoconstrucció aquesta planificació no queda reflectida, deixant sense resoldre els problemes de manca de serveis i infraestructures com aigua, llum o clavegueram. La planificació donava per suposat —implícitament— que aquestes àrees s'anirien buidant de manera progressiva a mesura que la població es traslladés a les àrees efectivament dissenyades, sense que quedés gens clar qui, quan, ni com assumiria la tasca d'aquest “trasllat”, i per aquesta banda es deixaren dempeus barreres molt difícils de flanquejar per a resoldre problemes com els que ja hem anat examinant cas per cas. Quan es volgués intervenir a les barriades “ignorades”, l'absència de planejament es convertiria en un problema burocràtic insuperable i només abordable des de la improvisació.

Podem afirmar que si bé les intencions inicials del pla resultaven adequades i l'increment en les edificacions va ser un dels objectius bàsics (com hem vist en el principi del capítol), la seva execució no va acabar de ser la planificada. Així, per exemple, a la zona de la Mariola es va dissenyar una urbanització similar al de la resta de l'Eixample —ço és, carrers i blocs de pisos perfectament alineats— però pocs anys després això no s'havia produït i en aquesta zona s'hi va instal·lar el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny, amb tots els problemes que aquest va provocar fins a principis dels anys setanta. De la mateixa manera, i com era de preveure, tampoc es van solucionar els dèficits dels Magraners, quedant abandonat de qualsevol política urbanística fins als anys setanta i convertint els seus veïns en els autèntics protagonistes del creixement, millora i supervivència del barri.

Tal i com s'ha documentat per a altres ciutats en el període, els problemes urbanístics de Lleida no foren fruit de l'absència de planejament ni de la manca de previsió. Més tard o més d'hora la planificació fou afrontada amb notable determinació i els problemes que calia resoldre, correctament informats i diagnosticats. Les dificultats vingueren de la vulneració del que s'havia planificat i arribaren per dues bandes, totes dues de natura política.⁴⁵⁴ La primera fou la vulneració dels plans dictada per la urgència de construir habitatges i per la conveniència de les constructores, fossin públiques o privades. El poder dels constructors —ja n'hem assenyalat alguna cosa— i la manca de control democràtic sobre les seves activitats van degradar el que s'havia planificat i van generar problemes nous. La segona fou una mena “d'optimisme” absurd que va fer ignorar la realitat dels barris d'autoconstrucció com si n'hi hagués prou amb un decret per a eliminar-los a voluntat: arribat el moment de l'enderroc (com hem vist als Magraners el 1953, amb el governador Pagès Costart, abans president de la Diputació i perfecte coneixedor de la situació que afrontava), mai no hi va haver resposta per a la pregunta de què s'havia de fer amb la gran quantitat

---

⁴⁵⁴ Veure el diagnòstic que, en aquest sentit, fou efectuat ja pels autors de treballs col·lectius publicats en el tardofranquisme, especialment sobre l'àrea metropolitana de Barcelona, vinculats en molts casos a l'oposició al règim. Sense pretensió d'exhaustivitat: BORJA, Jordi; TARRAGÓ, Marçal.; LLEIXÀ, Joaquim... [et al.]: *La Gran Barcelona*, Alberto Corazón, Madrid, 1972; CASTELLS, Manuel: *La cuestión urbana*, Siglo XXI, Madrid, 1974 [edició francesa 1972]; MARTI, Francisco i MORENO, Eudardo: *Barcelona ¿a dónde vas?*, Diosa, Barcelona, 1974; BERINGUIER, Christian... [et al.]: *Urbanismo y práctica política*, José Batlló, Barcelona, 1974; DD.AA.: “La lucha en los barrios de Barcelona, 1969-1975”, *Construcción, Arquitectura y Urbanismo*, núm. 34, 1975; ALIBÉS, Josep Maria [et al.]: *La Barcelona de Porcioles*, Laia, Barcelona, 1975; BORJA, Jordi, BOIX, Rafael i TARRAGÓ, Marçal: *Por una política municipal democrática*, Centre d'Estudis d'Urbanisme, Barcelona, 1977.

de població que calia desnonar... Naturalment, no només no es va enderrocar els Magraners sinó que —contràriament— es va acabar “tolerant” que el problema es fes més i més gran i s'estengués a d'altres àrees. A la fi, una i altra problemàtica, la de la vulneració i la de la ignorància s'ajuntaren en la generació, gairebé compulsiva, de plans parcials, com veurem seguidament.

El Pla General Municipal d'Ordenació Urbana de 1979.

Entre 1957 i 1979 el parc immobiliari de la ciutat havia crescut com mai ho havia fet fins aquell moment. I és que en la dècada dels anys seixanta, la ciutat de Lleida va experimentar el creixement poblacional més alt que mai s'havia produït en la seva història, xifrat en 27.094 persones en aquests deu anys (gràcies, en bona mesura, al creixement vegetatiu, veure quadre 18). Això havia d'anar acompanyat, per força, d'un increment en el nombre d'immobles i, com ja s'ha vist en començar aquest capítol, això es va veure afavorit per la inversió del capital privat, les addicions i legalitzacions d'habitatges existents i l'augment en l'alçada de les noves edificacions, alleujant en la dècada dels setanta el dèficit d'habitatges a la ciutat.

Òbviament, aquest ascens demogràfic va exigir plans urbanístics parcials entre l'aprovació del Pla de 1957 i el següent Pla d'Ordenació l'any 1979. Entre aquests trobem el Pla Especial de la Carretera d'Osca de 1963, amb la construcció de cases unifamiliars al llarg d'aquest eix viari⁴⁵⁵; el Programa d'Actuació Urbanística de l'Alcalde Sengenís de 1970-1975 en què es van invertir entre 24 i 25 milions per millores en barris perifèrics (Cappont, la Bordeta, Balàfia o la Mariola, on s'edifiquen els Blocs Juan Carlos)⁴⁵⁶ i el Pla d'Actuació Urbanística de l'Alcalde Montaña⁴⁵⁷ (1975-1979) on es continuen amb les millores de les barriades més allunyades, com el Secà de Sant Pere, la Bordeta o Pardinyes, amb la urbanització dels seus carrers. També es va aprovar un Pla per al Canyeret, en el que es projectava la substitució dels immobles per altres de nous i la rehabilitació la zona. El pla, però, mai es va dur a terme i va acabar amb el desallotjament dels seus veïns i l'enderrocament del barri⁴⁵⁸.

---

⁴⁵⁵ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. pp. 498-499.

⁴⁵⁶ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 500.

⁴⁵⁷ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 506.

⁴⁵⁸ VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà...*, cit. p. 515.

La creació d'aquest nou Pla s'ha d'inserir en una dinàmica que va afectar al conjunt de l'Estat espanyol, especialment en aquelles àrees urbanes i periurbanes que van veure com l'arribada massiva de població nouvinguda provocava una manca d'habitatge i falta d'abastiment de serveis i infraestructures en algunes parts de les seves ciutats amb major concentració d'immigrants. En aquest context, Lleida no va ser una excepció i així ho recull la memòria del Pla quan justifica el disseny d'una nova urbanització de la capital amb aquestes paraules:

"(...) la crisis urbana que afecta a la inmensa mayoría de las ciudades españolas en la década de los años sesenta. A lo largo de toda esta década se detectan síntomas crecientes de agotamiento del modelo de ciudad productiva que se inaugura veinte años atrás. La sociedad autárquica y autocrática que inicia lentamente sus etapas de desarrollo, con numerosos problemas de vivienda —acrecentados por grandes corrientes migratorias— encuentra en la ciudad, en la edificación, una de las principales fuentes de acumulación. Pero ello se hace con enormes costes sociales, con acumulación también de déficits infraestructurales y de todo tipo de servicios urbanos. Las ciudades se densifican más y más; hasta llegar a unos niveles de congestión que dificultan el propio crecimiento. El modelo llega a agotarse"⁴⁵⁹.

El Pla de 1957, segons explica J. Vilagrassa, ja es va voler modificar l'any 1968 fruit de l'aprovació d'una nova Llei del Sòl de 1956, les conseqüències del mateix no es van aplicar al pla anterior. Al 1971 es va donar llum verda a la revisió del pla antic duta a terme pels arquitectes Lluís Brau i Carles Teixidor i l'economista Marçal Tarragó —ja aleshores vinculat al PSUC clandestí i coautor posteriorment de propostes municipals crítiques (veure la nota 456). Tot i estar enllestit l'any 1974, va haver d'esperar uns anys i readaptar-se al nou marc legal per l'aprovació d'una nova Llei del Sòl l'any 1975. Finalment, la instauració del pla es va allargar fins el 1979 i l'arribada del primer ajuntament democràtic després de més de quaranta anys⁴⁶⁰. Els objectius del pla van ser: adequar la ciutat a la seva funció terciària com a capital de província i d'una extensa regió d'influència que ultrapassa els límits provincials; impulsar un desenvolupament econòmic a través de la indústria i la conservació del sòl agrícola més rendible i, per últim, incrementar el nivell de vida dels lleidatans a través de

---

⁴⁵⁹ CAT AML Fons Municipal, *Memòria del Pla General Municipal d'Ordenació, 1979*, reg. 19236.

⁴⁶⁰ VILAGRASSA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. pp. 223-225.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

serveis, equipaments i infraestructures que connectessin tots els punts de la ciutat, i que J. Vilagrassa defineix de forma ben encertada com "desenvolupament harmònic dels dos marges del riu Segre"⁴⁶¹. També es donava un nou impuls en l'expansió de la ciutat a través de la superació dels límits urbanístics del pla de 1957, això és, la línia del ferrocarril, l'antiga N-II, el canal de Seròs i integrar el riu Segre a la ciutat i no convertir-lo en una barrera entre els dos marges de riu. L'objectiu principal d'aquesta actuació, com es pot veure a la imatge 17, resideix en la voluntat d'expansió de la ciutat a través dels barris perifèrics i la connexió entre aquests i el centre urbà i entre les mateixes barriades perifèriques, ja sigui amb nous eixos viaris o amb la projecció de zones per urbanitzar entre els barris, com succeeix amb els barris del nord de la ciutat (Pardinyes, Balàfia i el Secà de Sant Pere).

Imatge 17. Pla General Municipal d'Ordenació Urbana, 1979.

Font: LLOP, Carles (coor.): *Atlas Urbanístic de Lleida...* (cit.), p. 115.

⁴⁶¹ VILAGRASSA, Joan: *Història de Lleida...*, cit. p. 225.

La principal característica d'aquest pla, i que no es produeix en els dos anteriors, resideix en el context històric en que s'ubica el mateix, amb unes eleccions municipals i la presència d'associacions de veïns en els barris més allunyats del centre i que havien patit durant dècades l'oblit de l'Ajuntament franquista i la manca d'infraestructures bàsiques per viure. D'aquesta manera, la confecció del pla va haver d'escoltar les demandes que es reclamaven des dels col·legis d'arquitectes i Associacions de Veïns, els quals van aportar un total de 1.476 al·legacions. Fou, per tant, un projecte consensuat entre diferents agents protagonistes de la vida diària a la ciutat, com es reflexa en la memòria del Pla amb les següents paraules:

"La planificación urbanística no podía en modo alguno considerarse como una tarea de laboratorio en la que unos técnicos aislados gestaban unos documentos (...) el inicio de la participación de la ciudadanía, a través de sus Asociaciones de Vecinos y entidades ciudadanas en la discusión abierta del Plan en plena fase de elaboración (...) Para ello se celebraron reuniones entre las Asociaciones de Vecinos, la Comisión Municipal de Urbanismo y el equipo redactor del Plan, en las que se contrastaban las propuestas de orden técnico, las voluntades y posibilidades del municipio y las demandas sociales"⁴⁶².

Amb totes les limitacions que el desenvolupament real de la ciutat produís amb posterioritat, el pla de 1979 disposava d'uns instruments bàsics que no havien estat mobilitzats per la dictadura: la participació ciutadana i el control democràtic. Per força els resultats havien de ser molt més realistes.

Per tant, veiem que la ciutat de Lleida ha anat creixent a través del anys a remolc de l'augment demogràfic i aquesta realitat demanava de nous plans urbanístics que contribuïssin a encabir la població en nous espais d'expansió. Aquesta ampliació de la trama urbana es va produir des del centre de la ciutat fins a les zones més perifèriques i va ser un procés de més de 50 anys de durada que va arrencar des de l'Eixample primitiu dissenyat l'any 1925, fins a la creació d'un de més ampli l'any 1957 i la integració definitiva de les barriades perifèriques l'any 1979, i 1981 amb el Pla Especial dels Magraners. Pel camí quedaven exemples de com la dinàmica de la ciutat superava la capacitat d'actuació de l'Ajuntament, especialment a l'època franquista, quedant en el record els casos del Canyeret, la vergonyosa existència d'un barri de barraques a la Mariola o l'existència paral·lela dels Magraners i el Secà de Sant Pere,

---

⁴⁶² CAT AML Fons Municipal, *Memòria del Pla General Municipal d'Ordenació, 1979*, reg. 19236.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

que es van dur a terme gràcies a la perseverança i treball dels seus veïns, la majoria dels quals eren immigrants i sense vincle natal amb la ciutat. Comparats els contextos dictatorial i democràtic (o gairebé) en què es produïren les actuacions de 1957 i 1979, les conclusions sobre quina resultava òptima —i també més funcional, en la pràctica— resulten òbvies.

Recapitulació.

Acabem de presenciar un segle en què la ciutat de Lleida va experimentar una transformació extraordinària, sense precedents com apunta el títol d'aquesta tesi. I és que la capital lleidatana arrencava el segle XX amb una població que malgrat avui dia ens pugui semblar modesta, a principis de segle XX situaven Lleida com la quarta ciutat més poblada de tot el territori català, amb 21.432 habitants, només superada per la capital del país, Barcelona, i Reus i Tortosa. Una centúria després, Lleida arribava als 112.119 habitants i baixava fins al vuitè lloc en aquest "rànkning" demogràfic català, quedava com a tercera capital provincial —superada per Tarragona— i amb cinc municipis de l'entorn barceloní per damunt seu —tres a l'àrea metropolitana, L'Hospitalet, Badalona i Santa Coloma de Gramenet, i dues a fora, Sabadell i Terrassa—, però superava tant Reus com Tortosa. Aquesta transformació mostra perfectament el que va suposar el segle XX tant per a Catalunya com per a la mateixa ciutat de Lleida: s'ha produït el creixement demogràfic més elevat de la història d'ambdues realitats geogràfiques. Catalunya va créixer en gairebé 4,5 milions de persones, situant-se al final del període estudiat en els 6.361.365 habitants i Lleida ho va fer en 90.687 persones.

Com hem pogut llegir, aquests increments de 4,5 milions de persones pel cas català i d'una mica més de 90.000 individus per a la ciutat de Lleida no es va poder produir com a conseqüència de la capacitat reproductiva de la població local. En aquest sentit, Anna Cabré escrivia a l'obra *El sistema català de reproducció* que la població catalana es trobava amb baixos nivells de creixement natural fruit de la combinació entre una alta natalitat i una elevada mortalitat. A més, segons Josep Vandellós, la mitjana de fills de les famílies a Catalunya es situava en el 2,64 fills per matrimoni l'any 1930, un valor baix que no permet justificar l'augment demogràfic del període analitzat, i es situa més a prop de societats amb una població de creixement zero. Aquest problema reproductiu situava Catalunya com una de les regions amb una natalitat més baixa de tot l'Estat espanyol (veure quadre 3). El problema era, doncs, propi de la població catalana.

En aquest context, el factor que va contribuir al creixement demogràfic català i lleidatà el trobem en la immigració. En el cas que ens ocupa, Lleida, l'arribada de persones nascudes fora de la ciutat va representar la principal contribució a l'increment poblacional de la capital del Segrià en gairebé tot el període analitzat. Aquesta

immigració es va produir ja des de la primera dècada de segle, amb saldos migratoris de 5.075 persones per al decenni 1901-1910 i 14.830 per al període 1911-1920. La dècada dels anys trenta trenca aquesta tendència migratòria i registra un saldo migratori negatiu xifrat en - 1.399. L'aportació global que va representar la immigració en aquests primers trenta anys és de 18.506 persones. Si ho comparem amb el creixement total del període —17.436 individus— és fàcil constatar que l'ascens poblacional d'aquest primer període es basa, exclusivament, per l'aportació dels immigrants ja que l'altre factor demogràfic que contribueix a l'increment de les poblacions, el creixement natural, mostra una tendència negativa en els primers trenta anys amb un valor negatiu situat en els -1.070 habitants. De fet, la diferència entre naixements i defuncions segueix un comportament exactament contrari al del saldo migratori ja que tant la primera com segona dècada de segle registra valors negatius (mentre la migració els té positius) i entre 1921-190 són anys de creixement natural positiu (amb un saldo migratori negatiu). Amb tota seguretat, aquest canvi de tendència pel que fa al creixement vegetatiu es deu a l'aportació dels immigrants arribats en els anys anteriors, que ja tenen fills a la ciutat i aquests, per tant, són considerats lleidatans, mentre que el saldo migratori negatiu es pot justificar pel trasllat de població resident a Lleida i que marxa a Barcelona a treballar en les grans obres del metro i de l'Exposició Universal de l'any 1929 que es van portar a terme durant la dècada dels anys vint. Una emigració, val a dir, que es produeix en la resta de la província lleidatana (veure quadre 15).

El període que engloba la dictadura franquista és en el que es registra el creixement més accentuat de tot el segle XX. Si com hem vist, el primer terç mostra un augment de 17.436 persones, durant el franquisme la ciutat de Lleida va incrementar la seva població en un total de 61.135 individus. En aquest ascens demogràfic hi van contribuir tant la immigració com el creixement natural, si bé en diferent periodització i volum. La dècada dels anys quaranta va representar, ja, un creixement que arribava a les 11.385 persones, amb una aportació de la immigració xifrat en 8.352 individus, el 73,4% del total i un creixement natural que es quedava en les 3.033 persones —considerablement més baix que el saldo migratori, però molt més alts que els que hem vist pel primer terç de segle. La immigració a Lleida s'iniciava, per tant, a la dècada dels quaranta, un fenomen que també va tenir lloc a altres ciutats catalanes i que trencava la vella interpretació de la immigració com un fenomen dels anys cinquanta i seixanta. Tal i com es pot veure en el quadre 19, la incidència que aquesta primera migració va tenir en el conjunt de la població lleidatana s'assembla a la dinàmica migratòria de municipis com Sabadell o Barcelona, amb uns percentatges força

semblants. La dècada dels anys cinquanta, però, mostra un comportament radicalment diferent al decenni anterior ja que l'increment poblacional durant aquests 10 anys es justifica, gairebé en la seva totalitat, pel creixement natural. Les xifres ho deixen clar: de les 11.001 persones que creix la ciutat, 10.176, això és, el 92,5%, prové del creixement natural, mentre que la immigració es queda, només, en 825 individus. Aquesta dinàmica és hereva del que hem vist pels anys quaranta ja que els immigrants que van arribar comencen a tenir fills i aquests ja apareixen dins del creixement natural. Un comportament força semblant al que succeeix en els anys vint i que també repercutirà a la dècada dels seixanta, quan Lleida registra el creixement més alt en una dècada: 27.094 habitants. La principal contribució a aquest augment el fa el creixement natural, que registra unes xifres de 23.524 persones per a la dècada. La immigració, en canvi, es queda en només 3.510 individus si bé aquesta dada amaga una doble tendència: durant el quinquenni 1961-1965, el saldo migratori és negatiu (-4.483) mentre que els darrers cinc anys de dècada el saldo és molt positiu —7.993— tot i que per sota del que registra el creixement vegetatiu per aquest lustre (11.847). Per últim, entre 1971 i 1975, el creixement natural també representa el gruix de l'increment poblacional del quinquenni —10.742 persones de les 11.715 totals— i el saldo migratori comença a caure, registrant valors que s'aniran repetint en el darrer terç de segle.

Finalment, en els darrers vint-i-cinc anys de segle es pot observar una variabilitat entre lustres de creixement i altres d'estancament poblacional. Val a dir que els increments que es registren estan lluny dels valors que hem vist per als anys dictadura, mentre que el darrer quinquenni analitzat (1991-1996) mostra un decreixement poblacional de 57 persones. La immigració torna a ser el protagonista en aquests períodes de creixement, superant el 90% en tots els casos, i registrant un tercer saldo negatiu entre 1991 i 1996 —amb -206 persones, lluny dels altres saldos negatius (-1.399 entre 1921-1930 i -4.483 entre els anys 1961-1965). En total, la immigració aporta 8.756 habitants a la ciutat de les 9.436 persones que creix la ciutat en aquest període, el que suposa el 92,8% del conjunt. I és que el creixement natural de la població local s'atura en aquest període, aportant només 680 individus, i amb un mínim històric de 16 persones per al quinquenni 1981-1986. I és que el que mostra aquest darrer terç de segle és que les aportacions de les migracions ja no són tan contínues com anteriorment i ja no presenten lligams amb les que hem analitzat per al període franquista. A més, en paral·lel, la contribució del creixement natural que suposa la població lleidatana es frena respecte períodes anteriors. Dels 10.742 que registra entre 1971-1975, passem a 392 persones dels cinc anys posteriors i en

progressiu descens. La capacitat reproductiva de la població lleidatana, doncs, torna a baixar i a mostrar símptomes semblants als que vam trobar a principis de segle, si bé ara són xifres properes a 0 i a les primeres dècades els saldos eren negatius.

Així, doncs, podem veure el fort impacte que va tenir la immigració durant tot el segle XX. De les 90.687 persones en que augmenta la ciutat, 40.922 són gràcies a la immigració, mentre que el creixement natural en representa un total de 47.085⁴⁶³. Aquesta incidència es reparteix en diferents moments dins del conjunt del període estudiat, amb una especial incidència en les dues primeres dècades de segle, els anys quaranta, la segona meitat dels seixanta, així com els darrers quinquennis dels anys setanta i vuitanta. Per la seva banda, l'aportació de la població lleidatana es manifesta, i de forma molt accentuada, durant els anys cinquanta, seixanta i principis dels setanta gràcies a l'arribada d'immigrants, que van rejuvenir la població de la capital lleidatana i van portar nova població en un moment en que la capacitat reproductiva s'estancava. De fet, quan l'arribada de nous immigrants comença a decaure en el darrer terç de segle i ja no es registren grans moviments migratoris, el creixement de la població se'n ressenteix, es frena i s'estanca fins que no es produeix una nova arribada de població de fora de la ciutat. Mentre hi ha immigració, doncs, la població local creix.

Ara bé, els orígens de la població arribada a Lleida no han estat els mateixos al llarg d'aquests cent anys. Com hem pogut constatar en el capítol 3.3, la procedència dels immigrants en el primer terç de segle, i seguint la dinàmica que es venia produint des de finals de segle XIX, s'ubicava en els antics territoris Corona d'Aragó, això és, l'Aragó i el País Valencià. A més a més, dins del territori català es va generar un gran moviment intraprovincial —que va suposar un ampli desplaçament de població vers la província de Barcelona, com hem parlat per al període 1921-1930— i, alhora, intraprovincial, on la població del nord de la demarcació de Lleida i de les àrees més rurals es van traslladar en direcció a la capital del Segrià. Aquesta darrera realitat queda demostrada a través dels quadres 15 i 16, on es pot apreciar que la comarca on es situa la ciutat de Lleida és la que més creix i ho fa amb volums molt més elevats que les altres demarcacions analitzades, amb nivells molt baixos de creixement i de regressió, sempre abans de 1920 quan s'observa un descens poblacional respecte aquesta data fruit de l'emigració cap a Barcelona. Malgrat no tenir un estudi concret sobre la procedència de la població a la ciutat de Lleida per als primers trenta anys de segle, sí que disposem de la informació que aporta Jaume Barrull a partir de l'origen

---

⁴⁶³ La suma dels dos indicadors es queda en 88.007 persones, ja que manquen les dades del període 1996-2001, faltant, així, un total de 2.680 persones.

de la població immigrant a les comarques del Segrià, l'Urgell, les Garrigues, la Segarra i la Noguera en el període 1923-1936 i que ens serveis de base per fer-nos una idea de quins eren els territoris amb presència de població a la capital. Amb això, l'hegemonia entre els no nascuts a Lleida són els arribats de les altres províncies de Catalunya, amb un 35%, seguit dels de l'Aragó, amb un 32% i un fort protagonisme de la província d'Osca. A partir d'aquí, trobem molts altres territoris on hi destaquen les dues Castelles, amb el 13%, el País Valencià i Múrcia, amb el 7% i Andalusia i Extremadura, amb un 6,3%.

Durant el període franquista, els territoris d'origen de la població immigrant va canviant i trenca amb el que hem vist per al primer terç de segle. Aquesta ruptura, però, no es produeix fins l'arribada dels anys setanta. En un anàlisi sobre la composició de la població lleidatana de l'any 1950, veiem que encara predominen els indrets del període anterior. Els nascuts a Lleida representen el 41% del habitants de la ciutat, mentre que els nascuts a la resta de la província són el 25%. Això fa que dos terceres parts de les persones residents a Lleida l'any 1950 són d'origen lleidatà. L'Aragó, amb un 8,9%, les dues Castelles, amb un 8%, la resta del territori català, amb un 7,8% i Andalusia, amb un 5,8% són els llocs d'origen amb major representació. Aquesta procedència, doncs, es força semblant a la que hem vist d'abans de la Guerra Civil, amb l'excepcionalitat del cas valencià, que s'ha reduït molt —ara només hi trobem l'1,7%. El trencament es produeix quan observem l'origen de la població l'any 1970 quan Andalusia esdevé el territori hegemònic entre els immigrants a Lleida, amb un 16%, seguida de l'Aragó amb un 12%. La resta de territoris no s'apropen a aquests percentatges, entre els que trobem, com a més representatius, el 4,1% que sumen les dues Castelles o el 2,75% d'Extremadura. La variació, doncs, la trobem en un canvi entre hegemonies (per primera vegada l'Aragó deixa de ser el territori amb major representació entre els immigrants) i en el fet que la població catalana s'ha reduït des del 73,8% del 1950, fins al 62% del 1970.

Fruit del buidatge del cens de població de l'any 1981, veiem que en aquestes hegemonies del final del franquisme hi juguen un paper clau les províncies d'Osca, Jaén i Granada, les que major nombre de persones mostren. Tot i que Osca esdevé la província amb major població immigrant i la segona en nombre de municipis d'origen, és un municipi de la província de Jaén el que més persones concentra a la capital lleidatana: Martos (veure quadre 32). De fet, la seva població es concentra, majoritàriament, al barri de Magraners, fent que aquesta part de la ciutat se la conegués, popularment, com Martos.

Pel que fa al període 1975-2001, assistim a una metamorfosi pel que fa al tipus d'immigrant i a l'origen dels mateixos. Si bé els fluxos migratoris es mostren irregulars, amb períodes d'ascens i descens, l'any 1996 trobem que el 2,9% de la població resident a Lleida ha nascut fora de l'Estat espanyol. En total es tracta de 3.258 persones procedents del continent africà (el 57,3%), Europa, Amèrica o Àsia. Una xifra que creix si ens endinsem al segle XXI, ja que per l'any 2004, Jordi Garreta els quantifica en 32.858 immigrants —amb un procés de regularització pel mig que faria incrementar els registres anteriors a aquesta data. Així, el protagonisme el pren, ara, un nou tipus d'immigrant que procedeix d'altres països i amb diferents llengües i religions.

Així, doncs, la procedència de la població immigrant s'ha anat modificant al llarg del segle i ha anat multiplicant llocs d'origen. L'arribada de població procedent de territoris propers, com l'Aragó i el País Valencià, a principis de segle, no van aixecar cap tipus de preocupació entre la població local perquè la seva procedència era de territoris que compartien aspectes culturals, llengua i formaven part de l'antiga Corona d'Aragó. Emperò, quan l'origen va començar a ser més llunyà —Múrcia i Andalusia— ja a finals dels anys vint i principis del trenta es van aixecar veus en contra per l'amenaça que aquesta suposava per a la identitat catalana. L'autor que millor va representar aquesta visió negativa de la immigració en el primer terç de segle va ser Josep Vandellós amb l'obra *Catalunya, poble decadent*. Amb el franquisme, l'Aragó va continuar essent el territori predominant a terres lleidatanes, com ho havia estat abans de la Guerra Civil, fruit de la seva proximitat geogràfica. Aquesta hegemonia es va veure transformada quan, a partir de les dècades dels cinquanta i seixanta, la població andalusa es va situar com la més important entre les procedències dels immigrants. Al mateix temps, el boom migratori va provocar que l'any 1970, els nascuts a territori català es reduïssin respecte l'any 1950, si bé els percentatges s'han de situar en un context de creixement demogràfic que fa equiparar volums de població entre ambdues dates. Finalment, quan l'onada migratòria del franquisme es va aturar a mitjans dels anys setanta i amb ella l'arribada de població procedent de la resta de territori espanyol, Lleida va veure com la immigració es feia, a finals de segle, internacional, amb un contingent de població de diferent color de pell, llengua i religió.

L'augment demogràfic de la ciutat ha anat acompanyat, com no podia ser d'una altra manera, per un creixement urbanístic, amb una especial incidència en el període franquista, quan es registra l'ascens poblacional més accentuat de tot el segle. La primera manifestació d'aquest lligam el trobem amb el disseny del Pla d'Ordenació

Urbana de 1925, el primer projecte urbanístic del segle XX. Aquest projecte es va implantar en un context en què la ciutat va passar dels 24.531 habitants que registrava l'any 1910 fins els 38.165 del 1930. Aquest increment poblacional —el més accentuat fins aleshores— demanava d'una zona residencial més àmplia de la que hi havia fins aquell moment i que es pot apreciar en la imatge 14. Així, doncs, el Pla de 1925 va trencar amb els antics límits de la ciutat emmurallada i els expandia vers un nou Eixample i una primera ampliació de l'ús residencial vers les barriades de Cappont (a l'altra costat del riu) i Pardinyes (més enllà de les vies del ferrocarril).

El gran canvi, però, va venir durant el període franquista. Com ja hem dit, Lleida va augmentar entre 1940 i 1975 en 61.135 habitants. Això suposa un ritme de 1.746 persones per any. Aquesta dinàmica poblacional, però, va topar amb una realitat econòmica i urbanística molt pobre, especialment fins l'arribada dels anys seixanta. La ciutat iniciava la dècada dels anys quaranta parcialment destruïda fruit dels danys patits per tres anys de Guerra Civil, 10 mesos de front de batalla i un bombardeig que van deixar la capital greument afectada. El període, doncs, demanava d'una reconstrucció urgent dels immobles afectats pel conflicte bèl·lic en un moment, com ja s'ha vist per als anys quaranta, que Lleida experimentava un creixement de 11.025 persones, amb una gran majoria d'immigrants. A més, la Guerra va aturar el projecte dissenyat l'any 1925 i la població que arribava a la ciutat es trobava amb un parc immobiliari antic i insuficient per una població en creixement. Aquesta realitat va provocar el naixement de barris a la perifèria de la capital com a resposta a la manca d'habitatge i al fet que els que hi havia al centre de la ciutat no eren assequible per un contingent de població que arribava a la capital per començar des de zero. Així, els immigrants es van anar assentant a la perifèria i van construir les seves pròpies cases conformant les barriades actuals dels Magraners i el Secà de Sant Pere. Aquesta autoconstrucció queda reflectida a través dels testimonis entrevistats, descrivint una tasca duta a terme durant els caps de setmana. Gran part dels residents d'aquests barris eren nouvinguts i el fet de compartir uns mateixos orígens i condicions d'habitatge va generar en aquestes zones una forta identitat de barri que va forjar, després, en la conformació de les primeres Associacions de Veïns a la ciutat per reclamar millores pels seus barris. Per tant, assistim a la creació de nous espais a la ciutat que van néixer de forma espontània i de la mà de població que arribava a Lleida. Ells van ser els que van edificar llurs habitatges i van conformar una primera urbanització dels barris però sense cap tipus d'ordenació pel que fa als carrers i sense serveis ni infraestructures bàsics, com ara la llum, l'aigua o el clavegueram. L'evolució d'aquests barris —explicats en els apartats 4.3 i 4.4— és una història de lluites i

reclamacions per part dels seus veïns davant unes institucions que, en els documents oficials consultats, mai van arribar a assumir l'existència d'aquestes zones a la perifèria de la ciutat. Ni les memòries de l'Ajuntament ni tampoc des del Govern Civil, fan especial rellevància al que estava succeint més enllà del centre de la ciutat. Els articles publicats a *Diario de Lérida*, les cartes de denúncia o accions com ara segudes davant màquines excavadores van fer que des de l'Ajuntament es decidís millorar la situació d'aquests barris. Millores, però, que no van arribar fins a la dècada dels seixanta, vint anys després dels seus naixements.

Al mateix temps que passava tot això a la perifèria, al centre de la ciutat es va produir un procés de depauperació del barri del Canyeret, en ple casc antic. Després d'un període en què va servir com a residència per a població lleidatana fins a principis del segle XX, aquesta zona de la ciutat va començar a donar mostres d'envelliment. La població local començava, doncs, a abandonar el barri i a situar-se a l'Eixample de la ciutat. Amb l'inici del període franquista, el Canyeret es va tornar a omplir amb un fort protagonisme d'immigrants, que arribaven fruit dels baixos preus i en règim de rellogat. Els habitatges, però, com hem pogut constatar en diverses entrevistes, mostraven greus dèficits d'habitabilitat, sense aigua corrent, amb pisos molt vells i una trama urbana de carrers estrets i amb pèssimes condicions higièniques. La mala imatge que donava el Canyeret va portar a un intens debat sobre la seva continuïtat i després de molts anys d'existència, es va dissenyar un pla per enderrocar-lo a la dècada dels seixanta. La població que hi vivia es va veure forçada a traslladar-se i molts van ser allotjats al Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny, conegut popularment com les Casetes. Aquestes barraques de fusta i xapa de metall —i que havien servit per allotjar els habitants del Vallès en les greus riudes que es van produir l'any 1962— van ser portades per l'*Instituto Nacional de la Vivienda* com a mesura temporal per poder encabir als veïns del Canyeret abans d'ubicar-los en un habitatge definitiu. Les Casetes van durar gairebé 10 anys, sense connexió rodada amb la ciutat (només 1 autobús que els deixava a l'entrada de l'extensa superfície que ocupava), els carrers no estaven asfaltats ni hi havia enllumenat. A més, els materials de construcció convertien els habitatges en un forn a l'estiu i on el fred s'hi col·lava durant els mesos d'hivern. Això va desembocar, com en les barriades de la perifèria, en protestes i denúncies a través de la premsa que van acabar desembocant en la formació d'una Associació de Veïns que va lluitar per la millora de la zona i per al trasllat dels seus residents en els habitatges que des de l'Ajuntament se'ls va prometre, els blocs Juan Carlos, entre els anys 1972 i 1974.

Els episodis que acabem de descriure, juntament amb el creixement demogràfic que la ciutat experimentava durant els anys quaranta i cinquanta, van forçar el disseny d'un nou Pla d'Ordenació que es va acabar aprovant l'any 1957 i que volia connectar les zones més perifèriques amb el centre de la capital, millorar les condicions d'habitabilitats d'aquestes barriades i la creació d'un nou Eixample més extens del que es va idear l'any 1925 amb un nou parc immobiliari que satisfés les demandes d'habitatge de la Lleida del període franquista. Tot i que el Pla era molt ambiciós i que la zona de l'Eixample es va omplir de nous eixos viaris i immobles més alts i moderns dels que hi havia, la situació dels barris perifèrics hem vist que no va millorar fins a finals dels anys seixanta, mitjans dels setanta (i amb els primers governs democràticament elegits) com hem vist pel cas del Secà. L'empitjorament de la situació del Canyeret fins ben entrat la dècada dels seixanta, així com la instal·lació d'un camp de barraques a la zona de les Casetes durant gairebé una dècada —i que havia de ser temporal, segons les mateixes institucions— demostren que els diferents organisme franquistes es van veure superats per la situació i no van saber donar una resposta eficient a la creixent demanda d'habitatge en una ciutat que mostrava les xifres més altes en increment demogràfic. I és que el règim, amb una reduïda inversió pública en el sector de la construcció fruit d'una economia de postguerra, no va poder cobrir les necessitats de la població i quan va obrir les portes al sector privat, aquesta ja havia buscat alternatives que els fossin, en aquell moment, útils davant un panorama immobiliari desolador. A partir dels seixanta, quan totes les ciutats ja havien dissenyats Plans d'Ordenació i quan el sector privat invertia en la construcció, es va generar un *boom* que es va traduir en la construcció d'edificis que fins aleshores el règim no havia pogut finançar, facilitant l'accés als habitatges a la creixent població que, al mateix temps, marxava del centre de la ciutat cap a l'Eixample i els nous barris: Cappont, Pardinyes, Balàfia, etcètera. L'abandonament i el buidatge del centre històric va provocar que la nova immigració del darrer terç de segle —la que hem descrit com internacional, ja que va estar protagonitzada per població arribada d'altres països d'Europa i d'altres continents—, amb un poder adquisitiu molt baix, es concentrés en aquesta zona de la ciutat, conformant petits *ghettos*, amb una mala imatge per a la població local, que ja no hi passa, aïllant-se, d'aquesta manera, de la resta de la ciutat malgrat els inútils esforços que des de l'Ajuntament s'han fet per convertir aquest barri en zona de serveis (la gent hi pot anar a comprar, però no vol residir-hi).

En un altre ordre de coses, les entrevistes que s'han dut a terme amb persones que van arribar durant el període franquista ens ha permès conèixer diferents aspectes de la immigració —socials, geogràfics, laborals o econòmics— que ens han aprofitat a

aquest fenomen d'una manera més profunda al que ofereixen les xifres. Un d'aquests és el de la justificació d'emigrar. Els motius que sempre s'han adduït a la emigració s'han basat en els econòmics (el "no morirse de gana") però ja hem vist que aquesta reducció de la realitat en un únic tòpic amaga altres motivacions, especialment les de caire polític —marxar d'un lloc on després de la guerra era difícil lliurar-se del passat republicà a causa d'una forta repressió, especialment a les zones rurals—. I més que raons econòmiques o de pobresa, que hi havia, com a la resta de territori espanyol fruit d'una economia de postguerra, hem de parlar més aviat de manca d'oportunitats perquè l'àmbit rural —origen de gairebé tots els immigrants entrevistats i bona part del contingent que durant el franquisme es va traslladar cap a les zones industrials espanyoles— es va convertir en un territori dominat per uns pocs terratinents que, després de donar suport al bàndol franquista, veien com se'ls recompensava enfortint-se amb propietats. Accedir a la terra es convertia, com bé ens han explicat, en tasques temporals en els que el passat ideològic, sobretot en els anys immediats a la Guerra Civil, pesava a l'hora de ser triat. La dificultat, doncs, en l'accés a llocs de treball i la temporalitat dels mateixos obstaculitzaven la progressió social i econòmica en un context on els béns més bàsics escassejaven. Aquesta és la vertadera causa de l'emigració en direcció Catalunya durant el període franquista i aquest argument és el que ha dominat en les converses amb immigrants, especialment pels d'origen andalús, encara que el seu relat s'hagi reduït al "no havia ná" o "me iba a morir de hambre".

En el trajecte entre el lloc d'origen i Lleida la població immigrant no sempre el va fer de forma lineal i directa. La recerca de feina era l'objectiu primordial i aquest el trobaven on sabien que hi havia, fruit de la recomanació d'algun familiar que ja hi era o per algun amic, paisà o company de feina. L'efecte crida, doncs, era un factor essencial per l'emigració i mostra comportaments diferents en el cas dels homes i les dones. Pel que fa als primers, acostumen a ser els primers en sortir del poble, recomanats per algú altre o sabedors de l'existència de feina perquè des dels municipis d'origen se'ls informava, per exemple, de les obres al Pirineu. Així, ells eren pioners i obrien el camí per a que la família, posteriorment, es reunís amb ell al lloc de destí. Aquest rol l'acostumava a prendre el pare i algun dels seus fills, com hem vist. La dona, per la seva banda, ja sigui esposa, germana o filla, no marxava fins que el familiar baró disposava de feina i residència i els cridava per reunir-se amb ell. Per aquests motius, per l'efecte crida i la recerca constant de feina (a través de diversos canals d'informació), els recorreguts han mostrat diferents direccions abans d'instal·lar-se, de forma definitiva, a Lleida: des de població que visitava més de 2 o 3 municipis amb anterioritat a l'arribada a Lleida, fins els que van arribar a la província i després

d'anys van baixar fins a la capital o els que hi van arribar directament des del poble d'origen.

I és que la recerca de feina, com hem dit, era un dels factors determinants per emigrar i Catalunya satisfia les necessitats de progrés social i econòmic dels immigrants: les gran obres hidroelèctriques del Pirineu, la indústria de l'àrea metropolitana, el sector de la construcció i el turisme a la costa són alguns sectors que van demanar molta mà d'obra durant el període franquista i aquesta es va veure completada amb els nouvinguts. En el cas de Lleida, com acabem de veure, la situació econòmica mostrava una ciutat en què el pes de l'agricultura ja no era el de principis de segle i apostava, en els anys cinquanta i seixanta, per una especialització en la fruita dolça, molt més productiva i de major benefici. En paral·lel, la indústria local es centrava en el sector de l'agroalimentació per donar sortida als grans contingents de fruita que en sortien del camp: la indústria del fred per mantenir-la fresca; les fàbriques de conserva per la seva transformació en mermelades o compotes; l'aparició de la fàbrica cervesera San Miguel o els tallers per a la construcció i manteniment de la maquinària agrícola en són alguns exemples de la indústria de la Lleida sota el franquisme, que malgrat estar per sota del sector serveis, mostra els valors continus més alts de tot el segle XX. Aquest increment del sector secundari durant els anys cinquanta, seixanta i setanta també es justifica pel *boom* de la construcció, activitat que es dispara en aquest període. Finalment, el serveis esdevé el sector econòmic que major mà d'obra concentra, factor que també comparteixen altres capitals de província.

En aquest context, els immigrants van obrir-se pas a la ciutat de Lleida treballant en sectors molt diversos, com hem relatat en el capítol 4.6. La història laboral dels nouvinguts ens mostra diferents itineraris que il·lustren experiències diverses entre els casos analitzats, amb una clara diferenciació entre gèneres. Els homes, mostren, des dels diversos treballs que ocupen, una trajectòria d'ascens, de millora laboral al llarg del franquisme. Acostumen a canviar de feina sovint per anar a parar a una de millor, amb sous i condicions laborals superiors. Entre aquest dinamisme, el sector predominant és el de la construcció, ja sigui com a feina durant tota la vida o com a pas intermedi abans de trobar-ne una altra. Pel que fa a les dones, el panorama esdevé completament diferent ja que els sectors on treballen s'allunyen molt dels homes: el servei de la neteja, ja sigui per empresa o de forma particular, és l'activitat hegemònica i a la que moltes de les entrevistades s'hi han acabat dedicant de forma més o menys prolongada. El seu cas, però, no és una història de progrés

laboral ja que els sectors, si bé són diversos, no mostren grans diferències els uns amb els altres —sense oblidar la feina no declarada— i la incorporació al món laboral es veu alterada durant uns anys per la maternitat, en una època en que la dona era l'encarregada de les tasques de la llar i de la cura dels fills. Per aquest motiu, les possibilitats de millora es veuen truncades per una manca d'oportunitats fruit de la mentalitat imperant i el context social i polític.

En resum, la immigració ha demostrat ser un element clau per entendre la Lleida del segle XX de formes molt diferents. El creixement demogràfic del període s'ha constatat com un fenomen en el que la població immigrant va esdevenir el principal protagonista, amb major o menor intensitat en diversos moments històrics, però que, en general, ha contribuït de forma prou significativa al pas d'una ciutat de 21.432 habitants a una ciutat que arribava a les cinc xifres —112.119 persones. Els fluxos o onades migratòries també van tenir un impacte en la conformació urbana de l'actual ciutat, especialment durant l'època franquista. Les conseqüències de la Guerra Civil pel que fa a la destrucció d'immobles i l'economia de postguerra va provocar que a l'arribada d'immigrants, ja des de la dècada dels anys quaranta, la manca d'habitatge es convertís en greuge per a tot el període franquista, amb l'aparició de barris d'autoconstrucció a la perifèria de la capital i en altres manifestacions d'escassetat de cases i pisos, com ara el Canyeret o el Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny. En tots els casos, la immigració en fou el protagonista per mal, ja que la manca de serveis i infraestructures, a més del mal estat de les construccions van fer que aquesta població aguantés en situació precària durant dècades, malgrat la voluntat, tardana, de les institucions franquistes locals de millorar llur situació a través de diversos Plans d'Ordenació Urbana. La seva història, doncs, va estretament lligada a la immigració i l'esforç dels nousvinguts va contribuir a l'evolució de barriades, amb accions de protesta i la creació de les primeres d'Associacions de Veïns.

Uns relats, els de les entrevistes realitzades, que ens han ajudat a conformar una imatge més precisa de la immigració durant el franquisme i, d'aquesta manera, entendre l'evolució de la ciutat de Lleida. Un exercici, pensem, que calia dur a terme i que reivindicuem des d'aquestes pàgines, com també reivindicuem accions de memòria per aquells exemples de suburbanització estudiats. El Canyeret i el barri conegut com les Casetes mereixen alguna placa o monument que recordi la seva existència com a homenatge per aquelles persones que van haver de patir penoses condicions de vida. Perquè la immigració és la història de reivindicacions i protestes dins del franquisme i perquè, també, és la història de la Catalunya del segle XX.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Perquè estudiar la immigració és estudiar la història dels *altres lleidatans* que van lluitar i van contribuir a fer millorar la ciutat de Lleida. En definitiva, feia falta parlar de la immigració perquè Lleida és ciutat d'immigrants, com bé hem pogut veure, i estudiar-la és, alhora, estudiar la nostra història.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Annex

1. Relació de municipis per províncies amb més habitants a la ciutat de Lleida segons el cens de l'any 1981⁴⁶⁴:

I. Província d'Àlaba/Araba.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Vitòria/Gasteiz	24	Desconegut	4
Altres	22	Total	50

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

II. Província d'Albacete.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Yeste	40	Altres	146
Hellín	38	Desconegut	6
Albacete	32	Total	262

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

⁴⁶⁴ En aquest apartat es mostrarà una taula amb els municipis amb major població a la ciutat de Lleida l'any 1981. Les dades s'han extret del Cens de Població del 1981 i les hem separat per províncies, havent-nos trobat que totes les demarcacions tenen individus a la capital lleidatana. El límit per poder aparèixer s'ha fixat en els 30 habitants, havent-hi províncies en què cap municipi arriba a aquesta xifra. En aquests casos, hem introduït la població amb major representació i la capital provincial, mentre que la resta de municipis apareixen com "altres". També s'indicarà el nombre total de població censada d'aquella demarcació, així com la categoria *desconegut* en referència a aquells pobles en què el nom era il·legible o bé incompreensible. Per últim, en el cas dels noms dels municipis, s'ha optat sempre pel nom oficial actual, encara que en el Cens hi aparegués un altre, castellanitzat o diferent del que té avui dia. Això es tradueix en que els municipis de Catalunya, les illes Balears i el País Valencià apareixeran en llengua catalana, mentre que el cas del País Basc i Navarra el seu nom sortirà en Euskera.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

III. Província d'Alacant.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Alacant	32	Desconegut	6
Altres	74	Total	112

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

IV. Província d'Almeria.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Almería	132	Huércal-Overa	35
Cuevas de Almanzora	101	Chirivel	30
Albox	78	Gallardos, Los	30
Vélez-Rubio	75	Altres	475
Sorbas	39	Desconegut	24
Lubrín	37	Total	1.093
Turre	37		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

V. Província d'Àvila

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Gavilanes	32	Desconegut	8
Àvila	24	Total	164
Altres	100		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

VI. Província de Badajoz.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Olivenza	170	Zalamea de la Serena	41
Higuera la Real	126	Altres	475
Campanario	100	Desconegut	20
Badajoz	89	Total	1.080
Fuente de Cantos	59		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

VII. Província de les Illes Balears.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Mallorca	41	Desconegut	3
Altres	43	Total	87

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

VIII. Província de Barcelona.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Barcelona	1.721	Vic	42
Manresa	127	Hospitalet de Llobregat, L'	37
Sabadell	105	Altres	674
Terrassa	90	Desconegut	22
Badalona	57	Total	2.932
Igualada	57		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

IX. Província de Burgos.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Burgos	37	Desconegut	20
Altres	213	Total	270

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

X. Província de Càceres.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Càceres	96	Desconegut	12
Miajadas	82	Total	602
Altres	412		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XI. Província de Cadis.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Línia de la Concepción, La	36	Altres	173
Sanlúcar de Barrameda	36	Desconegut	2
Algeciras	34	Total	312
Cádiz	31		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XII. Província de Castelló.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Castelló de la Plana	36	Desconegut	4
Altres	107	Total	147

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XIII. Província de Ciudad Real.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Ciudad Real	50	Desconegut	7
Villanueva de los Infantes	32	Total	353
Altres	264		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XIV. Província de Còrdova.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Córdoba	115	Priego de Córdoba	42
Montilla	82	Bujalance	38
Baena	75	Fuente Palmera	35
Montoro	59	Villaralto	32
Benamejí	58	Altres	413
Lucena	52	Desconegut	20
Puente Genil	47	Total	1.068

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XV. Província d'A Coruña.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Coruña, A	33	Desconegut	10
Altres	120	Total	163

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XVI. Província de Conca.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Parra de las Vegas, La	40	Desconegut	15
Cuenca	36	Total	337
Altres	246		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XVII. Província de Girona.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Girona	57	Desconegut	8
Altres	218	Total	283

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XVIII. Província de Granada.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Bérchules	192	Alamedilla	36
Granada	163	Albuñol	35
Guadix	116	Cástaras	33
Baza	109	Cacín	30
Cádiar	51	Altres	833
Narila	46	Desconegut	48
Fonelas de Guadix	43	Total	1.776
Iznalloz	41		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XIX. Província de Guadalajara.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Guadalajara	21	Desconegut	13
Altres	159	Total	193

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XX. Província de Guipuzkoa.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Donostia	45	Desconegut	3
Irún	30	Total	101
Altres	23		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXI. Província de Huelva.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Huelva	34	Desconegut	7
Altres	137	Total	178

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XXII. Província d'Osca.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Fraga	279	Alcampell	39
Huesca	279	Camporells	39
Barbastro	205	Jaca	39
Binéfar	131	Castigaleu	38
Monzón	123	Arén	36
Tamarite de Litera	122	Villanueva de Sigena	36
Peñalba	83	Castanesa	35
Zaidín	81	Esplús	35
Altorricón	72	Monesma-Benabarre	35
Candasnos	72	Cornudella de Valira	34
Ballobar	70	Albelda	33
Estopiñán del Castillo	68	Luzás	32
Velilla de Cinca	68	Alcolea de Cinca	31
Torrente de Cinca	52	Viacamp	31
Ontiñena	50	Almudévar	30
Castillonroy	48	Graus	30
Benabarre	46	Peralta de la Sal	30
Sariñena	43	Altres	1.641
Binaced	42	Desconegut	102
Sopeira	42	Total	4.342
Tardienta	40		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XXIII. Província de Jaén.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Martos	875	Santiago de Calatrava	43
Fuensanta de Martos	520	Iruela, La	41
Jaén	139	Huelma	39
Mengíbar	118	Torredonjimeno	38
Villacarrillo	96	Los Villares	34
Alcaudete	90	Marmolejo	31
Villanueva del Arzobispo	85	Sorihuela del Guadalimar	31
Arjona	70	Altres	31
Alcalá la Real	60	Desconegut	27
Beas de Segura	59	Total	3.148
Linares	55		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXIV. Província de Lleó.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
León	55	Desconegut	20
Altres	275	Total	350

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXV. Província de Lleida.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Lleida	39.311	Térmens	69
Almacelles	296	Torregrossa	69
Tremp	275	Sunyer	68
Almenar	265	Vilanova de la Barca	68
Alcarràs	234	Agramunt	67
Alpicat	212	Montoliu de Lleida	65
Balaguer	210	Soleràs, El	65
Tàrraga	204	Soses	64
Borges Blanques, Les	182	Portella, La	60
Maials	177	Albesa	58
Alguaire	170	Algerri	58
Seròs	170	Castelló de Farfanya	58
Seu d'Urgell, La	168	Bovera	56
Granja d'Escarp, La	161	Cogul, El	55
Artesa de Lleida	155	Alamús, Els	54
Torres de Segre	153	Espluga Calba, L'	54
Pont de Suert, El	140	Juncosa	53
Torrefarrera	140	Granyena de les Garrigues	52
Aitona	137	Albagés, L'	51
Alfés	137	Os de Balaguer	51
Juneda	133	Arbeca	50
Bellví	127	Torrelameu	50
Bell-lloc d'Urgell	118	Alcanó	49
Mollerussa	118	Penelles	49
Granadella, La	116	Massalcoreig	47
Alcoletge	111	Torre-serona	46
Llardecans	110	Linyola	45
Almatret	104	Anglesola	44
Bellpuig	104	Palau d'Anglesola	44
Alfarràs	103	Bellcaire d'Urgell	42
Corbins	102	Ponts	40
Cervera	98	Ivars de Noguera	39

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Puigverd de Lleida	97	Torms, Els	38
Rosselló	95	Floresta, La	37
Tragó de Noguera	95	Solsona	37
Pobla de Segur, La	93	Sort	36
Torrebeses	92	Bossost	35
Benavent de Segrià	91	Castellnou de Seana	35
Sudanell	90	Golmés	35
Camarasa	89	Malpàs	34
Menàrguens	88	Poal, El	34
Albatàrrec	82	Ivars d'Urgell	33
Sarroca de Lleida	80	Barruera	32
Àger	78	Vallfogona de Balaguer	31
Aspa	78	Vielha e Mijaran	31
Castelldans	75	Altres	2.875
Vilanova de Segrià	72	Desconegut	148
Artesa de Segre	70	Total	50.935

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXVI. Província de La Rioja.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Logroño	51	Desconegut	4
Altres	121	Total	176

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXVII. Província de Lugo.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Monforte de Lemos	19	Desconegut	19
Lugo	16	Total	118
Altres	64		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XXVIII. Província de Madrid.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Madrid	524	Desconegut	4
Altres	80	Total	608

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXIX. Província de Màlaga.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Málaga	187	Coín	32
Alameda	182	Altres	271
Antequera	80	Desconegut	16
Archidona	33	Total	801

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXX. Província de Múrcia.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Lorca	103	Altres	224
Murcia	65	Desconegut	6
Archena	33	Total	462
Cartagena	31		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXI. Província de Navarra.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Pamplona/Iruña	40	Desconegut	11
Altres	143	Total	194

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XXXII. Província d'Ourense.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Ourense	26	Desconegut	18
Altres	95	Total	139

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXIII. Província d'Astúries.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Oviedo	45	Desconegut	5
Altres	138	Total	188

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXIV. Província de Palència.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Palencia	28	Desconegut	12
Altres	131	Total	171

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXV. Província de Las Palmas.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Las Palmas de Gran Canaria	17	Desconegut	-
Altres	11	Total	28

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XXXVI. Província de Pontevedra.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Vigo	21	Desconegut	8
Pontevedra	6	Total	107
Altres	72		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXVII. Província de Salamanca.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Salamanca	77	Desconegut	4
Altres	148	Total	229

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXVIII. Província de Santa Cruz de Tenerife.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Santa Cruz de Tenerife	30	Desconegut	-
Altres	9	Total	39

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XXXIX. Província de Cantàbria.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Santander	59	Desconegut	13
Altres	96	Total	168

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XL. Província de Segòvia.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Segovia	24	Desconegut	4
Altres	83	Total	111

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLI. Província de Sevilla.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Sevilla	125	Altres	260
Morón de la Frontera	50	Desconegut	13
Constantina	44	Total	527
Écija	35		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLII. Província de Sòria.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Soria	45	Desconegut	20
Altres	215	Total	280

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLIII. Província de Tarragona.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Reus	135	Altres	526
Tarragona	124	Desconegut	9
Tortosa	72	Total	906
Riba-roja d'Ebre	40		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XLIV. Província de Terol.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Teruel	47	Desconegut	11
Altres	401	Total	459

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLV. Província de Toledo.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Toledo	31	Desconegut	12
Altres	154	Total	197

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLVI. Província de València.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
València	142	Desconegut	16
Altres	205	Total	363

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLVII. Província de Valladolid.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Valladolid	105	Desconegut	8
Muriel de Zapardiel	32	Total	315
Altres	107		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

XLVIII. Província de Bizkaia.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Bilbo	42	Desconegut	2
Altres	57	Total	101

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

XLIX. Província de Zamora.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Zamora	19	Desconegut	6
Altres	128	Total	153

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

L. Província de Saragossa.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Zaragoza	671	Altres	630
Mequinenza	194	Desconegut	20
Calatayud	61	Total	1.621
Caspe	45		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

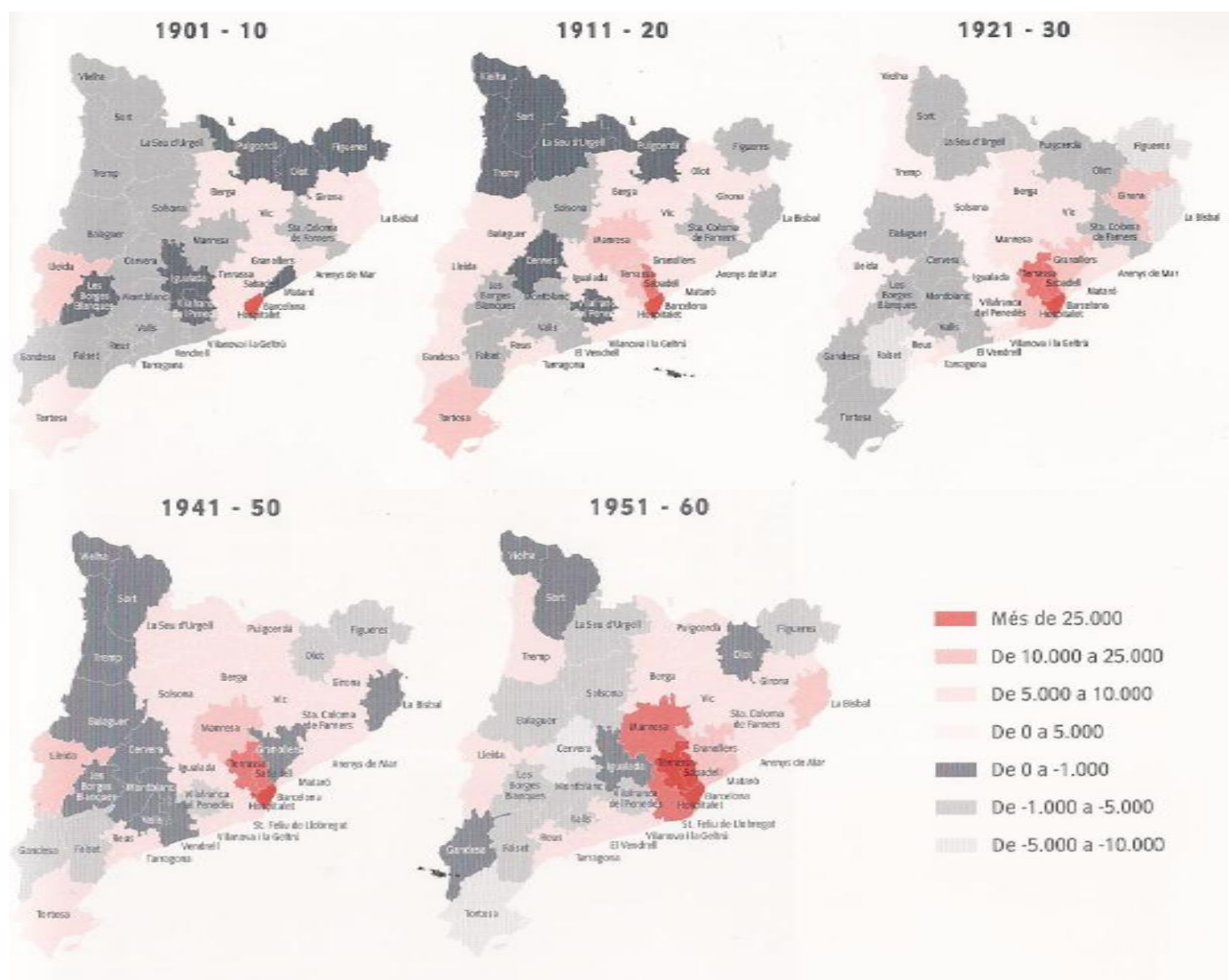
LI. Províncies de Ceuta i Melilla.

Municipi	Nombre d'habitants	Municipi	Nombre d'habitants
Ceuta	75	Total	144
Melilla	69		

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes del Cens de Població de 1981.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Mapa 1. Evolució dels saldos migratoris a Catalunya, 1901-1960.

Font: MARÍN, Martí; *D'immigrants a ciutadans. La immigració a Catalunya del franquisme a la recuperació de la democràcia*, Museu d'Història de la Immigració a Catalunya, Sant Adrià de Besòs, 2004, pp. 33, 51.

2. Perfil entrevistats.

1. José P. va néixer a Monreal del Campo, província de Terol l'any 1934 i la seva trajectòria vital es mou entre el seu poble de naixement, València —on va fer el servei militar obligatori—, Saragossa —on es va llicenciar com a ferroviari a l'Acadèmia Militar— i la ciutat de Lleida, on es va instal·lar l'any 1957, amb 23 anys. Només ha treballat en una feina, la de ferroviari i la seva residència s'ha mogut entre un hostel al carrer Pi i Margall, el Canyeret i el carrer del Nord.

2. Jesús M. va néixer al municipi de Binaced, a la província d'Osca, l'any 1950. Jubilat, havia treballat en diversos tallers com a mecànic fins que va poder muntar-ne el seu de propi. Es va anar movent entre Lleida i els municipis aragonesos de la Franja. Va viure al Canyeret i actualment presideix la Casa d'Aragó.

3. Angelino C. Nascut el 1932 a la localitat de Cotillas, província d'Albacete, va arribar a Lleida amb 32 anys i abans d'instal·lar-s'hi ja havia estat en altres ciutats espanyoles com Elx o Zenauri on va treballar en la construcció, en una fàbrica de caramels o en les obres d'un túnel. A Lleida, cridat pel seu germà més gran, va treballar a una gran varietat de llocs i viu al barri dels Magraners, on va construir la seva casa.

4. José S. va néixer a Fuensanta de Martos, província de Jaén, el 1933. L'any 1950 va arribar a Lleida i va treballar com a escombriaire fins que va entrar a la RENFE i va poder treballar en el ferrocarril, evolucionant des del "pico y pala" fins a ser capatàs. Porta vivint al barri dels Magraners des de la seva arribada a la ciutat.

5. Belén R. Nascuda a Carramaiza (Granada) l'any 1943, va marxar d'un poble format per coves fins a Lleida, on s'hi va instal·lar el 1961. Abans, però, va viure amb la seva família al municipi d'Alcarràs, on va arribar l'any 1950, cridat pel seu pare i un veí per a treballar en l'arròs. Va començar a

treballar als 9 anys com a dona de la neteja en cases particulars fins que es va casar.

6. Antonio O. Nascut a Fonelas de Guadix, província de Granada, l'any 1936, la seva trajectòria vital ha recorregut múltiples territoris abans d'instal·lar-se definitivament a Lleida als anys seixanta. Des de Sevilla fins a Pont de Montanyana, passant pel Bages i Mequinensa, el seu treball com a encofrador el va fer treballar a diversos embassaments del Pirineu, a les mines de Potassa del Bages, com a paleta a la ciutat de Lleida i en la construcció de diverses carreteres al llarg del territori català. Actualment viu al barri de Pardinyes.

7. Ana. M. Nascuda al municipi d'Albuñol, a la província de Granada l'any 1937. Va viure a Granada abans d'arribar a Catalunya i es va moure per la franja de Ponent a la recerca de feina: Mequinensa, Alcampell i Camporells. Abans de Lleida va instal·lar-se de forma temporal a Amacelles, Alfarràs, Sabadell, Barcelona i Cambrils. Va viure al Canyeret per un curt espai de temps i ara ho fa a Pardinyes.

8. Antonio P. Nascut a Almedinilla, província de Còrdova el 1933. Cridat pel seu germà, va arribar a Lleida l'any 1964 directament des del seu poble i va treballar a la construcció, en una serradora d'un familiar i a la fàbrica de la San Miguel de Lleida fins que es va jubilar.

9. Jacinto P. va néixer a Villahoz, província de Burgos l'any 1946. De ben petit va arribar a Lleida cridat pel seu pare, que s'havia instal·lat el 1947. Ell és dels pocs casos d'immigrant que arriba a tenir estudis (batxillerat). De dependent va passar a treballar a una botiga d'electrodomèstics i de botons en el sindicat de *Seguro y Enfermedad*, per acabar treballant al INEM i com a regidor d'immigració a l'Ajuntament de Lleida —fet que li permet saber de primera mà com és la nova immigració. La seva trajectòria vital sempre ha girat al voltant del barri de Pardinyes, on hi va aterrar des de ben petit i on hi viu fins actualment i va presidit l'Associació de Veïns ORVEPARD des de l'any 1973 fins el 2000.

10. Paula R. Nascuda a Jódar, a la província de Jaén l'any 1958, no recorda gaire el seu poble d'origen ja que va marxar quan només tenia 5 anys. El destí, però, no va ser Lleida sinó el municipi d'Algerri (Noguera). Un cop a Lleida va treballar en diversos sectors, amb un predomini del servei de la neteja, això sí, contractada des d'una empresa.

11. Nemesio G. va néixer a Xinzo de Limia, província d'Ourense el 1954. Com a bon gallec, la seva vida ha estat marcada per la mobilitat territorial. Del seu poble va marxar a Lleida l'any 1969, però hi va estar poc temps perquè l'ofici de firaire el va fer voltar per tot el mapa peninsular. Un cop va deixar la Legió va tornar a Lleida i va trobar feina en el sector de la construcció. Actualment resideix al barri de Pardinyes.

12. Dolores P. Nascuda a Fuensanta de Martos, província de Jaén, el 1927. Va instal·lar-se a Lleida l'any 1952. La seva arribada a la capital de la Terra Ferma va lligada a la professió del seu marit, qui treballava a la RENFE. Per aquest motiu també van haver de viure per poc temps a Vinaixa. A Lleida, van viure a la zona coneguda com Torre Buzón, darrere de l'actual Hospital Arnau de Vilanova. També va viure al carrer la Palma, en ple casc antic, i al barri de la Mariola, als blocs Ramiro de Ledesma. La seva experiència laboral es basa en el treball domèstic i en un taller, com a costurera.

13. Dolores L. Nascuda a la ciutat de Martos, Jaén, el 1940, va arribar a Lleida quan només tenia 5 anys, el 1945, fruit de la crida que va fer el seu pare, que va treballar a la RENFE i a Regiones Devastadas. Ha viscut en el casc antic de la ciutat i al barri dels Magraners en el moment en què aquest es començava a poblar. Va treballar com a dona de la neteja, cosint (feia roba a casa seva), a la fàbrica Mora i com a cuinera a l'Hospital Arnau de Vilanova.

14. Carmen C. Nascuda a Martos, Jaén l'any 1937 va arribar a Lleida el 1942, amb els seus pares. Va viure en ple casc antic, de rellogat, amb diverses famílies i amb dret a cuina. També va treballar a la fàbrica Mora, una altra

fàbrica de sopes, com a repartidora de diaris de *La Mañana* i en el Govern Civil, on es va jubilar.

15. Antonio L. va néixer a Martos, Jaén, l'any 1934 i va arribar a Lleida el 1945, amb la seva germana, també entrevistada. De feines en va tenir moltes: buscant papers, traient sorra de la vora del riu, en la construcció, en la venda de la fruita al mercat municipal.

16. Encarna L. Nascuda a Martos, Jaén, l'any 1942, va arribar a Lleida el 1945. Va treballar a l'Hospital Arnau de Vilanova i de dependenta en una botiga de roba. Va viure al casc antic de Lleida, seguint el mateix recorregut que els seus germans, i al barri dels Magraners.

17. Manuel M. Va néixer a la localitat granadina de Pedro Martínez l'any 1954. La seva arribada a Catalunya s'explica per la feina en la ENHER, companyia on hi treballava el seu pare i el seu germà. Amb ells, va viure tota la seva infantesa a Pont de Suert, al poblat-barri que l'empresa havia muntat a la capital de l'Alta Ribagorça. Dels Pirineus, va arribar a Lleida per cursar estudis i ja s'hi va quedar per motius laborals: primer a una empresa de maquinària agrícola i, després d'una experiència en una altra de pròtesis dentals, va acabar jubilant-se com a venedor d'assegurances.

Bibliografia i Fonts:

Bibliografia:

- 50 anys de vida. 1959-2009, Parròquia de Sant Josep Obrer dels Magraners, Diputació de Lleida, Lleida, 2010.
- ABELLÓ, Teresa: *Les relacions internacionals de l'anarquisme català, 1881-1914*, Edicions 62, Barcelona, 1987.
- Ajuntament de Lleida, Diputació de Lleida i Col·legi d'arquitectes de Catalunya: *El canal de Seròs. "La Canadiense": 75 aniversari 1912-1987*, Edicions Diputació de Lleida, Lleida, 1988.
- ALBERCH, Ramon i CASTELLS, Narcís: "La població: de l'enderrocament de les muralles a les segregacions", *L'Avenç*, núm. 60, 1983.
- ALBERCH, Ramon (dir), *Els barris de Barcelona*, varis vols., Ajuntament de Barcelona i ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998.
- ALBERT I CORP, Esteve: *Els problemes de demà*, Edicions d'aportació catalana, Barcelona, 1965.
- ALIBÉS, Josep Maria [et al.]: *La Barcelona de Porcioles*, Laia, Barcelona, 1975.
- ALOMAR, Gabriel: *Justícia Social*, 8 d'agost de 1931.
- ÁLVAREZ PALLÁS, J.M.: "Tipismo inexplicable", *Ciudad*, nº 97, 1975, p. 17.
- ANDREU, Marc: *Barris, veïns i democràcia: el moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*, L'Avenç, Barcelona, 2015.
- ARQUER, Jordi: ¿Nuevo lerrouxismo?" a *La Batalla* del 24 de març de 1932.
- ARREY OLIVER, Francesc: *Badalona un segle de ciutat: la immigració*, Museu de Badalona, 2004.
- "Ayuntamiento informa sobre el futuro Plan Parcial del barrio de Magraners", *Diario de Lérida*, (21 de enero de 1975), núm. 2.699, p. 4.
- BABIANO, José i FERNÁNDEZ ASPIRILLA, Ana; "En manos de los tratantes de seres humanos (notas sobre la emigración irregular durante el Franquismo", *Historia Contemporánea*, 26, 2003.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- BABIANO, José i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana: *La patria en la maleta. Historia social de la emigración española a Europa*, Fundación 1ero. de Mayo, Madrid, 2009.
- BADIA MARGARTI, Antoni Maria: " La integració idiomàtica i cultural dels immigrants. Reflexions, fets, plans " a *Qüestions de vida cristiana*, núm 31, 1966.
- BAIGORRI, Artemio: *Los cascos antiguos como pasaje iniciático a la ciudad de las oportunidades. El caso de Badajoz*, Debate sobre rehabilitación del Casco Antiguo de Badajoz organizado por el Colegio Oficial de Arquitectos de Extremadura, delegación de Badajoz, 1997.
- BALCELLS, Albert: *Història del nacionalisme català. Dels orígens al nostre temps*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992.
- BALLESTER, Magda: "Las Casetas I. ¿Lérida les ha vuelto la espalda?", *Diario de Lérida*, (2 de diciembre de 1969) núm. 1.106, p. 5.
- BALLESTER, Magda: "Las Casetas II. ¿Volvemos la espalda también a sus niños?", *Diario de Lérida*, (3 de diciembre de 1969) núm. 1.107, p. 5.
- BALLESTER, Magda: "Una dantesca hoguera de San Juan", *Diario de Lérida*, (24 de junio de 1970), núm. 1.279, pp. 8-9.
- BALLESTER, Magda: "Presentación de la Junta de la Asociación de Vecinos del polígono de Sta. María de Gardeny a la prensa", *Diario de Lérida*, (29 de agosto de 1970), núm. 1.336, p. 5.
- BALLESTER, Magda: "'Els Magraners" símbol de subdesarrollo", *Diario de Lérida*, (20 de novembre de 1970), núm. 1.407, p. 4.
- BARALLAT, Jaume: *L'Església sota el franquisme: una mostra local: Lleida, 1938-1968*, Pagès Editors, Lleida, 1994.
- BARALLAT, Jaume: *Devotes, croats i militants. L'apostolat seglar sota el franquisme a Lleida*, Pagès Editors, Lleida, 1996.
- BARALLAT, Mercé: *La Repressió a la postguerra civil a Lleida, 1938-1945*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991.
- BARRULL, Jaume: *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, L'Avenç, Col·lecció Clío, Barcelona, 1986.
- BARRULL, Jaume ... [et al.]: *Història gràfica de Lleida*, Pagès Editors, Lleida. La Paeria. Ajuntament de Lleida, 1991.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- BARRULL, Jaume; PRAT, Ramon i SERRAMONA, Antoni: *Església i societat en diàleg. Homenatge a mossèn Bonaventura Pelegrí*, Pagès Editors, Lleida, 2001.
- BARRULL, Jaume; JARNE, Antonieta; MIR, Conxita; *Història de Lleida. De la Restauració al franquisme*, Vol. 8, Pagès editors, Lleida, 2003.
- BELLON, Francisco: "El Secà de Sant Pere, un barrio optimista", *La Mañana*, [Lleida], (11 de septiembre de 1971), núm. 10.003, s/n.
- BELLON, Francisco: "La unión hace la fuerza", *La Mañana*, [Lleida], (12 de septiembre de 1971), núm. 10.004, p. 5.
- BELMONTE, Gregorio i altres; *XXV años de historia a través de la Hermandad virgen de la Fuensanta*, Sabadell, Gráficas Avenida, Sabadell, 1977.
- BENAU, Josep Maria; CALVET, Jordi i DEU, Esteve; *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach/Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994.
- BERINGUIER, Christian... [et al.]: *Urbanismo y práctica política*, José Batlló, Barcelona, 1974.
- BOJ, I.: "El pavelló de les missions. La repressió de la immigració" dins de MARÍN, M. (dir.): *Dossier: Immigració a Catalunya...* (cit.), pp. 38-44.
- BORDETAS, Ivan; "El viatge: canals d'informació, rutes, condicions i arribada" dins MARIN, Martí (dir.): *Memòries del viatge...* (cit.).
- BORDETAS, Ivan: *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad: autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político*, Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012.
- BORJA, Jordi; TARRAGÓ, Marçal.; LLEIXÀ, Joaquim... [et al.]: *La Gran Barcelona*, Alberto Corazón, Madrid, 1972.
- BORJA, Jordi, BOIX, Rafael i TARRAGÓ, Marçal: *Por una política municipal democrática*, Centre d'Estudis d'Urbanisme, Barcelona, 1977.
- BOTEY VALLÈS, Jaume: *Cinquanta-quatre relats d'immigració*, Diputació de Barcelona: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, Barcelona, 1986.
- BUSQUETS GRAU, Joan; *Barcelona. Evolución urbanística de una capital compacta*, Mapfre, Madrid, 1992.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

CABRÉ, Anna i PUJADES, Isabel; "La població: immigració i explosió demogràfica" dins NADAL, Jordi; MALUQUER, Jordi; SUDRIÀ, Carles i CABANA, Francesc (dirs.), *Història econòmica de la Catalunya contemporània...* (cit.).

CABRÉ, Anna i MUÑOZ, Francesc Manuel: "El segle XX. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica", dins de SOBREQÜÉS I CALLICO, Jaume (dir.): *Història de Barcelona*, vol. 8, Enciclopèdia catalana (etc.), Barcelona, 1991-2001.

CABRÉ, Anna: *El sistema català de reproducció*, Institut Català de la Mediterrània d'Estudis i Cooperació, Barcelona, 1999.

CAMARERO, Luis Alfonso: *Del éxodo rural y del éxodo urbano. Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales españoles*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1993.

CAMINO VALLHONRAT, Xavi ... [et. al.]; *Barraquisme, la ciutat (im)possible: els barris de Can Valero, el Carmel i la Perona a la Barcelona del segle XX*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 2011.

CAMBRODÍ, A.: "El problema del Cañeret pide urgente solución", *Tarea*, nº 192, novembre 1966.

CAMPALANS, Rafael: "La Pàtria" a *Justícia Social*, 8 d'agost de 1931.

CAMPS, Enriqueta; *La formación del mercado de trabajo industrial en la Catalunya del siglo XIX*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1995.

CANDEL, Francesc: *Els altres catalans*, Ed. 62, Barcelona, 2008.

"Canyeret. El record d'un barri perdut". *Lectura Segre*, núm. 555, 11 de gener de 2009, pàg. 6-15.

CAPEL, Horacio: *Capitalismo y morfología urbana en España*, Ed. Los libros de la frontera, Barcelona, 1983.

CARDELÚS, Jordi i PASCUAL, Àngels; *Movimientos migratorios y organización social*, Ed. Península, Barcelona, 1979.

CARDELÚS, Jordi, PASCUAL DE SANS, Àngels i SOLANA SOLANA, Miguel: *Migracions, activitat econòmica, i poblament a Espanya*, Servei de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1999.

CARDÚS, Salvador (dir.); *Els terrassencs del segle XX. Immigració, identitat i canvi*, Diari de Terrassa/Lunwerg eds., Terrassa, 2005.

CARNÉS, Luisa, *Tea rooms. Mujeres obreras*, Hoja de Lata, Madrid, 2016 [1934].

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier: *Historia económica de la España Contemporánea*, Ed. Crítica, Barcelona, 2004.
- CARRERAS, C. (dir.): *Geografía general dels països Catalans*, vol. III: La població, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996.
- CARRERAS, Montserrat; FERRANDO, Emili; VILLARROYA, Joan: *La immigració a Badalona durant el segle XX*, Badalona, Museu de Badalona, 2006.
- CASTELLS, Manuel: *La cuestión urbana*, Siglo XXI, Madrid, 1974 [edició francesa 1972].
- CASTERÀS, Ramon: *Els fabricants, els comerciants, els botiguers i la formació de la Lleida del segle XX*, Lleida, 1993.
- CATALAN, Jordi; "Creixement salvatge i enriquiment fàcil en la construcció" dins de DE RIQUER, Borja; *Història, Política...* (cit.).
- CAZORLA SÁNCHEZ, Antonio: *Las políticas de la Victoria. La consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)*, Marcial Pons, Madrid, 2000.
- CHUECA GOITIA, Fernando: *La degradación del legado urbanístico español*, Espasa-Calpe, Madrid, 1977.
- CLOSA, Francesc i FERNÁNDEZ, Òscar: *El Secà de Sant Pere. El tercer turó de Lleida*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 2000.
- COLL GILABERT, Antonio: "El Secano de San Pedro. Un barrio de 4.000 personas con muchas necesidades", *Diario de Lérida*, (2 de febrero de 1968), núm. 536, pp. 8-9.
- COMÍN, Alfonso Carlos: *Notícia de andalucía*, Cuadernos para el Diálogo (Edicusa), Madrid, 1970.
- CRUELLES, Manuel: *Els no catalans i nosaltres*, Ed. Aportació catalana, Barcelona, 1965.
- CUESTA GÓMEZ, José Miguel: *El moviment veïnal al barcelonès nord (1954-1987)*, Tesi Doctoral, UAB, 2014.
- DD.AA.: "236 firmantes del "Secano de San Pedro" y "Mangraners" solicitan que los quince millones destinados a la Rambla de Aragón sean invertidos en sus barriadas", *Diario de Lérida*, (6 de febrero de 1968), núm. 539, p. 5.
- DD.AA.: "'Las Casetas'. Barraquismo de desarrollo", *Diario de Lérida*, (22 de noviembre de 1970), núm. 1.409, p. 6.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

DD.AA.: "Lleida, un assaig d'aproximació", *Serra d'Or*, núm. 113, 1970, pp. 21-41.

DD.AA.: *Les terres de Lleida en la Geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*, Ed. Pòrtic, Barcelona, 1971.

DD.AA.: "La lucha en los barrios de Barcelona, 1969-1975", *Construcción, Arquitectura y Urbanismo*, núm. 34, 1975.

DD.AA.: "Lleida o el no a la industrialització" a *CAU*, nº 39, Barcelona, 1976.

DD.AA.: *Immigració i reconstrucció nacional a Catalunya*, Ed. Blume, Col·lecció Temps de futur, Barcelona, 1980.

DD.AA.: *Lleida: de l'Alba al Ponent*, Ateneu Popular de Lleida, 1983.

DD.AA.: *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, Ed. Ariel, Barcelona, 1987.

DD.AA.: *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. V: "s. XX. Població, agricultura i energia", Enciclopèdia catalana, Barcelona, 1989.

DD.AA.: *La Lleida del s. XX*, Ed. La Clamor, Lleida, 2001.

DD.AA.: *La España del siglo XX*, Marcial Pons Historia, Madrid, 2003.

DD.AA.: *De la España que emigra a la España que acoge*, Fundación Largo Caballero, Madrid, 2006.

DD.AA.: *Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya Contemporània*, Fundació Lluís Carulla, Barcelona, 2007.

DD.AA.: *Arrels Cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*, vol. IV. "Temps de Llums i ombres. Temps d'esperança. L'època contemporània. Del segle XIX fins als nostres dies", Pagès editors i Bisbat de Lleida, Lleida, 2007.

DD.AA.: "I al final... van passar. Lleida, imatges de derrota i ocupació", Universitat de Lleida, Lleida, 2008.

DE ANDRÉS CREUS, Laura: *Barraques: la lluita dels invisibles*, Ara llibres, Badalona, 2011.

DE RIQUER i PERMANYER, Borja: *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

DELGADO, Manuel: *Diversitat i integració. Lògica i dinàmica de les identitats a Catalunya*, Ed. Empúries, Barcelona, 1998, "Qui pot ser "immigrants" a la ciutat", pp. 29-44.

DÍAZ SÁNCHEZ, Miguel. «La emigración como estrategia de escape a la represión social, política y económica de la dictadura franquista. El caso de los murcianos en Barcelona (1939–1950)». *Franquisme & Transició. Revista d'Història i de Cultura*, núm. 4, 2016, pp. 9-40.

DOMÈNÈCH, Xavier: *Pequeños grandes cambios: movimiento obrero y cambio político en la década de los sesenta: materiales para una historia desde abajo y una perspectiva desde Cataluña*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.

DOMENECH, Xavier: *Clase obrera, antifranquismo y cambio político: pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Los libros de la Catarata, Madrid, 2008.

DOMINGO, Andreu: "Català és..." El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 75, juny 2013, p. 9-32.

EQUIPO DE ESTUDIOS: *La lucha de barrios en Barcelona*, Elías Querejeta Ediciones, Barcelona, 1976.

FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep Maria; *Tots els barris de Barcelona*, varis volums, Ed.62, Barcelona, 1976.

FARRÉ PARÍS, Àngels, *A tot estar. El servei domèstic a Terrassa, 1940-1960*, Ajuntament de Terrassa, 2005.

FEIXA PÀMPOLS, Carles: *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut de Lleida (1936-1989)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 1990

FERNÁNDEZ ASPIRILLA, Ana; "La emigración como exportación de mano de obra: el fenómeno migratorio a Europa durante el Franquismo", *Historia Social*, 30, 1998.

FERRANDO PUIG, Emili i RICO MÁRQUEZ, Juan: *Les Comissions Obreres en el franquisme: Barcelonès nord 1964-1977*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- FIGUEROLA, Jordi i JUNCOSA, Isabel. *L'església catalana durant el franquisme 1939-1975. Volum III Barcelona*. Editorial Claret. Barcelona 2009.
- FONT, Jordi, AGUIRRE, Miquel i BUSQUETS, Jordi: "Condicions de treball i conflictivitat a les comarques gironines" dins *L'època franquista. Estudis sobre les comarques gironines*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1989.
- FORNJOSÀ, Joan: "La integridaz i en Pestaña" a *Justicia Social*, 8 d'agost de 1931.
- FREIXES, Ramon i SANMARTÍ, Ramon: "Estamos con ellos. Carta abierta de los párrocos del "Secà" y "Mangraners"", *Diario de Lérida*, (9 de febrero de 1968), núm, 542, p. 4.
- GALITÓ, Pol... [et al.]: "Les Batalles del Segre i la Noguera Pallaresa: l'atac final contra Catalunya (abril-desembre 1938)", Pagès Editora, Lleida, 2006.
- GANAU, Joan: *La idea de ciutat a Lleida*, Pagès Editors, Lleida, 1992.
- GARCÍA BARBANCHO, Alfonso: *Las migraciones interiores españolas: estudio cuantitativo desde 1900*, PIDE, Madrid, 1967.
- GARCÍA MERINO, Luis V; "La consolidación de Bilbao como ciudad industrial" dins GARCÍA DELGADO, José Luis: *Las Ciudades en la modernización de España: los decenios interseculares*, Siglo Veintiuno, Mèxic, 1992.
- GARRETA, Jordi: *La integració en l'estructura social de les minories ètniques. Gitanos i immigrants extracomunitaris a les províncies de Lleida i Osca*, Universitat de Lleida, 1999.
- GARRETA, Jordi (dir.): *La immigració a les comarques de Ponent*, Observatori Permanent de la Immigració a les Comarques de Ponent, Universitat de Lleida i Diputació de Lleida, 2010.
- GELONCH, Josep: *El poder franquista a Lleida. 1938-1951*, Ajuntament d'Alguaire, Diputació de Lleida i La Mañana, Lleida, 2012.
- GINER, Salvador (dir.): *La societat catalana*, Generalitat de Catalunya, Institut d'Estadística de Catalunya, Barcelona, 1998.
- GISBERT, Joan: "Els barris perifèrics de Tarragona: uns orígens conflictius" dins de *Historia dels altres. Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2003.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

GRAUS I FORCÉN, Julià: *Crònica de la Lleida franquista*, Ed. Virgili i Pagès, Lleida, 1989.

GRIBAUDI, Maurizio; *Mondo operaio e mito operaio. Spazi e percorsi sociali a Torino nel primo novecento*, Einaudi, Turín, 1987.

GRIBAUDI, Maurizio; "Percorsi individuali ed evoluzione storica: quattro percorsi operai attraverso la Francia dell'Ottocento", *Quaderni Storici*, 106, 2001.

HERMET, Guy: *Los españoles en Francia*, Guadiana de Publicaciones, Madrid, 1969.

IGLÉSIES, Josep: "El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años" a *Memorias de la Real Academia de Artes y Ciencias de Barcelona*, 680, XXXIII, nº. 16 (1961).

JARNE, Antonieta; SANVICÉN, Paquita i CAL, Juan: *L'antifranquisme i la transició a Lleida (1970-1979)*, Segre i Ateneu Popular de Ponent, Lleida, 1996

JARNE, Antonieta: *L'oposició al franquisme a Lleida*, Pagès Editors, 1998, Lleida.

JULIÀ, Santos... [et al.]: *La España del siglo XX*, Marcial Pons Historia, Madrid, 2003.

Junta Associació de Veïns del Secà de Sant Pere: "Pórtico", *La Mañana*, [Lleida], (28 de junio de 1973), núm. 11.546, p. 11.

JUTGLAR, Antoni; MUNTANER, J.M. [et al.]: *La immigració a Catalunya*, Edició de Materials, Barcelona, 1968.

LACUEVA, Josep Lluís; *La conformació d'una ciutat. Immigració, societat i economia. Terrassa (1900- 1985)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2008.

LA PAERIA, SERVEI D'URBANISME; *Pla General Municipal d'Ordenació de Lleida (1979-1995)*, La Paeria, Lleida, 1992.

LA POBLACIÓN EN ESPAÑA: 1900-2009. Cuadernos Fundación BBVA.

LLADONOSA, Josep... [et al.]: *Lleida, problema i realitat*, Edicions 62, Barcelona, 1967.

LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de Lleida, Volum II*, Francesc Camp Calmet, Tàrraga, 1974.

LLADONOSA i PUJOL, Josep: *Història de la ciutat de Lleida*, Ed. Curial, Barcelona, 1980.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

LLADONOSA I PUJOL, Josep: "El Segrià" dins *Gran geografia comarcal de Catalunya*, Vol. X, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1983.

LLADONOSA I PUJOL, Josep: *Història de Lleida, Volum V*, Ed. Dilagro, Lleida, 1991.

LLADONOSA, Manel: *La presència de la Companyia de Jesús a Lleida*, Diputació de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2009.

LLADONOSA, Manel; CASALS, Quintí i PONS, Josep Maria: *La construcció de la modernitat a Lleida: Manuel Fuster i Arnaldo i el seu temps (1808-1864)*, Edicions de la Clamor, Lleida, 2009.

LLADONOSA, Mariona: *La construcció de la catalanitat: evolució de la concepció d'identitat nacional a Catalunya 1860-1990*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2013.

LLIGADAS, Josep i DE MAYA, Juan Francisco; *Cerdanyola, el barri gran de Mataró. 1920-2000*, Patronat Municipal de Cultura, Mataró, 2000.

LLOP, Carles (coor.): *Atlas Urbanístic de Lleida, 1707-1995*, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, demarcació de Lleida, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1995.

LLOP, Josep, Maria: "Una ciutat dins el territori. Entre l'horta i els terrenys eteparis" dins PUEYO, Miquel ... [et al.]: *Lleida, l'extrema...* (cit.).

LLORDÉN MIÑAMBRES, Moisés: "La política de vivienda del régimen franquista: nacimiento y despegue de los grandes constructores y promotores inmobiliarios en España, 1939-1960" dins de SÁNCHEZ RECIO, Glicerio i TASCÓN FERNÁNDEZ, Julio (eds.): *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*, Ed. Crítica, Publicaciones Universidad de Alicante, Barcelona, 2003.

LÓPEZ, César: "Visita al barrio de las "mil y una velas"", *Diario de Lérida*, (2 de febrero de 1968), núm. 536, p. 7.

LÓPEZ BULLA, José Luis: *Cuando hice las maletas: un paseo por el ayer*, Barcelona, Península, 1997.

LÓPEZ MORÓN, Encarna: *Magraners: querido barrio*, [S.l.: s.n], Lleida, 1993.

MALUQUER DE MOTES I BERNET, Jordi: *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*, Ed. Proa, Barcelona, 1998.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- MALUQUER I SOSTRES, Joaquim: *Població i societat a l'àrea catalana*, Ed. A.C., Col·lecció Cara i creu, Barcelona, 1965.
- MARGÓ, Ventura: *La lluita per la democràcia: Lleida, 1960-1975. Records de Ventura Margó*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1992.
- MARGÓ, Ventura; *Episodis lleidatans*, Diari la Mañana, Lleida, 1995.
- MARGÓ, Ventura: "Lleida, abans i després de 1936", Pagès Editors, Lleida, 2006.
- MARÍN, Martí, *Fa 35 anys: les riuades*, Museu d'Història de Sabadell, 1997.
- MARÍN, Martí: *Els ajuntaments franquistes a Catalunya. Política i administració municipal, 1938-1979*, Pagès Editors, Lleida, 2000.
- MARÍN, Martí; *Sabadell: immigració, suburbialització i dictadura, 1939-1960*, Museu d'Història de Sabadell, inèdit, 2003.
- MARÍN, Martí; *D'immigrants a ciutadans. La immigració a Catalunya, del franquisme a la recuperació de la democràcia*, MHIC, Sant Adrià de Besòs, 2004.
- MARÍN, Martí: "Dossier: Immigració a Catalunya. Els anys del franquisme", *Avenç*, núm. 298, 2005, pp. 21-51.
- MARÍN, Martí; "Reflexionant sobre les migracions recents", dins de *Dossier: Immigració a Catalunya...* (cit.), pp. 22-23.
- MARÍN, Martí; "Ritmes i composició de les onades migratòries vers Catalunya en el Franquisme. Les xifres d'un fenomen complex" dins de *Dossier: Immigració a Catalunya...* (cit.), pp.24-31.
- MARIN, Martí; "Orígens de l'emigració de postguerra a Sabadell, 1939-1960", *Arraona. Revista d'Història*, 28, ps.24-35, 2005.
- MARÍN, Martí; *Josep Maria de Porcioles. Catalanisme, clientelisme i franquisme*, Base, Barcelona, 2005.
- MARÍN, Martí: *Història del franquisme a Catalunya*, Pagès editors, Lleida, 2006.
- MARÍN, Martí: *Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)*, en "Historia Social", 2006, n. 56, pp. 131-152.
- MARÍN, Martí; "La fàbrica, el barri, la ciutat i el país. La integració dels immigrants a Catalunya sota el franquisme", dins FONT AGULLÓ, Jordi (ed.), *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2007.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- MARÍN, Martí: "Familiares pero desconocidas: las migraciones interiores durante el régimen franquista" dins de Damián Alberto González Madrid (ed.), *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*, Los libros de la Catarata, Madrid, 2009, pp. 61-95.
- MARÍN, Martí (dir.): *Memòries del viatge (1940-1975)*, Museu d'Història de la immigració de Catalunya, Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 2009.
- MARÍN, Martí: "Entre el *dret de fuga* i la *invasió pacífica*: prejudicis, polítiques i realitats de la immigració a Catalunya durant el franquisme", *Recerques. Història, economia, cultura*, 58-59, 2010, pp. 129-152.
- MARÍN, Martí: "Obrir els ulls a la immigració", en el dossier "La riuada del 1962", *Vallesos*, núm.3, 2012, p.74-76.
- MARÍN, Martí: "Migrantes, fronteras y fascismos. El control de los desplazamientos por parte del régimen franquista, 1939-1965", *Spagna Contemporanea*, n. 47, 2015. ps. 79-94.
- MARÍN, Martí, "Changer de pays, changer de coutumes: les migrants andalous en Catalogne sous le franquisme", *Les langues néo-latines*, 374, pp. 75-87, 2015.
- MARTI, Francisco i MORENO, Eduino: *Barcelona ¿a dónde vas?*, Diosa, Barcelona, 1974.
- MARTÍNEZ-MARÍ ODENA, Josep Maria: *La Immigració a Barcelona*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1964.
- MARTÍNEZ MUNTADA, Ricard; *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el tardofranquisme i la transició. El cas de Sabadell, 1966-1976*, Memòria de doctorat, Universitat Pompeu Fabra, 1999.
- MAUREL, X., MORELL, R. i ALDOMÀ, I.: *L'economia del Segrià*, Caixa d'Estalvis de Catalunya, Barcelona, 1980.
- MAURÍN, Joaquim "Socialisme i anarquisme. El proletariat català no és anarquista", *L'opinió*, 7 de juliol de 1928.
- M.D.F.: "Agua para "els Magraners"", *Diario de Lérida*, (26 de noviembre de 1970), núm. 1.412, p. 4.
- MENACHO, Teresa i CUSIDÓ, Teresa A.; *Recuperació i enregistrament de les dades poblacionals anteriors als censos oficials: segles XVIII i primera meitat del XIX*, Centre d'Estudis Demogràfics, Bellaterra, 2007.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- MEZZADRA, Sandro: «Il giovane Max Weber, il diritto di fuga dei migranti tedeschi e gli stomaci polacchi», *Diritto di fuga. Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*, Ombre Corte, Verona, 2001, 23-46.
- MIR, Conxita: *Lleida (1890-1936). Caciquisme polític i lluita electoral*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985.
- MIR, Conxita ... [et al.]: *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.
- MIR, Conxita: *Vivir es sobrevivir: justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Ed. Milenio, Lleida, 2000.
- MIR, Conxita, RAFAEL, Albert i RAMON, Gabriel: *Tenien nom. Víctimes de la repressió franquista a les terres de Lleida (1938-1963)*, Pagès Editors, Lleida, 2017.
- MIRÓ, Fidel: *Cataluña, los trabajadores y el problema de las nacionalidades*, editores mexicanos unideos, Mèxic, 1967.
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: "La població catalana a la postguerra: creixement i concentració, 1939-1950", *L'avenç*, núm. 102, 1987, pp. 38-46.
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: *Catalunya durant el franquisme*, Ed. Empúries, Barcelona, 1999.
- MOLINERO, Carme; SALA, M. i SOBREQUÉS, Jaume (coords.): *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra civil y el Franquismo*, Ed. Crítica, Barcelona, 2003.
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere [coords]: *Construint la ciutat democràtica: el moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*, Icària, Barcelona, 2009.
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere: *La cuestión catalana: Cataluña en la transición española*, Crítica, Barcelona, 2014.
- MORELL, R. i SERÓ, R.: "Una economia que cal racionalitzar" a *Serra d'Or*, nº 133, Barcelona, 1970.
- MORELL, R.: "El procés d'urbanització a Lleida" dins de DD.AA.: *Urbanisme i Agricultura*, Documentació de les Jornades d'Urbanisme i Agricultura, organitzades per l'Ajuntament de Lleida, Lleida, 1980.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- MORELL, Ramon; "Som només l'oasi de l'agroalimentària? Recursos econòmics, estalvi, classe dominant i classe dirigent" dins de PUEYO, M.; LLOP, J.M.; TREPAT, M. i MORELL, R.: *Lleida, l'extrema...* (cit.), pp. 101-137.
- NADAL, Jordi: "En Vandellós, trenta anys després" a *Qüestions de vida cristiana*, núm. 31, 1966.
- NADAL Jordi, *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*, Ariel, Barcelona, 1975.
- NADAL Jordi, MALUQUER, Jordi, SUDRIÀ, Carles i CABANA, Francesc (dirs.), *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, 6 vols., Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1988-94.
- NADAL Jordi i CARRERAS, Albert (dirs.), *Pautas regionales de la industrialización española. Siglos XIX y XX*, Ariel, Barcelona, 1990.
- NADAL Jordi i CATALÁN, Jordi (eds.), *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes*, Alianza, Madrid, 1994.
- NADAL Jordi (dir.), *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*, Crítica/Fundación BBVA, Barcelona, 2003.
- NADAL I GAYA, Josep Manuel i REIMAT I MONTULL, Emili: *Caliu llerdenc, 50 anys de vida lleidatana (1941-1991)*, Caliu llerdenc, Lleida, 1991.
- NEL·LO, Oriol (dir.): *L'Emigració residencial del continu urbà del Barcelonès vers la resta de la Regió Metropolitana de Barcelona: fluxos migratoris, motivacions i factors de l'emigració dels municipis de Badalona, l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma de Gramanet i Sant Adrià de Besòs, 1991-1996*, IER metropolitans de Barcelona, Barcelona, 1998.
- NEL·LO, Oriol; "El plantejament urbanístic" dins de DE RIQUER, Borja; *Història, Política, Societat...* (cit.).
- NICOLAU, Roser, "Els condicionaments d'una població en expansió" dins Josep Maria Fradera (dir.), *La gran transformació, 1790-1860*, Vol.6 de la *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.
- NUALART, Jaume: "Exigències del fet "poble"" a *Qüestions de vida cristiana*, núm 31, 1966.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- OLIVERAS, Josep, "El miratge de la capital: de poble a gran ciutat", dins Pere Anguera (dir.), *La consolidació del món burgès, 1860-1900*, vol.7 de la *Història, Política, Societat i Cultura...* (cit.).
- ORTIZ, Carles; CLUSA, Joaquim i FORNÉS, Eduard (eds.); *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca N'Oriac i la revista "Can Oriach" En memòria de Joan Gómez*, Ed. Mediterrània, Barcelona, 2003.
- ORTIZ GARRIDO, Elies: *Relat d'una experiència: barri de Can Tunis*, Claret, Barcelona. 1977.
- ORVEPARD (Organització de Veïns de Pardinyes): *Pardinyes. El barri darrera l'estació*, Ed. Ribera & Rius, Lleida, 1989.
- PARRAMON, Clara Carme: *Similituds i diferències: la immigració dels anys 60 a l'Hospitalet*, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2000.
- PARROQUIA DE SANT JOSEP OBRER DELS MAGRANERS: *50 anys de vida. 1959-2009*, Diputació de Lleida, Lleida, 2010.
- PASCUAL DE SANS, Àngels i CARDELÚS, Jordi: *Migració i història personal. Investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn*, Publicacions d'Antropologia Cultura, Universitat Autònoma, Bellaterra, 1990.
- PÉREZ PICAZO, M. Teresa: *Historia de España del siglo XX*, Ed. Crítica, Barcelona, 1996.
- PORQUERAS, A.: "Vida y estética del Canyeret", *Labor*, nº 97, 1955.
- PRADAS, Maria Amàlia: *L'anarquisme i les lluites socials a Barcelona 1918-1923: la repressió obrera i la violència*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003.
- PUEYO I PARÍS, Miquel: *Lleida: ni blancs ni negres, però espanyols*, Edicions 62, Barcelona, 1984.
- PUEYO, Miquel; LLOP, Josep M.; TREPAT, Marta; MORELL, Ramon; *Lleida, l'extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle XX*, Pagès editors, Lleida, 1996.
- PUIG I SAIS, Hermenegild: "El problema de la natalitat a Catalunya, un perill gravíssim per la nostra pàtria", *Annals de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya*, desembre 1915.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- PUIG VALLS, Angelina: *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració una realitat no exclusivament econòmica: 1920-1975*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1990.
- PUIG VALLS, Angelina; "La immigració meridional: el cas de Torre-romeu, 1950-1975", dins BENAUL, Josep Maria; CALVET, Jordi i DEU, Esteve; *Indústria i ciutat...* (cit.).
- PUIG VALLS, Angelina; "La Guerra civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels cinquanta?", *Recerques*, 31, 1995.
- PUJOL, Jordi: *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1976.
- RAGUER, Hilari: "Doctrina de l'Església sobre les migracions" a *Qüestions de vida cristiana*, núm 31, 1966.
- RECAÑO, Joaquín: "El papel de las redes en los procesos de migración interna", *Revista de Demografía Histórica*, XX, I, 2002.
- RECOLONS, Lluís: *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*, Ed. Laia, Barcelona, 1976.
- RIBAS, Clara: "Homenatge al barri del Somorrostro", *El Punt Avui*, (26 de novembre de 2014).
- RICO MÁRQUEZ, Juan; *Llefià. De la barraca a la dignidad*, Artes Gráficas VF, Badalona, 2010.
- ROCA ALBERT, Joan (coord.); *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, Institut Municipal d'Història de Barcelona / Proa, Barcelona, 1997.
- RODRÍGUEZ OSUNA, Jacinto: *Población y territorio en España. Siglos XIX y XX*. Ed. Espasa-Calpe, Madrid, 1985.
- RUBIO, Javier: *La emigración española a Francia*, Ariel, Barcelona, 1974.
- RUIZ, Jose Luis: "El Barrio de Mangraners: Vergüenza de la ciudad", *Diario de Lérida*, (3 de febrero de 1968), núm. 537, pp. 8-9.
- SAGUÉS, Joan: "Una ciutat en guerra: Lleida en la guerra civil espanyol (1936-1939)", Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003.
- SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita i BARRULL, Jaume: *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Ateneu Popular de Lleida/ Pagès editors, Lleida, 2012.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- SAMPER, Lluís ... [et al.]: *Continuïtats i canvi en l'estructura social a Lleida (1960-1990)*, Pagès editors, Lleida, 2000.
- SAN ROMÁN, Teresa: *Vecinos gitanos*, Akal, Madrid, 1976.
- SAN ROMÁN, Teresa: *Gitanos de Madrid y Barcelona: ensayos sobre aculturación y etnicidad*, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1984.
- SÁNCHEZ ALONSO, Blanca: *Las causas de la emigración española, 1880-1930*, Ed. Alianza, Madrid, 1995.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, José: *La España Contemporánea*, vol III, "De 1931 a nuestros días", Edicions Istmo, Madrid, 1991.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, José; "La población, el campo y las ciudades", dins J.M.JOVER (dir.); *Historia de España Menéndez Pidal.XXXVII. Los comienzos del siglo XX: la población, la economía, la sociedad (1898-1931)*, Espasa-Calpe, Madrid, 2001.
- SÁNCHEZ MARROYO, Fernando: *La España del siglo XX. Economía, demografía y sociedad*, Ed. Istmo, Madrid, 2003.
- SÁNCHEZ RECIO, Glicerio i TASCÓN FERNÁNDEZ, Julio (eds.): *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*, Ed. Crítica, Publicaciones Universidad de Alicante, Barcelona, 2003.
- SANTACANA, Carles (coord.): *Entre el malson i l'oblit. l'impacte del franquisme en la cultura a Catalunya i les Balears (1939-1960)*, Ed. afers, Barcelona, 2013.
- SANTAMARÍA CAMALLONGA, Joaquín: "Centros históricos: Análisis y perspectivas desde la Geografía", *Geographos*, núm. 37, 2013, pp. 117-139.
- SANTERVÁS, Juan Carlos: *República, guerra civil, primer franquismo en Valverde de Llerena, 1931-1947*, Diputación de Badajoz, 2007.
- SERRA-RÀFOLS, Josep de Calassanç: "El problema de la població de Catalunya" a *Revista de Catalunya*, 10 d'abril de 1925.
- SIGUAN, Miguel; *Del campo al suburbio: un estudio sobre la inmigración interior en España*, CSIC, Madrid, 1959.
- SOBREQUÉS, J. (dir.), *Història de Barcelona*, vol.7, *El segle XX. I. De les annexions a la fi de la Guerra Civil*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

- SOBREQÜÉS, Jaume. (dir), *Història de Barcelona*, vol.8, *El segle XX. II. Del creixement desordenat a la ciutat olímpica*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.
- SOLE, Carlota: "Andaluces en Cataluña" dins *Papers*, núm. 16, 1981.
- STRUBELL TRUETA, Miquel: *Llengua i població a Catalunya*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1981.
- TALLADA, Josep Maria: *Demografia de Catalunya*, Edició Museu Social, Barcelona, 1918.
- TAPIA, Francisco Javier, *El Partido Socialista de Andalucía en Cataluña. Materiales para una historia*, Treball de Final de Màster inèdit. UAB, 2017.
- TATJER, Mercè i LARREA, Cristina (eds.); *Barraques. La Barcelona informal del segle XX*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2010.
- TÉBAR, Javier: "Immigració i treball a Catalunya" dins de MARÍN, Martí (dir.): *Memòries del viatge (1940-1975)...* (cit.).
- TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*, Ed. Empúries, Barcelona, 1984.
- TERMES, Josep: *Història del moviment anarquista a Espanya, 1870-1980*, L'Avenç, Barcelona, 2011.
- TORTOSA DURÁN, Josep: *El Pla de Lleida*, Banc Occidental, Barcelona, 1981.
- VALADE, Bernard: "Un marginal de la science sociale", *Revue européenne des sciences sociales*, 51-1, 2013, pp. 213-233.
- VALDEÓN, Julio, PÉREZ, Joseph i JULIÁ, Santos: *Historia de España*, Ed. Austral, Madrid, 2007.
- VALDOUR, Jacques: *L'Ouvrier espagnol. Observations vécues. Tome I. Catalogne*, Réne Giard, Lille, 1919.
- VANDELLÓS, Josep A.: *Catalunya, poble decadent*, Ed. 62, Barcelona, 1985 (Primera edició a Biblioteca Catalana d'Autors Independents, Barcelona, 1935).
- VALLVERDÚ, Josep; *Història de Lleida explicada als joves*, Ed. Dilagro, Lleida, 1979.
- "Vella immigració. Els altres lleidatans". *Lectura Segre*: suplement dominical, núm. 566, 29 de març de 2009, p. 6-13.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

VICEDO, Enric (ed.): *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les Terres de Lleida (1850-1990)*, Lleida, 1999.

VICENS VIVES, Jaume: *Notícia de Catalunya*, Ed. Destino, Barcelona, 1962

VICENS VIVES, Jaume: *Industrials i polítics del segle XIX*, Vicens-Vives, Barcelona, 1980.

VIDAL, Tomàs i PUJADAS, Isabel: *Atlas socio-econòmic de Catalunya escolar, La població*, vol. I, Ed. Sirocco, Barcelona, 1983.

VILA, Pau: "Neoorganisme: Una interpretació demogràfica de l'aixecament de l'Alt Llobregat" a *Publicitat* del 28 de gener - 9 de febrer del 1932.

VILA, Marc-Aureli: *Les Migracions*, Edicions d'aportació catalana, Barcelona, 1965.

VILAGRASA, J.: "Polèmiques i posicions a l'entorn dels problemes urbans de Lleida (1940-1970) (Una anàlisi de la premsa escrita)", *Estudis Urbans a Lleida*, Lleida, 1982.

VILAGRASA I IBARZ, Joan: *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida, 1940-1980*, Institut Cartogràfic de Catalunya [etc.], Barcelona, 1990.

VILAGRASA, Joan [ed.]: *Vivienda y promoción inmobiliaria en España*, Universitat de Lleida, 1997.

VILAGRASA, Joan (ed.): *Transformacions territorials a Catalunya (segles XIX-XX)*, Pagès editors, Lleida, 2000.

VILAGRASA, Joan: *Història de Lleida. Final del segle XX*, Vol. 9, Pagès editors, Lleida, 2003.

VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*, 3 vols., Ed.62, Barcelona, 1973-75.

YSÀS, Pere, *Disidència y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivència (1960-1975)*, Crítica, Madrid, 2004.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Fonts Primàries:

Arxiu Municipal de Lleida (AML):

Memòries de Gestió Municipal, 1949-1974:

CAT AML Fons Municipal, Llibre d'Actes del Ple, 28/01/1949 - 30/12/1974, reg. 01818-01822.

Plans d'ordenació urbana de la ciutat de Lleida, 1865-1979:

CAT AML Fons Municipal, Plànol geomètric de la ciutat de Lleida 1865. Autor: Josep Fonseré i Mestre, PLA_00004.

CAT AML Fons Municipal, Plec de condicions per a la realització del Pla d'Ordenació Urbana (zona Eixample), 1922-1924, reg. 03008.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (1/7), 1952, reg. 03045.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (2/7), 1952, reg. 03046.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (3/7), 1952, reg. 03047.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (4/7), 1952, reg. 03048.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (5/7), 1952, reg. 03049.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (6/7), 1952, reg. 03050.

CAT AML Fons Municipal, Pla General d'Ordenació Urbana. Projecte d'Alineacions i ordenances (7/7), 1952, reg. 03051.

CAT AML Fons Municipal, Antecedents i documentació i fotos del Pla General d'Ordenació, 1977, reg. 03506-03508.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

CAT AML Fons Municipal, Pla General Municipal d'Ordenació 1979. Memòria, 1979, reg. 19236.

CAT AML Fons Municipal, Normes Urbanístiques Pla General Municipal d'Ordenació 1979, reg. 19237.

Expedients d'expropiació del Canyeret:

CAT AML Fons Municipal, Relació d'immobles expropiats al Canyeret del pressupost especial d'Urbanisme, 1960, reg. 02288.

CAT AML Fons Municipal, Relació de les cases del Canyeret expropiades i enderrocades per l'Ajuntament, 1962, reg. 03669.

CAT AML Fons Municipal, Plànol parcel·lari dels habitatges afectats per les expropiacions del Canyeret, 1965, reg. 03445.

Cambrà de Comerç de Lleida:

Libro de Actas. (15 Volums). 1921-1975.

Arxiu Històric de Lleida (AHL):

Fons Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas:

Arxiu Històric de Lleida.: Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas. Projecte de 120 habitatges de renda reduïda, 1945-47. Sig.: 82.

Arxiu Històric de Lleida.: Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas.. Addicional al projecte d'urbanització i accessos a la nova zona d'habitatges. Sig.: 83.

Arxiu Històric de Lleida.: Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas. Lleida. Expropiacions. Sig.: 109.

Arxiu Històric de Lleida.: Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas. Llibre d'actes de lliurament d'obres. Sig.: 132.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Arxiu Històric de Lleida:. Oficina Comarcal de Lleida de la Dirección General de Regiones Devastadas. Actes de lliurament d'obres. Sig:. 133.

Fons Govern Civil:

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Demoliciones Viviendas (Lleida), 1947-1977. Sig:. 3836-3840.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memoria Ayuntamiento de Lleida, 1974-1977. Sig:. 3558.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memoria de la Gestión de los Ayuntamientos de Balaguer, Lleida y Seu d'Urgell, 1969-1989. Sig:. 3560.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memorias actividades organismos oficiales, 1960-1961. Sig:. 3868.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Libro de Memorias de Secretaria de la Diputación Provincial de Lérida. Año 1961. Sig:. 3870.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memoria actividades organismos oficiales. Sig:. 3873.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Libro de Memorias de Actividades de Organización Sindical de Lérida, 1961. Sig:. 3874.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memorias actividades de Gobierno Civil y organismos oficiales, 1962. Sig:. 3875.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memorias actividades de Gobierno Civil y organismos oficiales, 1963-1964. Sig:. 3881.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Libro de Memorias de la Secretaria de la Diputación de Lérida, 1963-1964. Sig:. 3882-3883.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Memoria actividades Jefatura Provincial del Movimiento, 1964-1975. Sig:. 3890-3891.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Libro de Memorias de Gobierno Civil, 1960-1961. Sig:. 3871-3872.

Arxiu Històric de Lleida:. Govern Civil. Libro de Memorias de Gobierno Civil, 1962-1966. Sig:. 3876-3880.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Arxiu Històric de Lleida.: Govern Civil. Memoria de Gobierno Civil, 1964-1976. Sig.: 3884-3889.

Fons Instituto Nacional de la Vivienda:

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Expedientes vivienda de R.L. Grupo 1º nº L-61-9001/78. Cooperativa Sagrada Familia - Polígono Santa María de Gardeny. Sig.: 486.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Expedientes vivienda de R.L. Grupo 1º nº L-61-9001/78 - 9003/78 (plànols). Cooperativa Sagrada Familia - Polígono Santa María de Gardeny. Sig.: 487.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Expedientes vivienda de R.L. Grupo 1º nº L-61-9003/78. Cooperativa Sagrada Familia - Polígono Santa María de Gardeny, parcel·la 11. Sig.: 488.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Expedientes vivienda de R.L. Grupo 1º nº L-61-9002/78. Cooperativa Sagrada Familia - Polígono Santa María de Gardeny, parcel·la 16. Sig.: 489.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Poligono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 1-33. Sig.: 1662.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Poligono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 34-55. Sig.: 1663.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Poligono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 56-94. Sig.: 1664.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Poligono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 97-130. Sig.: 1665.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Poligono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 132-170. Sig.: 1666.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Poligono Cañeret: actas de pago por deshaucio fincas nº 171-179. Sig.: 1667.

Arxiu Històric de Lleida.: Instituto Nacional de la Vivienda. Expropiación fincas poligono Cañeret, nº 1-15. Sig.: 1668.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Expropiación fincas polígono Cañeret, nº 16-33. Sig.: 1669.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Actas ocupación fincas polígono Cañeret, nº 1-185. Sig.: 1675.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Proyecto de expropiación del polígono residencial de Santa María de Gardeny, expediente de información pública del proyecto de expropiación y agrupación el mismo polígono. Sig.: 1682.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Proyecto del Polígono de Santa María de Gardeny "plan parcial de ordenación". Sig.: 1683.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Parcelas del polígono de Santa María de Gardeny, expediente deshaucio administrativo fincas nº 37-38 y escritura de venta de 8 fincas de Modesta y Agapito Lamarca (año 1975). Sig.: 1684.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Instituto Nacional de la Vivienda, 1981. Convenio de cesión de viales y zonas públicas del polígono de Santa María de Gardeny (planos). Sig.: 1685.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Información sobre los polígonos de Santa María de Gardeny, El Segre y Cañeret solicitada por la Inspección General. Sig.: 1689.

Arxiu Històric de Lleida:. Instituto Nacional de la Vivienda. Proyectos de desmontaje, transporte, montaje de albergues provisionales tipo A.I.O. Sig.: 1690.

Fons Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística:

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Cens de Població, 1981. Sig.: 538 a 810.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Estadístiques demogràfiques. Moviment població, 1919-1949. Sig.: 841-846..

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Estadístiques demogràfiques. Padró Municipal d'Habitants. 1929-1930; 1938-1943 i 1944-1949. Sig.: 847.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Estadística. Moviment de població, 1920-1922. Sig.: 889.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Moviment natural de població, 1956. Sig.: 895.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Estadístiques demogràfiques i socials, 1990. Sig.: 899.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Estadístiques, 1995. Sig.: 922.

Arxiu Històric de Lleida:. Delegació Provincial d'Estadística/Institut Nacional d'Estadística. Estadístiques, 1996. Sig.: 924-926.

Censos i padrons:

Censos Població 1940-1975, Biblioteca del Centre d'Estudis Demogràfics, Centre d'Estudis Demogràfics. Universitat Autònoma de Barcelona.

Censos i padrons de l'Institut d'Estadística de Catalunya:
<https://www.idescat.cat/pub/?id=shd>

Censos i padrons del *Instituto Nacional de Estadística*:
http://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176998&menu=resultados&idp=1254735572981

Premsa:

Paper:

La Mañana: 1971-1973.

On-line

Diario de Lérida: 1968-1975.

El Punt Avui: 2014.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Índex de Quadres.

Quadre 1. Població de Catalunya al llarg del segle XX.....	p. 14.
Quadre 2. Procedència de població immigrant a Catalunya entre 1920-1930.....	p. 42.
Quadre 3. Augment vegetatiu per regions per 1.000 habitants l'any 1931, percentatges.....	p. 46.
Quadre 4. Població a les principals ciutats catalanes, 1857-1936.....	p. 75.
Quadre 5. Municipis de naixement dels immigrants entrevistats.....	p. 92.
Quadre 6. Creixement total, creixement vegetatiu i saldo migratori a Catalunya, 1900-1975.....	p. 100.
Quadre 7. Comparativa entre l'augment demogràfic de Catalunya i Espanya, 1900-2001.....	p. 101.
Quadre 8. Evolució de la població de Catalunya per províncies i percentatge respecte el total català, 1900-2001.....	p. 103.
Quadre 9. Evolució, increment i comparació de la població de la província i la capital barcelonines i percentatge de la ciutat de Barcelona respecte el conjunt provincial, 1900-2001.....	p. 105.
Quadre 10. Evolució de la província de Barcelona a través dels municipis més representatius al llarg del segle XX.....	p. 106.
Quadre 11. Evolució, increment i comparació de la població de la província i la capital tarragonines i percentatge de la ciutat de Tarragona respecte el conjunt provincial, 1900-2001.....	p. 108.
Quadre 12. Evolució de la província de Tarragona a través dels municipis més representatius al llarg del segle XX.....	p. 109.
Quadre 13. Evolució, increment i comparació de la població de la província i la capital gironines i percentatge de la ciutat de Girona respecte el conjunt provincial, 1900-2001.....	p. 110.
Quadre 14. Evolució de la província de Girona a través dels municipis més representatius al llarg del segle XX.....	p. 111.
Quadre 15. Evolució de la població per comarques, 1900-1936. Xifres i percentatges.....	p. 116.

Quadre 16. Evolució de la població de la ciutat de Lleida i la comarca del Segrià, 1900-1936, xifres, ritmes de creixement i percentatge respecte el total de la comarca del Segrià.....	p. 118.
Quadre 17. Població de la ciutat de Lleida, 1900-1930. Creixement vegetatiu i saldos migratoris.....	p. 119.
Quadre 18. Població de la ciutat de Lleida; creixement vegetatiu i immigració: 1940-1975.....	p. 123.
Quadre 19. Creixement vegetatiu i saldos migratoris a les ciutats de Barcelona, Lleida i Sabadell, 1941-1950.....	p. 124.
Quadre 20. Evolució de la població a la ciutat de Lleida, 1940-2001.....	p. 130.
Quadre 21. Creixement natural de la població lleidatana. Valors en ‰.....	p. 132.
Quadre 22. Creixement total, creixement natural i saldo migratori a la ciutat de Lleida, 1975-1996.....	p. 132.
Quadre 23. Moviment de la població de Lleida cap a altres territoris, 1981-1999.....	p. 135.
Quadre 24. Percentatge de la població a Lleida, 1950.....	p. 145.
Quadre 25. Xifres i percentatge de la població a Lleida, 1970.....	p. 148.
Quadre 26. Xifres i percentatges de la immigració a la província de Lleida, 1996-2004.....	p. 152.
Quadre 27. Municipis de la Província de Lleida amb major presència en la població de la capital, 1981.....	p. 157.
Quadre 28. Ciutats catalanes amb major presència en la població de la ciutat de Lleida.....	p. 158.
Quadre 29. Lleida, Província i Catalunya en la població lleidatana, 1950-1981....	p. 159.
Quadre 30. Procedència de la població de Lleida per províncies, 1981. Percentatges.....	p. 161.
Quadre 31. Procedència de la població de Lleida per Comunitats Autònomes, 1981.....	p. 162.
Quadre 32. Municipis no catalans amb major representació entre la població de la ciutat de Lleida, 1981.....	p. 166.

Quadre 33. Població resident a la ciutat de Lleida nascuda a l'estranger, 1981. Percentatges.....	p. 168.
Quadre 34. Població total de les províncies i capitals dels entrevistats, a més de Lleida, 1940 i 1981.....	p. 170.
Quadre 35. Població als municipis de naixements dels entrevistats i comparació amb la ciutat de Lleida, 1940 i 1981.....	p. 171.
Quadre 36. Procedència dels habitants dels Blocs Juan Carlos per províncies segons el Cens de Població de 1981.....	p. 233.
Quadre 37. Percentatge i Població resident al barri dels Magraners per províncies, 1981.....	p. 253.
Quadre 38. Principals municipis d'origen de la població del barri dels Magraners, 1981.....	p. 255.
Quadre 39. Activitat laboral dels homes nascuts a Lleida al barri dels Magraners, 1981.....	p. 257.
Quadre 40. Activitat laboral de les dones nascudes a Lleida al de barri dels Magraners, 1981.....	p. 257.
Quadre 41. Activitat laboral dels homes immigrants a Magraners, 1981.....	p. 258.
Quadre 42. Activitat laboral de les dones immigrants a Magraners, 1981.....	p. 259.
Quadre 43. Nivell d'estudis de la població resident al barri dels Magraners, 1981.....	p. 262.
Quadre 44. Periodització de la població immigrant al barri del Secà de Sant Pere fins l'any 1981. Nombre d'habitants i Percentatges.....	p. 267.
Quadre 45. Nombre d'edificacions al Secà de Sant Pere, 1940-1980.....	p. 273.
Quadre 46. Expedients i construcció d'habitatges d'addicions en el període 1940-1980. Xifres totals i percentatges.....	p. 305.
Quadre 47. Expedients i Habitatges de nova construcció (o nova planta) en el període 1940-1980. Xifres totals i percentatges.....	p. 305.
Quadre 48. Construcció d'habitatges i creixement demogràfic a la Catalunya del segle XX.....	p. 315.
Quadre 49. Construccions dutes a terme per l' <i>Obra Sindical del Hogar</i> a Lleida, 1940-1975.....	p. 317.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.

Quadre 50. Construccions dutes a terme pel *Patronato de la Vivienda Económica y de la Clase Media de Lérida y Provincia* a Lleida, 1940-1975.....p. 318.

Quadre 51. Construccions dutes a terme pel *Patronato Diocesano del Hogar* a Lleida, 1940-1975.....p. 318.

Quadre 52. Promoció Pública, Privada i Total de construccions a la ciutat de Lleida, 1941-1980. Percentatges.....p. 319.

Índex de Gràfics.

Gràfic 1. Origen de la població immigrant entrevistada per províncies.....	p. 93.
Gràfic 2. Sectors on han treballat els immigrants barons entrevistats.....	p. 96.
Gràfic 3. Sectors on han treballat les dones immigrants entrevistades.....	p. 97.
Gràfic 4. Creixement de la ciutat de Lleida per dècades al llarg del segle XX.....	p. 137.
Gràfic 5. Evolució del creixement natural de la població i el saldo migratori a la ciutat de Lleida en el període 1900-1996.....	p. 138.
Gràfic 6. Comparativa entre el creixement total, el creixement natural i el saldo migratori a la ciutat de Lleida en el període 1900-1996.....	p. 138.
Gràfic 7. Percentatge de les procedències de la població a Lleida, 1950.....	p. 149.
Gràfic 8. Percentatge de les procedències de la població a Lleida, 1970.....	p. 150.
Gràfic 9. Percentatge de les procedències de la població a Catalunya, 1970.....	p. 150.
Gràfic 10. Percentatge de les procedències de la població a Lleida, 1981.....	p. 163.
Gràfic 11. Evolució de la població activa a la ciutat de Lleida durant el segle XX.....	p. 286.

Índex d'imatges.

Imatge 1. Barris de la ciutat de Lleida.....	p. 193.
Imatge 2: El barri del Canyeret.....	p. 194.
Imatge 3: El barri del Canyeret després de la Guerra Civil.....	p. 195.
Imatge 4: Els carrers del Canyeret.....	p. 198.
Imatge 5. Ubicació de les Casetes.....	p. 211.
Imatge 6. Plànol Polígon Residencial de Santa Maria de Gardeny.....	p. 214.
Imatge 7. Plànol d'una Caseta o barraca.....	p. 215.
Imatge 8. Estat del carrers del barri.....	p. 218.
Imatge 9. Les Casetes i els Blocs Juan Carlos al fons.....	p. 227.
Imatge 10. El barri dels Magraners.....	p. 236.
Imatge 11. Vista del barri dels Magraners.....	p. 239.
Imatge 12. Autoconstrucció als Magraners.....	p. 243.
Imatge 13. Una de les primeres construccions al barri, propietat de Manuel Moral.....	p. 244.
Imatge 14. Pla d'Ordenació Urbana,1925.....	p. 323.
Imatge 15. Plànol general de la ciutat de Lleida anterior al Pla d'Ordenació Urbana de 1957.....	p. 326.
Imatge 16. Plànol general dissenyat pel Pla d'Ordenació Urbana amb els nous límits geogràfics i d'organització de la ciutat —centre històric i barris perifèrics.....	p. 327.
Imatge 17. Pla General Municipal d'Ordenació Urbana, 1979.....	p. 332.

La immigració a la ciutat de Lleida durant el segle XX: el punt d'inflexió del franquisme. Estudi d'un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents.